

ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ ВІСНИК

54

**Київ
2011**

Політологічний вісник. Зб-к наук. праць. – К.: «ІНТАС», 2011. – Вип. 54. – 528 с.

Редакційна колегія:

- Адрушенко В. П. – доктор філос. наук, професор
Бабкіна О. В. – доктор політ. наук, професор
Головатий М. Ф. – доктор політ. наук, професор
Горбатенко В. П. – доктор політ. наук, професор
Губерський Л. В. – доктор філос. наук, професор
Денисенко В. М. – доктор політ. наук, професор
Кирилюк Ф. М. – доктор філос. наук, професор
Кресіна І. О. – доктор політ. наук, професор
Обушний М. І. – доктор політ. наук, професор
Сазонов М. І. – доктор філос. наук, професор
Ткач О. І. – доктор політ. наук, професор
Токовенко С. О. – доктор філос. наук, професор
Хилько М. І. – доктор філос. наук, професор
Цвих В. Ф. – доктор політ. наук, професор
Чемшит О. О. – доктор політ. наук, професор
Шульга М. А. – доктор політ. наук, професор

Редакція часопису:

Відповідальний редактор – Кирилюк Ф. М., доктор філос. наук, професор

Заст. відповід. редактора – Хилько М. І., доктор філос. наук, професор

Видано на замовлення Політологічного центру при Київському національному університеті імені Тараса Шевченка.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ №4631, видане Державним комітетом інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України.

Згідно постанови президії ВАК України від 13. 12. 2000 р. № 1-01/10 часопис «Політологічний вісник» визнано фаховим виданням у галузі політичних та філософських наук.

Зміст

I. Філософський дискурс

- [8-24] **Вольнка Г. И., Дорошкевич В. А., Мозговая Н. Г.** Мемуар о метафизике
- [25-32] **Мозговий Л. І.** Психоаналітична транскрипція базових концептів містичної метафізики Майстра Екхарта
- [33-49] **Чуйко В. Л., Марусіна О. С.** Критика герменевтичного підходу як методології гуманітарних наук
- [50-60] **Мельник А. І., Шакун Н.** Витоки світоглядно-філософського тлумачення історії в Україні
- [61-66] **Руденко С. В.** Індуктивістська раціональність як методологічна основа реконструкції історії української філософії
- [67-74] **Чурмантасв П. С.** Філософське обґрунтування Карлом Поппером можливості розвитку здатності до наукового передбачення
- [75-84] **Бойченко О. І.** Виховання шляхетних мужів як основа розбудови ідеальної держави у вченні Конфуція
- [85-95] **Каневский М. А.** Основные философские вопросы кибернетики
- [96-120] **Крисаченко В. С.** Феномен толерантності і консолідація українського суспільства
- [121-132] **Дзьобань О. П.** Насильство як модифікація антитолерантності

II. Філософська антропологія

- [133-141] **Васильєва І. В.** Проблема становлення людини: філософсько-релігійнознавчий аспект
- [142-152] **Найчук А. В.** Вплив християнської парадигми на формування політичних засад державобудівництва в середньовічній Європі: соціально-філософський аналіз
- [153-161] **Пігош М. А.** Антропологічний характер релігійно-філософського вчення Паїсія Величковського
- [162-172] **Костриця Д. А.** Парадигмальні витoki соціології релігії у творчості українських вчених ХХ століття: дорадянський та радянський періоди
- [173-183] **Попов С. М.** Зворотний зв'язок в контексті взаємозв'язку економічної системи і онтологічних засад людини
- [184-194] **Сильчук С. М.** Смак і мода як соціокультурні феномени
- [195-202] **Сеїтосманов А. С.** Еволюція поглядів на феномен самоорганізації населення

III. Політологічна думка

- [203-213] **Хома Н. М.** Політико-правова інституціоналізація соціальних ідей в Україні у Х- XVII ст.
- [213-220] **Косенко Д. В.** Політологічний вимір комунікативної теорії Ю. Габермаса

IV. Теорія політики

- [221-231] **Шедяков В. Є.** Формування нового проекту розвитку суспільства та збереження ідентичності народу, його базових цінностей
- [232-239] **Лященко І. А.** «Політика» та «гра»: теоретичне дослідження зв'язку понять
- [240-245] **Воронянський О. В.** Проблема визначення політичного змісту категорії «національні інтереси»

-
- [246-255] **Загривенко В. Б.** Політика національної безпеки в інституційному вимірі
- [256-263] **Холодова О. А.** Біотероризм: витоки та сучасні загрози
- [264-273] **Ситник С. В.** Роль публічної політики у забезпеченні легітимації правлячого режиму
- [274-281] **Олянич І. М.** Порівняльно-політологічний аналіз парламентарних республік сучасності (на прикладі Німеччини та Швейцарії)

V. Політична культура і комунікації

- [282-292] **Василенко К. М.** Політична інтернет-журналістика в Україні: еволюція та перспективи розвитку
- [293-299] **Смола Л. Є.** Інформаційно-психологічні детермінанти в системі політичних відносин сучасного інформаційного суспільства
- [300-307] **Керимов Ейюб** Политическая культура в контексте определения Восток-Запад
- [308-312] **Рой А. Т.** Боротьба між релігійною та світською владами за вплив на політичну культуру Ізраїля

VI. Етнополітика

- [313-323] **Вілков В. Ю.** Ідейно-теоретичні засади етатистської парадигми нації
- [324-331] **Дмитренко С. П.** Етнічна спільнота як політичний суб'єкт у поліетнічному суспільстві
- [332-341] **Білецька Ю. О.** Формування етнічної ідентичності домінантних спільнот Криму: політико-культурологічний аспект
- [342-350] **Роздайбіда Л. Г.** Особливості діяльності громадських організацій національних меншин Чернігівської області

VII. Інструменти політики

- [351-359] **Вільчинська І. Ю.** Особливості застосування технологічно-маркетингових підходів в умовах інформаційно-політичної взаємодії
- [360-369] **Неліпа Д. В.** Мозковий штурм як технологія пізнання та формулювання проблеми при здійсненні системного аналізу політичних явищ та процесів
- [370-379] **Семенченко Ф. Г.** Політичні рішення як мета політичної діяльності
- [380-386] **Дубас О. П.** Теорія і практика формування іміджу країни
- [387-394] **Ткаченко Л. В.** Електоральна поведінка в структурі політичної поведінки: теоретичні підходи
- [395-402] **Хомрач В. П.** Теоретичні основи політичної реклами
- [403-412] **Левенець С. В.** Лобізм як механізм досягнення групових інтересів: теоретичні засади

VIII. Світова політика

- [413-420] **Завгороднюк М. О.** Перехід до багатополярної моделі світу і місце України в інтеграційних процесах
- [421-428] **Хижняк Д. Г.** Аналіз ефективності політики багатовекторності у сучасних міжнародних відносинах України
- [429-442] **Пилявець О. Л.** Ліберальна демократія у випробуваннях глобалізацією
- [443-450] **Слесарчук Ю. В.** Росія та ЄС на шляху до Великої Європи
- [451-457] **Левін Д. І.** Газовий трикутник Росія-Україна-ЄС
- [458-467] **Волошин О. А.** Проблеми кризи Співдружності як інтеграційного об'єднання у зовнішньополітичній доктрині та політичному дискурсі Росії середини-кінця 1990-х рр.

-
- [468-474] **Черпакова Т. Г.** Основні вектори сучасної зовнішньої політики Франції
- [475-481] **Ткач В. А.** Дарфурський вектор зовнішньої політики Ніколя Саркозі
- [482-490] **Циганок Г. М.** Взаємини Франції та Алжиру за президентства Ніколя Саркозі
- [491-500] **Котович І. О.** Китай в євразійській геостратегії США (за працями Зб.Бжезінського)
- [501-508] **Солдатенко О. В.** Вплив Індії на політичне становище у малих країнах Південної Азії
- [509-517] **Гончаров І. М.** Співробітництво держав-членів МЕРКОСУР в енергетичній сфері
- [518-524] **Майхрук Т. Я.** Діяльність міжнародних організацій з ліквідації наслідків землетрусу на Гаїті
- [525-526] **ДО ВІДОМА АВТОРІВ!**

УДК 141.7:13:37:035

МЕМУАР О МЕТАФИЗИКЕ

Волынка Г. И. ©

*Доктор философских наук, профессор кафедры философии
Национального педагогического университета
имени М. П. Драгоманова*

Дорошкевич В. А. ©

*Кандидат философских наук, доцент кафедры философии
Национального педагогического университета
имени М. П. Драгоманова*

Мозговая Н. Г. ©

*Доктор философских наук, профессор кафедры философии
Национального педагогического университета
имени М. П. Драгоманова*

*Приятно, что умные и заслуженные люди
посвящают себя занятиям метафизикой.*

Г.В. Лейбниц

Исследуется история возникновения понятия «метафизика» в древнегреческой философии, начиная с «Метафизики» Аристотеля, а также изменение смысла этого понятия в различных философских системах вплоть до наших дней. Показано, что основанием для истинного истолкования метафизики является идея дуализма.

Ключевые слова: *дуализм, духовная субстанция, материальная субстанция, трансценденция, выход за пределы.*

В своем фундаментальном философском труде «Критика чистого разума» Кант посвятил себя занятиям метафизикой, чтобы «выполнить свой план – построить метафизику природы и метафизику нравов в подтверждение правильности критики как спекулятивного, так и практического разума» [12, с. 103]. В основе этого плана лежало убеждение Канта в том, что метафизика «древнее всех других наук и сохранилась бы, если даже все остальные [науки] были бы повержены всеистребляющим варварством» [12, с. 86].

Тем не менее Канту не удалось выполнить свой план. И неслучайно. Вознамерившись совершить в метафизике «полную революцию, следуя примеру геометров и естествоиспытателей» с помощью критики чистого

спекулятивного розуму [12, с.91], Кант обнаружил, что априорное знание разума «относится только к явлениям, а вещь в себе остается непознанной нами, хотя она сама по себе и действительна» [12, с.89], т.е. обнаружил, что действительный мир разделен некоей границей на два мира – вещей в себе и явлений. «Критика ... учит нас рассматривать объект в *двоём значении*, а именно как явление или как вещь в себе» [12, с.94]. В этой связи такая граница получила название «трансценденции». Философы сразу обратили внимание на то, что трансценденция раскалывает нечто на две резко различные части, как это показывает пример Канта с двумя мирами.

Природа «трансценденции» и проблема взаимоотношения двух миров не прояснены до сих пор (не смог этого сделать и Кант) и вокруг них идут постоянные дискуссии, т.е. занятие метафизикой продолжается. Не избежали подобной дискуссии и философы XX ст. Хайдеггер и Ясперс, о которой сообщается в книге М. Хайдеггера, Е. Финка «Гераклит» (1985). Обсуждая содержание слов фрагмента Гераклита В108: «мудрое от всего обособлено», Хайдеггер сказал участникам обсуждения, что самое трудное во фрагменте слово «обособленное». И далее продолжал: «Карл Ясперс так говорит об этом речении: «Здесь мысль достигает трансценденции как совершенно иного, вполне понимая его как неслыханное» (Die grossen Philosophen, Bd. 1, S. 634)». Хайдеггер с этим не согласен. Он утверждает на это, что истолкование гераклитовского слова «как трансценденции совершенно неверно» [28, с.61 – 62].

Так ли уж совершенно неверно? Вспоминается в этой связи дискуссия Ленина с кантианцами в начале XX ст. по поводу идеи «трансцензуса», защищаемой ими, в которой он сделал вывод, подобный хайдеггеровскому, что «самая идея «трансцензуса», т.е. *принципиальной* грани между явлением и вещью в себе, есть вздорная идея агностиков (юмистов и кантианцев в том числе) и идеалистов» [16, с.116-117]. Не странно ли, что мысли профессора Хайдеггера и Ленина, ругающего «праздную профессорскую философию» [16, с.277], совпали?

Кто же ближе к истине: философ, отрицающий трансценденцию, или философ, признающий ее? Само понятие «метафизика» содержит ответ. По общепринятому толкованию, «метафизика» означает то, что находится позади физики, т.е. природы. Вот такое нахождение «нечто» после природы и фиксирует понятие «трансценденция». Но разве может что-либо находиться в мире еще кроме природы? Оказывается, может, если вчитаться в Аристотеля. А он пишет по этому поводу: «Те, кто признает Вселенную единой и какое-то естество как материю, считая таковое телесным и протяженным, явно ошибаются во многих отношениях. В самом деле, они указывают элементы только для тел, а для бестелесного нет, хотя и существует и бестелесное» [1, с.82].

Отсюда видно, что Вселенная состоит из двух составляющих: телесного и бестелесного. Их-то и разделяет трансценденция. По-современному сказали бы: материальной субстанции и духовной субстанции. Если это так, то можно сказать, что Вселенная как бы дуалистична. Или иначе говоря, Аристотель своими наблюдениями подтвердил идею дуализма, выражающую существование двух субстанций, исключаящих одна другую.

Он ли ее сформулировал или кто-либо до него, это надо исследовать. Кроме того, надо найти обоснование идеи дуализма в философии и попытаться ответить на вопрос: что же такое метафизика? С этой целью мы и решили написать мемуар о метафизике.

Нелегко начать такой мемуар. Ведь еще Платон заметил, что начало безначально. Сократ у него в диалоге «Федр» выразил эту особенность начала так: «Начало же не имеет возникновения. Из начала необходимо возникает все возникающее, а само оно ни из чего не возникает. Если бы начало возникло из чего-либо, оно уже не было бы началом. Так как оно не имеет возникновения, то, конечно, оно неуничтожимо. Если бы погибло начало, оно никогда не могло бы возникнуть из чего-либо, да и другое из него, так как все должно возникать из начала» [22, с.154]. Как же обойти означенную специфику начала и начать мемуар? Снова обратимся к «Федру» Платона, а именно к тому месту, где Сократ говорит: «Значит, начало движения (в т. ч., надо полагать, и мысли – авт.) – это то, что движет само себя» [22, с.154]. Вот с такого безначального начала, которое движет само себя, мы и начнем мемуар.

А именно с вопроса: как определить «то, что движет само себя»? Направление поиска ответа подсказывает сам Сократ своим знаменитым положением: «Я знаю, что я просто ничего не знаю» [19, с.75]. В нем «ничего» имеет телесную природу. Это следует из рассказа Сократа о своих философских изысканиях, который он изложил своим друзьям (они названы Платоном в диалоге «Федон»: Федон, Аполлодор, Критобул с отцом, Гермоген, Эпиген, Эсхин, Антисфен, Ктесипп, Менексен, Симмий, Кебет, Федонд, Евклид из Мегар, Терпсион [21, с.9]) перед смертью. «Однажды, – говорил Сократ, – мне кто-то рассказал, как он вычитал в книге Анаксагора («О природе» – авт.), что всему в мире сообщает порядок и всему служит причиной Ум; и эта причина мне пришлось по душе, я подумал, что это прекрасный выход из затруднений (в объяснении затруднений окружающего телесного мира – авт.), если всему причина – Ум» [21, с.56]. Из дальнейшего рассказа видно, что такая причина привела Сократа к мысли, что, исходя из этого, «человеку не нужно исследовать ни в себе, ни в окружающем ничего иного, кроме самого лучшего и самого совершенного» [21, с.56], поскольку «Ум-строитель должен устраивать

все наилучшим образом и всякую вещь помещать там, где ей лучше всего находиться» [21, с.56].

Обоснование и развитие этой мысли Сократ рассчитывал найти у Анаксагора, но в его книгах такой мысли не было. По словам Сократа, Анаксагор начал объяснять природу – Землю, Солнце, Луну и звезды – с помощью других причин, а не с помощью Ума-устроителя. Но Сократ с этим направлением мысли Анаксагора не согласился. «Я ни на миг не допускал мысли, – объяснял Сократ свое несогласие, – что, назвавши их устроителем Ум, Анаксагор может ввести еще какую-то причину, помимо той, что им лучше всего быть в таком положении, в каком они находятся. Я полагал, что, определив причину каждого из них и всех вместе, он затем объяснит, что всего лучше для каждого и в чем их общее благо» [21, с.57].

У Анаксагора такое объяснение отсутствовало. И Сократ тогда понял, что из бытия и его составляющих ожидаемое объяснение получить нельзя, потому что предположил, «что в действительности все связуется и удерживается благим и должным» [21, с.58]. И это свое предположение Сократ «не отдал бы ни за что» [21, с.57]. Обосновано, заметим, если взять во внимание то, что через чуть более ста лет наследник его творчества Аристотель сформулировал вновь это предположение, но уже как проблему. Прочитируем его: «Надо также рассмотреть, каким из двух способов содержит природа мирового целого благо и наилучшее – как нечто существующее отдельно и само по себе или как порядок. Или же и тем и другим способом, как у войска?» [1, с.316].

Исходя из всего этого, Сократ, как он говорит, «отказался от исследования бытия, ... чтобы меня не постигла участь тех, кто наблюдает и исследует солнечное затмение», которое губит глаза его наблюдающих, а не его «образ в воде или еще в чем-нибудь подобном» [21, с.58]. Допустим. А что же взамен исследования бытия, природы предлагает философ? Вот его предложение его словами: «Я решил, что надо прибегнуть к отвлеченным понятиям и в них рассматривать истину бытия, хотя уподобление, – замечает Сократ, – которым я при этом пользуюсь, в чем-то, пожалуй, и ущербно». Тем не менее, считает он, «то, что, как мне кажется, согласуется с этим (отвлеченным – авт.) понятием, я принимаю за истинное – идет ли речь о причине или о чем бы то ни было ином, – а что не согласно с ним, то считаю неистинным» [21, с.58-59].

Отметим, что решение Сократа взял на вооружение в XVIII ст. сознательно или бессознательно Кант, о чем можно узнать из «Критики чистого разума», где он писал: «До сих пор считали, что всякие наши знания должны сообразоваться с предметами. При этом, однако, кончались неудачей все попытки через понятия что-то априорно установить относительно предметов, что расширяло бы наше знание о них. Поэтому следовало

бы попытаться выяснить, не разрешим ли мы задачи метафизики более успешно, если будем исходить из предположения (подобного предположению Сократа – авт.), что предметы должны сообразоваться с нашим познанием» [12, с.87]. Как видно, Кант связывает свое предположение с метафизикой, ибо убежден, что «какая-нибудь метафизика всегда была и будет существовать в мире» [12, с.96]. Связано ли решение Сократа с существованием метафизики в философии, это надо исследовать, поскольку в его время в философии понятия «метафизика» не было. Возможно, и связано. Ведь, как считает Кант, «метафизика древнее всех других наук» [12, с.86]. Однако продолжим с этой точки зрения следовать за логикой Сократа и делать из нее «метафизические» выводы, если такие будут.

Мы видели, что оспаривая подход старших философов к философии, превративших ее в натурфилософию, Сократ вводит иной вид бытия, названный им «бытие в понятиях» [21, с.70]. Этим шагом он хотел «совершенно не ослепнуть душою, рассматривая вещи глазами и пытаясь их коснуться при помощи того иного чувств» [21, с.70]. Таким образом, Сократ обнаружил в философии два вида бытия: одно дается чувствам, другое – дано в мышлении, как соответствующего его понятиям. Особенность этих видов бытия, как видно из рассуждений Сократа, в том, что они существуют вне и независимо друг от друга. Именно об этом свидетельствуют слова Сократа о том, что смертью называется «освобождение и отделение души от тела». И освободить же ее, утверждает он, «постоянно и с величайшей настойчивостью желает лишь одна порода людей – истинные философы, в этом как раз и состоят философские занятия – в освобождении и отделении души от тела (обратим внимание на справедливость этой мысли, о чем свидетельствует сходная мысль, которую сформулировал в XX ст. философ Гуссерль в «Картезианских размышлениях» (1931). Вот как он ее изложил: «Это универсальное лишение значимости («сдерживание», «вывод из игры») всех точек зрения в отношении преданного объективного мира, и таким образом, в первую очередь, точек зрения в отношении бытия (соответственно – бытия, видимости, возможного, предполагаемого, вероятного бытия и т.п.) или, как обычно говорят, это *феноменологическое эпохе* (воздержание от суждения – авт.), *заключение в скобки* объективного мира вовсе не оставляет нас, таким образом, ни с чем» [7, с.77]. Неслучайно, как видим, Гегель назвал Сократа «всемирно-историческая личность» [6, с.33].

Два вида бытия, существующие вне и независимо друг от друга в философии Сократа дают достаточное основание утверждать, что в ней впервые сформулирована идея дуализма: наличие в мире двух субстанций – материальной и духовной. Имеет ли идея дуализма Сократа отношение к метафизике как ее предпосылка? Вопрос правомерный, если

учесть, что после смерти Сократа эта идея не была забыта. Она получила свое обоснование в философии Аристотеля, в его концепции первой и второй философии. Действительно, первая философия у него это философия, которая изучает «отделенное же от всего телесного как таковое» [1, с.374]. Возникает вопрос: где существует «отделенное ... как таковое»? Как телесное, ясно, оно существовать не может, поскольку телесное дано в чувственных восприятиях и является предметом изучения иной философии, которую Аристотель назвал «второй философией». Вот что он говорит по этому поводу: «А существует ли помимо материи такого рода сущностей какая-нибудь другая (неподвижная и вечная – авт.) и следует ли искать какую-нибудь другую сущность, нежели эти, например числа или что-то в этом роде, это надо рассмотреть в дальнейшем. Ведь именно ради этого мы пытаемся разобраться и в чувственно воспринимаемых сущностях, хотя в некотором смысле исследование этих сущностей относится к учению о природе, т.е. ко второй философии (подчеркнуто нами – авт.), ибо рассуждающему о природе надлежит познавать не только материю, но и определенную [сущность], и это еще в большей мере» [1, с.210]. Отсюда видно, что «отделенное... как таковое» не может существовать за (или после) природой (или физикой), ибо оно существует независимо от природы (слова Аристотеля «как таковая» означают «независимо от»).

В этой связи скажем, что вряд ли можно считать правильными слова Хайдеггера: «Мы должны сказать о себе, что пытаемся мыслить уже не метафизически – как раз потому, что метафизика у нас за плечами» [28, с.175], хотя бы потому, что, исходя из логики Аристотеля, можно сказать, что за плечами у нас природа. А это уже идея дуализма, которую Хайдеггер оставил вне своего внимания, что привело его к ошибочному суждению.

Что же, таким образом, есть метафизика с точки зрения идеи дуализма? Это – вопрос действительно заслуживает внимания, если учесть, что в европейской философии Нового времени его поставил и исследовал Декарт. Как бы подводя итог исследования, Декарт об этом так пишет в предисловии к работе «Первоначала философии»: Когда мы приобретем известный навык в отыскании новых неизвестных нам истин, «должно серьезно отдаться подлинной философии, первой частью которой является метафизика (далее он называет ее «первой философией» [9, с.310]. – авт.), где содержатся начала познания; среди них – объяснение главных атрибутов Бога, нематериальности нашей души, а равно и всех остальных ясных и простых понятий, какими мы обладаем. Вторая часть – физика; в ней, после того как найдены истинные начала материальных вещей, рассматривается главным образом, как образован весь универсум» [9, с.309].

Как видно, в своем труде Декарт воспроизводит идею дуализма у Аристотеля в форме существования первой и второй философий, предметы

которых независимы друг от друга. Неслучайно он называет Аристотеля одним из выдающихся философов (наряду с Платоном), сочинения которого «дошли до нас» и который вместе с Платоном «блестяще следовал по пути своего учителя Сократа» [9, с.303]. Однако с различием: Декарт называл первую философию у Аристотеля метафизикой, т.е. термином, какого у философа не было. Декарт не объясняет, откуда появился термин «метафизика» и на каком основании термин применяется им к первой философии. Правильно ли это?

На наш взгляд, тут полной ясности, чего требует от исследования Декарт, нет. Действительно, если обратиться непосредственно к Аристотелю, то обнаружим такие размышления о первой философии. «И частей философии, – пишет философ, – столько, сколько есть видов сущностей, так что одна из них необходимо должна быть первой (в том смысле, что для нее есть значимая причина, «ради которой творит всякий ум и всякая природа и которую мы признаем одним из начал» [1, с.90] – авт.) и какая-то другая – последующей» [1, с.121]. И далее: «первая же философия исследует самостоятельно существующее и неподвижное» [1, с.181]. Как она должна существовать возникает вопрос: после природы, как следует из общепринятого смысла понятия «метафизика», или как-либо иначе, если взять во внимания слова Аристотеля: «Но так как есть еще кто-то выше тех, кто рассуждает о природе (ибо природе есть лишь один вид сущего), то тому (речь идет о философе – авт.), кто исследует общее и первую сущность, необходимо рассматривать и аксиомы», имеющие «силу для всего существующего», что же касается учения о природе, то она также есть некоторая мудрость, но не первая» [1, с.124]? Ответ неясен. Ведь из приведенных слов Аристотеля трудно сделать вывод, что первую философию у него можно назвать «метафизика». Чтобы устранить здесь неясность, следует рассмотреть путь, который привел, мы бы образно сказали, метафизику в философию.

Это тем более необходимо, потому что такой путь многим исследователям оказался неизвестным. Приведем только два примера этого, но, думается, достаточно доказательных. Один из них основан на размышлениях о метафизике философа XVI ст. Фр. Суареса, изложенные им в труде «Метафизические размышления» (1597). В нем он излагает, о «каком предмете идет речь, объясняет первое рассуждение данного сочинения... Затем...подробно рассматривается высшее и наиболее всеобщее понятие этого предмета (метафизики – авт.), которое называется сущее... [23, с.219]. (Интересно отметить, что такое же определение метафизики дано в XX ст. в работе Хайдеггера «Европейский нигилизм» (1967): «Истина о сущем в целом издавна носит название «метафизики» [26, с.88]).»

Первым рассуждением Суареса было рассуждение о названии «метафизика». Он приходит к выводу, что это название было дано метафизике как науке самим Аристотелем, но под другими именами. Например, «мудростью – «Метафизика», кн. 1, гл. 2, так как она трактует о первых причинах вещей и о вопросах наиболее возвышенных и трудных, а также некоторым образом о всех сущих» [23, с.221]. Если это так, то, по мнению Суареса, это привело Аристотеля к определению метафизики как первой философии, «ибо она есть не что иное, как сама мудрость, и занимается познание божественных вещей» [23, с.222]. Может быть, это и верно, но при условии, что в труде Аристотеля используется понятие «метафизика». Но такого понятия в труде Аристотеля нет. Это и вынужден отметить Суарес, когда пишет, противореча себе, что «она была названа также метафизикой – и не Аристотелем, а его интерпретаторами, которые повторили название, данное им самим его книгам по метафизике, а именно «мета физика», т.е. о тех вещах, которые идут после наук или естественных вещей» [23, с.222]. Как видим, Суарес обосновывает название труда Аристотеля «Метафизика» тем, что якобы Аристотель это название подразумевал, но называл метафизику другим именем. С этим трудно согласиться, поскольку не согласуется с аристотелевым пониманием первой философии.

Действительно, по смыслу понятия «метафизика» оно (понятие) означает «после природы». Аристотель же определил первую философию как науку, исследующую «общую природу сущего как такового» [1, с.119], поскольку «сущее ведь обще всему» [1, с.124]. Ясно, что такое сущее не может существовать после всего, если следовать толкованию метафизики, данного его интерпретаторами. Чтобы согласовать понятие «метафизика» с аристотелевским пониманием первой философии, надо было Суаресу проанализировать философский смысл этого понятия, который вложили в него его изобретатели. Суарес этого не сделал, что оставило вопрос правомерности названия первой философии Аристотеля метафизикой (как и всего его труда, можно добавить), данного его интерпретаторами, открытым.

Второй пример. Обратимся к размышлениям о метафизике одного из самых видных философов XX ст. Хайдеггера, изложенные им в лекционном курсе 1929-1930 гг. во Фрайбургском университете, в поисках ответа на сформулированный выше вопрос. В этом курсе философ пошел дальше своего далекого предшественника Суареса, поскольку начинает исторический анализ понятия «метафизика» не с Аристотеля, а с того времени (I век до н.э.), когда понятие было изобретено. И приходит к выводу: «Говоря «метафизика», мы используем выражение, возникшее от беспомощности, это наименование некоего затруднения, чисто технический термин, ничего еще не говорящий о содержании» [27, с.132]. После такого по сути пра-

вильного вывода естественно было ожидать продолжение Хайдеггером истории превращения технического термина «метафизика» в содержательно философское понятие «метафизика» и на этой основе анализ правомерности названия первой философии у Аристотеля метафизикой. Увы, напрасны ожидания. Хайдеггер признался в том, что он не знает истории превращения, заявив слушателям: «Та мета та фюсика» долго оставалось таким техническим названием, пока однажды – мы не знаем, когда, как и кем – это техническое название не получило содержательного истолкования» [27, с.133].

Тут бы Хайдеггеру и провести исследование этого содержательного истолкования. На это его нацеливает сформулированная им установка, а именно: «Исследование располагает сущим тогда, когда может либо предрассчитать сущее в его будущем протекании, либо учесть его как прошедшее. Благодаря опережающему расчету – природа, а благодаря учету задним числом – история как бы устанавливаются» [25, с.67]. Учету задним числом помешало незнание. Значит, история имени метафизики не может стать предметом объясняющего представления, которое считается с историей и рассчитывает на природу. Поскольку этого нет, то нет и предметности, состоящей из природы и истории. Но тогда мы не можем прийти до «науки как исследования» [25, с.67]. Вот почему, вероятно, Хайдеггер пришел к выводу (на наш взгляд, ошибочному), что метафизика тяготеет к концу, который раскрывается как упадок власти сверхчувственного и порожденных им «идеалов». Правда, замечает он, конец метафизики «никоим образом не означает прекращения истории» [26, с.89]. Можно согласиться с этим.

Итак, история показывает, что сочинение Аристотеля о первой философии не содержало понятия «метафизика». Случайно ли? Могло ли в его философии возникнуть это понятие? Думается, что нет. К этому подводят основания, исходя из которых он строил философскую систему. Главным из них было определение предмета первой философии. В поисках такого определения Аристотель пришел к выводу, что предмет первой философии должно рассматривать, как уже говорилось, как «отделенное же от всего телесного как таковое» [1, с.374]. Все телесное есть природа в целом, которая есть предмет второй философии, или учения о природе. Она связана с первой философией сущим как таковым, которое обладает тем, «что ему присуще само по себе» [1, с.119]. Наука об общей природе сущего как такового не тождественна учению о природе, которое отделяет себе какую-то часть и исследует в ней то, что присуще ей, «как, например, науки математические» [1, с.119]. Отсюда видно, что метафизика не может быть первой философией, поскольку она есть наука о том, что есть после природы. А то, что существует после природы, не связано с ней «как

с одним из родов сущего» [1, с.124], а существует само по себе, не отделенное от сущего как такового. Но если это так, то название «метафизика» чуждо философскому сочинению Аристотеля.

Обращает в этой связи на себя внимание, что первую философию Аристотель связывает со второй философией мудростью, как общим понятием, разделяя ее на виды [1, с.124]. Отсюда логичной будет мысль, что сочинение философа в 14-ти книгах, получившее техническое (библиотечное) название «Метафизика», правильнее было называть «О мудрости». К этой мысли побуждает, к слову сказать, сам Аристотель, когда говорит: «А наука всюду исследует главным образом первое – то, от чего зависит остальное и через что это остальное получает свое название. Следовательно, если первое – сущность, то философ, надо полагать, должен знать начала и причины сущностей» [1, с.120].

Из сказанного можно сделать вывод, что термин Андроника Родосского «метафизика» применительно к соответствующим трудам Аристотеля так и должен был остаться библиотечным техническим термином. Но произошло иначе: библиотечный термин, появившийся в I в. до н.э., в дальнейшем стал одним из отвлеченнейших понятий, в которых рассматривается истина бытия. Сократ такое бытие, как уже говорилось, назвал «бытие в понятиях» [21, с.58]. Иначе говоря, слово «метафизика», означающее «после природы», стало рассматриваться содержательно. Это произошло в перипатетической школе уже в I в. до н.э., когда современник Андроника Родосского перипатетик Николай Дамасский первым стал употреблять словосочетание Андроника «мета фюзик» как одно слово «метафизика» [24, с.397]. Но осталось неизвестным, какое философское содержание перипатетик вложил в образованное им понятие «метафизика». И было ли оно? Но ясно, что понятие не попало в архив, а стало объектом изучения последующих поколений философов. Так, философ XIX ст., профессор Киевской духовной академии Ор. Новицкий в своем исследовании философии александрийского периода, в частности, показал, что метафизика была существенным объектом разработки в философии – неоплатониками, в частности, одного из последних из них – Дамаския Диадоха в его труде «Затруднения относительно первых начал и разрешения их» [18, с.266].

Итак, образование Николаем Дамасским понятия «метафизика» открыло путь к исследованию в философии проблемы основания человеческого познания вообще, поставленной Платоном и Аристотелем и получившей в дальнейшем названия метафизической. В древней философии итоговым исследованием этой метафизической проблемы можно считать труд Дамаския Диадоха, последнего схолаха платоновской Академии, прекратившей свое существование в 529 году. Что труд Дамаския Диадоха имеет метафизическую направленность, свидетельством этого служит его

начало. Ибо начинается он метафизическими вопросами: «Является ли так называемое единое начало всего потусторонним всему или чем-то сродни всего, например вершиной того, что происходит от него? И будем ли мы утверждать, что все существует наряду с ним или же что самое все – после него или от него? В самом деле, даже если бы последнее утверждение и было бы сделано, то разве могло бы существовать что-либо помимо всего? Ибо все как таковое – это то, в чем нет никакого бы то ни было отсутствия; в данном же случае отсутствует начало, и стало быть, то, что следует за ним (это и есть метафизика, заметим мы – авт.), будет уже не все как таковым, а лишь тем, что существует наряду с началом» [8, с.7]. Ответы на эти и другие вопросы Дамаский ищет сквозь призму взаимоотношений единого и многого – проблема, над которой трудились Платон в «Пармениде» и Аристотель в «Метафизике».

Решение проблемы этого соотношения и ответы на вопросы, предложенные Дамаскием, не были востребованы дальнейшим развитием философии. Но его труд по метафизике принес определенную пользу для нее. Ему удалось выяснить, что единое в соотношении единого и многого связано с рядом метафизических понятий, а именно: «неизреченное», «непознаваемое», «ничто».

Эти понятия были проанализированы позднейшими философами. В философии Канта было проанализировано понятие «непознаваемое», носителем которого является «вещь в себе». В XIX ст. непознаваемое возвратил к жизни известный естествоиспытатель Дюбуа-Реймон, когда свой доклад «О границах познания в природе» в 1872 году закончил словами: «Что касается загадки, что собой представляют сила и материя и каким образом они в состоянии мыслить, нужно – раз и навсегда – склониться к выводу: *ignorabimus!* (непознаваемое (лат.) – авт.) Мы этого никогда не узнаем» [2, с.336]. Понятие «ничто» получило вторую жизнь в XIX столетии в философии Гегеля и в XX – в философии Хайдеггера. Но в метафизических вопросах Дамаския имплицитно (неявно) содержалась еще одна важная идея – идея дуализма, т.е. идея существования независимых друг от друга двух начал: материального и духовного. Эта идея проникла, думается, в исследование Дамаския из «Метафизики» Аристотеля, где делается наглядной с помощью примера определения понятий «курносое» и «вогнутое».

Пример этот возник из следующей установки Аристотеля: «Не должно оставаться незамеченным, каковы суть бытия вещи и ее определения, ибо исследовать без них – это все равно что не делать ничего». Но как это осуществить? А как в примере, наводит мысль исследователя Аристотель, о котором он пишет: «Из определяемых предметов и их сути одни можно сравнить с «курносым», другие – с «вогнутым»: они отличаются друг от друга тем, что «курносое» есть нечто соединенное с материей (ведь

«курносое» – это «вогнутый» нос), а вогнутость имеется без чувственно воспринимаемой материи» [1, с.181]. Очевидно, что «курносое» представляет материальную субстанцию, а «вогнутость» – духовную субстанцию.

Ясно, что идея дуализма тем не менее ускользнула от Дамаския (хотя, надо сказать, у Платона тоже можно найти пример, содержащий наглядное изображение идеи дуализма. Например, ситуация с двумя Кратилами, изложенная Платоном в диалоге «Кратил» [20, с.671]. Эта ситуация исследована авторами в работе [4]). Несмотря на это зримой она все-таки стала в философии благодаря размышлениям Декарта о метафизике. Вот как формулирует Декарт первое основоположение, содержащее идею дуализма, выведенное им из этих размышлений. Он пишет: «Я нашел истинные первоначала, с помощью которых можно достичь высшей ступени мудрости (а в ней и состоит высшее благо человеческой жизни)». Что они вполне ясны, «я легко показываю... из того способа, каким отыскал эти первоначала, а именно отбросив все то, в чем мне мог бы представиться случай хоть скольконибудь усомниться (для Декарта это «все» охватывает телесное, поскольку лишь оно может вызвать то или иное сомнение. А отбросить его можно в том случае, если обладать идеей дуализма, т.е. идеей существования двух независимых друг от друга субстанций наподобие «курносого» и «вогнутого» – авт.)... Итак, для того, кто мог бы сомневаться во всем, невозможно, однако, усомниться, что он сам существует в то время, как сомневается; кто так рассуждает и не может сомневаться в самом себе, хотя сомневается во всем остальном, не представляет собой того, что мы называем нашим телом, а есть то, что мы именуем нашей душой или способностью мыслить» [9, с.306]. Важно отметить при этом, что Декарт такую способность, как нематериальную вещь, называет «метафизической» [9, с.306].

Идея дуализма древних, возрожденная Декартом в своих метафизических размышлениях, неоднозначно была воспринята его младшими современниками, такими как, например, Лейбниц и Ньютон. Если Лейбниц принял ее благожелательно, о чем мы узнаем из его письма Мальбраншу от 4 августа 1679 года: «Приятно, что умные и заслуженные люди посвящают себя занятиям метафизикой, ибо предстоит еще сделать немало важных открытий» [14, с.317], то Ньютон наоборот, о чем свидетельствует его призыв: «Физика, бойся метафизики!» [5, с.391].

Высочайший научный авторитет Ньютона, зафиксированный надгробной надписью в его усыпальнице: «Превзошел разумом человеческий род», обеспечил действенность его призыва. Призыв не оставили без внимания.

Так, истинный философ Гегель писал Гете 24 февраля 1821 года из Берлина: «Но и помимо прочего у нас, у философов, общий с Вашим Превосходительством враг, а именно метафизика. Уже Ньютон вывесил огромный щит с предупреждением: «Физика, бойся метафизики!». Но

несчастье в том, что хотя он и оставил друзьям своим такое евангелие и эти друзья правомерно возвещают его, он и они ничего не добились, кроме бесчисленных воспроизведенных состояний того англичанина, который не знал о том, что всю жизнь говорил прозой. Однако англичанин этот в конце концов узнал о том, а эти пока не понимают даже, что говорят на языке чертовски скверной метафизики. Но я ни слова не скажу больше об этой науке – о необходимости разрушить до основания эту метафизику физиков» [5, с.391].

Гегелю удалось своей «Наукой логики» разрушить чертовски скверную метафизику XVII столетия вообще и метафизику Ньютона в частности в своей философской диссертации об орбитах планет, опубликованной в 1801 году под тем же названием. Но он не показал, что такое хорошая метафизика, которую не надо бояться изучающим природу.

Что она должна быть, указывают цитированные слова Канта о том, что метафизика будет востребована всегда, и слова приверженца метафизики Лейбница, согласно которым «вечные истины метафизики... суть следствия его (Бога – авт.) разумения» [15, с.126]. На поиски такой метафизики, следует отметить, направлено исследование М. Вартофски, философа XX столетия, «Эвристическая роль метафизики в науке», убежденного в том, что метафизика есть условие всякого научного понимания и приписывающего «ей в основном положительное влияние на науку» [3, с.81]. Это исследование привело его к выводу, что «метафизика есть эвристика для науки благодаря тому, что она создает основные модели научного понимания. Являясь своего рода упражнением для получения навыков самокритичного построения теорий, метафизика не только создает для науки ее первичные модели, но – что, может быть, еще более важно – формулирует условия концептуальной структуры любой модели как условия понимания» [3, с.107].

С таким выводом Вартофского можно согласиться. Но почему он не исследовал механизм эвристичности метафизики, той эвристичности, которую он утверждает? Думается, этому помешала мощная традиция антиметафизичности в истории философии, рассмотренная Вартофским начиная с Декарта и кончая Поппером [3, с.55-80]. Сюда, следует сказать, необходимо присоединить яркого антиметафизика Ницше («Мы владеем нынче наукой ровно постольку, поскольку мы решились *принимать* свидетельство чувств, – поскольку мы научились еще изощрять их, вооружать, продумывать до конца. Остальное – недоноски и еще-не-наука: имею в виду *метафизику* (курсив наш – авт.), теологию, психологию, теорию познания» [17, с.569] и холодного аналитика Хайдеггера, обосновавшего антиметафизический вердикт Ницше положением о конце, завершении до безусловности метафизики, когда «впервые может развернуться полное,

безусловное, ничем уже не нарушаемое и не смущаемое господство над сущим». В этой связи философ пишет: «Эпоха завершения метафизики – как мы ее увидели, продумывая основные черты метафизики Ницше, – велит задуматься, как нам ближайшим образом найти путь в истории бытия» [26, с.244]. Что ж, попробуем задуматься. Но перед этим заметим, что антиметафизическая традиция, получившая наиболее яркое выражение у Ницше и Хайдеггера, совсем (сознательно или бессознательно неважно) как и у других философов, например, у материалистов-диалектиков, не принимает во внимание идею дуализма в философии. В противном случае философы-антиметафизики пришли бы к иным выводам о метафизике, исходящих из идеи дуализма древних философов.

Прежде всего обратим внимание на то, что идея дуализма усматривается уже в изречении Сократа: «Ничего сверх меры» [11, с.113]. В самом деле, образ «меры» содержит в себе предел, который, по изречению, нельзя перейти. А мысль о переходе может иметь смысл только тогда, когда существует «нечто» за мерой, куда можно перейти. Запрет же на переход, выражаясь современным языком, выход за пределы, означает то, что такое «нечто» существует само по себе, т.е. независимо от того, что охвачено мерой. Нетрудно увидеть, что в изречении Сократа связываются посредством меры две сущности, независимые друг от друга в своем существовании.

Если применить изречение Сократа применительно к понятию «метафизика», то оно запрещает выход за пределы природы, которая есть единое, мир в целом. В первой же философии Аристотеля такое «единое есть мера всех вещей, потому что мы узнаем, из чего состоит сущность, когда производим деление либо по количеству, либо по виду» [1, с.254]. Отсюда видно, что образ единого, схваченный понятием «метафизика», неявно предполагает выход за пределы единого. Куда, возникает вопрос, если все вещи охвачены единым? В область существования ума, скажем мы, который, по Анаксагору, ни с чем не смешан и чист.

Аристотель по поводу положения Анаксагора писал: «Исходя из этого, Анаксагор должен был бы сказать, что единое (ведь оно просто и не смешано) и «иное» (оно соответствует неопределенному, которое мы признаем, до того как оно стало определенным и причастным к какой-нибудь форме) суть начала» [1, с.84]. Иными словами, переформулируя Анаксагора (сказавшего «все вещи вместе»), Аристотель тем самым формулирует идею дуализма – существует два начала: единое, формулой которого является «все вещи в себе» и ум («иное»), существующие сами по себе, независимо друг от друга.

Если это так, то очевидно, что метафизика есть наука о духовной субстанции, независимой от материальной субстанции (или природы),

телесного. Заметим при этом, что именно такой образ метафизики не принял Ньютон. Но его ошибку исправил Эйнштейн, когда обнаружил, что нет логического (индуктивного) пути от наблюдений к основным принципам научной теории. «Я убежден, – писал в этой связи Эйнштейн, – что... все понятия, возникающие в процессе нашего мышления и в наших словесных выражениях, с чисто логической точки зрения являются свободными творениями разума, которые нельзя получить из ощущений. Это обстоятельство нелегко заметить лишь по следующей причине: мы имеем привычку так тесно связывать определенные понятия и суждения с некоторыми ощущениями, что не отдаем себе отчета в том, что мир чувственного восприятия отделен от мира понятий и суждений непроницаемой стеной (т.е. эти два мира независимы друг от друга – авт.), если подходить к этому вопросу чисто логически» [29, с.251]. Можно утверждать в этой связи, что современные философы Делёз и Гваттари убеждение Эйнштейна по сути кладут в свое определение философии: «философия – дисциплина, состоящая в творчестве концептов... Творить все новые концепты – таков предмет философии» [10, с.9].

Исходя из сказанного, определим метафизику как науку о творении новых понятий из духовной субстанции, независимой от материального мира, т.е. опирающейся на дуализм духовного и природного. Такое определение метафизики несомненно укрепит убеждение, высказанное Кантом, в неистребимости метафизики варварством, которое вознамерилось бы ее истребить.

Литература:

1. Аристотель. Метафизика / Аристотель // Сочинения: В 4 т. – М.: Мысль, 1976. – Т. 1. – С. 63 – 367.
2. Бабичев Н.Т., Боровский Я.М. Словарь латинских крылатых слов: 2500 единиц / Н.Т. Бабичев, Я.М. Боровский. – М.: Русский язык, 1982. – 959 с.
3. Вартофский М. Эвристическая роль метафизики в науке / М. Вартофский // Структура и развитие науки. Из Бостонских исследований по философии науки. – М.: Прогресс, 1978. – С. 43-110.
4. Волюнка Г.И., Дорошкевич В.А., Мозговая Н.Г. Некоторые проблемы тождества в истории логико-философских фантазий / Г.И. Волюнка, В.А. Дорошкевич, Н.Г. Мозговая // Новая парадигма [журнал научных праць]. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2010. – Вып. 92. – С.3-12.
5. Гегель – Гете 24 февраля 1821 года / Г.В.Ф. Гегель // Работы разных лет: в 2 т. – М.: Мысль, 1971. – Т. 2. – С. 387 – 392.

6. Гегель Г. В. Ф. Сократ / Г. В. Ф. Гегель // Лекции по истории философии. – СПб.: Наука, 2006. – Кн. 2. – С. 33 – 84.
7. Гуссерль Э. Картезианские размышления / Э. Гуссерль. – СПб.: Наука, 2006. – 315 с.
8. Дамаский Диадок. О первых началах / Диадок Дамаский – СПб.: РХГИ, 2000. – 1072 с.
9. Декарт Р. Первоначала философии / Р. Декарт // Сочинения: В 2 т. – М.: Мысль, 1989. – Т. 1. – С. 297 – 422.
10. Делёз Ж., Гваттари Ф. Что такое философия? / Ж. Делёз, Ф.Гваттари. – М.: Академический Проект, 2009. – С. 5 – 253.
11. Диоген Лаэртский. Сократ / Лаэртский Диоген // О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – М.: Мысль, 1979. – С. 109 – 118.
12. Кант И. Критика чистого разума / И. Кант // Сочинения: В 6 т. – М.: Мысль, 1964. – Т. 3. – С. 69 – 756.
13. Корет Э. Основы метафизики / Э. Корет. – К.: Тандем, 1998. – 248 с.
14. Лейбниц – Мальбраншу 4 августа 1679 года / Г.В. Лейбниц // Сочинения: В 4 т. – М.: Мысль, 1984. – Т. 3. – С. 317 – 320.
15. Лейбниц Г. В. Рассуждения о метафизике / Г.В. Лейбниц // Сочинения: В 4 т. – М.: Мысль, 1982. – Т. 1. – С. 125 – 163.
16. Ленин В. И. Материализм и эмпириокритицизм / В.И. Ленин // Полное собрание сочинений. – М.: Изд-во политической лит-ры, 1976. – Т. 18. – С. 7 – 384.
17. Ницше Ф. Сумерки идолов, или как философствуют молотом / Ф. Ницше // Сочинения: В 2 т. – М.: Мысль, 1990. – Т. 2. – С. 556 – 630.
18. Новицкий Ор. М. Постепенное развитие древних философских учений в связи с развитием языческой верований: В 4 т. / Ор. Новицкий. – К.: Университетская типография, 1861. – Ч. IV. – С. 1 – 336.
19. Платон. Апология Сократа / Платон // Собрание сочинений: В 4 т. – М.: Мысль, 1990. – Т.1. – С.70 – 96.
20. Платон. Кратил / Платон // Собрание сочинений: В 4 т. – М.: Мысль, 1990. – Т. 1. – С. 613 – 681.
21. Платон. Федон / Платон // Собрание сочинений: В 4 т. – М.: Мысль, 1993. – Т. 2. – С.7 – 80.
22. Платон. Федр / Платон // Собрание сочинений: В 4 т. – М.: Мысль, Т. 2. – С. 135 – 191.
23. Суарес Фр. Предисловие к книге «Метафизические рассуждения» и 1 раздел первого рассуждения «О природе первой философии или метафизики»/ Фр. Суарес // Историко-философский ежегодник' 87. – М.: Наука, 1987. – С. 218 – 242.

24. Трубецкой С.Н. История древней философии / С.Н. Трубецкой. – Жуковский. – М.: Кучково поле, 2005. – 480 с.
25. Хайдеггер М. Время картины мира / М. Хайдеггер // Время и бытие: Статьи и выступления. – СПб.: Наука, 2007. – С. 58 – 86.
26. Хайдеггер М. Европейский нигилизм / М. Хайдеггер // Время и бытие: Статьи и выступления. – СПб.: Наука, 2007. – С. 87 – 244.
27. Хайдеггер М. Основные понятия метафизики / М. Хайдеггер // Что такое метафизика? – М.: Академический проект, 2007. – С. 80 – 170.
28. Хайдеггер М., Финк Е. Гераклит / М. Хайдеггер, Е. Финк. – СПб.: «Владимир Даль», 2010. – 380 с.
28. Эйнштейн А. Замечания о теории познания Бертрана Рассела / А. Эйнштейн // Собрание научных трудов: В 4 т. – М.: Наука, 1967. – Т. IV. – С. 248 – 252.

Волинка Г.І., Дорошкевич В.О., Мозгова Н.Г. Мемуар про метафізику

Досліджується історія виникнення поняття «метафізика» у давньогрецькій філософії, починаючи з «Метафізики» Аристотеля, а також зміна смислу цього поняття в різних філософських системах аж до нашого часу. Показано, що основою для істинного розуміння метафізики є ідея дуалізму.

Ключові слова: дуалізм, духовна субстанція, матеріальна субстанція, трансценденція, вихід за межі.

Volynka G.I., Doroshkevich V.A., Mozgova N.G. Memoir about metaphysics

There is analysis of origin of the term «metaphysics» in Ancient Greek philosophy in this memoir. Beginning from the «metaphysics» by Aristotle and the changing of the sense of this term in different philosophy systems till the present time. It is clear that the base for right understanding of the «metaphysics» could be the idea of dualism.

Keywords: dualism, spiritual substance, material substance, transcendence, the way to out there.

УДК 141.32:316

ПСИХОАНАЛІТИЧНА ТРАНСКРИПЦІЯ БАЗОВИХ КОНЦЕПТІВ МІСТИЧНОЇ МЕТАФІЗИКИ МАЙСТРА ЕКХАРТА

Мозговий Л. І. ©

Кандидат філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії, соціально-політичних і правових наук Слов'янського державного педагогічного університету

Досліджено можливості застосування постнекласичних методологій історико-філософського дослідження феномену містицизму. На базі критичного осмислення існуючої традиції інтерпретації творчості Майстра Екхарта розроблено диспозитив використання методологічної бази структурного психоаналізу для побудови новітньої філософської транскрипції концептів Екхартівської метафізики. Встановлено, що у світлі психоаналізу містичне постає позитивним модусом таємного, а базові містичні концепти є корелятами глибинних механізмів психіки людини.

Ключові слова: містицизм, метафізика, психоаналіз, реальне, символічне, жаринка, мовлення.

Стан сучасного континууму філософської думки відзначається паритетним співіснуванням багатьох «стилів філософського мовлення». Така ситуація є вкрай неоднозначною: з одного боку, вона є наслідком реалізації принципів плюралізму в полі філософської комунікації; з іншого боку, ця ситуація робить проблематичною оцінку сучасних окремих філософських текстів. Особливо гостро це відчувається в сфері історико-філософського аналізу світоглядних формацій, в яких домінують елементи міфології, релігії або містицизму. Складність полягає у виборі конкретного стилю філософської дискурсії, засобами якого має здійснюватися транскрипція дискурсів нерационального характеру.

Пошуки методології історико-філософського дослідження міфологічних та релігійних світоглядних систем на теренах української філософської думки мають власну історію. Усвідомлення логіки цього процесу і має постати визначальним фактором ідентифікації актуальних тенденцій у межах вказаної проблематики. Фундаментальний злам у вітчизняному філософському процесі пов'язаний, звичайно, з набуттям Україною державної незалежності. Його еволюційний зміст полягає у пошуках автентичних національних елементів української філософської думки. Першим «топосом» на цьому шляху постав антропологізм, як природна

альтернатива «дегуманізований» системі радянської ідеології. Так, наприклад, відомий український філософ В.Табачковський, аналізуючи поступ радянської неідеологізованої філософії, в 70-х роках минулого століття зазначає трансформацію філософських проблем з «суто гносеологічних» у «світоглядно-екзистенційні». Далі він надає змістовну характеристику наслідків вказаної трансформації: «Філософія може осмислювати ці проблеми, апелюючи до якихось «екзистенціальій», виокремлених в її власному річизні. Для М.Мамардашвілі у 1970-1980-ті роки, як і для Київської світоглядно-антропологічної школи, це були передусім екзистенціальії, пов'язані з предметно-діяльними структурами.

Але марксистське (та молодомарксистське) бачення цих структур (як і гегелівське та багато інших) виявлялося неминуче знеособлюючим. Сподівання, які ми покладали на те, що знеособлене сприятиме саморозгортанню особистісного, не справдилися» [3, с.97].

На цьому етапі здійснилася, так би мовити, первісна транскрипція історико-філософського масиву, яка визначила межі поля філософської думки. Проте антропоцентрична домінанта мислення суперечить сучасним світовим філософським тенденціям. Адже в контексті постмодерністських мутацій фокус філософської думки фіксується на дискурсивному вимірі символізації предметно-діяльних структур. Будь-який суб'єкт постає не у якості джерела та «актора», але як функція, продукт певної технології.

І на разі визріває необхідність здійснення вторинної транскрипції історико-філософського масиву з урахуванням оновлення спеціалізованих стилів філософського мовлення, зокрема психоаналізу. Реалізація вказаного процесу – це шлях до розвитку української філософії. З цієї стратегічної настанови виходить мета даної статті вибудувати диспозитив дослідження містицизму у вимірах філософської концепції психоаналізу.

На разі існує ціла низка досліджень, у яких спостерігається тенденція формування зваженого історико-філософського статусу містики. Це насамперед праці А.Бичко, Б.Бичка, Т.Любасюк, Ю.Шабанової. Монографія Ю.Шабанової «Трансперсональна метафізика Майстра Екхарта: В контексті розвитку європейської філософії» презентує фундаментальне історико-філософське дослідження витоків та становлення німецького містицизму пізнього середньовіччя та раннього Відродження. Нас цікавить, перш за все, стрижневий синтез усієї праці: філософська концептуалізація містицизму в якості трансперсональної метафізики.

Як відомо, між елементами будь-якої системи можливими є щонайменше три способи відношень: опозиція, кореляція та аналогія. Українська дослідниця акцентує модус кореляції між світоглядними парадигмами містики та метафізики. Онтологічним чинником вказаної кореляції постає «розум, наділений подвійною функцією мислення – споглядання» [5, с.12].

Генеалогічний модус відношення «містика – метафізика» розкривається у тому, що «містична об'єкт-суб'єктна єдність є вихідним фактором наступної раціональної дедукції в метафізиці» [5, с.13]. Синтез зазначених засновків дозволяє авторці сформулювати чітке визначення містичної метафізики «в значенні фундаментального вчення про вищі принципи буття як надрозумної, надімперичної суб'єктивної реальності, у вигляді трансцендентно-інтровертного синтезу» [5, с.13]. Далі зустрічаємо суттєве уточнення: «Такий тип метафізики передбачає не спекулятивно сконструйовану трансцендентність, а адекватний досвід переживання трансцендентної реальності як сутнісної глибини людини, що є неминуче пов'язаним із релігійним одкровенням» [5, с.13]. Таким чином у результаті ми маємо спеціальне визначення містики в якості суто релігійного феномену, пов'язаного з вертикальною віссю духовного змісту людської особистості.

Далі Ю.Шабанова детально простежує відмінності між двома модифікаціями релігійної метафізики: теологією та теософією. Перша постає способом пошуку знання про Бога, друга – шляхом набуття знання самого Бога через досвід перебування у його існуванні. Містицизм у такому разі ототожнюється із теософією і визначається «як трансперсональна метафізика у вигляді синкретизму філософського дискурсу, релігійного одкровення й містичної спрямованості до трансцендентного Суб'єкта як емпіричного перебування у Ньому» [5, с.29]. Українська дослідниця успішно збудовує метафізичну модель релігійного містицизму. На прикладі теософії Майстра Екхарта вона розкриває сутнісні елементи, загальні для будь-якого типу містики. Проте у останньому розділі, де говориться про рецепцію фундаментальних концептів вчення Екхарта у європейському філософському контексті, є декілька «вузлових» моментів, в яких і простежується необхідність, зазначеного нами вище, розвитку дослідження містики засобами зміщення акценту до філософського поля, альтернативного щодо метафізики. Сама авторка актуалізує діалектичну складову Екхартівського містицизму. І наприкінці вказує на горизонт можливості співставлення концептів середньовічної містичної метафізики з фундаментальними поняттями сучасної некласичної філософії: онтологією М.Гайдеггера та психоаналізом З.Фрейда.

Але у цьому контексті виникає питання: яким чином можна побудувати предметне поле синтезу релігійної метафізики з принципово неметафізичними концепціями сучасної філософії?

Є щонайменше три варіанти реалізації вказаного проекту. Перший полягає у реконцептуалізації містицизму засобами екзистенціальної філософії, психоаналізу, структуралізму, тощо. Другий варіант – безпосередня деструкція метафізики. Третій – детальна реконструкція історико-філософських систем у генеалогічному вимірі взаємних впливів.

Пріоритетними постають перші два шляхи з необхідною опорою на існуючі варіанти інтерпретації містицизму. Надалі ми спробуємо створити певний нарис їх реалізації в площині концепції психоаналізу.

Базові концепти метафізики Екхарта породжують асоціації з діалектикою Гегеля, філософією Гайдеггера, психоаналізом Фрейда. Наприкінці своєї праці Ю.Шабанова стверджує: «Вся теорія творчого несвідомого Фрейда є продовженням цього антропософського питання» [проблеми потаємної глибини душі – жаринки як трансцендентної основи людини – Л.М.]» [5, с.217]. Таке бачення є справедливим для юнгіансько-фроммівської версії психоаналізу, в якій знаходиться місце для архетипів як варіанту трансцендентальних форм свідомості та есенціалістського розуміння особистості.

У межах парадигми психоаналізу існує декілька варіантів тлумачення природи містичного досвіду. Радикальний підхід до метапсихологічного осягнення відчуття містичного концептуалізовано самим З.Фрейдом. Засновник психоаналізу звертається до формули «океанічного почуття», запропонованого Роменом Роланом для означення первісної емоції відчуття людиною розчиненості власного існування в надіндивідуальній реальності Абсолюту. Вказана емоція створює фундамент для становлення суб'єкта релігійного досвіду. Фрейд запропонує натуралістичну транскрипцію цієї формули, зводячи механізм «океанічного почуття» до феноменологічного досвіду єдності новонародженої дитини з тілом матері.

Для дорослої людини набуття містичного досвіду – це шлях повернення до інфантильних прошарків власного підсвідомого, який може бути психопатогенного характеру.

Отже, позиція Фрейда відносно містики є радикально антиметафізичною: містичний досвідоднозначно позбавляється виміру трансцендентності. Універсалізм фрейдівського тлумачення заснований на суто феноменологічній основі.

Редукціонізм Фрейда у визначенні природи підсвідомого взагалі та «океанічного почуття» зокрема налаштував проти його концепції не тільки опонентів, але й деяких послідовників. Найвизначнішим серед останніх є К.-Г. Юнг, який створив власну інтерпретацію містицизму. Для нього «океанічне почуття» є функцією дії архетипічних структур психіки людини.

Проте існує більш критична антиметафізична версія психоаналізу, репрезентована в працях Жака Лакана. Лаканівський синтез ідей Фрейда з доробками «радикального» структуралізму (Р.Якобсон, К.Леві-Стросс) також розкриває певний горизонт інтерпретації парадигми базових концептів містицизму Екхарта. Творчість Лакана сконцентрована навколо тріади «Реальне-Уявне-Символічне», елементи якої означають «виміри існування людини, в залежності від координації яких твориться «доля» суб'єкта» [2, с.529]. Вказана Тріада є Лаканівським варіантом Фрейдової системи Id

(Несвідоме) – Его (Свідоме) – Super Ego (Надсвідоме). Проте французький постструктураліст змальовує більш деталізовану картину природи цих інстанцій та відносин між ними. Саме в такому масштабі можна розробити альтернативну транскрипцію феномену містичного як відчуття прихованого та утаємниченого.

Щоб розпочати реалізацію нашого задуму треба згадати приклад аналізу самим Фройдом відчуття зловісного (*unheimliche*). Фройд починає з програмної настанови про те, що психоаналіз не має залишати осторонь власного інтересу поле естетики, «особливо ту його частину, яка охоплює негативні, одіозні, непристойні відчуття, залишені осторонь спеціальною літературою з естетики» [4].

Головним мотивом Фройдового аналізу є визначення відчуття зловісного через співставлення зі спорідненими почуттями: «жахливим», «страхітливим», «невідомим», і що найважливіше для нашої розвідки, «таємничим». Аналізуючи семантичну структуру німецького слова «*unheimliche*», Фройд доходить висновку про її амбівалентність: в одному смислі – це «невідоме і зловісне», а в іншому – «своє, близьке, домашнє». Це дозволяє австрійському психоаналітику розкрити зловісне як негативний вимір таємного і принагідно виявити роботу механізму витіснення, який і продукує амбівалентне зміщення «відомого» до «зловісного».

Для нас у цьому аналізі є важливим Фройдівська інтерпретація феномену утаємниченого, одним із модусів якого постає містичне. Адже саме містичний досвід відчуття абсолютної єдності суб'єкта з Абсолютом складає фундаментальне осердя, телеологічний горизонт будь-якої містичної теорії та практики. Текст Фройда виразно засвідчує пріоритетний статус мовлення у фокусі психоаналізу. Мовленнєвий аспект містицизму згідно з цією настановою постає тим стрижневим елементом, навколо якого буде обертатися хід нашого дослідження.

Згідно з апофатичною логікою мовлення позбавляється власного позитивного значення відносно містичного досвіду. Натомість набувають ваги модифікації відсутності мовлення: «мовчання», «тиша». В перспекції психоаналізу відсутність мовлення теж розуміється позитивно у двох вимірах одного й того ж феномену:

- 1) мовчання як ефект дії певного табу, зовнішнього відносно психіки;
- 2) мовчання як ознака травматичного моменту, вже у внутрішньому вимірі психічного.

Це два модуси одного механізму – зупинки розгортання символізації у вузловому зчепленні Реального та Символічного, яке залишається завжди, по той бік фантазматичних серій, які утворюють інстанцію Его. Цей вузловий елемент у Лакана має назву «*objet petit a*» – є одночасно «несимо-

лізованим надлишком Реального та причиною бажання в Символічному». Навіть на рівні граматичної аналогії тут згадується славнозвісна «жаринка» душі – глибинний концепт-символ метафізики Екхарта. Жаринка – одночасно є трансцендентним об'єктом внутрішнього споглядання, іманентним залишком трансцендентного Бога як надлишком Божественного існування. Душа вкорінена в жаринці і в той же час не може ані споглядати, ані промовити її безпосередньо.

Інша особливість дискурсу Екхарта, яка привертає увагу, це система розрізнення між зовнішньою та внутрішньою людиною. У Лакана ми віднаходимо теорію про «стадію дзеркала», протягом якої внутрішній досвід, який не має форми («Я»), схоплюється через систему зовнішніх віддзеркалень, образів-імаго, які складають «моє я». Цей дуалізм є фундаментальним для становлення особистості.

Ставлення містика до мовлення попри позірну однозначність є глибинно двозначним: з одного боку він заперечує здатність мови виразити сакральне містичне значення, але з іншого – розгортає ряд символізацій, в якому розкривається латентний ресурс мови: ресурс негативного означення. Якщо ж звернути увагу на феномен «голосолалій» – ірраціонального екстатичного мовлення, то можна стверджувати, що містицизм вибудовує своєрідну вісь мовлення, на одному з полюсів якої знаходиться «мовчання» та «тиша», а на іншому – невпинне говоріння суб'єкта, одержимого голосом, безпосередньо трансляція Абсолюту. Ця вісь задає глибину суб'єкта містичного досвіду у його мовних трансляціях. Одержимість голосом та мовчання – це вершини крайнього знеособлення, телеологічні горизонти двох вимірів одного й того ж шляху втечі від власної особистості, який є принципово поетичним, як це засвідчує модерна поезія.

Отже, можна констатувати той факт, що поряд із темою «інтроспекції», яка визнається містичною варіацією новочасового суб'єкта, містицизм вибудовує власну версію фоноцентричної парадигми. Голос, репрезентований у його абсолютних модальностях, постає власне елементом зчеплення трансцендентного та іманентного в самій людині. Аналогічним є ставлення до голосу сучасного психоаналітика та філософа С. Жижека: «Голос – є чужим відносно тіла». Відношення інтимності та відчуження є контамінованими, коли це стосується голосу.

Алофатичний дискурс осягнення трансцендентного постає з вихідної інтуїції протиставлення форми та аморфності, де форма, у свою чергу, виступає для містичної свідомості ознакою вищих, первісних, Божественних форм.

Якщо звернутися до концепції Алена Бадью про розуміння «чотирьох базових умов філософії: математики, поеми, політичної конструкції та любові» [1, с.15-16], можна тлумачити містичну метафізику в якості відхилення від

домінанти матеми, яке склалося в платонівсько-аристотелівській традиції і є характерним для схоластичної філософії. Аналізуючи за власною характеристикою «вік поетів», Бадью виявляє змістовний компонент «поєми», який утворено з двовимірною складкою «дезоб'єктивації/десуб'єктивації» змісту відношення «людина – світ». Аналогічні мотиви віднаходимо і в містичному вченні Майстра Екхарта, які формують його онтологічний зміст.

Трансперсоналізм містицизму у фокусі сучасних неklasичних парадигм мислення постає виявом глибинної світоглядної інтуїції про релятивну природу сушого (суб'єкта) і людини (суб'єкта). Базові концепти містичної метафізики у світлі психоаналітичної теорії постають корелятами феноменів глибинних психічних процесів, сприйнятих у досвіді внутрішнього споглядання.

Література:

1. Бадью А. Манифест философии / А.Бадью. – СПб.: Machina, 2003. – 184с.
2. История философии. Энциклопедия. – Мн.: Интерпрессервис; книжный Дом, 2002. – 1376с.
3. Табачковський В.Г. Чи може феноменолог «зрадити» філософії заради літератури? / В.Г.Табачковський // Філософська думка. – 2003. – № 2. – С. 92-121.
4. Фрейд З. Зловещее // [Электронный ресурс] / З.Фрейд – Режим доступа: http://books.atheism.ru/files/freud_sinister.htm.
5. Шабанова Ю.О. Трансперсональна метафізика Майстра Екхарта: В контексті розвитку європейської філософії / Ю.О. Шабанова. – Дніпропетровськ: Національний гірничий університет, 2005. – 237с.

Мозговой Л.И. Психоаналитическая транскрипция базовых концептов мистической метафизики Мастера Экхарта

Исследовано возможности применения постнеклассических методологий историко-философского исследования феномена мистицизма. На базе критического осмысления существующей традиции интерпретации творчества Мастера Экхарта разработано диспозитив использования методологической базы структурного психоанализа для построения новейшей философской транскрипции концептов Экхартовской метафизики. Определено, что в свете психоанализа мистическое выступает позитивным модусом тайного, а базовые мистические концепты являются корелятами глубинных механизмов психики человека.

Ключевые слова: мистицизм, метафизика, психоанализ, реальное, символическое, искорка, речь.

Mozgovyi L.I. Psychoanalytic transcription of basic concepts of mystical metaphysics by Meister Eckchart

Represents an analysis of possibilities enabling applying non-classical methodologies to historical philosophical investigation of mysticism. Critical observation of the existing tradition concerning understanding Eckchart's legacy formed the desposition for use of methods of structural psychoanalysis for development of modern philosophical transcription of basic concepts of Eckchart's metaphysics. It is revealed that in perspective of psychoanalysis the mystical appears as a mode of the hidden, and the basic mystical concepts correlate with interior mechanisms of human psycho.

Keywords: mysticism, metaphysics, psychoanalysis, the real, the symbolic, spark, speech.

УДК 167.1

КРИТИКА ГЕРМЕНЕВТИЧНОГО ПІДХОДУ ЯК МЕТОДОЛОГІЇ ГУМАНІТАРНИХ НАУК

Чуйко В. Л.[©]

Доктор філософських наук, професор кафедри філософії та методології науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Марусіна О. С.[©]

Викладач кафедри англійської мови природничих факультетів Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Обґрунтовується, що переклад герменевтичних концептів на «мову» лінгвістики передбачає залучення постаті автора, людини, що мислить і висловлюється осмислено розуміючи «при-значення» слів.

Ключові слова: *філософія мови, когнітологія, лінгвістика, автор.*

Визнаючи, що наявність мови демонструє феномен існування для різних людей спільної справи, маємо констатувати поширеність у різних концептах філософії мови, герменевтики зокрема, міфологізації, утопізації «істинного спілкування» як концепції, що інструменталізує поняття мови. Очевидною така інструменталізація стає при тлумаченні мови як середовища, у якому здійснюється розуміння, а не передача інформації. Інструменталізація у даному випадку полягає у тому, що людина при герменевтичному тлумаченні розуміння позбавляється думки, рефлексії, власної персоналізованої дії розуму.

Вказана теза спирається на визнання, що соціалізація тотально ставить буття людини у ситуацію розуміння, яку в свій час Поль Рікьор, за допомогою «щеплення» екзистенціальної феноменології з традиціями герменевтики, як теорії і практики тлумачення текстів, почав витлумачувати як сутність і основу герменевтики як різновиду гуманітарних студій, що визначаються через проблеми розуміння та інтерпретації. У свою чергу, поступово розуміння та інтерпретацію з різновидів гуманітарних студій, специфічного пізнання почали визнавати онтологічно значущими, подіями, тим, що створює умови буття людини.

Власне саме таким чином формується тлумачення герменевтики як вчення про принципи гуманітарних наук. Тут герменевтика виходить на

такий рівень, де вона набуває онтологічної та соціально-філософської функції, тобто претендує на роль окремої філософської дисципліни.

«Людина засуджена до інтерпретації – ось нова основа у роздумах про неї, народжена філософськими дискусіями останніх десятиліть минулого століття. Інтерпретація, яка передбачає конструювання певної моделі можливої реальності, міняє і загальне поле інтертекстуальності, робить безповоротними зміни у розумінні феноменів культури, змінює і внутрішній світ самого інтерпретатора» [1, с. 128]

Після відкриття Матіасом Флаціусом Іллірійським (XVI ст.) ідеї контекстуальної інтерпретації як причини зміни змісту слова та неявного в текстах, невідрефлексованого розрізнення ним таких семантичних характеристик слова як зміст і значення (зрозуміло, не в такому явному вигляді, як у сучасній логічній семантиці) та уведення принципу герменевтичного кола (тлумачення цілого, виходячи зі змісту його складових частин), принципу враховування мети та задуму автора тексту, сформувався шлях пройдений І.М. Хладеніусом. Останній намічає підхід до розробки конкретних методів обґрунтування історії шляхом поєднання герменевтичних прийомів з логічними методами. Формується можливість подальших методологічних узагальнень. У XVIII – на початку XIX ст. виникають герменевтики, які працюють зокрема в області філології (Ф. Аст, А. Бек); відомі дослідження В. Гумбольдта, який увів герменевтичну проблематику у вивчення природної мови. Вплив філософії мови В. Гумбольдта безпосередньо виявився у розширенні предмета герменевтики за рахунок врахування в область її дії всього багатства мови, що розуміється як діяльність духу і як результат цієї діяльності, як «робота духу», що творить артикульовані звуки, придатні для передачі думки та її розуміння. Нарешті, прямуючи з глибини століть, ми добираємося до такої особистості, як Ф. Шлейєрмахер. Він – сучасник Гегеля, В. Гумбольдта, один із засновників Берлінського університету. У герменевтиці Шлейєрмахера можна виділити наступні моменти. Предметом герменевтики Шлейєрмахер вважає передусім тексти, які є пам'ятниками. Що це означає? Тексти – це пам'ятники, яких від дослідника відокремлюють велика часова, історична, культурна, мовна дистанції. Пам'ятники зазвичай належать до далекої і чужої досліднику культури. Існує безліч «бар'єрів», які перешкоджають прямому проникненню в зміст пам'ятника. Тому потрібно вміти і перекладати, і інтерпретувати, і коментувати, а також багато іншого. Усувати «бар'єри» для розуміння, з точки зору Шлейєрмахера, і покликана герменевтика. Вона необхідна там, де ми маємо справу з ситуацією нерозуміння. Власне Шлейєрмахер визначав герменевтику як мистецтво розуміння, а не мистецтво тлумачення зрозумілого.

Перетворення герменевтики з конкретно-науковою методологічною концепцією в загальну філософську дисципліну запровадив В. Дільтей, який вважав метод розуміння методом безпосереднього осягнення духовної цілісності. Тому для нього та його послідовників предметом розуміння можуть виступати внутрішній світ людини, зовнішній світ і культура минулого. Розуміння внутрішнього світу здійснюється за допомогою інтроспекції. Зовнішній світ доступний розумінню так само, як і емпірично даний.

Загалом відмінності в підході до мови і пов'язаних з нею проблем багато в чому визначаються прагненням узагальнити і осмислити різні навички мовленнєвої діяльності. Ця обставина стає наочною при співставленні різних напрямів філософії мови, які виокремили різні аспекти мовної діяльності в якості домінуючих. Логіко-семантичні концепції (Рассел, Карнап, ранній Вітгенштайн) основну увагу приділяли репрезентаційному аспекту мовної діяльності, тобто здатності мови передавати інформацію про певне положення справ, незалежно від здатності людини формулювати чи сприймати цю інформацію. Герменевтичні концепції, навпаки, в основному приділяли увагу саме проблемі рецепції, тоді як процедура кодування інформації залишалася за межами їхньої уваги. Лінгвістична філософія пізнього Вітгенштейна і його послідовників в основному сконцентрувалася на проблемі активності мовця, залишивши в спокої зміст промови і слухача. Проблема мови і комунікації інтенсивно розроблялася також А.Ф. Лосевим (філософія імені) і М.М. Бахтіним (філософія діалогу).

Крім відмінностей у виборі аспектів мовної діяльності, які піддаються аналізу, названі концепції істотно розрізнялися і у виборі засобів аналізу. Якщо логіко-семантичні концепції орієнтувалися переважно на формальний апарат логіки і математики, а також на ідеологію позитивізму, А.Ф. Лосев – на діалектичну логіку і феноменологію Гуссерля, а пізній Вітгенштайн претендував на створення особливої мови-стилю (в його термінах, «мовної гри»), що тяжіє до практичної мови, то філософська герменевтика спиралася на існуючу традицію філологічної герменевтики, представлену в останніх роботах Шлейєрмахера і Дільтея.

Приймаючи загальне визнання, що герменевтика як напрямок оформилася завдяки діяльності Х.-Г. Гадамера, особливо його роботі «Істина і метод», маємо нагадати, що сам Гадамер неодноразово зазначав вплив на його концепції робіт Е. Гуссерля і М. Гайдеггера. Гуссерль займався переважно логічними проблемами, тоді як Гайдеггер дуже багато часу присвятив розробці оригінальної теорії (і практики) комунікації. Тут слід зазначити, що сам термін «герменевтика» був використаний Гайдеггером для позначення певної обмеженої практики, зразком якої могла бути класична теологічна герменевтика, або наука про тлумачення текстів Святого Письма. Як свідчив Гайдеггер, для нього було значущим поєднання в терміні

«герменевтичний» значень «тлумачення» і «новина» – останнє значення задавалося етимологічно, оскільки сам термін пов'язаний з ім'ям бога-вісника Гермеса. Гайдеггер інтерпретував цей термін екзистенціально, як спосіб опису людського існування в терміні «тлумачення повідомлення», проте пізніше Гайдеггер відмовився від використання цього терміну.

При цьому мова виступає для Гайдеггера не як засіб спілкування, що використовується суб'єктами відповідно до їх задумів і намірів, а навпаки, мова стає певним загальним середовищем існування і в той же час якоюсь сутністю буття, яка виявляється через мову, через говоріння. Той, хто говорить, не використовує мову, але мова користується ним для говоріння. «Говоріння вимагає оприлюднення у слові. Людина, проте, здатна лише говорити, оскільки вона, слухняна процесу говоріння, прислухається до нього, щоб, вторячи, зуміти сказати слово» [2, с.266].

Дана теоретична конструкція являє собою ще одну версію гайдеггеровської інтерпретації істини як «неприхованості». При цьому мова природним чином інтерпретується як «дім буття», простір, в якому буття, перш за все, приходить до існування, і де воно може бути явлене.

Тотальний характер мови робить її значимим і для філософської антропології: «оскільки ми, люди, щоб бути тим, що ми є, вбудовані в мову і ніколи не зможемо з неї вийти, щоб можна було оглянути її» [2, с.272]. Таким чином, ставлення Гайдеггера до мови характеризується наступними моментами: розгляд мови як активного початку по відношенню до носіїв мови; розгляд мови як тотального, всеохоплюючого початку; розгляд мови як простору, в якому здійснюється буття і відкривається істина. Ці моменти багато в чому пояснюють і незвичайну дискурсивну практику самого Гайдеггера, з його схильністю до етимологізування і словотворчості: ці особливості його філософської мови є наслідком прагнення виявити у мові як вказівці на істину те, що відбиває суть справи.

Ці моменти гайдеггеровської філософії мови визначили і його рішення про відродження поняття герменевтичного кола в новому, онтологічному сенсі – Гайдеггер розуміє герменевтичний коло вже не як процедуру тлумачення тексту через його частини, а частин – через ціле, а як відношення, що лежить в основі людського існування.

Людське існування в усіх його можливих модусах – мислення, мовлення, турбота і т.п. – це відкриття істини у присутності людини; проте не тільки існування людини є умовою відкриття істини, а й відкриття істини є умовою здійснення людини: «Розмова про мову повинна бути викликана її сутністю. Носій новини повинен виходити з новини. Він, однак, повинен заздалегідь бути вже й близьким до неї» [2, с.268]. Тобто, Гайдеггер використовує поняття «комунікація» як певну модель людського існування. Згідно з його тлумаченням, це існування є не тільки особистою справою окремої

людини, а стає своєрідною глобальною комунікацією між людиною, яка слухає, і тим хто висловлюється буття. Моделлю такого активного тотального буття є традиція, а мова може розглядатися як найбільш протяжна і найменш підвладна індивідуальним зусиллям традиція.

Відомо, що основні тези Гайдеггера були збережені в роботах Гадамера, хоча і зазнали певних змін. При цьому для зручності розгляду основних понять і положень філософської герменевтики представляється можливим виділити деякі теми, які в самій герменевтиці як окремі теми не існують, однак можуть бути сформульовані при зіставленні герменевтичних концепцій з уявленнями, що склалися в теорії комунікації та загальній семіотиці на даний момент. Так, для герменевтики протиставлення мови і мовлення (або мови і тексту) не є значимим. І хоча недиференційованість герменевтичних концепцій мови і мовлення змусить нас говорити про одне щоразу, коли ми будемо говорити про інше, проте зробити таке розрізнення все ж таки видається і можливим, і корисним.

Не зважаючи на те, що Х.-Г. Гадамер зберіг основні концепції гайдеггеровського тлумачення мови, він свідомо низив їх онтологічний пафос, повернувшись від питань про буття до питання про тексти. Результатом цього стала не тільки зміна пафосу герменевтичних студій (від розвідки істини – до розуміння), а й заміна ряду понять, за допомогою яких визначалися основні концепції, які зберігаються і в пізній, гадамерівській версії. Продемонструємо це на декількох прикладах.

Так, замість істини, яка відкривається у мові, Гадамер говорить про діалог як про досягнення певної суті справи, яка і стає умовою розуміння: «... Зрозуміти означає, перш за все, зрозуміти саму справу і лише в другу чергу – виділити і зрозуміти чужу думку, як таку. Найпершою з усіх герменевтичних умов залишається, таким чином, попереднє розуміння, яке виникає з нашої спрямованості до тієї ж самої справи» [3, с.349].

Відзначимо, що Гадамер все ж таки згадує, хоча і як про другорядне завдання, про необхідність зрозуміти мовця, про що у Гайдеггера мови не було і бути не могло. У той же час постать автора все ще є сумнівною з точки зору герменевтичних процедур, і апелювати до неї не слід: «не тільки від випадку до випадку, але завжди зміст тексту перевищує авторське розуміння». При цьому сам процес розуміння «суті справи» описується Гадамером настільки ж неясно і зовні (з точки зору результату, а не структури), як і гайдеггерівський процес відкриття істини. «Інформативність» герменевтики, її здатність відкривати активний характер мови, також підтверджується Гадамером, хоча і вона отримує більш точну (і обмежену) сферу застосування: «Розуміння починається з того, що щось до нас звертається» [3, с.350].

Цим «щось» виявляється переказ, або традиція: «Герменевтика повинна виходити з того, що той, хто хоче зрозуміти, співвіднесений з самою справою, яка отримує голос разом з історичним переказом, і пов'язаний з тією традицією, яка несе нам переказ. З іншої сторони, герменевтична свідомість віддає собі звіт у тому, що її зв'язок з цією справою не може бути тією самоочевидною і безсумнівною єдністю, яка має місце у випадку безперервної традиції» [3, с.351]. Відповідно поняття герменевтичного кола, позбавлене Гайдеггером процедурного, технічного змісту, тут стало моделлю існування мови і людини в мові, однак також виявилось обмеженим: замість тотальної традиції Гадамер використовує поняття передсуду як позитивної умови розуміння, при цьому він розглядає передсуд як особливу, історично сформовану та фіксовану («традиційну») форму «накидання значення»: «Той, хто хоче зрозуміти текст, постійно здійснює накидання значення. Як тільки в тексті починає прояснюватися якийсь значення, він робить попередній нарис значення всього тексту в цілому. Але це перше значення прояснюється у свою чергу лише тому, що ми з самого початку читаємо текст, очікуючи знайти у ньому той чи інший зміст. Розуміння того, що міститься в тексті, і полягає у розробці такого попереднього зрозумілого начерку. Піддається постійному перегляду при подальшому заглибленні в зміст тексту» [3, с.318].

Відмінність передсуду від інших варіантів подібного «накидання», за Гадамером, полягає в тому, що він через свою історичну обумовленість схильний до випадковості (а значить, і до можливості не відображати «суть справи»): «Насправді не історія належить нам, а ми належимо історії... Самосвідомість індивіда є лише спалахом у замкнутому ланцюзі історичного життя. Тому передсуди окремої людини в набагато більшій мірі, ніж його судження, складають історичну дійсність її буття... Момент традиції в історико-герменевтичній установці здійснюється завдяки спільності основоположних передсудів» [3, с.329]. У той же час передсуди також можуть бути як істинними, так і помилковими, що змушує Гадамера поставити питання: «... як відокремити справжні передсуди, завдяки яким ми розуміємо суть справи, від помилкових, у силу яких ми розуміємо перекручено?» [3, с.353].

Отже, хоча у філософській герменевтиці Гадамера немає уявлення про мову як систему, яка реалізується в комунікативній діяльності і отримується з текстів, однак при описі процедур розуміння Гадамер створює концепцію традиції, яка виконує роль, аналогічну ролі концепції мови як системи в сучасній лінгвістиці. Насправді, подібно до мови, традиція забезпечує комунікацію, будучи одночасно і середовищем, і засобом. Сукупність передсудів окремої людини можливо порівняти з володінням цією ж людиною певною мовною системою, а процес розуміння на основі

передсудів аналогічного процесу декодування повідомлення за допомогою процедур, які дозволяють привести цю систему в дію.

У цей же час поняття «суть справи» може розглядатися як процес мислення, що протікає не тільки в мовних формах. Втім, твердження, що в герменевтиці мова не розглядається як система, не передбачає за собою твердження, що в герменевтиці немає концепції власне мови. Однак ця концепція має істотні відмінності від прийнятої в лінгвістиці. Вихідним пунктом цієї концепції є те, що «розуміння справи необхідним чином здійснюється у мовній формі, причому не так, що розуміння заднім числом отримує ще й словесне вираження, – швидше спосіб, яким забезпечує розуміння, будь то розуміння тексту чи співрозмовника, що представляє нам ту чи іншу справу, полягає в тому, що саме ця справа знаходить мову.... Мова, в якій дещо «знаходить мову», не є надбанням і не знаходиться в розпорядженні того чи іншого зі співрозмовників. Будь-яка розмова передбачає спільну мову, або, точніше, вона виробляє цю спільну мову... Це не просто зовнішній процес припасування інструментів; неправильно буде навіть сказати, що співрозмовники пристосовуються один до одного; скоріше в отриманій розмові вони опиняються під владою істини обговорюваної ними справи, що і поєднує їх у нову спільність» [3, с.444].

Таким чином формується концепт розуміння мови як середовища, в якому здійснюється процес розуміння. З точки зору Гадамера, мова – це завжди вже спільна мова, це мова взаєморозуміння, яке можливе завдяки «істині спільної справи». Проте як бути з мовою, що передує такому взаєморозумінню, з мовою, яка інтуїтивно здається звичайною і доступною, саме як більш-менш доцільний засіб, інструмент, який використовується? Гадамер обходить це питання за допомогою прийому, до якого часто звертаються багато ідеологів та пропагандистів – він оголошує таку мову, так само як і розмову, створену за допомогою такої мови, хибною, неістинною, яка не відповідає суті. При цьому, оскільки філософська герменевтика не претендує, відверто, на створення наукової утопії, цей прийом прихований, непомітний на тлі розгорнутої аргументації багатьох куди менш важливих обставин. Однак результатом такого ходу думки стає міфологізація «істинного спілкування»: «Ми говоримо, що ми спілкуємося; проте чим довша це спілкування, тим меншою мірою «ведення» її залежить від волі того чи іншого зі співрозмовників» [3, с.349]. Дивним чином далі не будуть аналізуватися «несправжні» розмови, хоча здається, що саме вони становлять абсолютну більшість всіх розмов, які ведуться. Для Гадамера ніби не існує «неістинної» мови-як-засобу, але тільки «істинна», «загальна мова-як-середовище». І цей хід думки Гадамера можна співставити з деякими концепціями Гайдеггера, пов'язаними з його теорією техніки.

При цьому істотним є уявлення про мову передусім як про середовище, в якому здійснюється розуміння, а не як про засіб передачі інформації. У той же час «спільна мова», яка виникає в «справжній» розмові, сама є формою існування істини, «суті справи». Тим самим, діалог співрозмовників або діалог інтерпретатора з текстом може одночасно розглядатися і як процес актуалізації наявної, історично зумовленої системи уявлень-передсудів «спільної мови», яка для цієї загальної системи виконує функцію, подібну з функцією тексту. Хоча власне лінгвістичні проблеми, тобто проблеми способу вираження, майже не цікавлять Гадамера, в його поглядах на процес розуміння можна знайти концепції, які певним чином відтворюють лінгвістичну концепцію мови як систему, яка реалізується в текстах.

Загалом сучасна лінгвістична концепція тексту як будь-якого продукту мовленнєвої діяльності сформувалася багато в чому завдяки філологічній концепції тексту як письмового джерела. Філософська герменевтика, яка свідомо дистанціюється від актуальних лінгвістичних досліджень, в основному поділяє філологічну концепцію, більше того, розглядає її як прояв деякої сутності процесу розуміння, на відкриття якої і претендує сама герменевтика. Таким чином, герменевтична концепція тексту, по суті справи, є філософським осмисленням філологічного поняття «текст» у тому вигляді, в якому це поняття склалося до середини ХХ століття. У той же час ця концепція розвиває основні ідеологеми герменевтики – підпорядкованість часткового загальному, діалог як розкриття справжньої «суті справи», необхідність вкорінення в традиції, і в цьому сенсі є цілком логічним продовженням герменевтичної концепції мови: «У письмі мова знаходить свою справжню духовність, оскільки перед письмовим повідомленням свідомість, яка розуміє, досягає повної суверенності. Її буття вже ні від чого не залежить. Свідомість, яка читає, потенційно володіє своєю історією» [3, с.455].

Гадамер представляє відносини між мовою і текстом не як відносини між системою та її використанням, а як відносини між сутністю і її відчуженим проявом. Відповідно й операції з текстом повинні бути спрямовані не на реконструкцію системи, як розуміє своє завдання лінгвістика, а на подолання відчуження: «Письмові тексти ставлять перед нами власне герменевтичне завдання. Писемність є самовідчуження. Подолання його, прочитання тексту, є, таким чином, найвищим завданням розуміння. Навіть самі письмові знаки будь-якого, наприклад, надпису неможливо розібрати і правильно вимовити, якщо ми не в змозі знову перетворити текст в мову. Нагадаємо, однак, що подібне зворотне перетворення тексту в мову завжди встановлює також і звернення до того, що має на увазі текст, до тієї справи, про яку йде в ньому мова» [3, с.454]. Таким чином, перетворення тексту в мову – це процедура, пов'язана з відкриттям суті справи, істини. Мова в

цій формулі – не засіб передачі інформації, але та сама «спільна мова», яка формується в діалозі, а потім зберігається в переказі. Оскільки ж переказ, долаючи часову відстань між співрозмовниками, найкращим чином діє в письмовій формі («Передане в письмовій формі відповідає будь-якій сучасності» [3, с.453], писемність стає не просто однією з форм існування мови, але феноменом, що відкриває її суть: «... Мова сама причетна до чистої ідеальності змісту, який повідомляє в ній про себе. У писемності цей зміст сказаного в усному мовленні існує в чистому вигляді також і для себе, звільнений від усіх емоційних моментів повідомлення... Писемність є абстрактною ідеальністю мови. Тому зміст того чи іншого запису принципово піддається ідентифікації і відтворенню. Лише те, що у відтворенні залишається ідентичним, і було дійсно записаним») [3, с.456].

Тут є важливим підкреслити непомітний перехід від визначення (будь-якої) писемності як абстрагованої в процесі письма ідеальності мови до визначення процесу «справжності запису» як процесу абстрагування деякої ідеальності під час відтворення цього запису. Остання з наведених вище цитати парадоксальним чином визначає «справжній» запис як те і тільки те, що піддається відтворенню; парадоксальність цього визначення полягає у передбачуваній ним неможливості визначити, що саме записується в самому процесі запису. Тим самим запис із способу розкриття ідеальності стає лише технічно необхідною, але сумнівною частиною цього процесу, що підлягає епістемічній перевірці на другому, більш суттєвому етапі такого розкриття, а саме на етапі відтворення.

Тільки відтворення здатне показати, чи вдалося зробити «справжній запис», який розкриває через письмовий текст ідеальність мови. Моделлю такого існування мови в тексті і тексту в мові для Гадамера є існування твору мистецтва: «Будемо виходити з того, що твір мистецтва представляє собою гру; це означає, що його власне буття невіддільне від його подання, а у поданні виявляються єдність і тотожність структури... Обов'язкову межу будь-якого подання становить саме те, що воно містить вказівку на саму структуру твору і тим самим підпорядковується критерію правильності. Подання характеризується як повторення тотожного. Однак повторення не означає тут повторення у власному розумінні цього слова, тобто зведення до початкового джерела. Швидше будь-яке повторення з самого початку тотожне самому твору» [3, с.169]. У цій моделі твір є аналогом мови, що говорить про дійсну суть справи, а його подання – аналогом тексту, тотожного цій мові в основних структурних моментах, хоча і такого, що варіює цю структуру. Отже, текст є увявленням тієї спільної мови, в якій для особи, яка її розуміє, відкривається суть справи. Тим самим текст розглядається переважно як предмет рецепції, сприйняття, але не як щось таке, що продукують. Взагалі слід ще раз відзначити наявне тут прагнення абстрагуватися

від промовляючого. Створення ж текстів, тобто діяльність автора, і зовсім не може вважатися предметом герменевтики: «Мистецтво писання, як і мистецтво ведення промов, не є самоціллю, а тому й не є споконвічним предметом герменевтичний зусиль. Лише сама справа примушує розуміння вдатися до цих зусиль. Тому нечіткі та «погано» виражені на папері думки не є для розуміння свого роду зручною причиною продемонструвати своє герменевтичне мистецтво у всій його красі, а навпаки, є межевою ситуацією, коли коливається основна передумова будь-якого герменевтичного мистецтва, однозначність змісту тексту» [3, с.458]. Фігура автора тексту, на відміну від філологічної герменевтики XIX століття, для філософської герменевтики є лише дуже сумнівною конструкцією, яка має надзвичайно обмежений методичний зміст: «Змістовний горизонт розуміння не може бути обмежений ні тим, що мав на увазі автор, ні горизонтом того адресата, для якого спочатку призначався текст. Не можна вкладати у текст нічого такого, чого не могли мати на увазі автор і початковий читач: на перший погляд це правило здається розумним герменевтичних канонам, який до того ж повсюдно визнається. У дійсності, однак, цей канон може бути застосований лише у деяких граничних випадках. Адже тексти зовсім не домагаються від нас, щоб ми їх розуміли як вираження суб'єктивності їх автора. Тому зміст тексту не може бути визначений з точки зору цієї суб'єктивності» [3, с.359]. Тобто автор тут тільки як перший читач, перша ланка в ланцюзі традицій, причому ця ланка не найближча до суті справи, оскільки ця суть відкривається лише після виникнення традиції.

Отже, герменевтична концепція тексту суттєво відрізняється від аналогічної лінгвістичної концепції. Відмінності можуть мотивуватися як прагненням герменевтики обґрунтувати основні моменти філологічної концепції тексту, яка сформувалася наприкінці XIX століття, так і простою узгодженістю цієї концепції з розглянутою вище герменевтичною концепцією мови. Маємо підстави сказати, що Гадамер дотримується філологічної концепції тексту як письмового джерела лише до того часу, поки вона не входить у протиріччя з основними положеннями його власної концепції розуміння. Так, трактування писемності як абстрактної ідеальності не тільки відтворює філологічний погляд на текст як на фіксований об'єкт, але й дозволяє підкреслити своє ставлення до процесу розуміння як одночасно історичного (залежного від приналежності розуміючої особи до тієї чи іншої традиції) та позачасового, оскільки писемність одночасно звільняє мову від поточного моменту, але в той же час пов'язує її з певною традицією читання і відтворення. Одночасно розроблений в класичній герменевтиці канон правильного розуміння як розуміння, тотожного авторському, суперечить ідеї Гадамера про непсихологічний, об'єктивний

характер розуміння, а тому змушує філософа дискредитувати саму постать автора.

Отже, текст по Гадамеру – це мова, яка долає у записі не тільки свою приналежність до певного місця і часу, але й приналежність до певної людини. Запис робить мову загальним надбанням, і в той же час позбавляє її захисту від вільного, неправильного тлумачення і відтворення. Тому завданням герменевтики стає розробка процедур, які дозволяють попередити неправильне розуміння тексту, неправильне «перетворення тексту в мову».

Хоча філософська герменевтика всіляко ховає свою утопічну природу, намагаючись представити свої концепції як проникнення до справжньої сутності розуміння. Результатом такого поєднання завдань стає змішання двох аспектів опису: власне описового та нормативного. Замість того, щоб спочатку описати структуру будь-якого акту розуміння, незалежно від того, чи є воно правильним чи ні, успішним чи ні, потім визначити структурні моменти цього акту, які забезпечують його успішність, і лише потім визначити нормативний набір процедур, які дозволяють контролювати ефективність розуміння як процесу і як результату, Гадамер, наприклад, поєднує ці кроки, часом видаючи нормативні процедури за необхідні умови розуміння, тоді як вони є лише умовами правильного розуміння. Наслідком такого поєднання слід визнати недостатню ясність саме нормативної частини герменевтичної концепції розуміння, особливо, коли Гадамер все ж таки формулює правила розуміння. Оскільки значна частина правил представлена як структурні моменти акту розуміння, ці правила вже не можуть обговорюватися як такі. Єдина можливість повернути їм нормативний характер – довести їх описову надмірність, тобто показати, що акт розуміння (правильного чи ні – це вже інше питання) може відбуватися і за відсутності цих моментів. Однак це завдання для більш істотної роботи, ніж передбачає реферат, а тому обмежимося аналізом основних моментів герменевтичної концепції розуміння.

Центральним описовим поняттям у цій концепції стає модифіковане поняття герменевтичного кола. Вище вже йшла мова про те, що це поняття було успадковане Гадамером від Гайдеггера, який, у свою чергу, переосмислив концепцію класичної герменевтики, згідно з якою текст як ціле повинен розумітися з його частин, а частини – з цілого. Гадамер розглядає «ціле» у цій формулі як попереднє значення, передсуд, гіпотезу про зміст всього тексту, яка дозволяє інтерпретувати його частини і одночасно піддається перевірці в процесі інтерпретації. Однак не варто бачити у передсуді певне свавілля інтерпретатора, оскільки до процесу читання ні про яке попереднє значення мова йти не може, воно з'являється тільки після початку читання і представляє собою нехай ще нерозбірливий, але

вже чутний голос переказу. Цей аспект розуміння описується в термінах «питання» і «відповідь»: «Розуміння починається з того, що щось до нас звертається. Така найперша герменевтична умова. Ми знаємо..., що для цього потрібно: принципове утримання від власних передсудів. Однак будь-яке утримання від суджень – а отже, і в першу чергу, від передсудів – має, з логічної точки зору, структуру питання» [3, с.354].

Отже, починаючи читати, інтерпретатор відмовляється (або повинен відмовитися?) від наявного у нього розуміння заради того, щоб почути звернений до нього голос розповіді. По причині того, що сам інтерпретатор є частиною цієї розповіді, він здатний її почути; оскільки ж сам текст віддалений від інтерпретатора, він говорить іншою мовою, то інтерпретатор змушений тлумачити звернене до нього повідомлення на мові наявної ситуації. Тому відмова від наявного розуміння не є його заперечення, але визнання можливості іншого розуміння. А зрозуміти цю інакшість тільки й можна, маючи щось для порівняння: «Сутність питання полягає у відкритті можливостей і в тому, щоб вони залишалися відкритими. Якщо, отже, – приймаючи до уваги те, що нам говорить інша людина або текст, – який-небудь передсуд ставиться під запитання, то це зовсім не означає, що ми його просто відкидаємо на користь когось-небудь або чогось-небудь іншого... Насправді наш власний передсуд по-справжньому вступає в гру завдяки тому, що ми ставимо його на карту. Тільки у повній мірі приймаючи участь у грі, він здатний усвідомити зазіхання на істину іншого передсуду і дозволити йому теж у свою чергу приймати участь у ній» [3, с.354].

Тут ми маємо враховувати інтерпретацію відомих в класичній герменевтиці процедур (розуміння, тлумачення і застосування) Гадамером, який поставив собі за мету показати, що поряд з розумінням і тлумаченням, які традиційно розглядаються як внутрішній і зовнішній аспекти феномену розуміння, цей феномен враховує в якості необхідного і момент застосування того, що ми розуміємо, до наявної ситуації: «... Застосування виявилось не співвіднесенням чогось загального, наданого заздалегідь, з тією або іншою конкретною ситуацією. Інтерпретатор, який має справу з переказом, прагне його «привести у дію», але це зовсім не означає, що текст, який дійшов до нього, був наданий йому і зрозумілий для нього як щось загальне, і після цього лише використовується у конкретних ситуаціях. Навпаки, інтерпретатор ні до чого іншого не прагне, крім до того, щоб зрозуміти це загальне (текст), тобто зрозуміти те, про що говориться у переказі, те, що складає зміст і значення тексту. Але щоб зрозуміти це, він не повинен абстрагуватися від самого себе і від тієї конкретної герменевтичної ситуації, в якій він знаходиться. Він повинен зв'язати текст з цією ситуацією, якщо він взагалі хоче його зрозуміти» [3, с.383].

І все ж таки центральним моментом в процесі розуміння Гадамер вважає тлумачення, тобто «переклад» тексту на мову особи, яка розуміє цей текст в момент розуміння: «Завдяки тлумачення текст повинен знайти мову. Але ніякий текст, ніяка книга взагалі не говорить, якщо вона не говорить мовою, яку здатен зрозуміти її читач. Тому тлумачення повинне знайти правильну мову, якщо воно насправді хоче допомогти тексту заговорити» [3, с.462]. Проте ця «правильна мова» не є мовою тексту, але мовою, якою можуть говорити як текст, так і інтерпретатор: «Будь-яке тлумачення повинно привести себе у відповідність з тією герменевтичною ситуацією, якій воно належить» [3, с.462].

Отже, Гадамер задає наступну структуру процесу розуміння: зрозумілий текст не розглядається як продукт індивідуальної мовної діяльності, а виступає як загальне у множині приватних ситуацій розуміння. Завданням інтерпретатора зовсім не є виявлення цього зрозумілого для нього спільного в конкретному для демонстрації «правильності» або «істинності» тексту. Його завданням є (ре)конструювання загального змісту тексту за допомогою наявної у нього конкретної ситуації; можна сказати, що він повинен відтворити зміст тексту на мові конкретної ситуації. Можливість порозуміння в такому випадку обґрунтовується знову-таки спільністю ситуацій, з якими мають справу той, хто говорить, та інтерпретатор. Іншими словами, загальний зміст тексту – це продукція великої кількості осіб, які розуміють цей текст, отримана шляхом аплікації тексту до безлічі наявних ситуацій, і яка представляє собою певну істину, «суть справи», а зовсім не думка мовця: «Передбачається, що не тільки іманентна єдність змісту веде читача, але й читацьке розуміння постійно направляється трансцендентними змістовними очікуваннями, які базуються на істині того, що мається на увазі... У презумпції досконалості передбачається не тільки те, що текст повністю передає усю інформацію, яка передбачається ним, але й те, що все сказане є повною істиною. Розуміти – означає, перш за все, розбиратися у чомусь, а вже потім, у другу чергу, виокремлювати думку іншого, розуміти те, що він має на увазі.. Отже, перша з умов герменевтики – це предметне розуміння, ситуація, яка виникає тоді, коли я та інша особа маємо справу з однією і тією ж справою» [4, с.79].

Тут маємо враховувати, що ситуація предметного розуміння матеріалізується «у формі спільності основоположних настанов – заздалегідь сформованих суджень. Герменевтика повинна виходити з наступного: той, хто хоче зрозуміти, пов'язує себе з предметом, про який йдеться мова, та або перебуває у контакті з традицією, зсередини якої звертається до нас переказ, або прагне знайти такий контакт» [4, с.79]. Тобто коло замикається. Зводячи герменевтичну концепту розуміння, можна сказати, що розуміння є процесом утворення мови (тобто, з точки зору герменевтики,

середовища прояву істини), який поєднує текст з наявною ситуацією. Безумовно, це надзвичайно оригінальна концепція, здатна охопити значну кількість феноменів, які прийнято називати розумінням. Більше того, вона може претендувати на роль загальної теорії рецепції тексту, оскільки пропонує загальний опис мовних і розумових процедур, які здійснюються будь-яким читачем або слухачем, оскільки він розуміє те, що читає або слухає.

Слід зазначити, що принаймні в літературознавстві філософська герменевтика використовується саме таким чином: вона стала методологічною основою рецептивної естетики Р.Яусса. Однак, основним недоліком наведених герменевтичних концепцій є їх безособовість. Навіть якщо визнати справедливість більшості її описів, все ж таки слід зазначити, що Гадамер та інші надто старанно елімінують з них суб'єктивність мовця і слухача. Це стає ще цікавішим, оскільки лінгвістика останніх десятиліть пройшла шлях, зворотний тому, який запропонував Гадамер, а тому здається корисним спеціально обговорити прийнятність ідей герменевтики для лінгвістичних досліджень.

Загалом, як вже зазначалося, інтерес до мови був притаманним майже всім провідним філософським школам і напрямкам ХХ століття. При цьому відбувалося взаємне збагачення філософії та лінгвістики (і слід визнати, що лінгвістика більше отримала, ніж віддала: досить згадати вплив лінгвістичної філософії Л. Вітгенштайна на дистрибутивні дослідження; використання концепцій логічної семантики та теорії референції у лінгвістичній семантиці і прагматиці). Одночасно, значущість наявних концепцій філософської герменевтики для лінгвістичних досліджень сьогодні є досить сумнівною, адже за майже півстоліття існування цього філософського напрямку зв'язної лінгвістичної концепції на його основі створено не було. Причини цього, як здається, досить чітко сформульовані вище: неприйняття філософською герменевтикою концепції мови як інструменту, зазіхання на осягнення зв'язку між мовою та істиною, підтримка філологічної концепції тексту, яка була для лінгвістики швидше абстрактно теоретичною «точкою відштовхування», а не засобом вирішення проблем об'єктивності яких була всебічно обґрунтована.

Проте найбільшою ефективністю для лінгвістики мають не ті філософські концепції, які відтворюють, випадково чи передбачено, базові лінгвістичні поняття, а ті, які заповнюють провали в її методологічному фундаменті. Однією з головних частин цього «фундаменту», безсумнівно, повинна бути несуперечлива концепція розуміння, яка описує не психологічні, а змістовні аспекти цього процесу, і яка є частиною загальної теорії зв'язку мислення і мови.

Однак для ефективного використання концептуальних можливостей філософії в лінгвістичних дослідженнях необхідно узгодити деякі базові поняття. Це не означає, що терміни, які збігаються, повинні бути уніфіковані таким чином, щоб зміст і обсяг термінів однієї науки замінили змістом та обсягом термінів іншої. Для такого погодження, по-перше, необхідно (аж до подавння у вигляді таблиці) представити відповідності та розбіжності у структурі та змістовному наповненні основних концепцій, і по-друге, необхідно визначити змістовні з точки зору лінгвістики дослідницькі процедури, які можуть спиратися на філософські концепції.

Наведемо приклад подібного узгодження для частини понять філософської герменевтики. Вище згадувалася трикомпонентна структура процесу розуміння, яка складається з операцій розуміння, тлумачення і застосування. Х.-Г. Гадамер розглядає їх як дії, що розрізняються скоріше не за структурою, а за засобами: розуміння – це операція з перекладу тексту на внутрішню мову інтерпретатора, застосування – операція з перекладу тексту на мову наявної ситуації, а тлумачення – операція з перекладу тексту на мову, яка поєднує мову тексту, ситуації та самого інтерпретатора. Також вже вказувалося, що герменевтична концепція мови не збігається з лінгвістичною і передбачає розуміння мови як способу передачі істини (а тому неістинні вислови повинні розглядатися як такі, що «не мають мови»). Відволікаючись від правомірності такого погляду на мову, відзначимо, що ця концепція багато в чому аналогічна загальнолінгвістичній концепції відношення знака і значення. Іншими словами, у цьому випадку «мова» (надалі ми будемо брати герменевтичні терміни в дужки, щоб продемонструвати їх відмінність від лінгвістичних термінів) виступає як знак «істини», тобто значення.

Чи можна використовувати герменевтичну відмінність «мов» у лінгвістичних цілях? Мабуть, можна, якщо допустити, що специфічність цих «мов» не зводиться тільки до розбіжності в значенні, але й до деяких відмінностей в тому, що вони означають. Так, «мова» розуміння може бути співвіднесена з мовною семантикою, тобто зі значеннями слів і синтаксичних конструкцій, які асоціюються з даними висловами у кожного носія цієї мови. «Мова» застосування багато в чому аналогічна референційним індексами, що дозволяють тому, хто слухає визначити, чи має на увазі той, хто говорить, певний реальний стан речей або він міркує поза ним. Нарешті, «мова» тлумачення є абстрагованим уявленням базової семантичної структури, інваріантною для певної кількості висловів, об'єднаних саме за ознакою того, що вони, так чи інакше, передають цю структуру. Така структура сама по собі не містить ні референційних індексів, ні вказівок на спосіб вираження, однак створює можливість і для передачі за допомогою семантичних засобів природної мови, і для застосування цієї структури до

одиночної ситуації або безлічі аналогічних ситуацій. При цьому не слід вважати, що лінгвістичне трактування «істини» як значення перетворює єдину «істину» герменевтики в три різні семантичні структури. Це лише три способи поверхнево-семантичного уявлення загальної глибинної семантичної структури: у вигляді семантики природних мовних висловів, у вигляді «семантики ситуацій», тобто наче у записі фрагмента реального світу, і у вигляді глибинної семантики, інваріантної як для безлічі мов, так і для безлічі ситуацій. Характерно, що в більшості сучасних лінгвістичних досліджень враховуються максимум два з названих різновидів значень.

Як виявила когнітологічна критика комунікативної філософії, за допомогою доведення неможливості ототожнити суспільне існування з комунікативною дією [5, с.7-17] доводиться визнати необхідність встановлення осмисленого, зрозумілого відношення людини до об'єкта (реальності, яка існує незалежно від людини). Відповідно постає питання про специфіку існування зв'язку людини з реальністю, що не може бути визнана за таку, яка є вимовлена, однак вона певним чином впливає на мовлення. Наприклад відомо, що пропозиція позитивістів вимагати від науки специфічного роду знання: наука має давати відповіді на питання «Як?», а не «Що?» та «Чому?» виявила, що «пошук відповіді на питання «Як?», при протиставленні його міркуванням визначеним через «Є», демонструє людину, яка має очевидний екзистенційний зміст, оскільки відповідь на питання «Як?» передбачає обов'язкове існування попередньої залежності від «Я-є» [5, с.17].

У зв'язку з наведеним відзначимо, що переклад герменевтичний концепцій на «мову» лінгвістики все ж таки передбачає відмову від деяких ідеологічних настанов філософської герменевтики. Так, навіть у вказаному прикладі можна відзначити, що інтерпретація герменевтичних процедур як операцій з різними уявленнями інваріантної структури передбачає можливість (і навіть необхідність) залучення постаті автора, людини, яка говорить, оскільки «мова» референційних індексів природним чином передбачає в якості точки відліку саме автора – людину, що мислить і висловлюється осмислено розуміючи значення, при-значення своїх слів, речень, положень.

Література:

1. Ищенко Е.Н. Современная эпистемология и гуманитарное познание / Е.Н. Ищенко. – Воронеж: «Новое знание», 2003. – 268 с.
2. Хайдеггер М. Работы и размышления разных лет / М. Хайдеггер. – М.: Занне, 2010. – 567 с.
3. Гадамер Х.-Г. Актуальность прекрасного / Х.-Г. Гадамер. – М.: Наука, 2010. – 342 с.

4. Гадамер Х.-Г. Истина и метод: Основы философской герменевтики / Х.-Г. Гадамер. – М.: Интеллектуальная книга, 2008. – 568 с.
5. Чуйко В.Л., Тімченко О.П. Екзистенційна критика діяльнісного розуміння людини / В.Л.Чуйко, О.П.Тімченко // Політологічний вісник. Зб-к наук. праць. – К.: «ІНТАС», 2011. – Вип. 53. – С.7-17.

Чуйко В.Л., Марусина О.С. Критика герменевтического подхода как методологии гуманитарных наук

Обосновывается, что перевод герменевтических концептов на «язык» лингвистики предполагает привлечения фигуры автора, который мыслит и высказывается осмысленно понимая «пред-назначение» слов.

Ключевые слова: философия языка, когитология, лингвистика, автор.

Chuiiko V.I., Marusina O.S. Critics of the hermeneutic approach as the methodology of humanitarian sciences

The article explains that translation of the hermeneutic conceptions to the language of linguistics presupposes including image of the author, the person that speaks and expresses the thoughts with clear understanding of the meaning of the words.

Keywords: philosophy of the language, kogitologia, linguistics, author.

УДК 141.7:131:637.035

ВИТОКИ СВІТОГЛЯДНО-ФІЛОСОФСЬКОГО ТЛУМАЧЕННЯ ІСТОРІЇ В УКРАЇНІ

Мельник А. І.[©]

*Доктор філософських наук, доцент кафедри українознавства
Чернігівського державного інституту економіки і управління*

Шакун Н.[©]

*Кандидат філософських наук, доцент кафедри гуманітарних
дисциплін Чернігівського державного інституту економіки і
управління*

*Досліджуються витoki філософсько-історичної думки в Україні.
З'ясовуються особливості міфологічної інтерпретації історії, а також
основні тенденції її філософського осмислення в добу Київської Русі.*

Ключові слова: *міфопоетична історія, філософсько-історична думка,
філософсько-методологічна концепція, міфолого-циклічна парадигма,
лінійно-хронологічна інтерпретація.*

Актуальність теми. Однією з найактуальніших проблем, що постають перед українським суспільством в умовах глобалізації, є потреба переосмислення методології української культури та історії, а також вироблення таких стратегій та орієнтирів, які б спонукали український народ до самопізнання та самовизначення серед інших народів світу, сприяли ефективному державо- і націєтворенню.

Постановка проблеми. Сучасний стан у царині філософського осягнення історії позначений конкуренцією різноманітних методологій, причому нерідко при вивченні історії українського народу дослідники керуються застарілими або запозиченими філософськими ідеями та підходами, які суперечать досвіду культури та історії України. У зв'язку з цим особливого значення набуває з'ясування витоків світоглядно-філософських підходів до осягнення національного буття, вивчення тенденцій того розуміння історії, що існувало в Україні упродовж багатьох віків.

Аналіз публікацій і досліджень. Проблематиці світоглядно-філософського тлумачення історії в Україні присвячені наукові праці таких авторитетних вітчизняних дослідників філософії історії та історії філософії як А.Бичко, І.Бичко, С.Бондар, В.Горський, М.Попович, В.Шевченко та ін., котрі тлумачать історію в контексті нелінійних перетворень. Твори мислителів киеворуської доби аналізувалися в науковій літературі С.Бондарем,

В.Горським, Д.Лихачовим, Б.Рибаковим, В.Ричкою та ін., в тому числі і з урахуванням притаманних їм філософських тенденцій. Проте малодослідженими залишаються витоки розуміння історії, які сформувалися в межах міфології, тобто в межах синкретичного світогляду, вираженого усною («язичницькою») оповіддю, а також радикальна зміна історії, що припадає в Україні на добу Київської Русі, коли нагромаджується мовно-текстуальна фіксація оповідей про існуюче та неіснуюче, закладаються основи філософського розуміння історії.

Мета статті полягає в аналізі витоків тлумачення історії в українській світоглядно-філософській думці. Методологічно досягнення цієї мети пов'язується з урахуванням нелінійних інтерпретацій світоперетворень, в тому числі і в галузі знань про суспільство, що представлені у працях В.Андрущенка, І.Бойченка, І.Добронравової, В.Лук'янця, М.Михальченка, В.Нічик, Ю.Павленка, О.Соболь, В.Табачковського, В.Ткаченка, В.Шевченка та інших сучасних вчених, котрі в тій чи іншій мірі вивчають філософські проблеми історії.

Важливим методологічним орієнтиром авторці слугують праці вчених НДІУ МОН України – М.Недюхи, П.Кононенко, М.Степка, Г.Філіпчука та ін. – в яких розробляються теоретичні основи українознавства, як методології національного самопізнання.

Суттєвою методологічною підставою дослідження проблеми витоків філософського тлумачення історії в Україні є з'ясування терміну «історія». Під грекомовним терміном «історія», слід розуміти, перш за все, ту ж реальність, яка нині з цим терміном пов'язується західноєвропейською суспільно-гуманітарною думкою. Тобто історія – це сукупність оповідей про події людського життя і те, як люди взаємодіють із довкіллям. Дане розуміння історії, як дієписів, літописів тощо, здавна притаманне українській філософській думці. Саме оповідачами або «дієписцями» й «літописцями» ще в часи Київської Русі і пізніше вважали збирачів і тлумачів інформації (знання) про події людського життя. Скажімо, в «Лексиконі» Є.Славинецького (XVII ст.) «історія» витлумачується як похідна від слова «гістор», тобто «кошун» – розповідь про діла предків, на противагу вимислу, байці [8, с.219].

Історія – це створений різними авторами образ олюдненого світу, на основі і в межах якого людина (люди) намагаються зрозуміти існування світу в певному аспекті, а саме: у відношенні до власного буття. Цим надається олюдненому світу та історії, як оповіді про нього, статус дійсності, осередком якої є якраз людське самобуття. Оскільки історія описує людське життя в олюдненому світі, оскільки вона у цьому смислі альтернативна природознавству, котре виробляє образ знеособленого (не-олюдненого) довкілля, надаючи природі статус дійсного самобуття. Таке знеособлення

можливе лише при антропоцентричному розумінні природознавства, як аспекту, що утворює специфічний сегмент історії, тобто оповіді про буття олюдненого світу.

Ураховуючи цю специфіку історії, підкреслимо, що зародження та становлення історичної думки України безпосередньо пов'язане із теогонічними, космогонічними, антропогенними та іншими уявленнями наших предків. Тобто в хронологічно неідентифіковані часи міфопоетичної історії природознавчий аспект розуміння світобуття людей спеціально не виділявся. Єдине, про що впевнено можна говорити, то це про те, що коріння цього аспекту сягало глибин міфологічного підґрунтя «першоуявлень» наших предків про граничні підстави людського буття.

Питання про початки філософської думки в Україні нині перебуває в стадії дискусії. Сучасні науковці визнають, що становлення філософської рефлексії на території України починається із V ст. до н.е. [10; 11], а пряме зародження української філософії у наближеному до сучасності розумінні припадає на XI ст. [1; 4]. Вона утворюється загалом внаслідок переплетення вітчизняної міфології («язичництва») і привнесеної з Візантії християнської філософії, котра включила в себе багато запозичень від давньогрецьких філософів. Причому українські вчені (М.Грушевський, В.Колодний, М.Попович та ін.) показали, що процес християнізації давньоукраїнського (руського) світу був складним і неоднозначним за своїми наслідками.

Насамперед, це виявилось в становленні філософської та історичної думки України, котра безпосередньо пов'язана із міфологічною свідомістю населення давньої України. Поза всяким сумнівом, методологічно складно вирізнити чітку межу між усною міфологічною («язичницькою») інтерпретацією подій у світі та зародками філософської рефлексії щодо такого розуміння подій, котрі мали певні фіксовані форми. Якраз дослідження перших, тобто міфопоетичних, вітчизняних спроб осмислення порядку речей у світі дозволяє виділити ряд особливостей тлумачення історії у світоглядно-філософській думці України XI – XV ст.

Доцільно зазначити, що розуміння світоустрою такими народностями східних слов'ян, котрі через кілька століть склали етнічну основу українського народу (поляни, древляни, сіверяни, уличі та ін.), здійснювалося через усвідомлення світу як єдиного тілесно-речовинного космосу [7, с.97]. Водночас впорядкований і освоєний практичною діяльністю людини світ, протиставлявся невідомості та невизначеності «чужого» й «темного» світу, не підкореного людському пізнанню.

Потреба урахування специфіки видимих природних стихій та явищ або навіть протистояння їм змушувала людей шукати певні способи розуміння й орієнтації в питаннях життєустрою та світопорядку. Першим способом

орієнтації у всіх народів стала міфологізація довкілля та надання йому антропоморфних рис і властивостей. На цьому шляху виникли уявлення про втручання у плин людського життя ще й невидимих «темних сил», які нібито таємним чином забезпечували існування у світі взаємозалежності, зв'язків усіх речей і подій.

Існування людського роду у системі вказаних вище міфопоетичних координат світу тлумачилось як життєвий цикл, що не мав початку та кінця. А невизначеність межі між вигаданим та реальним світом унеможливила фіксацію часового потоку. Таке світосприйняття, отже, виключало уявлення про якийсь абсолютний світовий початок, зрозумілий як своєрідна відправна точка людського існування, та кінець, як завершення людського шляху у світі. Часовий вектор розгортання «історії», тобто оповідей про світобуття людей, розумівся як наявність минулого в теперішньому, де минуле існує вкупі із новітнім у спільному (сучасному) міфопоетичному просторі. Тобто різні модуси темпоральності міфом не ураховувалися і, отже, не протиставлялися один одному, бо зливалися в єдине ціле.

З іншого боку, спільно освоюючи довкілля і формуючи відповідні уявлення про простір і час, люди створювали власні координати присутності у ньому, ведучи відлік свого персонального існування на землі. Та все ж загальноприйнятим початком відліку часу для давнього українця виступало не стільки абстрактно-уявне припущення творення світу, скільки факт існування людського роду. Тому й опис подій спочатку вівся, по суті, від початку роду. Зокрема, якщо «Велесова книга» називала людей «Велесовими дітьми» і «Дажбоговими внуками» [2, с.131], то цим підкреслювалося, насамперед, природне походження людини.

Так, на відміну від теологічної версії світоіснування, котра суспільне буття тлумачить як передвизначене, скероване вищою силою – Богом, «Велесова книга» твердить: «Собісобство наше причиною нашою було» [2, с.127]. Йшлося, отже, про те, що ніякі «вищі» сили, вважали наші пращури, не творять і не скеровують людське життя. Адже й самі боги існують для «язичника» як посередники, тобто як засоби діалогу з невідомим оточенням, а не навпаки.

Варто підкреслити, що виключно профанне, тобто «світське», розуміння природного процесу, в міфології відсутнє. Через це й людська діяльність постає в ній не стільки як рух тіла, а як специфічна магія, що замовляннями і адекватними йому вчинками змушує діяти самі речі або темні сили в речах чи в сумі речей.

Історія, зрозуміла як системна оповідь про події людського світобуття, на основі міфопоетичних уявлень, котрі включали в себе природознавчий зміст, отже, взагалі була неможливою. Адже в міфології скрізь діють не природні процеси, а натуральні або вигадані «боги» з якими люди тор-

гуються, ворогують, миряться, підлещуються до них тощо. Оповідь про життя людей «тепер» і «тут», тобто історія, поставала в давнину як міф про дії присутніх темних і світлих сил.

Загалом аналіз давньоукраїнської (києворуської) літератури, проведений авторами статті і, безумовно, багатьма дослідниками попередніх років та сучасними вченими (А.Бичко, І.Бичком, С. Бондарем, В.Горським, М.Поповичем та ін.), дає можливість констатувати, що «профанні», тобто світоглядно-раціоналістичні, погляди на історію в Україні тривалий час розроблялася виключно в міфолого-циклічній, а завдяки поширенню із II–III ст. (Тмутаракань, Крим і т. д.) християнства, – ще й у лінійно-хронологічній перспективі.

Разом з тим поширилася в києворуські часи й притаманна європейській традиції Премодерної доби думка Аврелія Августина, згідно якої історія – це процес, що здійснюється як оповідь про реалізацію Божого плану творення й управління світом. Вироблене у зв'язку з цим переконання в цілісності, провіденційності та лінійності історичного процесу, послугували методологічним підґрунтям багатьох історичних теорій XVII–XIX ст.

Загалом же світоглядно-раціональна традиція України-Русі, котра репрезентувала, по суті, майже всю ранню східноєвропейську філософську думку, вказує на те, що філософія в Україні хоча й рухалася у спільному руслі із західноєвропейською філософською думкою, проте відрізнялася від неї деякими специфічними рисами тлумачення історії. Констатуючи, що спеціальних філософсько-історичних праць києворуські інтелектуали не писали, зазначимо, що філософські інтенції, які містяться у творах Іларіона, Нестора Літописця, Володимира Мономаха, Климента Смолятича, «Ізборнику Святослава» 1073 року, «Ізборнику» 1076 року, «Повісті минулих літ», «Слові про полк Ігорів» та ін., свідчать про те, що переплетення християнського монолізму й місцевого язичницького світоглядного плюралізму розставляло специфічні акценти в оповідях про суть і результати людської життєдіяльності.

Особливо варто відмітити оповідь про взаємодію різних світових начал і світоупорядковуючих символів, які використовуються при описі суспільних подій у «Слові про полк Ігорів».

Погоджуючись із багатьма з них, ми вважаємо за необхідне відзначити, що в цьому історичному джерелі в цілому продовжується міфологічний дуалізм і паралелізм у взаємодіях неба і землі. Але треба зазначити, що, в плані розуміння простору, земля у «Слові про полк Ігорів» розглядається як площина, і небо також розглядається як площина. Вони хоч і взаємодіють між собою, але реально не об'єднані. Кожна площина в собі сповнена загадок, що задаються людям (вовки виють, лисиці брешуть, на небі затемнення і т. д.). Через це історія, як показує зміст «Слова про полк Ігорів»,

набуває форми такої оповіді, котра ніби оточена символами або знаками і сама виражає їх зміст. Вони обмежують і обмежують події, слугують людям (дружині Ігоря) знаками, які вони можуть сприймати або не сприймати на свій розсуд. Але паралельність світів «верхнього» і «нижнього» зберігається, хоча вони, як показує кінець твору, ніби збігаються на мить в стані успіху людей у своїй справі.

В «Слові про полк Ігорів» звертається увага на те, що основною причиною поразки руських воїнів під час походу на половців є не напередзadanість подій, не Божа воля, а, головню, ігнорування князем Ігорем традицій своїх предків. Опис численних «знамень», що супроводжували Ігорів похід, є не просто сферою застосування художніх засобів (метафор, алегорій тощо). Знаки, що їх нібито посилає Ігореві навколишній світ, є своєрідними кодами семантичної матриці буття нашого пращура. Засадничі світові субстанції – Небо та Земля – сигналізують про небезпеку порушення князем Ігорем «старого порядку»: «погибелі його очікують птахи по дібровам, вовки біду будять по яругам, орли клетотом звірів на кістки кличуть...» [9, с.257].

Автор «Слова...» показує, що князь не здатний «розкодувати» ці знаки, бо відійшов від розуміння традиційного світопорядку. Він опиняється в межовій ситуації вибору: продовжувати «стару», батьківську славу, чи встановити «нову», змінивши звичаї предків (висловлюючись сучасною термінологією – «історію»). Автор твору стурбований діями Ігоря та його брата, які заявили: «Помужествуємо самі: ми і попередню славу підтримаємо, а нинішню між собою розділимо [9, с.263]». Він переконаний, що такими діями князь «загубив славу Святослава», «зло пробудив» і, водночас, поглибив хаотичність людського буття у світі, посягнувши на його першооснову – родинно-родову традицію.

На передній план історії, отже, в добу Київської Русі виноситься проблема міри: чи треба «старе» повністю міняти на «нове», чи варто «помножувати» дідівську славу? Отже, в «Слові про полк Ігорів», на відміну від міфопоетичної історії, вперше гостро постає питання співвідношення перервності та неперервності суспільного поступу, утіленого традицією. Це стимулювало потребу осмислення співвідношення необхідності і свободи в історії.

Тут варто зазначити, що розуміння свободи «дієписцями» киеворуської доби мало переважно ірраціональний характер. Ірраціональність (неспівмірність) – загалом представлена у їхніх творах як розрив між свободою і необхідністю, що не може бути ні обмеженим, ні остаточно представленим виміром. Ірраціональне невимовне, не має образу, отже, завжди повинно бути потаємним, прихованим, прикритим. Звідси міра і знак, як чинники впевненості і порядку, протиставляються, зокрема, в «Слові про

полк Ігорів» всьому безмірному та несумірному. Отож, свобода Ігоря проявляється в тому, що він свідомо порушив міру, яка виражала необхідність дотримання традиції. Але, з іншого боку, якщо б цього не сталося, то, очевидно, й не було б «історії» (слова) про «полк Ігорів».

Це означає, що киеворуські мислителі неусвідомлено припускали ірраціональність, тобто руйнування необхідного як чогось упорядкованого і завершеного. Суперечливість, з якою зіштовхуються киеворуські дієписці при описі подій до Любецького з'їзду та після нього, на наш погляд, утворюється внаслідок того, що безперервність подій, що розгортаються в їхніх оповідях у лінійне додавання події до події, не узгоджується з людською сваволею. В реальному світі події різномірні, дискретні, хаотичні, пов'язані із різноманітністю проявів людської життєдіяльності і ніколи вичерпно не піддаються передбаченню.

Але відзначимо, що більш ранній історичний твір киеворуської доби – «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона – розставляє інші акценти в тлумаченні суспільних подій, ніж це властиво «Слову про полк Ігорів». Власна версія існування людей у світі вибудовується Іларіоном в контексті християнського світосприйняття з його уявленням про керованість історії Божою волею. Своєрідною межею існування спільноти автор вважає хрещення жителів Києва, тобто полян, натхненно звеличуючи цю історичну подію: «спустошеною і сухою була земля наша, ідольський жар висушив її, але несподівано потекло джерело євангельське, напоїло всю землю нашу...» [6, с.148].

Історія, за Іларіоном, є описом подій дохристиянської доби («стара» історія) та соціокультурної ситуації, сучасної авторові («нова» історія). На відміну від міфолого-циклічної картини людського життя, де минуле, сучасне і майбутнє не виокремлювалися, у творі Іларіона розділяються різні темпоральні стани існування людської спільноти. Однак специфічною рисою його інтерпретації історії було сприйняття майбутнього не як далекої перспективи, а як такої, що здійснюється в теперішньому часі. Це проявилось в тому, що мислитель вважав акт хрещення людей в Києві реальною реалізацією майбутнього гарантованого їхнього «спасіння» [6, с.148].

Важливою філософсько-методологічною підвалиною концепції історії у творі Іларіона є тлумачення її як письмової оповіді або книги, в якій зафіксовані події життя. Причому оповідь про реальні, «земні справи» людей, за Іларіоном, повинна включати тільки достовірні відомості. Наприклад, хрещення князя Володимира мислитель репрезентує як подію історичну, тобто таку, про важливість якої обов'язково потрібно відзначити в оповіді для нащадків. Акцентуючи увагу читача на достовірності оповіді про цю подію, автор подає інформацію про її географічні координати («у вишнім місці й нетліннім Єрусалимі»). Прагнучи підкреслити значущість справи

Володимира й оцінити його особистий внесок у впровадження християнства, Іларіон висновує, що «Володимир, хрестившись іменем Василій, уписався в книгу життя» [6, с.150]. Тобто, висловлюючись сучасною термінологією, «увійшов до історії».

Справа тут, на наш погляд, полягає не лише в тому, що подібні до Іларіона мислителі Київської Русі прагнули оспівати князівську політику, закріпити підвалини князівської влади, хоча цей факт не можна заперечувати. Річ у тім, що не зважаючи на переконання літописців у передвизначеності Божим провидінням людського буття, значна увага відводилася ними звеличенню індивідуального людського начала. Поряд із ідеєю Божественного влаштування світу та доцільності всього існуючого, людина мислилася вільною, творцем земних подій (така інтерпретація своїм корінням сягала язичницького світосприйняття, коли людина уявлялася царем всього існуючого).

Інше розуміння історії зустрічаємо в «Повчанні дітям» чернігівського, а згодом київського князя Володимира Мономаха. Це «Повчання», зокрема, виражає усвідомлення того, що людські дії мають власний порядок. У центрі твору – ситуація екзистенціального буття людини в упорядкованому, як тоді (в XII ст.) вважалось, Богом світі. Створений за Божим промислом та «великими чудесами і добротою» світ, мислиться Володимирові довершеним, дивним, «багатоликим» [3, с.161].

Однак, приміряючи досконалість зовнішнього світу до людської життєдіяльності, Мономах в своїй оповіді хоча й переконаний, що «Господь стопа чоловіка направляє» [3, с.159], все ж відзначає покинутість людини у світі, хиткість та непевність її існування. На неї чатують як небезпеки навколишнього світу (ворожі набіги, дикі звірі, беззаконня і т. д.), так і власна слабкість перед спокусами. Протистояти їм людина може лише дослухаючись до свого внутрішнього голосу, а не сліпо підкоряючись божественному провидінню. Метою оповіді Мономаха про людське буття в цьому разі, постає, таким чином, пошук довершеності і реалізації людиною власних здібностей. Минуле та майбутнє в цьому випадку постають однозначною неминучістю, уникнути яку не допоможуть навіть молитви.

Потрібно разом з тим підкреслити, що із поширенням писемності в Київській Русі поставало й питання: яким чином треба описувати події людської життєдіяльності? Перші літописи та літописні збірники («ізводи») репрезентують загалом спроби опису подій, якими вони є як обособлені явища. Причому спочатку події в них описуються як позачасові, статичні, тобто як такі, що невідомо коли постали і закінчилися у світі.

Однак поступово, під впливом християнського есхатологізму, тлумачення подій та явищ змінюється. Вони починають мислитись як предметно оформлені вияви невідомості чи прояви Божої волі, що призводить до

диференціації часового простору на «минуле», «теперішнє» та «майбутнє». До історії, котра в творах киеворуських авторів (X–XIII ст.) починається з невідомих часів біблейського Ноя, входить відлік часу (хронологія), а разом з ним – усвідомлення того, що існує також і «мить», яка зникає і продовжується одночасно. Таким чином представлена літописами історія – це, насамперед, факти, що виражають зафіксоване датами й осягнуте «дієписцем» із інших оповідей буття людей. З'являється також прагнення киеворуських оповідачів, починаючи приблизно з XI ст., ув'язати несумірні події у цілісну послідовну «історію». Однак така оповідь, щоправда, зіштовхувалася зі значними труднощами.

Звертає на себе увагу ще той факт, що давньоукраїнські (киеворуські) літописці не ставили собі мету розрізняти вимисел та факти. Тому й складалася згодом хибна думка, що до літописання, котре в часи Київської Русі прямо пов'язане із християнством, нібито не було ні українського календаря, ні української астрономії (астрології), ні, виходить, дохристиянської української історії, представленої переказом про події буття. Причому якщо в літописах, котрі писалися ченцями, йшлося про факти (опис подій), то їх світоглядна інтерпретація була повністю відсутня, або здійснювалася з позицій християнського віровчення.

Таким чином, хронописи та дієписи, що склалися в Україні до XV ст., репрезентували тлумачення історії як оповіді, що вимальовувалася у вигляді лінійної сукупності послідовних дат, котрі фіксують різні події суспільно-політичного життя. В такій оповіді події, що трапилися в різних місцях взаємопов'язані та причинно зумовлені мисленням оповідача, і виступають як протилежність безумовному. Безумовне в літописах мислиться як інтуїтивно дане, універсальне, а причинно-зумовлені і пов'язані оповіддю події є похідними від універсального. Таку роль виконували уніфіковані означення невідомого – Бог, всесвітній потоп тощо.

Висновки. Розуміння історії в українській філософській думці XI – XV ст. формувалося на ґрунті переплетення міфологічних уявлень про світоустрій та християнської версії осмислення людської життєдіяльності. Особливостями міфолого-циклічної версії історії є розуміння космосу як позачасового та непорушного, акцентування дуалізму і паралелізму світоустрою, сприйняття особистості поза межами просторово-часового континууму (спільний, недиференційований міфопоетичний простір подій). Історія, отже, виявляється сумішшю вигаданого і реального, міфом про присутність темних і світлих сил та описом їх боротьби.

Поширення християнського світогляду в Україні в часи Київської Русі зумовило потребу осмислення співвідношення перервності та неперервності подій. Поєднання язичницького (міфологічного) плюралізму і християнського монолізму в часи Київської Русі зумовило таке тлума-

чення історії в філософській думці України XI – XV ст., в якому оповідь про події створюється з урахуванням непевності, безладності, ірраціональності існування людини у світі. Історія – вже не міф, а факти, що упорядковано виражають фіксоване датами і осягнуте дієписцем життя людей, котре реально існує як хаос випадків. Плинність людського буття «від випадку до випадку» при цьому методологічно вимальовується в контексті лінійності, але не як оповідь про безперервний цілісний рух від «початку до кінця», а як «складка» хронологічно розірваних подій, що поєднані не в бутті, а тільки простором даного тексту. Тому в межах початків парадигми лінійно-хронологічного викладу історії вперше ставиться питання про перервність чи неперервність суспільного поступу, можливість чи неможливість узгодження подій із людською сваволею (проблема міри). Зрештою, зауважимо, що саме в проміжку XI – XV ст. в Україні започатковується лінійно-хронологічна парадигма, котра стає на тривалий час методологією історії (оповіді) про події життєдіяльності людей.

Література:

1. Бойченко І.В. Філософія історії: Підручник / Бойченко І.В. – К.: Знання, 2000. – 724 с.
2. Велесова книга // Золоте слово: Хрестоматія літератури України-Русі епохи Середньовіччя IX-XV століть / [Упоряд.: В.Яременко, О.Сліпушко; За ред. В.Яременка]. – К.: Аконіт, 2002.
3. Велесова книга: Легенди. Міти. Думи: Скрижалі буття українського народу / [Упоряд. Б. Яценко]. – К.: Індо-Європа, 1995. – 315 с.
4. Володимир Мономах. Повчання / Володимир Мономах // Хроніка–2000. – 2000. – Вип. 37–38. – С. 158–169.
5. Горський В. Історія української філософії / Горський В. – К.: Наукова думка, 2000. – 286 с.
6. Митрополит Київський Іларіон. Про закон і благодать / Митрополит Київський Іларіон // Хроніка–2000. – 2000. – Вип. 37–38. – С. 147–157.
7. Огородник І.В. Від давнини до Нового часу / Огородник І.В. // Хроніка–2000. – 2000. – Вип. 37–38. – С. 97–116.
8. Славинецький Є. Лексикон латинський. «Лексикон словено-латинський» Э. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / Славинецький Є. – [Підгот. В. Німчук; Ред. К. Цілуйко]. – К.: Наукова думка, 1973. – 541 с.
9. Слово о полку Игореве. (Подготовка текста, перевод и комментарии О. В. Творогова) // Библиотека литературы Древней Руси / РАН. ИРЛИ; Под ред. Д. С. Лихачева, Л. А. Дмитриева, А. А.

Алексеева, Н. В. Поньрко. – СПб.: Наука, 1997. – В. 12 т. – Т. 4. – С. 254–267.

10. Черній А. Філософські начала праукраїнської доби / Черній А. // Сіверянський літопис. – 1999. – № 2. – С. 137–141.

11. Шевченко В.І. Філософська думка на терені України до Київської Русі / Шевченко В.І. // Філософська і соціологічна думка. – 1996. – № 5–6. – С. 3–15.

Мельник А.І., Шакур Н. Истоки мировоззренческо-философского истолкования истории в Украине

Исследуются истоки философско-исторической мысли в Украине. Определяются особенности мифологической интерпретации истории, а также основные тенденции ее философского осмысления в эпоху Киевской Руси.

Ключевые слова: мифопоэтическая история, философско-историческая мысль, философско-методологическая концепция, мифолого-циклическая парадигма, линейно-хронологическая интерпретация.

Melnyk A., Shakun N. The source of the philosophic-historical thought of Ukraine

The source of the philosophic-historical thought of Ukraine are researched in the article. The peculiarities of the mythological interpretation of history and the main tendencies of its philosophic comprehension in the times of Kievan Rus are found out.

Keywords: mythopoetic history, philosophical-historical idea, philosophical-methodological conception, мифолого-циклическа парадигма, arcwise chronologic interpretation.

УДК 7.072.2:111.852

ІНДУКТИВІСТСЬКА РАЦІОНАЛЬНІСТЬ ЯК МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА РЕКОНСТРУКЦІЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ

Руденко С. В. ©

Кандидат філософських наук, доцент кафедри української філософії та культури Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Розкривається функціонування індуктивістської теорії раціональності в якості методологічної системи реконструкції історії української філософії.

Ключові слова: індуктивізм, теорія раціональності, описова історія філософії, історія української філософії.

Мета даної статті полягає у дослідженні співмірності основоположень індуктивістської реконструкції історії науки та дескриптивної моделі історії української філософії.

Першою методологічною концепцією у філософії науки, яка функціонує в якості раціонально реконструйованої історії науки є індуктивізм. До основних принципів індуктивізму у філософії науки можна віднести наступні. Головний принцип індуктивізму за І. Лакагосом полягає у тому, що в якості наукових приймає лише ті судження, які або описують достовірно встановлені факти, або є індуктивними узагальненнями останніх: «Науковий кодекс його (індуктивіста – С.Р.) суворий: судження повинно бути або доведено фактами, або виведено – дедуктивно чи індуктивно – з раніше доведених суджень» [1, с.260].

Характеристику базових положень індуктивізму сьогодні можна доповнити і результатами сучасних досліджень у галузі філософії та методології науки. Зокрема, сучасний вітчизняний дослідник проблем сумірності методологічних систем наукового знання В. Чуйко доповнює характеристику методології індуктивізму тезами про те, що теоретик-індуктивіст має справу не просто із сприйняттями та об'єктами, а з реченнями про сприйняття та об'єкти; метод верифікації (домінуючий в межах індуктивізму) приділяє увагу узгодженню результатів з емпіричними фактами, а не узгодженню принципів із апріорно прийнятою картиною світу; при дослідженні конкретного матеріалу створити прогностичну методологію неможливо; істина є тим, що виникає внаслідок емпіричної та практичної перевірки ідеї і узгоджується (суміщається) попередніми істинами і новими фактами;

оцінка змісту поняття передбачає вказівку на семантичну систему, у якій воно використовується; індуктивізм вважає псевдотвердженнями висловлювання про реальність чи не реальність зовнішнього світу, вважаючи цю дилему проблемою обраної мови, а загальні закони не мають онтологічно універсального статусу [2, с.87-88]. Також для індуктивізму, зазначає В. Чуйко, характерні принципи редукціонізму та фаллібілізму, які передбачають можливість зведення будь-якого осмисленого висловлювання до уявлень, що відповідають безпосередньому досвіду та «принципову «хибність» всякої теорії, яка будується за допомогою дедукції» [2, с.88]. Враховуючи завдання нашого дослідження ми навели не всі принципи індуктивістської теорії раціональності, а обмежилися лише основними і важливими для нас, хоча у сучасній філософській літературі їх виокремлюється більше. Для нас виявилися найбільш цікавими ті принципи, які можуть функціонувати у історіографічній дослідницькій програмі, або в структурі історико-філософської теорії. Зупинимось на цьому аспекті і розглянемо його більш детально.

Можна сказати, що індуктивізм є однією з історично перших і тривалий час пануючих «теорій раціональності», на основі якої здійснювалася чисельні історико-філософські розвідки і тільки в межах якої уявлявся розвиток історії філософії як науки. Але проаналізуємо спочатку бачення І. Лакатосом особливостей функціонування цієї теорії раціональності у побудові моделі історії науки.

Відповідно до основних принципів індуктивізму його історико-наукова форма передбачає два головних структурних елементи, що утворюють модель історії науки – це висловлювання, які мають безпосередній зв'язок з емпіричним досвідом («протокольні» судження) та висловлювання, що отримані логіко-індуктивним шляхом із попередніх: «Історик-індуктивіст, – стверджує І. Лакатос, – визнає тільки два види справді наукових відкриттів: судження про твердо встановлені факти та індуктивні узагальнення. Вони, і тільки вони, складають, на його думку, спинний хребет внутрішньої історії науки. Коли індуктивіст описує історію, він відшукує тільки їх – в цьому і полягає для нього вся проблема. Лише після того як він їх знайде, він починає побудову своєї прекрасної піраміди. Наукові революції, відповідно до уявлень індуктивіста, полягають у викритті ірраціональних опіній, які слід вигнати з історії науки і перевести в історію псевдонауки, в історію простих вірувань: в будь-якій даній сфері справді науковий прогрес, на його думку, розпочинається з самої останньої наукової революції» [1, с.261].

Говорячи про евристичний зміст методології індуктивізму І. Лакатос одночасно вказує на основні теоретичні проблеми (однобічності), що виникають у процесі його функціонування і якості теорії раціональності,

на основі якої здійснюється раціональна реконструкція історії науки. Основною проблемою І. Лакатос вважає те, що індуктивна методологія не може раціонально пояснити причини відбору певних фактів в історії наукових досліджень без посилення на поза наукові впливи, якими можуть виявитися суспільно-економічні формації, соціально-політичний контекст тощо [1, с.261]. Іншими словами, заперечуючи апіорні і метафізичні елементи в структурі наукового знання, як історіографічна програма індуктивізм не може без них обійтись: «... індуктивізм є сумісним, – стверджує мислитель, – з такою «зовнішньою» теорією, згідно з якою вибір проблем визначений в першу чергу вродженою або довільно обраною (або традиційною) теоретичною (або «метафізичною») структурою» [1, с.262].

В історії розвитку історико-філософської науки, на нашу думку, можна віднайти теорію, яка за своїм змістом має багато спільних моментів з методологією індуктивізму в історії науки. У філософській літературі вона отримала назву «описова історія філософії», яку Г. Гегель у праці «Лекції по історії філософії» назве «зовнішньою», а в межах розвитку історії української філософії тривалий час була домінуючою і продовжує функціонувати і зараз.

Основні принципи описової методології історико-філософського дослідження дуже схожі з методологічними нормами і правилами індуктивізму. Ця теорія передбачає домінування історіографічної складової над філософською в процесі дослідження історії філософської думки, і сам історик філософії позиціонує себе як історик (історіограф), і у зовсім незначній мірі як філософ.

Для описової моделі історії української філософії пріоритетними для дослідження постають факти, що дані за допомогою чуттєвого досвіду, та їх можливі інтерпретації, які можна умовно поділити на дві групи:

1) тексти філософських праць філософів (оригінальні та перекладні), історичні документи, що фіксують факти біографії, умови формування, розвитку та значення того чи іншого філософського вчення;

2) критичні дослідження філософського вчення минулого, спогади сучасників, біографічні дослідження тощо.

Історико-філософський процес в дескриптивній теорії розуміється як частина нематеріальної, тобто політичної, культурної, соціально-економічної історії, що і зумовлює тотожність основних історичних та історико-філософських періодів. Іншими словами, для історіографа філософії остання постає як елемент духовної культури, який повністю відповідає конкретно-історичному етапу розвитку суспільства. Саме тому тут і не виникає особливих проблем з періодизацією та систематизацією історико-філософського процесу.

На основі вищезазначеного неважко визначити зміст і основних методологічних норм та правил дескриптивної історії філософії, оскільки вони майже не відрізняються від методів спеціальних історичних дисциплін (архівознавство, документознавство тощо). Філософська освіта історіографу філософії потрібна лише для того, щоб адекватно описати зміст того чи іншого філософського тексту. Основною ж, на нашу думку, методологічною вимогою описової історії філософії є історично точне відображення змісту філософського вчення минулого, умов його формування та розвитку.

Починаючи з XIX століття дескриптивна історія філософії піддавалась різного роду критиці, до аналізу змісту якої ми обов'язково звернемося. Однак, перед тим вважаємо за необхідне вказати на продуктивні елементи цієї історико-філософської теорії, оскільки, починаючи з праць Г. Гегеля остання у дослідженнях різного типу переважно позиціонується у негативному значенні.

Першою продуктивною складовою описової історії філософії є її освітньо-педагогічна та методична функції. На нашу думку, важко уявити фахівця з будь-якої філософської дисципліни (чи з філософії в цілому) та з історії філософії зокрема, без знань базових текстів праць (оригіналів і перекладів) видатних філософів минулого, конкретно-історичних умов, за яких протікав їх життєвий та творчий шлях, праць їх попередників та послідовників. Також не викликає сумнівів і те, що необхідно першим етапом у викладанні філософської історії філософії та історико-філософських дисциплін повинен бути історіографічний аналіз та систематизація конкретного матеріалу.

Другою «позитивною» складовою методології теорії раціональності описової історії філософії є вимога до точності (термінологічної, змістовної тощо) у викладі історико-філософського матеріалу. Цю методологічну норму можна побачити вже у «Лекціях по історії філософії» Г. Гегеля, де він говорить про те, що легко «перечеканити» зміст вчень філософів минулого на сучасний лад і знайти в них ідеї, проблеми, положення, які є актуальними для епохи і часу дослідника, але аж ніяк не такими для епохи і особистості самого філософа минулого. Недотримання цього методологічного правила можна зустріти і у сучасній філософській літературі, яка, занадто захопившись критикою описової моделі, некритично застосовує вимоги інших (як правило конвенціональної) теорій. Так, наприклад, в системі сучасних досліджень історії української філософії можна зустріти недостатньо, на нашу думку, обґрунтовані твердження про «філософські погляди» Тараса Шевченка чи Лесі Українки, «ідеалістичну» філософію Г.С. Сковороди, «етику» Володимира Мономаха, «онтологічне вчення» Іларіона Київського, «кордоцентричність» та «екзистенційність» української філософії тощо. Одрозу відзначимо, що зміст цієї вимоги не варто

абсолютизувати. У історико-філософській літературі для характеристики та систематизації змісту філософських вчень минулого допускається вживання термінів, які не є ідентичними з останніми, або яких у досліджуваний період ще не існувало (наприклад, «теорія пізнання» Платона чи «логіка Аристотеля» тощо), але воно обов'язково передбачає попереднє методологічне пояснення та обґрунтування.

Третім продуктивним елементом описової історії філософії, на наш погляд, є її виключне значення для створення філософської (не описових моделей) історії філософії та іманентна присутність у будь-якому філософському дослідженні в цілому та історико-філософському зокрема. Наприклад, сучасний етап, що характеризується піднесенням та активізацією досліджень у галузі теоретичних та методологічних проблем історії української філософії був би, на наше переконання, принципово неможливим без значного за змістом і обсягом історіографічної роботи, що була проведена вченими-філософами 60-90-х років ХХ століття, роль і значення якої важко переоцінити.

Тому і критика описових досліджень історії філософської думки України буде коректною лише в тому випадку, якщо вони або повторюють вже зроблене, або зосереджуються на аналізі історіографічних подробиць (фактів біографії, описі документів та умов тощо), які не мають суттєвого значення для розуміння закономірностей розвитку історико-філософського процесу в Україні.

Враховуючи евристичний потенціал і методичну цінність дескриптивної історико-філософської теорії можна вказати і на її принципові теоретичні недоліки.

Описова історія філософії має такі теоретичні проблеми, які, на наш погляд, корелюють з проблемами індуктивізму і є досить схожими з ними. Дескриптивна історія філософії принципово не орієнтована на пояснення закономірностей історичного розвитку філософського знання, його зв'язку з іншими формами духовного життя суспільства. Так само як послідовник індуктивної методології в історії науки не може пояснити вибір тих чи інших фактів для наукового дослідження, так й історик філософії, що працює в межах описової моделі, не може пояснити становлення та розвиток тих чи інших філософських проблем, встановити причини того, що деякі з них набувають універсального значення, а деякі – другорядного, обґрунтувати як і чому за різних зовнішніх (конкретно-історичних) та внутрішніх (історико-філософських) умов змінюються аспекти вивчення універсальних філософських питань тощо. Також дескриптивна історія філософії не може побудувати модель внутрішнього розвитку філософського знання, а, відповідно, і запропонувати відмінну від загальноісторичної періодизацію

історико-філософського процесу, дослідити механізм кумуляції філософського знання в історії філософії тощо.

Ще одна відома теоретична проблема описової історії філософії полягає у тому, що історик філософії не може пояснити і обґрунтувати значення філософського знання, що виникло в минулому, для розвитку сучасних філософських досліджень. Історико-філософський процес у цьому випадку, за влучним висловом Г. Гегеля, нагадує музей чи галерею філософів минулого, які мають «археологічну» цінність.

Однак, найголовнішою, на наш погляд, теоретичною проблемою описової історії філософії постає те, що вона не здатна дати експліковане розуміння національної форми розвитку філософського знання та, відповідно, аргументовано розрізнити всесвітню та національну історію філософії, встановити специфічні риси національної філософської традиції.

В історії історико-філософської науки, так як і в історії науки вирішення вказаних проблем описово-індуктивної методології пов'язане із переходом до нових теорій історико-філософського процесу, або ж нових теорій раціональності.

Література:

1. Лакатос И. История науки и ее рациональные реконструкции // Методология исследовательских программ. – М.: ООО «Издательство АСТ»: ЗАО НПП «Ермак», 2003.
2. Чуйко В.Л. Рефлексія основоположень методологій філософії науки: Монографія. – К.: Центр пактичної філософії, 2000.

Руденко С.В. Индуктивистская рациональность как методологическое основание реконструкции истории украинской философии

Раскрывается функционирование индуктивистской теории рациональности в качестве методологической системы реконструкции истории украинской философии.

Ключевые слова: индуктивизм, теория рациональности, описательная история философии, история украинской философии.

Rudenko S.V. Inductoinism rationality as a methodological basis of reconstruction of the history of Ukrainian philosophy

The article exposes the functioning inductions theory of rationality as methodological system of reconstruction of the history of Ukrainian philosophy.

Keywords: inductionism, theory of rationality, descriptive history of philosophy, history of Ukrainian philosophy.

УДК 141.7:131.035

ФІЛОСОФСЬКЕ ОБҐРУНТУВАННЯ КАРЛОМ ПОППЕРОМ МОЖЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ЗДАТНОСТІ ДО НАУКОВОГО ПЕРЕДБАЧЕННЯ

Чурмантасєв П. С. ©

Здобувач Інституту вищої освіти НАПН України

У статті виявлено теоретичну та практичну значущість наукових передбачень на основі аналізу філософської спадщини Карала Поппера.

Ключові слова: передбачення, прогноз, подія, явище, критичний раціоналізм.

Передбачення є важливим інструментом активного пристосування людини до навколишнього світу. Воно покликане не стільки використувати наші інстинкти або пам'ять для успішної відповіді на зовнішні виклики, скільки самим створювати такі виклики для світу, а точніше змінювати його, тим самим формуючи власними силами підстави для передбачення майбутнього: адже те, що ми дещо робимо для майбутнього, дає нам щонайменше додаткові аргументи бути впевненими у тому, що майбутнє визначатиметься у тому числі й нашими вчинками.

Більше того, розвиваючи в собі здатності до творчості, тим самим ми створюємо додаткові підстави для передбачення майбутнього. У цьому контексті варто, на нашу думку, розрізняти базові можливості передбачення, які притаманні кожному представнику виду *Homo Sapiens* і конкретизовані рівнем розвитку суспільства, у якому він знаходиться – з одного боку, та індивідуальні здатності до передбачення, які базуються на розвитку інтелектуальних та вольових якостей особистості завдяки свідомому тренуванню цих якостей на основі наукової систематизації базових можливостей передбачення – з іншого. Таким чином, можливість передбачення базується як на повсякденному знанні, так і на знанні науковому. Їх взаємозв'язок чи не найбільш аргументовано і переконливо проаналізував Карл Поппер у своїй еволюційній епістемології, до якої вважаємо за потрібне звернутися і ми.

Поняття передбачення вживається найчастіше для позначення знання про майбутнє, і хоча ряд авторів вважає, що це єдино можливе визначення [10, с.23-27], очевидно, що воно відображає лише окремий випадок передбачення. За своєю мовною конструкцією поняття «передбачення» вказує на отримання знання до «бачення», тобто до спостереження, на «перехід

думки людини за межі даного емпіричного знання в область емпірично не освоєну» [2, с.184]. Коли говорять про передбачення як про знання майбутнього, неявно припускають, що минуле і сьогодення нам відомі. Проте насправді в простір майбутнього, а саме майбутнього досвіду, переважно потрапляють об'єкти, що вже існують або існували. Тому варто визначити передбачення як знання про можливі об'єкти майбутнього досвіду, а також про такі об'єкти, які не можуть бути включені в досвід. Таке знання може виступати як у формі розрахунку на підставі закону і строго фіксованих умов, так і у формі сміливого припущення.

Поппер вносить корективи до визначення змісту поняття передбачення. Воно не зводиться тільки до переходу від відомих фактів до невідомих за допомогою використання наявного знання: за визначенням Поп пера, саме знання «часто має характер очікування» або «випереджаючого знання» [5, с.196]. Наведене твердження стає зрозумілим в контексті еволюційної епістемології і теорії фаллібілізму Карла Поппера.

Розвиток наукового знання, так само як і буденного, йде за допомогою не виведення, а висунення універсальних висловів: спостереження ані логічно, ані в певному значенні фактично не передують формулюванню універсального закону. Обґрунтування цієї тези Поппер починає з того, що заперечує існування «чистого спостереження». Поппер вважає, що всяке спостереження вибіркоче: перш ніж почати спостерігати, треба знати, що і навіщо спостерігати, мати певний інтерес. До того ж, спостереження описується в термінах, які сформульовані до спостереження. Тому воно припускає наявність попереднього знання, яке виступає у вигляді «горизонту очікування». «Під цим терміном я розумію сукупність всіх наших очікувань – як несвідомих, так і свідомих і навіть, можливо, явно висловлених якоюсь мовою» [7, с.323]. Поняття «очікування» Поппер, прагнучи відійти від суто психологічної інтерпретації, визначає «як схильність реагувати або як підготовку до реакції, пристосовану до певного стану навколишнього середовища [або таку, що передбачає цей стан], якому ще належить настати» [7, с.322]. «Горизонт очікування» подібний до системи координат, в рамках якої організовується увесь наш досвід, більше того, «тільки їх включення в цю систему додає нашим переживанням, діям і спостереженням сенс або значення» [7, с.323].

Оскільки досвід є сукупністю не чистих тілесних даних, а фактів, які є завжди інтерпретацією в світлі наявних очікувань, то відкриттю закону передуює не довгий ланцюжок терпляче збираних фактів, який демонструє певну закономірність, а те, що Поппер називає проблемною ситуацією. Проблема ситуація виникає в результаті суперечності факту вже наявному закону і неможливості знайти пояснення цьому факту. Ч. Пірс, що багато в чому передбачив ідеї Поппера [9], дуже влучно називає такий факт

«примітним». Маючи такий примітний факт, учений вимушений будувати нові гіпотези і пропонувати нові закони. Тому кожна універсалія є наслідком не стільки спостережень, скільки неспроможності іншої універсалії, яка в якийсь момент виявилася несумісною з емпіричними фактами. Такий процес формування як наукових законів, так і буденних уявлень, така стратегія нашого пізнання – рух від проблеми до гіпотези, потім до виявлення помилок (коли теорія не узгоджується з фактами) і до нової проблеми. Поппер називає методом проб і помилок або припущень і спростувань.

Можливим, здавалося б, є таке заперечення цієї теоретичної позиції: існує як мінімум одна ситуація, коли людина не має попереднього знання – момент її народження. У дитини, що вперше зіткнулася зі світом, немає ніякого знання, вона відповідно, нібито, нічого не чекає і є чистим (пасивним) сприйняттям. Ця теорія відштовхується від вчення Локка про людську свідомість як «чисту дошку», на якій можна писати, що завгодно. Нині соціальні психологи спростовують таку наївну позицію, звертаючи увагу на те, що дитина починає спілкуватися з матір'ю (а можливо, й з іншими людьми близького оточення) ще задовго до народження – а отже вже тоді формує свій досвід. Але навіть якщо відійти від моменту народження далі, навіть до моменту зачаття, все рівно зберігатиметься питання про певну вродженість наших знань, оскільки будь-який перший досвід також чимось визначений – так би мовити, суто технічно, тобто біологічною здатністю до такого досвіду. Поппер же спростовував цей аргумент «чистої дошки», посилаючись на теорію Дарвіна, після створення якої «будь-якій людині, що має хоч якісь уявлення про біологію, повинно бути ясно, що велика частина наших нахилів – природжені» [7, с.71]. Але тут нас чекає інша небезпека: люди мають природжене знання, яке, втім, може виявитися не відповідним реальному стану справ.

Згідно еволюційної теорії пізнання Поппера «всі пристосування і адаптації... є певними видами знання», і «майже всі форми знання... служать організму для пристосування його до виконання завдань, актуальних для нього в даний момент часу, або ж завдань, які можуть встати перед ним в майбутньому» [5, с.200-201]. З причини цього розвиток знання – це дарвінівський процес. Знання еволюціонує завдяки природному відбору, шляхом «гаданих проб і усунення помилок» [8, с.58]. Не тільки люди, але і тварини, і навіть рослини мають природжені знання у формі очікувань. Поппер доводить, що дерево, наприклад, чекає настання тих або інших подій, воно пристосоване до навколишнього середовища, підлаштовується під нього. Додамо від себе, що проявом такого знання можна вважати, наприклад, річні ритми, що дозволяють дереву використовувати сприятливі умови і захиститися від несприятливих. Результати сучасних досліджень різноманітних ритмів також дають підстави для висновку, що вони «дозволяють

передчувати періодичні зміни навколишнього середовища» [1, с.106] і що їх основна функція полягає в тому, щоб «дозволити адаптуватися до змін навколишнього середовища, що передбачаються, включно з їх передбаченнями» [1, с.111].

Оскільки будь-який організм існує в просторі не тільки довгострокових, але і короткострокових умов, тому пристосування Поппер також ділить на довгострокове і короткострокове. Він відзначає, що якщо короткострокове пристосування має місце в житті індивідуального організму, то довгострокове можливо тільки в рамках виду. Водночас він підкреслює, що «здатність індивідуальних організмів відповідним чином реагувати на короткострокові події... теж є результатом довгострокового пристосування» [5, с.199]. Тому довгострокове пристосування, яке «має характер довгострокового знання про навколишнє середовище», є фундаментальним, таким, що відкриває можливість для подальшої адаптації. Отже, довгострокове випереджаюче знання – основа для отримання нового знання. Це стає яснішим, якщо підкреслити, що випереджаюче знання – це не тільки несвідомі очікування організму (як очікування годування у дитини), але і певні структури (наявність у немовляти рота). Як пише Поппер, «організми і їх органи утілюють певні очікування щодо навколишнього середовища» [5, с.206]. У цьому сенсі людське око гомологічне науковим теоріям, воно саме є втіленням певної теорії, певного припущення щодо реальності. Очі дитини – передбачення тих умов, того навколишнього середовища, в якому вона народжується.

Але з еволюційної теорії пізнання виходить, що знання не може мати статусу істинного. Адже як ніколи не можна стверджувати, що організм ідеально пристосований до середовища, так не можна стверджувати, що знання повністю відповідає реальності. Як рано чи пізно невдале пристосування проявить себе в загибелі організму, також може бути виявлена і помилковість теорії. Визнання тільки часткової або ж обмеженої емпіричної підтверджуваності так званих «універсальних» висловів закріплює за ними статус гаданого знання. Проблема обґрунтування, отже, в своїй класичній формі не має сенсу і в рамках попперівської системи може бути присутньою тільки як проблема підкріплення. У це поняття Поппер вкладає наступний сенс: теорія підкріплена, якщо її не вдається фальсифікувати, тобто в тому випадку, якщо вона сумісна з певною системою базисних висловів, що описують деяку сукупність фактів. Тому можна говорити, що теорія краще або гірше підкріплена, і навіть приписати їй певний ступінь підкріплення, але ніколи не можна сказати, що теорія обґрунтована. Відповідно, передбачення у формі нової здогадки завжди є ризикованим більшою мірою, ніж добре підкріплене припущення і припущення, виведені з нього.

Не зважаючи на те, що гіпотетичний характер знання виключає поняття істинності, Поппер не вважає це аргументом на користь скептицизму. Більш того, він не вважає потрібним відмовлятися від поняття істини і від ідеї її досягнення як головної мети пізнання. Оскільки, на його думку, «еволюція наукового знання є в основному еволюцією у напрямі побудови все кращих і кращих теорій» і «вони дають нам все кращу і кращу інформацію про реальність» [8, с.58], остільки з кожним новим припущенням ми все більш до неї наближаємося. Ступінь такого наближення Поппер характеризує як ступінь правдоподібності. Правдоподібність від попередньої гіпотези до даної гіпотези повинна неодмінно зростати. Вимогу до зростання правдоподібності можна виразити таким чином: нова гіпотеза повинна пояснювати всі факти, які пояснювала стара, а також ті, які стара пояснити не могла. Таким чином, ідея істини стає у Поппера регулятивною ідеєю пізнання, яка допомагає розрізнати чисту і прикладну науки [4, с.341].

Поняття істини і пов'язане з нею свідоме прагнення до збільшення ступеня правдоподібності знання складає, за Поппером, відмітну властивість людського пізнання. Поняття істинності і помилковості виникають завдяки розвитку мови, а саме, появі дескриптивної функції, тобто функції мовного опису. З розумінням, що опис може відповідати або не відповідати об'єкту, з'являється ідея помилки, а «сама ідея помилки або сумніву містить ідею об'єктивної істини (як істини, яку ми можемо не отримати)» [4, с.342].

Критичне мислення тому є найважливішим поняттям філософії Поппера, що дозволяє провести межу між науковим і ненауковим пізнанням, науковим і ненауковим передбаченням, а також між амебою і Ейнштейном [1]. Первинне пізнання здійснюється в рамках догматичної установки. Для амеби немає і не буде іншого знання крім того, яке включене в її біологічну організацію. Якщо це знання буде спростовано, вона просто загине, буде «спростована» природою як неспроможна форма організації життя. У людей догматична установка виражається в упевненості, що істинність знання можна довести. Критична установка пов'язана з розумінням можливості тільки часткової емпіричної підтвердженості універсалій. Тому критичне мислення на протигагу догматичному шукає не підтверджень, а спростувань, і гіпотези, що виникають в рамках такого мислення, формулюються з прицілом на критичне обговорення і строгі перевірки на відміну від догматичних, які подібні до підготовлених до облоги фортець, які орієнтуються на захист від критики. Отже, критичність обумовлює фальсифікованість, емпіричність і науковість знання. Можна сказати, що наука не стільки відповідає на питання, скільки ставить їх. Адже кожна гіпотеза настільки ж є відповіддю на виниклу проблему, наскільки і питанням про правильність запропонованого пояснення.

Проте, наукове пізнання не зводиться тільки до критичної настанови. Поппер вважає: «Наукова традиція відрізняється від донаукової тим, що в ній є два рівні» [4, с.267], критична настанова не просто відкидає догматичну, а ніби накладається на неї.

Термін «подія» Поппер трактує як необхідний «для позначення того, що може бути типового або універсального в явищах і що в явищах може бути описано за допомогою універсальних імен» [4, с.119]. Під явищем же він розуміє одиничний факт або ж те, що може бути описане за допомогою індивідуальних імен. Однотипні явища складають у такому разі клас типової події. Поппер пояснює цей поділ на прикладі події «перекидання стакана з водою», яка може «бути» в різних просторово-часових областях. Прогноз, будучи сингулярним висловом, описуватиме явища, тобто на відміну від універсального вислову матиме стосунок тільки до певної області простору і часу. Щоб перейти до опису явища, треба до універсального вислову додати хоч би одне сингулярне, таке, що описує початкові умови. Отриманий вислів буде «специфічним або сингулярним прогнозом». Прогноз завжди обумовлений, якщо він, звичайно, є науковим прогнозом, а не «безумовним пророцтвом» [6. – № 10, с.41].

Запропоноване Поппером розуміння прогнозів, їх ролі і значення в науковому пізнанні в корені розходиться і з класичним, і з інструменталістським. Прогноз не є тільки додатком до досягнень фундаментальної науки, або кінцевою метою всіх теорій, виступаючих по відношенню до них як засіб. Ці визначення висвітлюють тільки практичне значення прогнозів, і в цьому їх головний недолік. Безумовно, практична функція прогнозів дуже важлива. Поппер відзначає, що еволюція людини відбувається не за допомогою видозміни органів тіла, а є «екзосоматичною» або «позаособистісною». В ході такої еволюції розвиваються різноманітні знаряддя і технічні пристрої, які виступають продовженням людського тіла. «Людина замість того, щоб розвивати у себе гостріше око або чуйніше вухо, обростає окулярами, мікроскопами, телескопами, телефонами і апаратами для глухих. І замість того, щоб розвивати здібності бігати все швидше, вона створює все більш швидкісні автомобілі» [7, с.230].

Поппер наголошує також на «теоретичній функції» прогнозів [4, с.286]. Оскільки наукова теорія завжди потенційно спростовна, то вона повинна указувати хоч би на одну подію, існування якої суперечило би її положенням. Проте події не мають місця в досвіді, точніше, в досвіді ми зустрічаємося тільки з індивідуалізованими подіями явищами. Теорія у формі універсальних тверджень нічого не говорить про явища, отже, щоб перевірити її, ми повинні перейти до сингулярних тверджень. Ці твердження можуть бути або поясненнями, або прогнозами. Оскільки теорія претендує на правдоподібність, вона повинна пояснювати вже відомі

випадки, включаючи і ті, які отримали пояснення в попередній теорії, і ті, які вона не змогла пояснити. Але цього недостатньо, тому що тоді нова теорія може бути теорією *ad hoc*, теорією, просто підігнаною до даної множини фактів. Отже, серед них не можна знайти фальсифікатора, тобто факт, який спростує теорію. Але такий факт може лежати в області ще невідомого[2]. До цієї області повинні звернутися критика і самокритика. Тому механізмом, який дозволить зробити гіпотезу максимально незахищеною, відкритою для критики, є метод формулювання прогнозів як таких висловів, що вимагають, щоб мали місце певні, ще не спостережувані явища. Якщо вислів виявиться істинним, то теорія підкріплюється, якщо ні, то вона фальсифікується [3]. «Таке міркування про помилковість універсальних висловів є єдиним видом висновків суто дедуктивного типу, який йде, так би мовити, в «індуктивному» напрямі, тобто від сингулярних висловів до універсальних» [4, с.64]. Таким чином, цей механізм дозволяє ставити гіпотези в залежність від емпірії: прогнозом задається момент істини, коли природа повинна дати свою відповідь на питання про адекватність наших припущень.

Крім практичного і теоретичного значення прогнози мають і евристичний сенс. Евристична цінність прогнозів може бути різною. Поппер виділяє два види прогнозів. Перший вид – це прогнози «відомого роду подій, таких як затемнення або грози», другий – прогнози «подій нового виду», а саме того, що у фізиці прийнято називати новими ефектами. Перший вид має більшою мірою практичне значення, а також теоретичне, коли використовується в цілях перевірки, «прогнози ж другого виду можна цілком зрозуміти тільки як відкриття» [4, с.321-322].

Така теорія Поппера не просто виправдовує поняття передбачення, яке деякі науковці схильні ототожнювати мало не з гаданнями та фокусами, але надає йому статус найважливішої форми наукових знань. Відповідно, з практичної точки зору таке передбачення, яке базується на наукових знаннях та настановах, має усі переваги перед передбаченням інтуїтивним, повсякденним і необґрунтованим.

Література:

1. Гольдбетер А. Ритмы и неопределенность Текст / А. Гольдбетер // Человек перед лицом неопределенности / Под ред. И.Р. Пригожина. – Москва-Ижевск: Иститут компьютерных исследований, 2003. – С. 96 – 111.
2. Жариков Е. С. Проблема предсказания в науке Текст / Е.С. Жариков // Логика и методология науки. – М.: Наука, 1967. – С.67-72.
3. Касавин И.Т. Рациональность в познании и практике. Критический очерк / И.Т. Касавин, З.А. Сокулер. – М.: Наука, 1989. – 192 с.

4. Поппер К. Р. Логика и рост научного знания. – М.: Прогресс, 1983. – 364 с.
5. Поппер К. Р. Мир предрасположенностей // Эволюционная эпистемология и логика социальных наук: Карл Поппер и его критики / Составление Д. Г. Лахути, В. Н. Садовского и В. К. Финна. – М.: Эдиториал УРСС, 2000. – С. 176-209.
6. Поппер К. Р. Нищета историцизма // Вопросы философии. – 1992. – № 8. – С. 49-79.
7. Поппер Карл Р. Объективное знание. Эволюционный подход / Пер. с англ. Д. Г. Лахути. Отв. ред. В. Н. Садовский. – М.: Эдиториал УРСС, 2002. – 384 с.
9. Поппер К. Р. Эволюционная эпистемология // Эволюционная эпистемология и логика социальных наук: Карл Поппер и его критики / Составление Д. Г. Лахути, В. Н. Садовского и В. К. Финна. – М.: Эдиториал УРСС, 2000. – С.57-74.
10. Фримен Ю., Сколимовский Г. Поиск объективности у Пирса и Поппера // Эволюционная эпистемология и логика социальных наук: Карл Поппер и его критики / Составление Д. Г. Лахути, В. Н. Садовского и В. К. Финна. – М.: Эдиториал УРСС, 2000. – С. 280-290.
11. Хилькевич А. П. Гносеологическая природа гипотезы / А.П. Хилькевич. – Минск: Изд-во БГУ, 1974. – 160 с.

Чурмантаев П.С. Философское обоснование Карлом Поппером возможности развития способности к научному предвидению

В статье выявлена теоретическая и практическая значимость научных предвидений на основе анализа философского наследия Карла Поппера.

Ключевые слова: предвидение, прогноз, событие, явление, критический рационализм.

Churmantaev P.S. Karl Popper's philosophical justification of possibilities of capacity for a scientific foresight development

In the article theoretical and practical meaningfulness of scientific foresights is found out on the basis of analysis of philosophical inheritance of Karl Popper.

Keywords: foresight, prognosis, event, phenomenon, critical rationalism.

УДК 130.122

ВИХОВАННЯ ШЛЯХЕТНИХ МУЖІВ ЯК ОСНОВА РОЗБУДОВИ ІДЕАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ У ВЧЕННІ КОНФУЦІЯ

Бойченко О. І.[©]

*Кандидат філософських наук, докторант філософського факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Розглядаються філософські позиції Конфуція щодо природи людини й, зокрема, шляхетного мужа як такі, що закладають основи функціонування соціуму. Аналізуються особливості соціально-етичного наповнення вчення Конфуція, присвяченого розкриттю сутності людської природи.

Ключові слова: *людина, держава, людяність (жень), природа людини, шляхетний муж (цзюнь цзи), ниця людина (сяо жень).*

Учення Конфуція, зокрема про освіту й виховання, розбудову і сутність держави, етичні категорії за довгий час свого існування ніколи не втрачало своєї значущості. З часом його вагомість лише зростала. До шанувальників духовного спадку Конфуція згодом долучився і західний світ. Натомість сучасний Китай, хоча й притримується червоної ідеології, вимушений постійно полемізувати з конфуціанством, яке, здається, знову поступово перемагає. Тому й не дивно, що життя вчення Конфуція привертає увагу численних дослідників. Зокрема, різноманітні аспекти філософії Конфуція розглядалися в працях Л.С. Васильєва, А.Є. Лукьянова, В.В. Малявіна, О.О. Маслова, Л.С. Переломова, П.С. Попова, І.І. Семененка та інших.

Взагалі, Конфуцій бере за основу свого вчення виховання та освіту, значення яких в житті соціуму важко перебільшити [1, с.7-10]. Відповідно, його етичне вчення, розгорнуте в доволі стрункий категоріальний ряд, виступає не як самоціль, а найважливіший засіб правильного вирішення соціально-політичних проблем. Тому й можна стверджувати, що соціально-етичне вчення Конфуція не є вершиною його теоретичних роздумів, як це традиційно розглядалось у синологічних колах. Воно є лише змістовним наповненням основоположного вчення мислителя про виховання та освіту. Саме це й дає змогу Китаю та іншим країнам цього регіону, котрі всотали конфуціанську ідеологію, знаходити відповідь на внутрішні та зовнішні цивілізаційні виклики і долати важкі кризові явища

Слід взяти до уваги те, що Конфуцій з будь-якого питання, що має смислотвірчий характер, тобто є питанням вищої складності, ніколи не давав і не прагнув дати категоричної, однозначної відповіді. Адже будь-яка від-

повідь на таке питання, постаючи у значенні категоричної та однозначної, неминуче призводила б до перекрученого тлумачення реального стану справ. Важливо зважати й на те, що життєва позиція Конфуція як Учителя полягала в тому, що людина має сама, лише і тільки сама, дійти до усвідомлення і дедалі конкретнішого розуміння суті вчення. А функція Учителя полягає в тому, щоб дати необхідний поштовх і здійснювати ненав'язливий нагляд за процесом смисложиттєвого пошуку учня. Учитель може щонайбільше тільки натякнути на правильний шлях і натяком знову ж таки допомогти не зійти з нього. Недарма Конфуцій стверджував, що вчити варто лише того, хто, виходячи з одного кута, здатен виснувати три інших. Учитель залишив нам цей один кут: натяки та напівнатяки щодо природи людини. Його кут, чи, точніше, точка зору, світоглядна позиція узагальнюючі: природа людини невизначена; послідовники його виснували ще два кути – природа людини добра (Мен Цзи) та природа людини зла (Сюнь Цзи). Ми ж можемо судити про весь трикутник, завдячуючи значною мірою тому, зокрема, що можемо спиратися на двохтисячолітній досвід розгляду цього питання конфуціанством. Конфуцій ніколи нікого ні у що не тикав носом – ні в знання взагалі, ні в негативні чи позитивні риси людської природи зокрема. Це безперечна, хоч і своєрідна делікатність людини, котра була нетерпимою лише до виявів грубого порушення ритуалу. Вже зазначалося, що для Конфуція взагалі є характерною інтендованість на людину. І це не випадково. Адже для будь-якого китайського мислителя людина є істотою вельми і вельми поважною. У китайському менталітеті людина за своєю значущістю є явищем того самого порядку, що і Небо, і Земля. Вельми колоритно і рельєфно це було показано ще в трактаті Лао Цзи «Дао де цзин», де йдеться про чотири великі речі. В якості останніх постають, крім Дао, Небо, Земля та Людина між ними.

Так, у чжані 25 «Дао де цзину» читаємо:

«Дао – велике,

Небо – велике,

Земля – велика.

Людина також велика.

У Всесвіті перебувають ці чотири великих,

і людина – одне із них.

Людина додержується Землі.

Земля додержується Неба.

Небо додержується Дао.

Дао ж природне» [4, с.239].

Цю високу значущість людини китайці по своєму відобразили і в назві своєї країни, яку вони розглядають як Піднебесну, або Серединне Царство, що міститься між Небом і Землею.

Схожій думки дотримувався і Конфуцій: «Людина здатна звеличити Дао-Шлях, але Дао-Шлях не може звеличити людину» [6, с.416].

Звісно, це аж ніяк не означає, що Конфуцій недооцінював Дао – як загалом, так і у зв'язку з розглядом питання про природу людини. Велика роль Дао у автентичному філософському осмисленні людської природи зумовлена вже тим, що воно уособлює всеосяжність і вічність, є субстанцією, рушієм і водночас шляхом, яким здійснюється рух, силовим полем і центром всього сущого, й уже цим органічно пов'язане з природою, сутністю, єством явищ, процесів і речей світу та й самого світу людини як цілого. У визнанні такої ролі Дао Конфуцій не розходиться з іншими давньокитайськими мислителями, зокрема з Лао-цзи. Однак, на відміну від останнього, Конфуцій розглядає Дао набагато «адресніше», – саме й тільки, висловлюючись сучасною термінологією, в філософсько-антропологічному вимірі, тобто крізь призму з'ясування людинознавчої проблематики.

Людина, за Конфуцієм, – це щось виняткове, неповторне; у своїй унікальності вона, гадав мислитель, подібна до Дао-Шляху, Неба, Землі. Тому Конфуцій, характеризуючи людську природу, ніколи не застосовував абстракцій. Він завжди говорив про конкретну людську природу конкретної людини. Це теж одна з причин, за якою від Конфуція не можна було почути загальних тверджень про людську природу як таку.

Отже, мислитель вважав людську природу невизначеною, неоднозначною, мінливою. Він убачав у ній множину найрізноманітніших рис – як добрих, так і поганих. Часто-густо, зіштовхуючись з якимось негативним виявом людської природи, Конфуцій вочевидь починав відчувати до неї недовір'я і вигукував: «Усьому кінець!». Ось один показовий приклад. Учитель сказав: «Усьому кінець! Я ще не зустрічав того, хто був би залюблений у добродійність настільки ж сильно, як у чуттєві насолоди» [3, с.74].

А ось інший, не менш показовий. Учитель сказав: «Усьому кінець! Я не зустрічав того, хто може засудити себе в душі, коли бачить, що помилився» [3, с.36].

Ще різкішими в цьому плані є висловлювання Конфуція, що містять (у трактаті «Лунь юй») характеристику окремих людей. Скажімо: «Не вирізати візерунок на гнилому суку, на стіну з лайна не нанести тиньку» [3, с.33]. Як бачимо, у даному разі людська природа постає своїм далеко не кращим боком.

Утім, це аж ніяк не означає, що Конфуцій однозначно та остаточно ставив на ній (людській природі) хрест. Він розглядає природу людини досить реалістично, в усій її суперечливості; в одних випадках при цьому китайський мудрець акцентує увагу на негативних сутнісних рисах і виявах людської природи, в інших – на позитивних. Однак у будь-якому разі мислитель з меланхолією констатує, що в цілому природа людини аж ніяк не

може бути схарактеризована як цілковито досконала. Показовим у цьому плані є шостий параграф глави 4 трактату «Лунь юй»: «Учитель сказав:

– Я ще не подибував того, кому приємна людяність і бридка нелюдськість. Кому приємна людяність, того не перевершити. Кому ж бридка нелюдськість, той виявляє людяність і уникає спільного з усім нелюдним. Чи здатний хтось бути протягом дня людяним? Я не зустрічав людей, котрим не вистачало б для цього їхніх сил. Можливо й є такі люди, але я їх не зустрічав» [3, с.30].

У іншому, 30 параграфі 7 глави, філософ, проте, застерігає й від недооцінювання людської природи, наголошуючи на тому, що між нами й людинолюбством не існує якоїсь непереможної перешкоди: «Учитель сказав:

– Хіба людинолюбство далеко від нас? Варто спрямувати себе до людинолюбства – й людинолюбство приходить» [6, с.352].

Як видно з цих кількох суджень, Конфуцій дійсно трактував людську природу неоднозначно. Справа тут ще й у тому, що він розглядав людину, крім усього іншого, і в її вихідному, початковому стані, як людину-потенцію, в котрій закладено все її майбуття. А як потенційна природа людини не може бути рельєфно вираженою в котромусь із вимірів – доброю чи злою, хоч вона і містить у собі моменти і добра, і зла. Але це поки що – всього лиш можливість, або ж синкретична єдність їх зародкових станів. Суть же справи, за Конфуцієм, полягає, передусім, в особливостях, характері та способі перебігу процесів формування та здійснення людини. Причому це стосується аж ніяк не тільки добрих начал людської істоти. В окремих, граничних випадках реалізація людини-потенції може бути і жорстко однозначною, – наприклад, людина може реалізуватися і справді лише виключно позитивно. Більше того. Скажімо, реалізація людини як злодія, за Конфуцієм, взагалі неможлива – адже це буде нереалізованість індивіда саме як людини, втрачена можливість і потурання злому началу в собі. Але й це не єдина можливість не реалізувати себе як людину. Конфуцій говорить, нарешті, і про єдині часові рамки можливості самореалізації: «Молодших за віком слід поважати. Хто знає, можливо у майбутньому вони будуть не гіршими за нас? Але не гідний поваги той, хто не набув визнання, доживши до сорока – п'ятдесяти років» [3, с.49].

Взагалі ж мислитель наголошував, що за своєю природою люди близькі одне одному; за своїми звичками люди далекі одне від одного [2, с.171]; втім, у справі виховання, вважав він, не можна робити розрізень між людьми [2, с.168].

При цьому, однак, важливо, гадав Конфуцій, реалістично оцінюючи, виявити справжню, приховану природу людини, з тим, щоб вже на цій основі сприяти самовдосконаленню особистості відповідно до лише її

притаманних задатків, схильностей і здатностей. Людина, зі свого боку, теж має зосередити на цьому всі свої зусилля, відшукуючи цим самим Дао й слідуючи йому. Здійснювати пошук Дао – це, за Конфуцієм, означає йти нелегким і тривалим шляхом осягнення істини, причому не абстрактної істини загалом, а конкретної, смисложиттєвої істини, сенсу буття людини. Усвідомивши ж її, індивід з повним правом може вважати, що гідно вивершив свій життєвий шлях, пройшов його не марно. «Учитель сказав:

– Якщо вранці спізнаєш Дао-Шлях, то ввечері можеш вмирати» [6, с.329].

Отже, все, напевне, визначається у свій строк: або людина реалізує себе і стає цзюнь цзи – гідним мужем, людиною з великої літери. Або ж лишається нереалізованою, поповнюючи собою шереги малих, нищих людей, сяо жень (або ж як найменував їх у своєму перекладі Л.М. Толстой, – «темних людей»). Слід зазначити, що Конфуцій фактично створив певну схему, що складається з трьох основних типів людей: цзюнь цзи, сяо жень та жень. Л.С. Переломов у своїй праці «Конфуцій: життя, вчення, доля» характеризує цю схему так: «Тому він (Конфуцій – О.Б.) розглядає людину у трьох вимірах, поділяючи відповідно людей на три категорії, позначені термінами «цзюнь цзи», «жень» та «сяо жень» [5, с.188]. Сам Переломов не занадто зацікавлений у докладному розкритті «триєдності» людини, його увагу більше привертає традиційне співвідношення цзюнь цзи та сяо жень. Але вся справа в тому, що інші дослідники взагалі не беруть до уваги згадану триєдність, обмежуючись виключно характеристикою двох вищезгаданих типів. Однак крім того, що Конфуцій у тексті трактату «Лунь юй» кілька разів згадує про жень, або середню людину, слід зважати й на те, що йому взагалі атрибуують авторство про золоту середину. Тому залишати поза увагою середню ланку, жень, людину-потенцію ні в якому разі не можна. Слід, крім усього, мати на увазі й те, що жень Конфуцій розглядав і як термін збірний, тобто такий, котрий застосовувався ним тоді, коли йшлося про людей взагалі. І, нарешті, вже у значенні гуманності, людяності, людинолюбства, вміння подолати свою природну недосконалість і діяти добродійно, згідно з Правилами обов'язкового й чітко визначеного ритуалу, жень постає у Конфуція як атрибутивна якість цзюнь цзи. Адже «якщо благородний муж втратив людинолюбство, то як він може носити таке високе ім'я? Благородного мужа навіть на час трапези не полишає людинолюбство – воно постійно з ним: коли він поспішає й коли у нього важкі часи» [6, с.327].

Цзюнь цзи – взагалі одна з найважливіших категорій філософської системи китайського мислителя. Цей термін (від: цзюнь – державець, володар; цзи – син) втратив у Конфуція своє початкове соціально-політичне значення й використовувався ним у дещо іншому сенсі («шляхетний муж») – для позначення ідеалу досконаломудрої людини, своєрідного

етичного еталону належних діяльності, спілкування та поведінки, досяжного лише асимптотично, як своєрідна математична межа. Шляхетний муж постає у Конфуція цілковитою реалізацією позитивних потенцій людської природи й підсумком послідовного подолання потенцій негативних. Окрім жень, цзюнь цзи відзначають: почуття справедливості й обов'язку, шанобливість, вірність та відданість, повагу до старших, поступливість і м'якість у спілкуванні, прагнення до знань тощо. Ось тільки деякі характеристики, якими мудрець наділяє цзюнь цзи.

«Цзи Гун запитав про благородного мужа. Учитель відповів: Він спочатку втілює слова у справу, а потім додержується їх» [6, с.309].

«Учитель сказав: Шляхетний муж об'єднує людей, не будучи упередженим, маленька ж людина небезстороння й не здатна до об'єднання» [6, с.310].

«Учитель сказав: Шляхетний муж турбується лише про дотримання моралі; помисли маленької людини тільки про землю. Шляхетний муж турбується, щоб не порушити закон; помисли маленької людини лише про милість» [6, с.330].

«Учитель сказав: Шляхетний муж завжди керується почуттям справедливості. Це виявляється у тому, що в справах він дотримується Правил, в словах скромний, завершуючи справи, правдивий. Саме таким є шляхетний муж» [6, с.414].

«Учитель сказав: Шляхетний муж сумує про те, що не виявив своїх здібностей, але не печалиться про те, що люди не знають його» [6, с.414].

«Учитель сказав: Шляхетний муж думає про Дао-Шлях і не думає про їжу. У тих, хто оре землю, трапляється й голод. Тим, хто вчиться, випадає й утримання. Шляхетного мужа турбує знаходження Дао-Шляху й не турбує бідність» [6, с.416].

«Учитель сказав: Шляхетний муж може не розбиратися у малому, але здатен взяти на себе відповідальність за велике; маленька людина не здатна взяти на себе відповідальність за велике, але може розібратися у малому» [6, с.417].

У суспільному житті цзюнь цзи мають відігравати роль самовідданих, ретельних і результативних у праці помічників володаря, котрі разом з ним покликані забезпечити стійку й збалансовану соціальну субординацію, за якої «володар має бути володарем, сановник – сановником, батько – батьком, син – сином» [2, с.160].

Тут доречно навести одне порівняння, котре після Конфуція сприймали як само собою зрозуміле і досить поширене. Йдеться про порівняння людини з каменем. Хоча, застережемо, у самого Конфуція і немає прямих висловлювань на кшталт того, що, мовляв, людина подібна до каменя. Однак, як ми побачимо з наведених далі цитат, він і справді кілька разів

порівнює якості людини з якостями каменя. Співвідносячи ж це порівняння з переліченими раніше трьома категоріями людей, отримуємо таке. Цзюнь цзи можна порівняти з яшмою (найціннішим для стародавніх китайців каменем); жень – це невизначений камінь, котрий може містити в собі коштовність, а може й виявитися непотребом; нарешті, сяо жень можна порівняти з простим булижником. Утім, як вже зазначалося попереду, Конфуцій не просто грубо порівнює різні категорії людей з різними категоріями каменів, він проводить паралелі щодо якостей тих і інших. Йдеться, зокрема, й про відшліфовування та обмежування, які Конфуцій застосовував для характеристики людської природи та засобів її поліпшення. Наведемо приклад: «Цзи Гун запитав: Що Ви скажете, якщо людина бідна, але не підлеслива; багата, але не пихата?»

Учитель відповів: Непогано! І все ж його не порівняти з бідним, але таким, що відчуває радість [від того, що здобув Дао-Шлях], або з багатим, який, проте, любить Правила.

Цзи Гун запитав: Чи не про це йдеться у «[Книзі] віршів»: [Витвір з слонової кістки] спочатку вирізають, а потім шліфують; [Витвір з яшми] спочатку гранують, а потім полірують?

Учитель відповів: Ци! – З тобою нарешті можна говорити про «Вірші!» Коли кажу про минуле, ти вже знаєш, що настане в майбутньому» [6, с.305].

Сутність справжньої людини, за Конфуцієм, полягає в бутті в якості «каменя» не просто коштовного, а й відшліфованого та відполірованого. Адже в необробленому стані цей камінь нагадуватиме той самий поганенький булижник. Сягнувши ж природної межі в сорок – п'ятдесят років й не реалізувавши себе, людина-потенція, згідно з наведеним висловом Конфуція, має всі шанси так і лишитися диким каменем, хоча й народилася із задатками яшми.

Отже, людина, як і камінь, потребує обробки для реалізації своєї потенції та природи. Без обробки можливість реалізації з часом втрачається. Крім того, людина, на відміну від каменя, потребує постійної обробки і шліфування, інакше вона поступово втрачає свої видатні якості. Адже лише одного разу здолавши себе, людина аж ніяк не назавжди стає благородним мужем (цзюнь цзи). Буття цзюнь цзи, за Конфуцієм, полягає в постійному подоланні своїх негативних рис, культивуванні людинолюбності і неперервному та нескінченному навчанні, котре, в ідеалі, має тривати до смерті. Але чи в змозі будь-хто з людей витримувати цей ритм постійно? Сам Конфуцій аж ніяк не постає захмарним мрійником і не ідеалізує людей. Саме про це і йдеться в уже цитованому (щоправда, в іншому перекладі) параграфі про людяність те нелюдськість: «Учитель сказав:

– Я не бачив тих, хто любить людинолюбство й ненавидить те, що позбавлене людинолюбства. Той, хто любить людинолюбство, – немає

нічого понад це. Той, хто ненавидить те, що позбавлене людинолюбства, виявляє людинолюбство й не допускає дйткнення з тим, що позбавлене людинолюбства. Чи може хто-небудь цілий день залишатися людинолюбним? Я не бачив лю!!!дей, у котрих не вистачило б на це сил. Вочевидь, такі люди є, але я не бачив їх» [6, с.328].

Про це йдеться і в іншому параграфі:

«Учитель сказав: Хуей міг по три місяці не розлучатися в своєму серці з людяністю, тоді як у інших її вистачає лише на день чи на місяць» [3, с.37].

З цього останнього параграфу й можна побачити, що саме мав на увазі Конфуцій, кажучи про постійність подолання себе та самошліфування. Адже мова в ньому йде про Янь Хуея, котрий був улюбленим учнем Конфуція, що в розумінні учителя відзначався вельми багатьма винятковими якостями, які викликали у Конфуція захоплення. Але якщо Хуей, який кілька разів визнавався гідним похвал Конфуція, міг дотримуватися людинолюбства лише три місяці, то що можна сказати про решту людей? Людина, гадав Конфуцій, не може в певний момент стати цзюнь цзи і назавжди зберегти це досягнення. Стан цзюнь цзи є чимось таким, що потребує постійного оновлення та самоподолання. Звідси й випливає тема стійкості та впертості у людяності, котра часто піднімається Конфуцієм. У одному із параграфів того самого трактату «Лунь юй» Конфуцій у зв'язку з цим порівнює стійкість людини зі стійкістю різних дерев, зокрема таких, як сосна та кипарис:

«Учитель сказав: Про те, наскільки стійкими є сосна та кипарис, стає відомо лише з настанням холодного сезону» [3, с.49].

Інакше кажучи, лише дізнавшись, як зберігає людина свою людяність у складних і важких обставинах, можна вважати обґрунтованим висновок, що вона є твердою і стійкою у своїй людяності.

Аналізуючи погляди Конфуція на людину та людську природу, можна дійти певної схеми, котру можна схарактеризувати коротко так. Людський індивід на початку свого розвитку становить собою якщо не суцільну, то переважно невизначеність. Сама його природа як вихідного, початкового пункту, не визначена, оскільки – потенційно чи в зародковому стані синкретичної єдності – містить в собі як погане, так і добре. У подальшому житті людина може реалізуватися, а може й не реалізуватися. Проте, навіть реалізувавшись, тобто ставши цзюнь цзи, вона має з нездоланною впертістю утримувати досягнутий стан. І все ж, як це визнавав сам Конфуцій, назавжди утримати його неможливо. Не випадково не так вже й просто знайти у трактаті «Лунь юй» вказівок на кшталт того, що саме той чи інший і є цзюнь цзи. Більше того, там є параграф, в котрому Конфуцій відверто сумнівається, чи зможе він взагалі зустрітися коли-небудь із цзюнь цзи.

«Учитель сказав: Досконаломудру людину мені не вдалося зустріти. Якби зустрівся благородний муж, і цього було б досить.

Учитель сказав: Хорошу людину мені не вдалося зустріти. Якщо зустрілася б людина, що відзначається постійністю, й цього було б досить. Важко бути постійним тому, хто, не маючи чогось, робить вигляд, що має; хто порожній, прикидається повним, хто, старцюючи, видає себе за багатія» [6, с.351].

Тому не викликає подиву та обставина, що в усьому трактаті «Лунь юй» нелегко зустріти людину, яку Конфуцій чітко та однозначно назвав би цзюнь цзи. Буття цзюнь цзи виявляється таким, що досягається лише з величезними труднощами; хоча, водночас, втратити його надзвичайно легко. Але лише людина такого гатунку може закласти фундамент міцного соціального устрою. Тому, оцінюючи природу шляхетної людини, сам Конфуцій звертається до минулого і майбутнього. У минулому вже були наявні сталі, завершені образи цзюнь цзи, котрі по смерті вже ніяк не могли б втратити цей статус. А майбутнє для Конфуція було неосяжним полем соціальних звитяг майбутніх носіїв жень. Можливо тому конфуціанство й досі зараз зберігає внутрішню значущість закладену ще його засновником.

Література:

1. Бойченко О.І. Освіта як шлях творення особистості та державотворення згідно вчення Конфуція / О.І. Бойченко // Політологічний вісник – Київ, 2011. – Випуск 51. – С. 7-24.
2. Древнекитайская философия. Собрание текстов: В 2 т. – Т.1. – М.: Мысль, 1972. – 363 с.
3. Конфуций. Изречения / Конфуций [Пер. с кит. И. И. Семененко]. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – 128 с.
4. Маслов А. А. Мистерия дао. «Мир Дао дэ цзина» / А А. Маслов. – М.: Сфера, 1996. – 512 с.
5. Переломов Л. С. Конфуций: Жизнь, учения, судьба / Л. С. Переломов. – М.: Наука. Изд. фирма «Вост. лит-ра», 1993. – 440 с.
6. Переломов Л. С. Конфуций: «Лунь Юй» / Л. С. Переломов; [Пер. с кит., коммент. Л. С. Переломова: Факсимильный текст «Лунь юя» с коммент. Чжу Си]. – М.: Изд. фирма «Вост. лит-ра» РАН, 1998. – 588 с.
7. Платон. Диалоги / Платон [Пер. с давньогрецької Й. Кобів]. – К.: Основи, 1995. – 394 с.

Бойченко А.И. Воспитание достойных мужей как основа построения идеального государства в учении Конфуция

Рассматриваются философские позиции Конфуция относительно природы человека, и, в частности, достойного мужа, как формирующие основы функционирования социума. Анализируются особенности соци-

ально-этического наполнения учения Конфуция посвященного раскрытию сущности человеческой природы.

Ключевые слова: человек, государство, человечность (жэнь), природа человека, достойный муж (цзюнь цзы), низкий человек (сяо жэнь).

Boychenko O.I. Noble men education as basis of construction of the ideal state is in the Confucius doctrine

Confucius philosophical positions are examined in relation to the nature of man, and, in particular noble man, as forming bases of functioning of socium. The features of the socially-ethics content of Confucius doctrine devoted opening of essence of human nature are analyzed.

Keywords: man, state, humaneness (zhen'), nature of man, noble man (tszyun' tszy), mean man (syao zhen').

УДК 167.1

ОСНОВНЫЕ ФИЛОСОФСКИЕ ВОПРОСЫ КИБЕРНЕТИКИ

Каневский М. А. ©

*Аспирант Санкт-Петербургского государственного университета
технологий и дизайна*

Речь идет о предельно широких вопросах кибернетики, приобретающих философский характер.

Ключевые слова: *кибернетика, информация, жизненные процессы, энтропия.*

Тремя важными вопросами, которые поставила кибернетика перед философами, были: 1. Что есть кибернетика и насколько общим является ее применение? 2. Можно ли воспроизвести жизненные процессы? 3. Что есть «информация» и как она связана с термодинамикой? На ранних стадиях дискуссии по кибернетике в Советском Союзе наибольшее внимание привлекали первые два взаимосвязанных вопроса. Однако по достижении определенного уровня осмысления наиболее обсуждаемым стал вопрос об информации. В самом деле, проблема информации, которая может показаться достаточно узкой с первого взгляда, была основной для обсуждения в целом; ответы на этот вопрос неожиданным образом повлияли на первые два ответа.

Изначальный вопрос относительно универсальности применения кибернетики был одним из первых аспектов новой области знания, занимавшим советских марксистов. В дискуссии был представлен спектр представлений: от понимания кибернетики лишь как расплывчатого слова для обозначения процесса организации и до рассмотрения ее как новой науки, дающей ключ буквально к любой форме существования материи. У наиболее восторженных сторонников кибернетика становилась всеобъемлющей системой, включавшей даже человеческое общество. Зарубежные кибернетики, исследования которых основывались на математике и технике, такие, как Н. Винер и У. Р. Эшби [1], часто говорили о гомеостатических свойствах общества. Гомеостат – это вероятностный механизм, способный адаптироваться так, что он достигает равновесия и оказывается «целенаправленным». Винер верил, что управляющий механизм общества – это его правовая система и что общество постоянно корректирует свои законы на основе информации, получаемой при помощи обратной связи об уровне беспорядка в обществе [2, с.112-118].

Американские политологи, такие, как Карл Дойч, быстро выдвинули модели политического поведения, взятые из кибернетики [3]. Другие начали применять кибернетический подход к социологии, истории и социальному управлению. Диапазон кибернетики принял такие размеры, что некоторые советские ученые стали рассматривать ее как возможного соперника марксизма, который продвигает вперед философию как естественных, так и общественных наук; появление этой новой дисциплины встревожило наиболее консервативных советских философов. По словам одного советского философа [4], «предметом изучения кибернетики является живая и неживая природа (и техника), общественные процессы и явления, относящиеся к сфере сознания... Не означает ли это, что кибернетика противостоит диалектике, пытается заменить ее в качестве нового мировоззрения? Если бы дело обстояло так... то вопрос стоял бы так: либо диалектика, либо кибернетика... Таким образом, попытки превратить кибернетику в некую всеобщую философскую науку совершенно беспочвенны. Марксизм отбрасывает их с порога». Но скоро стало ясно, что, вместо того чтобы делать выбор между кибернетикой и марксизмом, ряд советских авторов предпочел объединить их.

Например, Л.А. Петрушенко определял производительный труд как серию процессов, совершаемых на основе обратной связи[5, с.78-86]. В.Н. Колбановский критиковал такие расширения кибернетики, но даже он относился к марксистскому «отмиранию государства», когда общество начинает саморегулироваться, как к кибернетическому явлению[6, с.248]. Многие советские ученые, однако, постарались определить кибернетику таким образом, чтобы она даже не покушалась на статус марксизма как общего подхода к явлениям. Эти ученые, пытавшиеся определить кибернетику (Берг, Кольман, Новик, Шалютин, Колмогоров), подчеркивали, что она есть наука об управлении и связи в сложных системах, тогда как марксизм является наукой о наиболее общих законах природы, общества и мышления. Согласно этому подходу, марксизм является настолько более общей интеллектуальной системой, что между ним и кибернетикой не существует конфликта. Решение проблемы взаимоотношения кибернетики и марксизма путем расположения их на совершенно разных уровнях было достигнуто в 1961 и 1962 гг., когда появилось несколько важных исследований по кибернетике. Однако «двухуровневое» решение не было принято всеми авторами. Некоторые авторы советских философских журналов продолжали утверждать, что кибернетический анализ мог быть применен практически ко всем явлениям и что «информация» – это неотъемлемое свойство материи [7]. Эта попытка экспансии кибернетики подчас содержала критицизм (иногда открыто выражаемый) по отношению к естественнонаучным разработкам Ф. Энгельса; другие писали, что работы К. Маркса обнаруживают понима-

ние «кибернетической организации материи», хотя этот термин, конечно, не был известен Марксу.

Многие из тех, кто начинал заниматься кибернетикой как в Советском Союзе, так и за рубежом, видели суть спора в двух вопросах: «Может ли машина мыслить?» и «Можно ли рассматривать кибернетические механизмы как живые?» Сводить все споры кибернетики к этим двум вопросам значило бы объединить интеллектуальное содержание дискуссий, тем не менее эти вопросы серьезно обсуждались большинством кибернетиков и сыграли важную роль в советских дискуссиях на эту тему. Сам Винер был достаточно осторожным в этих вопросах, но даже он чувствовал, что в свете кибернетических исследований могут стать необходимыми некоторые новые определения «жизни». Он отметил, что живые организмы и неорганические кибернетические системы подобны, так как и те и другие являются островками уменьшающейся энтропии в мире, где беспорядок имеет тенденцию возрастать. Он заметил, что «проблема, является машина живой или нет, в данном случае представляет собой семантическую проблему, и мы вправе разрешить ее то так, то иначе, в зависимости от того, как нам будет удобнее» [8, с.44]. Вопрос о том, являются ли машины «живыми», конечно же не идентичен вопросу о том, могут ли они «мыслить», но ответы Винера были сходными; он отмечал, что вопрос о том, могут ли машины мыслить, зависит от определения этого понятия. Будучи более точно выраженной, проблема мышления машин обычно ставится так: «Выполняют ли компьютеры функции, лишь аналогичные мышлению, или эти функции структурно идентичны мышлению?» Формулируя этот вопрос таким образом, английский логик А.М. Тьюринг был готов признать возможность думающих машин. Он верил, что машину можно рассматривать как мыслящую, если человек, отделенный от нее непрозрачной перегородкой, будет задавать ей вопросы и не сможет по полученным ответам определить, имеет ли он дело с машиной или с другим человеком.

Некоторые из советских ученых, которые первыми поддержали кибернетику, такие, как Кольман и Берг, позже предупреждали против представления о мыслящих машинах; они признавали лишь некоторое сходство по аналогии между функциями машины и мышлением. Таким образом, отмечал Кольман: «Кибернетические машины, даже самые совершенные, моделирующие сложнейшие логические процессы, не думают, не образуют понятий» [9, с.44]. Эти взгляды также поддержал Тодор Павлов, почетный президент Академии наук Болгарии, который писал: «И самая сложная машина-автомат не ассимилирует, не ощущает, не помнит, на мыслит, не фантазирует, не мечтает, не ищет и т. д.».

Теоретическое объяснение невозможности наличия сознания у компьютеров было тем же, что и у «Материалиста» в 1953 г. Материя на разных

уровнях развития имеет качественные различия; придавать интеллектуальную силу механической совокупности транзисторов и контактов значило бы совершать механистическую ошибку, указывали критики, уверовав в то, что весь комплекс действий может быть редуцирован к комбинациям простейших элементов, – подобные представления отрицались их интерпретацией диалектического материализма. Они утверждали, что сложные организмы качественно отличаются от менее сложных и не могут быть сведены к одним и тем же составляющим.

Как в случае с проблемой определения кибернетики, к 1961 г. оказалось, что значительное согласие удалось достигнуть в том случае, когда решительно отвергалась возможность мыслящих машин, после чего энтузиасты кибернетики вновь вернулись к своим наиболее эффективным положениям. В одной из статей 1964 г., предваряемой лозунгом «Всего лишь автомат? Нет, мыслящее существо!», академик Колмогоров отмечал, что «точное определение таких понятий, как воля, мышление, эмоции, еще не удалось сформулировать. Но на естественнонаучном уровне строгости такое определение возможно... Принципиальная возможность создания полноценных живых существ, построенных полностью на дискретных (цифровых) механизмах переработки информации и управления, не противоречит принципам материалистической диалектики» [10, с.14, 22-23]. Такие статьи встревожили некоторых гуманитариев, один из которых, Б. Бялик, написал статью под названием «Товарищи, вы это серьезно?», в которой он отказывался поверить тому, что машина может испытывать эмоции, оценивать искусство или обладать настоящим сознанием. Академик СЛ. Соболев, директор Института математики и Вычислительного центра Сибирского отделения АН СССР, ответил Бялику статьей под названием «Да, это вполне серьезно!». Это, наверное, была самая благосклонная статья советского ответственного автора, появившаяся в прессе Советского Союза. Соболев прямо называл человека кибернетической машиной и признавал возможность создания человеком других машин, которые были бы живыми, способными на эмоции и, возможно, совершеннее человека [11].

Хотя вопрос о возможности кибернетических устройств воспроизводить живые организмы остался спорным в Советском Союзе, положительный ответ на него не получил большой поддержки со стороны философов. Диалектический материализм мог и не отрицать специально возможность мыслящих машин, но антропоцентрическая или гуманистическая природа исторического материализма была настоящим препятствием для таких мнений. Согласно некоторым советским авторам, главное различие между человеком и машиной не техническое, а социальное. Как отметил Кольман, «те, кто утверждает, что человек – машина и что кибернетические устройства мыслят, чувствуют, имеют волю и т. п., упускают из виду прежде

всего одну «мелочь» – исторический подход. Машины – это продукт общественно-трудовой деятельности человека» [12, с.53]. Это мнение было еще сильнее выражено Н.П. Антоновым и А.Н. Кочергиным: «Необходимо подчеркнуть, что трудится человек, а не машина. Можно сказать, что машина работает, но нельзя потому что у нее нет и не может быть необходимости в труде, нет социальных потребностей, для удовлетворения которых надо трудиться. Это главное и принципиальное различие между машиной и человеком» [13, с.42]. Вопросом более важным, чем способность машины воспроизводить функции человека, был вопрос о моральной ответственности человека за действия его машины. Западные кибернетики в целом больше, чем советские коллеги, были озабочены возможными последствиями использования компьютеров. Когда Норберт Винер посетил в 1960 г. редакцию главного советского философского журнала «Вопросы философии», он заметил: «Если мы создадим машину... которая настолько умна, что в какой-то мере превосходит человека, то мы не сможем сделать ее полностью «послушной». Контроль над такими машинами может оказаться очень несовершенным... Подобные машины могут даже стать опасными, так как было бы иллюзией полагать, будто опасность устраняется просто в силу того, что это мы нажимаем кнопки. Человек, конечно, может нажать кнопку и остановить машину. Но, поскольку мы полностью не владеем всеми процессами, происходящими в машине, мы легко можем оказаться в неведении относительно того, когда следует нажать кнопку. Программирование «думающих» машин ставит перед нами, таким образом, моральную проблему...» [14, с.164-165].

Беспокойство Винера было по-разному выражено другими кибернетиками, которые говорили о возможности диктаторского управления обществом посредством использования кибернетических машин, в то время как другие относились к компьютерам как к демону, который поработит своего хозяина [15, с.295].

Эти пессимистические взгляды авторов из Западной Европы и Северной Америки в большинстве своем отвергались советскими исследователями. Как и философы, советские естествоиспытатели выражали, за редким исключением, оптимистические взгляды на науку. Если кто-нибудь из них, говоря словами Оппенгеймера, «познает грех» в результате своих исследований, они держат его при себе. Действительно, некоторые советские ученые говорили, что основная разница между человеком и машиной заключается в том, что человек ставит собственные цели, в то время как машина стремится лишь к тем, которые в нее закладываются. Если общество поощряет позитивные цели, говорили советские авторы, то и машина этого общества будут задаваться достойные функции. Эти писатели предполагали, что кибернетики на Западе не уверены в капита-

листическом обществе, а поэтому они не уверены в том, какие роли будут призваны играть их компьютеры.

Кибернетические системы действуют на базе сбора, переработки и передачи информации. Развитие все более совершенных средств оценки измерения информации было одним из важных факторов, определяющих прогресс кибернетики. Однако, что интересно, никто не выдвинул достаточно удовлетворительного определения информации. Норберт Винер однажды заметил, возможно без особого намерения, что «информация – это не материя или энергия», это просто «информация» [16]. У.Р. Эшби также предостерегал против попыток рассматривать информацию как материальную или индивидуальную «вещь»: «Всякая попытка трактовать информацию как вещь, которая может содержаться в другой вещи, обычно ведет к трудным «проблемам», которые никогда не должны были бы возникать» [17, с.216].

Диалектический материализм утверждает, что объективная реальность состоит из материи и энергии в различных формах. Если информация не есть материя или энергия, тогда что же это? В начале 60-х годов внимание советских философов переместилось, пусть относительно, с более широких вопросов природы кибернетики и жизни к более узким проблемам природы информации. Они выдвигали несколько причин этого переноса внимания. Во-первых, более ограниченный вопрос о природе информации можно рассматривать более строго, чем вопрос «Могут ли машины мыслить?». Во-вторых, исследования проблемы информации есть ключ ко многим более общим вопросам, поставленным ранее.

Проблема философской интерпретации понятия информации была подлинной и трудной. Если информацию можно измерять, считали некоторые советские ученые, тогда она должна обладать объективной реальностью. Еще в 1927 г. Р. В. Л. Хартли отмечал, что количество информации, заключенной в любом сообщении, тесно связано с количеством возможностей, сообщением исключаящихся. Таким образом, фраза «яблоки красные» несет намного больше информации, чем фразы «фрукты красные» или «яблоки цветные», так как первая фраза исключает все фрукты, кроме яблок, и все цвета, кроме красного. Это исключение других возможностей повышает информационное содержание. Позднее основной принцип, предложенный Хартли, был улучшен и разработан на математической основе. В 1949 г. в фундаментально важном труде «Математическая теория связи» Клод Шеннон и Уоррен Уивер представили формулу вычисления количества информации, в которой информация возрастала с уменьшением вероятности отдельного сообщения. В этом методе информация определяется как мера свободы чьего-либо (или какой-либо системы) выбора в выделении сообщения. Таким образом, в ситуации,

когда количество возможных сообщений, из которых можно выбирать, большое, количество информации, производимое этой системой, тоже большое. Если быть более точными, количество информации определяется (в простых ситуациях) как логарифм доступных выборов.

Некоторые ученые считали возможные применения этого совпадения огромными. Возможность какой-либо аналогии или даже структурного совпадения энтропии и информации вызвало оживленные обсуждения среди физиков, философов и инженеров многих стран. Уивер комментировал: «Встречая понятие энтропии в теории связи, человек имеет право волноваться, подозревая, что он обладает чем-то основополагающим и важным». Луи де Бройль считал вывод о глубокой аналогии между энтропией и информацией «самой важной и привлекательной из идей, выдвинутых кибернетикой» [18, с.85].

Если будет доказано, что связь между негэнтропией и информацией – это больше, чем функциональное сходство или, более того, идентичность, то конструкция общей теории материи, согласно которой все сложные системы – неорганические и органические, включая человека, – могут быть математически описаны, становится, по меньшей мере, возможной. Диалектические материалисты начали более смело приветствовать такую возможность, так как она казалась им оправданием материалистического монизма. Попытка четко изложить три основных закона диалектики в терминах кибернетики была предпринята автором неопубликованной докторской диссертации в Московском университете [19, с.324-326]. Более ортодоксальное большинство, однако, было обеспокоено трудностями подгонки такой честолюбивой теории к принципам диалектического материализма.

Дополнительная проблема интерпретации теорий информации в терминах диалектического материализма была связана с предполагаемой «субъективной» природой количества информации. Сторонники субъективного подхода (Эшби и Л. Бриллюэн в том числе) указывали на то, что едва ли можно твердо говорить в абсолютных терминах о количестве информации в любом сообщении, так как отдельное сообщение будет нести намного больше информации для одного наблюдателя, чем для другого, в зависимости от исходного знания наблюдателя. Следуя этому подходу, некоторые западные авторы призывали присоединять качественные коэффициенты к вычислениям количества информации, основываясь на ценности информации, степени достоверности и значимости. Но если информация (разнообразие) должна количественно измеряться, настаивали советские философы, то она должна быть частью объективной реальности и не должна обуславливаться субъективными соображениями. Соответствующим было замечание А.Д. Урсула по этому поводу: «Прежде

всего отметим, что для конечного объекта (системы) количество разнобразия, внутренне ему присущее, не зависит от наблюдателя и всегда ограничено...» [20, с.134]. Не только в Советском Союзе ученые были осторожными в отношении теории информации: любому энтузиасту, который пытался бы отождествить информацию и негэнтропию, другой трезво-мыслящий коллега адресовал бы предостерегающее замечание. Эшби, например, заметил: «Движение в этих областях напоминает движение в джунглях, полных ловушек. Наиболее знакомые с этим предметом обычно наиболее осторожны в разговорах о нем» [17, с.254]. И однако, несмотря на предупреждения, основным движением среди кибернетиков начала 60-х годов было более широкое признание концепции о наличии некоторой существенной связи между энтропией и информацией.

И.Б. Новик был одним из самых активных советских философов, пытавшихся определить информацию в терминах диалектического материализма. В своей книге «Кибернетика: философские и социологические проблемы» Новик попытался представить систематическое рассмотрение кибернетики с точки зрения просвещенного марксизма. С самого начала он поставил себя в один ряд с самыми яростными приверженцами кибернетики, он настаивал, что не существует противоречия между новой дисциплиной и диалектическим материализмом [21]. Винер был для него стихийным диалектиком. Новик объяснял, что кибернетическая информация есть свойство материи, свойство, прямо связанное с ленинской версией теории познания. В работе «Материализм и эмпириокритицизм» Ленин писал, что материализм основан на признании «объектов в себе» и что объекты существуют «независимо от сознания». Согласно Ленину, понятия и ощущения есть отражения этих объектов; вся материя обладает этим свойством «отражения». Далее Новик утверждал, что «количество информации» есть мера порядка отражения материи. Новик призывал к созданию науки «физики отражения» и для ускорения развития этой новой дисциплины предложил закон сохранения информации основываясь на законе сохранения энергии, так как информация «неотделимо связана» с материей.

Другие авторы, следуя примеру философов, которые в 1961 и 1962 гг. попытались разделить область применения кибернетики и область диалектического материализма, отрицали, что понятие информации может быть связано с энтропией или с состояниями материи вне узко определенных систем управления. Так, Н.И. Жуков замечал: «Некоторые авторы считают, что информационные явления присущи всем процессам неорганической природы... Такая неоднозначность понимания этой категории создает известные трудности в развитии теории информации, кибернетики...

Информация, на наш взгляд, может быть более точно определена как упорядоченное изменение, используемое в целях управления» [22, с.156-157].

Тем не менее воодушевленные сторонники кибернетики продолжали утверждать, что информация является всеобщим свойством материи и что эволюция материи от простейшего атома к наиболее сложной материальной форме – человеку может рассматриваться как процесс накопления информации. Таким образом, эти авторы связали воедино космогоническую, геологическую и органическую эволюцию в один процесс устремления материи, хотя бы в определенных положениях, к увеличению своего информационного содержания. Результатом было что-то вроде великой цепи бытия, лестницы в природе возрастающей сложности, хотя эволюционной вместо статической [23].

В 1968 г. советский математик А.Д. Урсул опубликовал интересную книгу под названием «Природа информации», в которой он очень настойчиво проводил мысль о том, что информация является всеобщим свойством материи, от простейших неорганических форм до человеческого общества. Урсул тесно связал эту концепцию единства природы с диалектическим материализмом, доказывая, что диалектические законы помогают понять информационные процессы [24]. Но он также полагал, что теория информации добавила новое содержание диалектическому материализму; он допускал возможность некоторых изменений марксистской философии в результате вклада, сделанного теорией информации в человеческое познание. В частности, он полагал, что существовали достаточные основания для перевода понятия информации из научно-технической области в область общих философских категорий, добавив его к существующему списку категорий марксистской диалектики. Но он также понимал, что философия еще недостаточно времени изучает понятие информации и могло быть преждевременным призывать к общему признанию этого понятия в качестве категории марксизма.

Урсул верил, что те авторы, которые отказываются признать применение теории информации к неорганическим системам, исходя из того, что эти неорганические системы не «используют» информацию, игнорируют необычайно плодотворный подход к природе. Информация может быть «использованной» или «неиспользованной» в функциональном смысле, но, согласно Урсулу, она все равно существует. Более того, информационный подход к молекулам даже может помочь нам понять разницу между неорганическим и органическим мирами: если информационное содержание объекта составляет несколько десятков битов на молекулярном уровне, тогда это, возможно, объект неорганической природы. Если объект содержит 10-15 битов на этом уровне, тогда мы имеем дело с живым объектом.

Урсул понимал, однако, что такой анализ несет с собой опасность редуционизма – устранения качественных характеристик на разных уровнях материи. Тем не менее он верил, что информация не может быть исчерпывающе объяснена одним методом, таким, как математическая вероятность, но, вместо того, должна рассматриваться с позиций, включающих качественные характеристики, таких, как топология. Он также убеждал в необходимости дополнения теории информации пониманием диалектических уровней природы. Информация не одинакова, она обладает качественными характеристиками, и два разных типа информации не могут сравниваться. Согласно Урсулу, каждый уровень природы обладает «собственной» информацией. Пренебрежение этой спецификой вылилось в неосторожные расширения учеными и философами смысла физических понятий, таких, как энтропия, на другие области. Вместо этого Урсул высказывался в пользу «классификации» информации (негоэнтропии) по различным типам, каждый со своей областью применения. Советский автор В.А. Полушкин уже делал такую попытку, дифференцируя информацию на «элементарный», «биологический» и «логический» типы. В этой схеме элементарная информация понималась как информация в неживой природе. Урсул считал попытку Полушкина правильной по направлению, но полагал, что еще много необходимо доделать; для него «человеческая» или «социальная» информация была еще одним типом, и в рамках человеческой информации он выделял еще, по крайней мере, два аспекта: семантический (содержание) и прагматический (ценность).

Урсул полагал, что переход из одной области информации в другую есть, в эволюционных терминах, качественный скачок. Он указывал на возможность комбинации этого подхода с элементами биологической философии канадского ученого Людвиг фон Бергаланфи.

Литература:

1. Эшби У.Р. Введение в кибернетику. – М.: Узд. иностр. лит., 1959. – 432 с.
2. Винер Н. Кибернетика и общество. – М., 1958. – С. 112-118.
3. Deutch K. Nerves of Government: Models of Political Communication and Control. – N.Y., 1963.
4. Шалютин С.М. О кибернетике и сфере ее применения.
5. Петрушенко Л.А. Философское значение понятия «обратная связь» в кибернетике // Вестник Ленинградского университета: серия экономики, философии и права. – 1960. – Т. 17. – С. 76-86.
6. Колбановский В.Н. О некоторых спорных вопросах кибернетики // Вестник Ленинградского университета: серия экономики, философии и права. – 1960. – Т. 17.

7. Кибернетика, мышление, жизнь. – М., 1964; Философские вопросы кибернетики. – М., 1961.
8. Винер Н. Кибернетика и общество. – М., 1958.
9. Колман Э. Кибернетика ставит вопросы // Наука и жизнь. – 1961. – №5.
10. Колмогоров А. Автоматы и жизнь // Возможное и невозможное в кибернетике. – М., 1964.
11. Бялик Б. Товарищи, вы это серьезно? Соболев С. Да, это вполне серьезно! // Возможное и невозможное в кибернетике. – М., 1964.
12. Колман Э. Чувство меры // Возможное и невозможное в кибернетике. – М., 1964.
13. Антонов Н.П., Кочергин А.Н. Природа мышления и проблема его моделирования // Вопросы философии. – 1963. – № 2.
14. Норберт Винер в редакции нашего журнала // Вопросы философии. – 1960. – № 9.
15. Ashby W.R. An introduction to cybernetics. – New York: J. Wiley, 1956.
16. Винер Н. Кибернетика, или Управление и связь в живом и машине. – М., 1968.
17. Эшби У.Р. Введение в кибернетику. – М., 1959.
18. Broglie L. La Cybernetique // La Nouvelle Revue Francaise, 1953. July.
19. Новинский И.И. Понятие связи в диалектическом материализме и вопросы биологии / Диссертация., МГУ, 1963.
20. Урсул А.Д. О природе информации // Вопросы философии. – 1965. – № 3.
21. Новик И.Б. Кибернетика: философские и социологические проблемы. – М., 1963.
22. Жуков Н.И. Информация в свете ленинской теории отражения // Вопросы философии. – 1963. – № 11. – С. 156-157.
23. Седов Е.А. К вопросу о соотношении энтропии информационных процессов и физической энтропии // Вопросы философии. – 1965. – № 1. – С. 135-145.
24. Урсул А.Д. Природа информации: философский очерк. – С. 147-156.

Каневський М.А. Основні філософські питання кібернетики

Йдеться про узагальнюючі питання кібернетики, що набувають філософського характеру.

Ключові слова: кібернетика, інформація, життєві процеси, ентропія.

Kanevsky M.A. The basic philosophical questions of cybernetics

Questions of cybernetics which get philosophical character are considered.

Keywords: cybernetics, the information, vital processes, entropy.

УДК 316.377.858(043.5)

ФЕНОМЕН ТОЛЕРАНТНОСТІ І КОНСОЛІДАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Крисаченко В. С.[©]

*Доктор філософських наук, професор, провідний науковий
ствіробітник ННДІУ*

Проаналізовано показники сучасної суспільної толерантності та консолідація як ціннісно-смысловое підґрунтя адекватних сьогоденню ідейно-політичних засад національного самоствердження на ґрунті спільних національних інтересів.

Ключові слова: *толерантність, консолідація, українське суспільство.*

Толерантність постає архетиповою підставою для розв'язання чільної соціально-політичної проблеми сучасної України, а саме – консолідації українського суспільства.

Консолідація є актуальною проблемою для кожного суспільства перехідного типу, оскільки сам процес трансформації зумовлює зіткнення принаймні двох систем цінностей – отриманої від попереднього соціуму, з одного боку, та нових стратегічних орієнтирів та пріоритетів подальшого розвитку, – з іншого. Для України питання консолідації має особливе значення ще й з огляду на її історичне та політичне минуле, а також її геополітичне значення для архітектоники європейської безпеки.

Саме кризь призму викладених зауваг і необхідно визначати пріоритети трансформації українського суспільства в спільноту, яка є цілісною і самодостатньою, яка поважає сама себе і яку поважає увесь інший світ. По суті справи мова йде про потребу формування в Україні політичної нації сучасного типу та громадянського суспільства.

Політичну націю формують державотворчий етнос, у даному випадку український, а також представники всіх національних меншин України. Спільним об'єднуючим началом тут виступає громадянство України – держави, яку вони (громадяни) творять для себе, захисту прав і свобод кожного з громадян, відстоювання національних інтересів країни загалом. При цьому надзвичайно важливим для формування політичної нації є поєднання двох взаємопов'язаних чинників: наявності демократичних перетворень у суспільстві, з одного боку, і безперечне визнання громадянами неухильності дотримання конституційних принципів розбудови держави (державний суверенітет, територіальна цілісність, гарантування основних прав і свобод людини і громадянина тощо) – з іншого [1].

Громадянське суспільство, як відомо, своєю організуючою основою має демократію і водночас чітку людиновимірну законодавчо-правову базу, яка регламентує права й обов'язки членів суспільства. У цьому контексті чи не найвизначальнішими рисами такого суспільства є рівність – усіх без винятку (!) – громадян перед законом, з одного боку, і рівність перед законом як громадян, так і держави, – з іншого. На жаль, існуюча законодавча, а особливо відомча та номенклатурна сукупність норм та привілеїв нерідко просякнута положеннями, що суперечать цим вимогам. Ще гірше, коли останні порушуються свідомо представниками органів влади або просто ігноруються. Очевидно, що органам влади та самому суспільству залишається ще чималий край роботи в справі формування дійсно громадянського суспільства.

Таким чином, процес переходу українського суспільства у нову якість на сьогодні ще не можна вважати повним і логічно завершеним. Необхідні цілеспрямовані солідарні зусилля для закріплення позитивних тенденцій розвитку демократії, утвердження нової парадигми суспільно-політичної єдності, подолання расизму, шовінізму, націократизму та ксенофобії, релігійної нетерпимості.

Відповідні явища та проблемні ситуації виразно простежуються в сфері етнополітики та міжнаціональних відносин, що є однією з найчутливіших серед усіх вимірів суспільного життя. Зараз можна вести мову про наступні особливості пошуку шляхів їх розв'язання на основі принципів толерантності:

- сприйняття мульти(полі)культурності суспільства як об'єктивного наслідку історичного процесу і водночас прояву глобалізації сучасного життя;

- забезпечення державою і суспільством умов для культурної ідентифікації кожного етносу;

- формування поля смислових і етнокультурних цінностей, які поділяє увесь український соціум;

- забезпечення збалансованості та поєднання впливу на процес формування етнополітичних та культурних цінностей як державних структур, так і інституцій громадянського суспільства;

- формування загальнонаціональної української ідентичності на мультикультурній основі з урахуванням усього етнічного та регіонального різноманіття населення України;

- опертя на спадщину і здобутки всього українського етносу, тобто українців на автохтонних етнічних землях та української діаспори в світі.

Консолідуючий потенціал етносу залежить від цілої низки факторів. Серед них чи не найперше – плекання рідної мови, наявність у народу спільної історичної пам'яті та архетипових організуючих суспільство

цінностей, національної держави, спільної території проживання, культурних цінностей, економічних підвалин, національної (національних) релігій тощо. Водночас специфічною особливістю етнополітичної ситуації в Україні є використання етнічного та мовного чинника регіональною елітою задля політичної мобілізації місцевого електорату. Це – інструменталістський підхід до феномену етнічності, який аж ніяк не сприяє консолідації українського суспільства та утвердженню в ньому взаємної толерантності.

Консолідація та толерантність в українському суспільстві – це місцевість існування та співіснування в умовах реальної та потенційної відмінності в поглядах, навіть незгоди з важливих питань майбутнього України. Це можливість відкрито висловлювати і захищати свою позицію та водночас уважне ставлення до поглядів і позиції іншого громадянина. Це право бути самим собою, мати власне «Я» і водночас не відбирати це право в іншого «Я», сприймати його власну ідентичність, не втрачаючи при цьому себе самого. Саме толерантність може дати кумулятивний ефект на якісно новому рівні, коли окремі складники, взаємодіючи між собою, породжують нову системну цілісність, у тому числі і політичну, і культурну.

Толерантність у суспільстві істотним чином залежить від існуючої державної політики, котра може, в одному випадку, виступати індуктором негативних збурень у суспільстві, в іншому – чинником полагодження існуючих та потенційних проблемних ситуацій. Тут особливого значення набуває система державного управління в країні.

Чи можна формалізувати ефективність її дії і дати не лише якісну, а й кількісну оцінку держуправління? Фахівці Всесвітнього банку вважають, що можна, і для цього пропонують використовувати наступні показники:

- врахування думки населення і підзвітність державних органів;
- політична стабільність і відсутність насильства;
- ефективність діяльності влади;
- якість законодавства;
- верховенство закону;
- боротьба з корупцією.

За цією методологією Всесвітній банк дав оцінку показників державного управління за 1997 – 2006 рр. За семибальною шкалою (7 – найнижчий показник, 1 – найвищий). Україна дістала оцінку «5» за всіма показниками; вищі показники – в Німеччині, Франції, Італії та інших країн Євросоюзу, включаючи країни Балтії, нижчі – в Росії, Туркменистану та деяких інших країнах [2, с.4].

Обрані критерії та їх величина фактично характеризують ту обставину, якою мірою в країні сформоване громадянське суспільство. Інакше кажучи, чи є держава чинником, який сприяє суспільній толерантності чи

навпаки, вона провокує непорозуміння та протистояння. І дійсно, кожен з обраних критеріїв оцінки громадянського управління торкається його сутнісних рис.

Від держави суттєво залежить стан міжнаціональних відносин у суспільстві, який може відобразитися в двох крайнощах: тенденції до сепаратизму, міжнаціональні чвари, силове протистояння – в одному випадку, взаємоповага, взаєморозуміння і взаємодопомога – в іншому. Власне кажучи, це є універсальна схема взаємин між націями (етносами), незалежно від їхньої кількісної величини, внеску в світову цивілізацію та міжнародний вплив.

Протягом багатьох тисячоліть у взаєминах націй панувало «право сильного» і лише в ХХ ст. як всередині держав, так і у відносинах між націями почала утверджуватися інша модель – модель взаємоповаги.

Законодавче забезпечення мовних та культурних прав громадян України різної національності, безумовно, сприяло утвердженню гідності та самодостатності різних етнічних груп, зняттю практики і стереотипів їхньої різновартості і, тим самим, становленню взаєморозуміння та взаємоповаги одне до одного. Зрештою, це слугує формуванню засад етнокультурної толерантності всередині українського суспільства.

До найважливіших законодавчих актів України щодо врегулювання міжнаціональних відносин необхідно віднести наступні: Декларацію про державний суверенітет України, Акт проголошення незалежності, Конституцію України, Закон Української РСР «Про мови в Українській РСР», Закон України «Про національні меншини», Закон України «Про місцеве самоврядування» та інші типологічно споріднені з ними акти.

Україна також ратифікувала низку базових міжнародних договорів, що мають на меті захист мовних прав національних меншин, зокрема: Міжнародний пакт ООН про громадянські та політичні права, Конвенцію Ради Європи про захист прав і основоположних свобод людини ЕТС № 005, Конвенцію Міжнародної Організації Праці № 111 щодо дискримінації в галузі праці та занять, Міжнародний пакт про економічні та культурні права, Конвенцію ООН проти дискримінації в сфері освіти, Міжнародну конвенцію про захист національних меншин ЕТС № 157, Європейську хартію регіональних мов або мов меншин ЕТС № 802-IV тощо.

Нині в Україні має місце низка проблем вдосконалення міжнаціональних відносин, від розв'язання яких істотно залежить демократичний розвиток країни загалом. Особливе місце серед них займають, по-перше, повноцінне втілення на законодавчому і практичному рівні всіх принципів Європейської хартії регіональних мов або мов меншин (ЄХРМ) та, по-друге, прийняття фундаментального Закону України про засади етнополітики з відповідною корекцією всієї сукупності дотичних до нього актів.

Можна вести мову про принципову стратегічну політику України в сфері міжнаціональних відносин. На цьому шляху було зроблено багато кроків, але, очевидно, що принципове значення мають наступні укази Президента: насамперед Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України» (від 8 лютого 2006 р.) «Про суспільну ситуацію в Автономній Республіці Крим» (від 28 лютого 2006 р. № 154/2006) та Указ Президента України «Про Раду з питань етнонаціональної політики» (від 22 травня 2006 р. № 428/2006). Обидва ці Укази мають на меті ліквідувати проблеми в законодавчій і виконавчій владі, бо в Указі (від 28 лютого 2006 р.) Президент дає завдання розробити проект Закону «Про основи етнонаціональної політики», а потім, після прийняття цього Закону Верховною Радою, внести пропозиції до інших законодавчих актів, які регулюють міжнаціональні відносини, з метою забезпечення системного розвитку в законодавчій сфері у повній відповідності з вимогами Конституції України, зі стандартами Ради Європи та інших міжнародних організацій. Уже одна ця обставина засвідчує, наскільки важливою і проблемною є етнополітична сфера правового й управлінського регулювання.

На жаль, для Верховної Ради 5-го скликання ініціативи Президента України не стали предметом спеціального обговорення, а пропозиції, підготовлені на виконання названих Указів робочими групами, так і залишилися на рівні пропозицій. Наслідком цього є та обставина, що на сімнадцятому році незалежності в Україні не ухвалено базового закону про основи етнонаціональної політики.

Особливі проблеми викликає ситуація, пов'язана з ратифікацією Верховною Радою України Європейської хартії регіональних мов або мов меншин. Це сталося 15 травня 2004 р. і виглядало як досить прогресивний акт у контексті приведення національного законодавства відповідно до європейського і взагалі міжнародного права. Але вже тоді було зрозуміло, що в Постанові закладено декілька суперечливих тез, котрі могли і, як виявилось, таки призвели до непорозумінь і засвідчили необхідність переглянути цю Постанову. Особливо це загострилося після виборчої кампанії 2006 р., коли низка регіональних адміністрацій почала ухвалювати рішення щодо надання російській мові статусу регіональної мови, посиляючись саме на Європейську хартію регіональних мов або мов меншин. У чому ж тут проблеми?

Насамперед Постанова Верховної Ради України (п. 2) засвідчила, що положення Хартії застосовується до мов таких національних меншин України: білоруської, болгарської, гагаузької, грецької, європейської, кримськотатарської, молдавської, німецької, польської, російської, румунської, словацької та угорської. Як відомо, немає такої мови як єврейська: є мови іврит та ідиш. Іврит є державною мовою держави Ізраїль, ідиш

мова європейських євреїв, котра сформувалася на базі рейнських діалектів німецької мови у пізньому середньовіччі і побутує практично до наших часів. Незрозумілий також сам перелік національних меншин. Скажімо, до нього не включено мови таких давніх, питомих для української землі етносів, як караїми та кримчаки, мови яких знаходяться під загрозою зникнення.

І нарешті, порушено сам принцип Європейської хартії. Звернемось до тексту Хартії: у ст. 1 дається визначення того, що таке регіональні мови або мови меншин. Зокрема, це такі мови, які: «а) традиційно використовуються в межах певної території держави громадянами цієї держави, які складають групу, що за своєю чисельністю менша ніж решта населення цієї держави; та б) відрізняються від офіційної мови (мов) цієї держави»; і далі особливо наголошується, що цей термін, тобто «регіональні мови або мови меншин» «не включає діалекти офіційної мови (мов) держави або мови мігрантів». Тобто законодавчий акт Верховної Ради України не врахував дві обставини: по-перше, має йтися насамперед про ті мови, яким загрожує зникнення; по-друге, не йдеться про мови, які принесли з собою мігранти на українську територію. І в цьому контексті стає зрозумілим, що перелік, наведений у Постанові, далекий від досконалості, оскільки переважна більшість наведених мов мають носіїв поза межами України у своїх власних, титульних державах, а на території України вони мають надійні державні гарантії збереження й розвитку, які існували й до приєднання України до Хартії.

Ми можемо говорити про давнє компактне проживання таких етнічних спільнот як гагаузи, греки, євреї, кримські татари, молдавани, румуни, угорці, словаки на території України. Водночас останнім часом на території України почали спостерігатися представники мов таких мовних груп як албанська (власне албанська мова), іранська (осетинська, пуштунська, ягнобська, перська, курдська, белуджська тощо), індійська (бенгальська, бахарська, сингальська тощо), абхазо-адигейська (абхазька, адигейська, черкеська, кабардинська тощо). Інакше кажучи, це мови мігрантів, які прибували в Україну в ХХ ст. та на початку ХХІ ст., мають існування за межами України, а тому не потребують особливого захисту на території України і засобами Української держави. І водночас є спільноти (до кримчаків і караїмів можна додати і представників асирійської, вірменської та деяких інших меншин), які дійсно потребують державного захисту. Таким чином, зрозуміло, що проблема, закладена не зовсім повною Постановою, вимагає її розв'язання й, очевидно, ухвалення нового акту. І в цьому напрямі триває активна робота.

Мова йде насамперед про «Першу періодичну доповідь України про виконання Європейської хартії регіональних мов або мов меншин», яка

інформує європейську спільноту, що Міністерство закордонних справ спільно з Національною комісією із зміцнення демократії та утвердження верховенства права підготувало новий офіційний переклад Хартії та проект Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов національних меншин». Пропозиції торкаються насамперед змін переліку мов, які підлягають захисту, а також зобов'язань України щодо реалізації Хартії.

Так, до переліку відповідних мов проект пропонує включити додатково вірменську, караїмську та ромську, а також внести відповідні корективи: замість єврейської – мову ідиш, замість грецької – новогрецьку. В останньому випадку мова йде про виправлення некомпетентності розробників попередньої постанови. Відповідно, Секретаріат Президента України від 1 березня 2007 р. (лист № 02-02/47/) підтримав, вказав на необхідність приведення національного законодавства про застосування мов у відповідність із міжнародно-правовими нормами, запропонованих у законопроекті Кабінету Міністрів України «Про внесення змін до Закону України «Про ратифікацію Європейської Хартії регіональних мов та мов меншин».

Однак проблем, які необхідно розв'язати в контексті втілення Хартії в життя, від поданого проекту не зменшилося. Так, до переліку мов, які потребують захисту, не включена мова кримчаків – етносу, який не має державності ніде в світі й основна частина якого проживає в Україні (за переписом 2001 р. – 406 чол.). Еклектичною постає назва «новогрецька мова», тим часом як в Україні представлено щонайменше три грецькі субетноси: греко-елліни, греко-ромеї та кримські греки, кожна з яких має власні мовно-культурні особливості. Дещо схожою є ситуація з кримськотатарською спільнотою, яка до депортації була етнічно вельми неоднорідною, але після репатріації всі зусилля спрямувала на відновлення лише кримськотатарської мови. Практично аналогічною ситуацією є ставлення до ромської спільноти: принаймні на території України формувалися і зберігаються щонайменше чотири циганських діалекти, кожен з яких, до речі, зберіг низку напівзабутих українських слів.

Але чи не основною проблемною ситуацією у впровадженні Хартії є збереження т.зв. регіональних мов, якими в умовах України виступають насамперед діалекти та культура українських субетносів.

Як засвідчило дослідження інфраструктури українського етносу, навіть у сучасних умовах можна вести мову про збереження його локального розмаїття. Можна вести мову про існування таких субетносів (локальних варієтетів) як русини, гуцули, лемки, підгоряни, поліщуки, пінчуки, слобожанці, таврійці та деяких інших, не кажучи вже про основний масив українського етносу «від Сяну до Дону», тобто в межах етнічної території

українського етносу, про що так блискуче в I Пол. XX ст. переконав Європу великий український вчений Степан Рудницький.

Таким чином, вище законодавче зібрання України має можливість внести до чи найдосконалішого етнополітичного акту в Європі ще такі риси, з яких інші країни можуть зробити далеко не байдужі і корисні для себе висновки.

Формування демократичної стратегії етнополітичного розвитку передбачає налагодження сталих функціональних зв'язків між різними націями (етносами). Як зазначає відомий німецький філософ Курт Г'юбнер, «держава потребує внутрішніх єднаючих національну свідомість сил. Але до цієї свідомості субстанційно відноситься і зв'язок з інтегративними силами інших націй. Лише у взаємодії, плідному обміні, конкуренції, нація може повністю розкритися. Найкращою підставою для цього є мир і регульована, впорядкована кооперація з одночасним збереженням власної сутності» [3, с.381].

Яким чином держава може сприяти такій кооперації з одночасним збереженням ідентичності етносів? Відповідь на це питання можна знайти, відштовхуючись від зворотного: що вона не має підтримувати анти-толерантні дії. Чітко та однозначно ця проблема окреслена у відомому «Зверненні представників творчої інтелігенції України до партій урядової коаліції»: «...Взаємну толерантність ми не маємо права поширювати на ідеологію шовінізму, націонал-екстремізму і людиноненавистності. Такій ідеології не місце під українським небом» [4, с.3].

Толерантність може і має виступати як основа і механізм консолідації суспільства. Можливість і бажання почути один одного, врахувати бажання іншого, задекларувати власну особистісну позицію тощо – зрозуміло, у межах норм і правил суспільного життя, – акумулюють потенціал і можливості кожного з членів соціуму в сукупний продукт нового рівня, у нову системну цілісність, у нову спільноту, яку «не здолати», до якої неможливо застосувати принцип: «розділяй та володарюй». Не випадково відомий філософ П.Ю. Саух наголошує, що толерантність – «це певний морально-практичний орієнтир принципів інтеграції культурно-історичного досвіду в єдину систему цінностей» [5]. І тут на передній план виступають, з одного боку, готовність людини бути почутими іншими людьми, а з іншого, – здатність сприйняти слово і думку співрозмовника, явного чи уявного.

Таким чином, духовно-культурною основою консолідації суспільства, очевидно, слід розглядати цінності. Однак це не можуть бути будь-які цінності, а лише ті, котрі мають універсальний або, щонайменше, загальнонаціональний характер.

До першого кола, очевидно, слід віднести цивілізаційні цінності. Зрозуміло, що всередині кожної цивілізації домінують лише її властиві

цінності: релігійні, моральні, родинні тощо. Так європейську цивілізацію згуртувало християнство, арабську – іслам, китайську – конфуціанство, індійську – буддизм тощо. І відстоювання саме власних питомих цінностей робило ту чи іншу цивілізацію самодостатньою і водночас нерідко антагоністичною іншим; те ж саме стосується не тільки великих, а й локальних цивілізацій.

Але постає логічне запитання: чи може бути щось таке, що є спільним для всіх цивілізацій? Для України пошук подібного об'єднуючого чинника є особливо актуальним, оскільки вона знаходиться на розломі і в точках дотику декількох цивілізацій як великих, так і локальних. Взаємодія між собою християнської, ісламської, євразійської, а в минулі часи також і давньогрецької, римської, візантійської та ще декількох цивілізацій полишила по собі пласти і нашарування цінностей різних культур і народів. Неодмінно слід враховувати і те, що й у власній історії Україна переживає переломний час.

То чи є щось спільне між різними цивілізаціями? Французький соціолог Ален Турен вважав, що подібна цінність існує. Принаймні для Заходу протягом багатьох століть такою ідеєю була ідея поступу: загального розвитку природи, суспільства та індивіда. В індустріальному суспільстві на чільне місце виходять дві ідеї: по-перше, ідея економічного зростання і, по-друге, ідея демократії, пов'язана з ідеєю індивідуалізму ХХ ст. Внаслідок цього на чільному місці опинилася концепція нації. Сам А. Турен приходить до наступного висновку: «Захід, як і багато інших частин світу, повинен подумати про те, як жити нині у злагоді з багатьма принципами водночас [підкр. авт. – В.К.]. Я, – наголошує А. Турен, – повторюю: властивість західної сучасності – не універсалізм поступу, а поєднання універсальності інтелекту й особливостей націй – більш помітних, певна річ, у пізніше сформованих державах, таких як Італія та Німеччина – з універсальністю прав людини, іншими словами, поєднання індивідуалізму та демократії» [6, с.22].

У цьому контексті зрозуміло, що справжня толерантність до позиції (поглядів) один одного можлива лише в умовах правової держави (розвинутого громадянського суспільства) і водночас поважання та забезпечення прав і свобод кожного з громадян. Звідси можна також зробити судження, що в поняття нації А.Турен вкладає насамперед політичний смисл, тобто нація – це об'єднання громадян однієї держави незалежно від їхнього етнічного походження. Мова йде, таким чином, про політичну націю, а не просто про населення країни чи той або інший етнос.

Інакше кажучи, мова йде про певну (у розумінні Ж.-Ж. Руссо) суспільну угоду між усіма громадянами держави. Як підкреслює Мішель Серр, член Французької академії, педагог і філософ, «жоден закон у юриспруденції

або в філософії не постає, якщо йому не передує угода. Угода – передумова всіх законів» [7, с.5]. Чи досягли такої суспільної угоди політики, партії і громадяни України? На жаль, не повною мірою. Не повною насамперед тому, що ті чи інші варіанти суспільної угоди пропонувалися різними політичними силами, але не відбулися або не були втілені в життя. Показовими є відомі ініціативи Президента України В.А. Ющенка, зокрема створення Універсалу національної єдності (серпень 2006 р.) та ініціювання 24 серпня 2007 р. скликання Національної Конституційної Ради. В тому, що це дійсно соціальні угоди, засвідчує та обставина, що рішеннями обох передбачалося завершити: Універсал – низкою законів, рішення НКР – всеукраїнським референдумом. Втім обидві суспільні угоди не стали повною мірою силою, яка консолідує українське суспільство, а спонукали деякі політичні сили до реалізації власних амбітних планів всупереч досягнутим домовленостям.

Глибинний моральний зміст у поняття «толерантність» вкладає академік М.В. Попович: «Коли ми говоримо про консолідацію суспільства і про толерантність – ми апелюємо до любові. Тому я теж апелюю до любові, щоб люди слухали одне одного і любили себе і ту землю, на якій вони живуть» [8]. Ці слова були сказані 25 січня 2005 р. у Києві на церемонії підведення підсумків всеукраїнського журналістського конкурсу «ЗМІ за міжетнічну толерантність та консолідацію суспільства». Морально-етичний і водночас патріотичний смисл конкурсу досить чітко простежується за самими номінаціями, за якими оцінювали учасників: «Традиційні національні культури: своєрідність, унікальність, роль в процесі творення сучасної української культури», «Духовний зв'язок поколінь та історична пам'ять», «Міжнаціональні відносини – через людські долі», «Регіональний вимір міжнаціональних відносин», «Національно-культурні організації на карті громадянського суспільства України», «Права національних меншин України».

Академік М.В. Попович звертає ще на одну рису феномену толерантності, а саме на те, що проблема ксенофобії не так є проблемою для інших народів, як для самих українців – бо принижує їх самих. Тому важливою є та обставина, що спроба перекласти на інший народ власні проблеми та негаразди якраз і є свідченням того, що власними силами їх не можна подолати. От тоді і з'являються апеляції до когось «іншого», на якого і дивляться як на причини негараздів та незгод. Але в такому випадку у свідомості, скоріше – у підсвідомості, таїться надія на те, що «звинувачений» усвідомить свою вину і врятує нас. Марна справа... В цьому вимірі найближчі сусіди-етноси не завжди сприймаються як надійне опертя. «Братство – занадто велике слово, і не варто добиватися, щоб усі люди були такими ж близькими, як брати..., – зауважує М.В. Попович. – Там, де не можна, чи не

слід бути братами, необхідно шукати інші форми солідарності. Такі форми мають ґрунтуватися на терпимості, консенсусі і толерантності» [9].

Показник сучасної суспільної толерантності значно ускладнюється тією обставиною, що нині особистісна ідентичність є набагато динамічнішою, ніж у традиційному суспільстві. Жорсткі архетипи поведінки, регламентації, табу і практично однозначні моральні приписи змінюються варіативністю поведінки людини залежно від конкретної ситуації. Мова не йде про кардинальну політичну чи соціальну переорієнтацію, хоча це також нерідко має місце, а про потребу реагувати на потужний інформаційний та ідейний тиски ззовні, що змушує постійно шукати стан внутрішнього узгодження з такими флуктуаціями соціокультурного довкілля. Тут важливим є висновок російських соціологів Є. Данилової та В. Ядова щодо того, що настала доба нормалізації несталих соціально-ідентифікаційних станів особистості, а саме: контекстуально-лабільна ідентичність набуває статусу соціальної норми [10]. Звідси постає принципова зміна індуктора толерантності: на зміну звичаєвому сприйняттю (несприйняттю) «іншого» приходять воля самого суб'єкта соціокультурних відносин, котрий має повсякчас робити особистий і особистісний вимір щодо партнера по діалогу, реального чи віртуального. З цим, до речі, пов'язана електоральна інтерференція інтересів учасників виборів від події до події.

Для розуміння евристичної функції толерантності в консолідації суспільства важливо звернутися до опозиції таких понять, як однодумство та, власне, толерантність.

Однодумство («єдинодумстві») є прагненням будь-якого тоталітарного суспільства. Більшовизм, націонал-соціалізм, маоїзм, чучхеїзм та інші їм подібні ідеології намагалися будь-якими засобами знищити в своїх країнах ознаки інакодумства, відмінні від офіційної доктрини влади. Так досягалася «консолідація» суспільства. Але це здійснювалося не за рахунок громадянської ініціативи його членів, а насильницькими діями тих його представників, які узурпували владу і здійснювали контроль за поведінкою кожної людини. Таким чином, подібна єдність виникала під тиском зовнішнього чинника, який формував суспільства за бажаним для себе «образом і подобою».

Однак на повсякденно-феноменологічному рівні це подавалось як воля самих громадян – членів партії, профспілок, робітничих та селянських колективів, виборців тощо. Вражають масштаби такої фальсифікації, що можна побачити лише на прикладі виховання мешканців гуртожитків: «ЦК КПУ перш за все хвилювало те, що у 1982 р. в гуртожитках діяло для молодих робітників 5470 «червоних кутків», 4537 кімнат для навчальних занять, 3950 «бібліотек-передвижок», пунктів книговидачі, 3714 постійно діючих лекторів, 2200 клубів й об'єднань за інтересами молоді, 5430

колективів, що впливали на «духовні» інтереси, зокрема політологічних об'єднань. Всією цією ідеологічною роботою безпосередньо в гуртожитках керували 5267 вихователів...» [11, с.324]. Подібним чином створювалось «єдиномисліє» на всіх рівнях і групах суспільства: від партійного рішення до його втілення ідеологічними та силовими структурами.

У цьому контексті логічно постає запитання: на що нині орієнтуються громадяни України, які цінності сповідають, на що опираються у своєму виборі? На жаль, висновки є маловтішними. За даними дослідження, здійсненого фахівцями з Інституту соціології НАН України в рамках програми «Партнерство за реформи в Україні» ступінь впливу різних структур на суспільне життя країни (у відсотках) виявилася наступною (перша цифра – громадянська думка, друга – оцінка експертів): мафіозні структури – 65(67), Президент – 37(55), фінансово-промислові структури – 37(55), політичні партії та рухи – 18(24), уряд – 21(16), ЗМІ – 9(16), церква, релігійні громади – 11(13), СБУ – 8(8), органи місцевого самоврядування – 5(8), профспілки – 2(4), міліція – 7(3), адвокатура, суд, прокуратура – 4(3), громадські організації – 2(3), армія – 5(0), творчі спілки – 1(0), організації за інтересами (клуби, гуртки) – 0,3(0) [12, с.50].

На відміну від цього толерантність не створюється наказом чи примусом, а є результатом свідомого вибору суб'єктами соціальних відносин (індивідами, громадянськими та політичними об'єднаннями, етнічними та конфесійними спільнотами, засобами масової інформації, органами влади тощо) у межах існуючих законодавчих вимог та норм моралі, а також, на жаль, суспільних стереотипів.

Особливої уваги вимагає пошук шляхів порозуміння між носіями різних регіональних ідентичностей. У даному випадку мова йде не про суто етнічну, конфесійну чи соціальну самоідентифікацію, а про взаємини різних етнокультурних та мовних груп на території того чи іншого регіону і загалом у межах держави. Дана проблема вивчена недостатньо, але, як засвідчують реальні події, вона може мати дуже відчутний вплив на регіональні та загальнополітичні процеси.

Мова йде насамперед про те чи інше розшарування в структурі конкретної етнічної чи мовної групи, що пов'язано з існуванням різних типів самосвідомості у представників таких груп. У такому випадку до феномену регіональної ідентичності додаються додаткові критерії, що характеризують етнокультурну ідентичність всередині певного регіону. Наведемо декілька показових прикладів.

Так, за даними соціологів, в АРК має місце розшарування «російської» общини, у структурі якої експерти виділяють специфічно кримську російську ідентичність («корінні» кримські росіяни, які мешкають там принаймні протягом 2-3 поколінь), росіяни, які з'явилися протягом остан-

ніх 10-20 років, і, власне, росіян у Росії. Причому в групі від 21 до 30 років 52 % респондентів назвала себе «кримськими росіянами»; у категорії від 16 до 20 років це група представлена ще більше – 67 % [13, с.97 с.]. Причому, як зазначає О.Г. Шевчук, «рівень консолідованості та професіоналізму лідерів національних об'єднань кримських татар набагато переважає можливості російських організацій, в тому числі за рахунок тривалого досвіду діяльності як опозиційної структури, яка звикла використовувати будь-які можливості для реалізації своїх інтересів: від діалогу з владою [підкреслено авт. – В.К.], включаючи створення власних лобістських структур, до акцій непокори» [13, 101 с.].

Інше цікаве спостереження зробив львівський учений Я. Грицак. Розмірковуючи про ідентичність галичан, дослідник зробив висновок, що галичани в Україні та Польщі, попри державний кордон і мовні відмінності, фактично являють собою таку етнокультурну спільноту, яка в багатьох вимірах має більше подібності всередині себе, ніж з сусідніми спільнотами, відповідно в Польщі та Україні (наприклад, мазурами та волинянами). «Соціологічні дослідження показують, – зазначає Я. Грицак, – що галичанам в Україні та Польщі однаково властиві консервативні ставлення, вагомо позначені релігійними впливами; їхня повоєнна історія визначалася сильним спротивом – як політичним, так і військовим – комуністичному режиму, а після його падіння вони активно заангажовані в будівництво громадянського суспільства, принаймні активніше, ніж мешканці сусідніх територій. Можна вказати на інші, очевидніші явища, котрі підтверджують тенденцію галицької окремішності. Існують галицькі жарти, галицькі пісні, галицька кухня тощо...» [14, с.268].

Очевидно, мова йде про архетипові чинники, спільні для обох частин Галичини, які роблять можливими взаєморозуміння та взаємоспівпрацю. Однак реальним фактом є та обставина, що й галичани-поляки, й галичани-українці є одними з найактивніших спільнот у розбудові власних держав – Польщі й України. А свою історичну спорідненість вони реалізують у співпраці прикордонних територій, у досягненні стратегічного партнерства Польщі й України.

Дотичний приклад до теми регіональної ідентичності. 25 жовтня 2000 р. християнська громада с. Морського Судакського р-ну АРК встановила на горі Каматра металевий хрест заввишки 8,5 м. Але під цією горою розташоване стародавнє мусульманське кладовище. Визрів конфлікт, якому ЗМІ надали виразно тенденційного тлумачення: «Вандали поглумилися над православною святинею», «Нас розіпнули на нашому хресті. І ми мирно йдемо на Голгофу?», «Хрестоповал», «Хода хрестоносців у Криму», «Чому росіян судять, а татари залишаються непокараними?» тощо [15].

Кому потрібен був цей конфлікт? Україні, Криму, Судаку, Морському? Очевидно, що «ні». Адже міжрелігійна толерантність, яка віддавна була притаманна українському суспільству, опинилася під загрозою внаслідок впливу немісцевих сил. Принаймні саме про це свідчить агресивна кампанія мас-медіа, спрямована на роздмухування конфліктної ситуації.

Як певна «уявна спільнота» (у розумінні Б. Андерсена) [16] та сукупність громадян певної території зі спільним життєвим, ціннісним, соціокультурним та діяльним минулим і сучасним, досить чітко постає донбаська регіональна спільнота. Цій спільноті властиві деякі спільні риси, тобто ідентифікаційні ознаки, що характеризують певну регіональну ідентичність. Соціолог В. Коржов з Макіївського економіко-гуманітарного інституту наступним чином визначає її специфіку: «В межах цього регіону поступово вибудовується специфічна модель регіональної ідентичності, що має яскраво виражену світоглядну складову, полемічну застосовно до української державності [підкреслено авт. – В.К.]. Підйом регіональної ідентичності в Донбасі відбувався поступово, мірою укріплення олігархічної форми правління, зростання авторитарних і патрональних тенденцій у соціальному житті краю» [17, с.41].

Можливо, деякі оцінки є перебільшеними, але безперечною є принципова особливість цієї регіональної ідентичності: вона формується не на основі етнокультурних, тобто традиційно спадкових архетипах поведінки і діяльності (це має місце в Галичині, на Буковині, Закарпатті, Волині, Лемківщині тощо), а на основі соціально-економічних стереотипів життя, тобто набутих за життя одного-декількох поколінь. У цьому розумінні схожими до донбаської за витоками є кримська, причорноморська, частково – харківська (не ототожнювати із слобожанською) ідентичності. Водночас стереотипи, так само як архетипи, також істотно впливають на певну сталість світоглядної і ціннісної позиції, свідченням чому є соціологічні дані: у 2004 р. співвідношення тих, хто довіряє і хто не довіряє Верховній Раді, становило: на Львівщині відповідно 11 %:44 %, а на Донеччині 5 %:75 % [17, 47 с.].

Очевидно, саме позицією ЗМІ зумовлена вражаюча заангажованість респондентів щодо православної церкви Московського Патріархату на Донеччині. Показовим є опитування прихожан (1000 чол.) православних храмів УПЦ МП, здійснений відділом соціальної аналітики Донецького регіонального представництва Інституту стратегічного аналізу нарративних систем з 10 до 25 лютого 2007 р. у м. Донецьку і Донецькій області [18]. Так, на запитання: «хто керує православною церквою Московського Патріархату» відповіді розподілилися наступним чином: Патріарх – 50 %, Священний синод – 20 %, Ісус Христос – 15 %, архіереї, клір і миряни – 5 %. Як бачимо, сама Україна повністю випала із свідомості респондентів, хоча

при бажанні останніх 5 % можна було б з нею якимось пов'язати. Натомість, відповіді на запитання «як ви вважаєте, які основні причини розколу православної церкви на території України?» мали зовсім інший вимір: Націоналістичні переконання частини українського народу, яка бажає мати свою незалежну православну церкву – 40 %, антиправославна діяльність патріарха Філарета – 20 %, сектантська змова і диявольська спокуса – 15 %, чітко не можу сказати, але чітко знаю, що це погано – 20 %, і 5 % не розуміє, про що йде мова.

Отже, серби, болгари, румуни, росіяни, грузини, греки, поляки та інші народи, які мають свої помісні православні церкви, мають на це право і це природно; а от українці, які хочуть того ж самого – націоналісти. Про яку вже толерантність тут може йти мова...

І ще: 60 % опитаних назвали найсимпатичнішою захисницею РПЦ Наталю Вітренко.

Цілком очевидно, що вантаж відповідальності за наведену еkleктику мають поділити між собою як політики, так і церковні діячі, які зробили з проблеми особистого вибору людиною віри проблему боротьби за її душу у власних інтересах.

По суті справи, не витримують серйозної критики і твердження щодо упередженості населення України щодо росіян. Про це переконливо свідчать дані моніторингу, які систематично здійснює Інститут соціології НАН України. Так, на запитання «Готовий допустити росіян як членів сім'ї» відповідь респондентів «так» були наступні (по роках): 1994 – 46,7 %, 1996 – 55,3 %, 1998 – 55,9 %, 1999 – 58,6 %, 2000 – 51,6 %, 2002 – 51,9 %. Для порівняння: у 2000 р. відповіли «так» щодо поляків – 5,9 %, кримських татар – 4,5 %, циган – 2,6 % [19]. Звернемо увагу на зміст запитання: якщо до складу своєї сім'ї понад 50 % громадян України готові допустити росіян, то це означає здатність сприйняти їх як рідних.

Експертне опитування, проведене в рамках проекту «Українська мова вчора, сьогодні, завтра в Україні і світі», дало наступні результати: переважання української мови в усіх сферах життя суспільства засвідчило лише 5 % опитаних; натомість російської – 25 %; водночас 65 % експертів висловились, що українська мова панує лише в окремих державних установах, освітніх інституціях, закладах культури [20, с.92]. При цьому важливими є визначення причин, з яких респонденти (1253 чол.) бажали б досконало володіти українською мовою: 44 % – необхідність підготовки дитини до навчання в державних закладах освіти, 30 % – виховання в дитини почуття національної ідентичності, 18 % – потреба постійного вдосконалення чи зростання кар'єри і лише 4 % керуються потребою підтримувати офіційне/неофіційне спілкування з колегами [20, с.13].

Водночас за даними цього ж дослідження є суттєві відмінності в розумінні проблеми української мови в різних соціальних та професійних групах: 78 % учнів (2824 опитаних) (проти 22 %) вважають українську мову мовою навчання та офіційного спілкування; на аналогічне питання позитивно відповіло 82 % керівників середніх навчальних закладів (117 опитаних) та 79 % учителів (434 опитаних); 74 % студентів (2567 опитаних) вважає, що українська мова в закладах освіти вимагає державницького підходу, який спостерігається в багатьох європейських країнах; науковці (290 опитаних) звертають увагу на те, що необхідно збільшити державне фінансування наукових проектів та видань українською мовою (35 %) і що все залежить від державної політики (33 %); 90 % працівників культури (742 експерти) вважають, що дуже потрібним є глибше спрямування в сфері масової культури; 71 % опитаних у Збройних силах (319 чол.) вважає, що державна мова єднає людей, а 79 % вважають, що Збройні сили є однією з ланок підтримання мовної консолідації українського суспільства.

Таким чином, проведено та інші соціолінгвістичні дослідження констатують істотні проблеми в структурі тріади «мовний стан – мовні зміни – мовна політика» та їх взаємоузгодженості. Перший компонент – це реальний стан функціонування української мови в суспільстві, другий – бажання позитивних змін щодо покращення такого стану, і третє – державна політика щодо підтримки української мови. Експерти та статистика засвідчують незадовільний стан використання української мови в установах різного типу, що нерідко носить для українців дискримінаційний характер. Так, за даними перепису 2001 р. на території Криму проживало 492,2 тис. українців або 24,4 %; при цьому українську мову рідною назвали 10,1 % населення півострова, тобто майже кожен другий українець або 40,4 %. При цьому (на початок 2003 р.) мовні права українців забезпечували всього 4 видання («Кримська світлиця», «Дзвін Севастополя», «Думка», «Флот України»), (для порівняння – в АРК 482 російськомовних видань, тобто в 120,5 більше, ніж українських).

Водночас це не стає перепорою загалом позитивно оцінювати стан міжнаціональних відносин у Криму саме українцями півострова. За результатами опитування навесні 2004 р. студентами і співробітниками Чорноморського філіалу Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова населення Севастополя були отримані наступні дані (див. табл. 1) [21, с.132].

Заслуговує пильної уваги оцінка результатів опитування, зробленої О. Волкогоною: «Більшість опитаних (278 чол. чи близько 50 % оцінили міжнаціональні відносини як «зовнішньо спокійні, але внутрішньо напружені», причому українці давали оцінки більш оптимістичніші, ніж люди інших національностей [підкр. авт. – В.К.]» [21, с.132]. Нагадаємо, що

саме опитування було здійснене в Севастополі, населення якого нерідко демонструє виразні проросійські орієнтації. І все ж українці спокійні щодо міжнаціональних відносин (44 %), але жоден з них не вірить у пряме зіткнення. Чим не основа для міжнаціонального діалогу?

Сучасна опозиція між східними і південними, з одного боку, та західними і центральними регіонами – з іншого, по суті справи носить не стільки етнічний (мовний), скільки соціально-економічний характер. Це чітко засвідчили соціологічні дослідження у II пол. 90-х рр. минулого століття, проведені Інститутом етнології й антропології Російської академії наук (ІЕА РАН) (Москва) під керівництвом С.С. Савоскула [22].

Таблиця 1. Як ви оцінюєте міжнаціональні відносини в Криму?

Варіанти відповіді	Кількість відповідей	% від загальної кількості відповідей	Серед опитаних		
			росіян	українців	татар
Спокійні	222	40 %	35 %	53 %	32 %
Зовнішньо спокійні, але внутрішньо напружені	278	50 %	51,5 %	44 %	51,6 %
Напружені	44	8 %	9,3 %	4 %	16 %
На межі зіткнення	14	1,25 %	4 %	немає	немає

Так, на питання «Суспільна думка про досягнення України за роки радянської влади», яке ставилося у 1996 р. відповіді розподілилися наступним чином: українці: створена промисловість – 47 %, досягла розквіту українська культура – 11 %, введена загальна середня освіта – 70 %; росіяни – відповідно: 65 %, 16 % і 69 % [22, с.48]. Різниця в оцінках, як бачимо, невелика і практично не залежить від етнічної належності респондентів. Інакше кажучи, суб'єктивне враження як і в українців, так і росіян було схожим: у часи СРСР заводом – «так», культурі – «ні». Навіть на запитання щодо русифікаторської політики радянських часів в Україні відповідь – «так, мала місце» – дали 25 % росіян і 48 % українців. Практично аналогічними, незалежно від етнічного походження були й відповіді на запитання щодо компонентів русифікаторської політики в радянські часи: це проявлялося в монополії росіян на владні посади (українці – 29 %, росіяни – 22 %) і, особливо, у зневажливому ставленні до української

мови і культури (українці – 68 %, росіяни – 52 %) [22, с.52]. Таким чином, етнічна належність суттєво не впливала на характер оцінки відповідних явищ.

Зовсім інша ситуація постала при оцінці ставлення до СРСР та уявлень про Батьківщину. Позитивно поставилися до ідеї відновлення оновленого СРСР 28 % українців і майже вдвічі більше (51 %) росіян; негативно – відповідно 52 % і 24 %. А своєю Батьківщиною назвали: колишній СРСР (українці – 30 %, росіяни – 56 %), Україну (відповідно, 63 % і 21 %), Росію (1 % і 10 %) [22, с.54-57]. Те, що лише 10 % українських росіян назвали своєю Батьківщиною Росію (проти 56 % – СРСР), очевидно, свідчить про те, що міграційний потік росіян в Україну здійснювався не лише з Росії, а й з інших союзних республік, а також про те, що в їхній свідомості (навіть – підсвідомості) існував певний стереотип щодо ототожнення СРСР саме з Росією. Принаймні для Заходу це було цілком звичним явищем.

І, нарешті, останній аргумент щодо висновку про те, що етнічне походження не було визначальним при оцінці влади в 1996 р. Ступінь довіри до Л. Кучми розподілився так: «повністю довіряю»: українці – 21 %, росіяни – 7 %; «в чомусь довіряю, в чомусь ні»: відповідно 40 % і 35 %, «не довіряю»: 27 % і 46 % [22,с.69]. І це при тому, що остаточну перемогу в президентських перегонах Л. Кучми принесли саме східні та південні регіони, тобто переважно російськомовна Україна.

Наведені дані засвідчують широку толерантність між українцями та росіянами середини 90-х рр., яких набагато більше хвилював особистісний вибір майбутнього, ставлення до минулого тощо, ніж з'ясування взаємних стосунків чи пошук «внутрішнього ворога». На жаль, як зазначає соціолог Н. Погоріла, «дані опитувань, зібрані як КМІСом [Київським міжнародним інститутом соціології], так і Інститутом соціології НАН України не залишають сумніву: починаючи з 1994 року нетолерантність як до культурно віддалених етносів, так і до співвітчизників, що відрізняються за етнічністю та мовою спілкування, в Україні зростають» [23]. До такого ж висновку спонукають і зведені дані моніторингу соціологів Інституту соціології НАН України за 1994-2005 рр. «Як і раніше, – зауважують дослідники, – зберігається високий рівень психологічної відокремленості населення України від представників інших національностей... Упродовж розвитку Української держави відбувалося зростання як загального рівня національної відокремленості, так і поширеності ксенофобних установок» [24]. Причому вони можуть проявлятися в найрізноманітніших ситуаціях: від несприйняття тієї чи іншої мови як мови навчання чи богослужіння до прямих зіткнень між представниками різних політичних сил з приводу, наприклад, встановлення пам'ятника імператриці Катерині II в Одесі.

Подібні тенденції – тривожний діалог для українського суспільства, діалог, який супроводжується різними негативними симптомами. Найбільше прикметними з них є рівень конфліктності структур, а також проблема корупції. За даними соціологів перший показник має наступний вигляд (див. табл. 2) [12, с.49].

Таблиця 2. Рівень конфліктності структур (експерти)

	Індекс конфліктності
Органи державної влади	0,39
Профспілки	0,33
Релігійні організації	0,28
Органи місцевого самоврядування	0,25
Громадські організації	0,24
Політичні партії	0,19

Індекс конфліктності – розрахунковий показник, який ілюструє ступінь протистояння даної структури з іншими структурами і вимірюється від 0 до 1: 0 – протистояння, 1 – плідна співпраця. Дані результати отримано в 2002 р. Цілком очевидно є й та істина, що з часом індекс конфліктності виявив тенденцію посилення, свідченням чому колізії президентських 2004 р. та парламентських виборів 2006 і 2007 рр.

Про оцінку корумпованості українського суспільства яскраво свідчить опитування, проведене в липні-серпні 2007 р. організацією «Суспільна ініціатива Луганщини» спільно з Луганським регіональним відділенням Асоціації міст і громад України. З опитаних 1500 респондентів 93 % стикалися з корупційними діями, а більшість з них при нагоді самі готові взяти в них участь: 38 % респондентів – без вагань, 36 % – при нагоді, і лише 20 % категорично відмовилась [25, с.60]. Подібний стан громадської думки є серйозною перешкодою взаємній толерантності.

Утвердженню принципів толерантності може істотно сприяти деяка спільна або взаємоприйнятна світоглядна ідея. Такою основою може виступати національна ідея та ідеологія національного державотворення [26]. В даному випадку мова йде не про суто етнічний вимір, а про загальноукраїнський, загальнонародний.

Значну увагу варто приділити проблемі становлення і розвитку національної ідентичності громадян України. Тому одне з чільних місць посідає розвиток і запровадження ідеології сучасного розвитку української нації. Принципове питання сьогодення – забезпечення чітких ідеологічних орієнтирів трансформаційних процесів у нашій країні. Характерною рисою сучасної української національної ідеї має бути її модернізаційний харак-

тер, що викликано необхідністю налагодження конструктивного діалогу між традиційними для українського суспільства цінностями і культурними формами та інноваційними моделями організації суспільного життя. Лише завдяки діалогу між традиціями та інноваціями, що сприятиме продуктивному синтезу ідей, стратегій, теоретичних розробок альтернативних, а іноді й протилежних ідеологічних напрямів, стає можливою етносоціальна консолідація українського суспільства, його подальший демократичний розвиток. Це передбачає розробку такої ідеології національного самоствердження, яка б увібрала в себе позитивні моменти головних ідеологічних парадигм сучасності: патріотизму, лібералізму, консерватизму, соціал-демократії тощо.

Згідно з положеннями Конституції (ст. 15), суспільно-політичне життя України ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності. Тією ж статтею відзначено невизнання будь-якої однієї ідеології обов'язковою. Внаслідок цього державна ідеологія, не претендуючи на одностаїне домінування, має виходити з необхідності мирного співіснування, конструктивного діалогу та співпраці з представниками всіх ідейно-політичних напрямів, програмні положення яких не суперечать законодавству України.

Так, це вимога демократичного суспільства – не зводити до статусу абсолютної істини ті чи інші теоретичні погляди або ідеологічні принципи. Радянський досвід у ХХ ст., існуючі, на жаль, подібні приклади в деяких сучасних країнах засвідчують згубність для суспільства догматизму та тоталітаризму. Однак це зовсім не означає, що держава зовсім не потребує ніякої ідеології власного розвитку, розбудови її політичних інститутів та створення громадянського суспільства. Навпаки, досвід розвинених країн сучасності переконливо засвідчує доконечну потребу в певних фундаментальних принципах та стратегічному обґрунтуванні державотворення. Проблема таким чином зміщується в бік визначення змісту та мети ідеї національного поступу, її відповідності докорінним потребам українського суспільства. Інакше кажучи, вона має максимально працювати для України, зокрема для консолідації українського суспільства.

Ідеологія національного державотворення має бути динамічною системою визначальних принципів українського буття, котра завжди має сталий концентр – національні інтереси країни та права і свободи її громадян. У цьому контексті можна вести мову про наступні парадигмальні зрушення на теренах ідеології державного розвитку України.

На першому етапі, який тривав протягом багатьох століть, визначальною ідеєю було здобуття суверенітету, створення незалежної Української держави. Цій ідеї підпорядковували своє життя багато поколінь під проводом визначних вождів нації, починаючи від гетьманів Петра Сагайдачного

і Богдана Хмельницького, закінчуючи Михайлом Грушевським та Володимиром Винниченком. Однак лише соціально-політичні трансформації кінця 80 – початку 90-х рр. XX ст. втілили цю ідею на практиці у вигляді нової незалежної України. Нині ми з певністю можемо стверджувати, що ідея створення незалежної Української держави виконала свою історичну місію, надихаючи і згуртовуючи під своїми гаслами рушійні сили нації.

Другий етап, який розпочався після 1991 р., висунув до ідеології національного державотворення інші завдання: створити концептуальне підґрунтя розбудови політичних інститутів молодій державі, утвердити її в світі суб'єктом міжнародних відносин. Створення гілок влади, включаючи президентську та парламентську, власних Збройних сил та інших силових структур, національної освіти, науки, культури, інформаційної сфери, утвердження держави де-юре в світовому політичному просторі – ці та інші завдання доводилося робити практично або на голому місці, або трансформуючи пострадянські інституції. Попри відомі труднощі та деякі прорахунки, основні завдання цього періоду вдалося розв'язати: закладено основи демократичного громадянського суспільства, економіка почала набирати ринкових обертів, на політичній мапі світу Україна зайняла своє законне місце. Таким чином, у період розбудови інституцій молодій державі ідея національної незалежності була природно доповнена ідеологією створення внутрішніх та зовнішніх механізмів забезпечення реальної незалежності.

З цілковитою певністю можна стверджувати, що 2004 рік, особливо друга його половина ознаменувався формуванням новітньої ідеології національного державотворення, своєрідної парадигми сучасного розвитку України. За віком – це третя система засадничих положень, котра, органічно включаючи принципи попередніх двох, має власні фундаментальні риси.

Дві визначальні особливості визначають зміст новітньої парадигми державотворення: по-перше, Україна є не лише носієм, а й творцем європейських цінностей, по-друге – українське суспільство має бути громадянським не лише за намірами, а й за суттю. Перший вимір засвідчує не лише потребу, а й право України відігравати поважну роль у загальноєвропейських процесах, другий – відповідальність за створення сучасної розвиненої держави та громадянського суспільства як самої політичної влади, так і кожного з громадян України зокрема.

Євроінтеграційний вибір України, проголошений Президентом, – суть новітньої ідеології розвитку України. Він передбачає, зокрема, переконливе обґрунтування нашої європейської ідентичності, що, крім іншого, вимагає скидання з України таґми «приналежності до чогось» як його невід'ємної

частини – Російської імперії, СРСР, СНД, «нових незалежних держав» і навіть останньої дефініції ЄС – категорії «сусідів». Ні: Україна була й є самодостатньою, вона має право робити власний вибір стратегії сталого розвитку, а її союзні чи асоційовані зв'язки не можуть підминати під себе її власні національні інтереси. Таким чином, національна ідея має набути і міжнародного звучання як утвердження власної самоцінності у світі, права обирати і відстоювати власну стратегію розвитку.

Фактично мова йде про відстоювання й реалізацію національних інтересів України в сучасному світі, складному й суперечливому, переобтяженому проблемами й розладами, геополітичними амбіціями різних держав. Стратегічні орієнтації нашої країни в цьому контексті, безперечно, мають ґрунтуватися на потребах власного суспільства, народу, який створює державу та її політичні інституції для реалізації й захисту власних громадських прав і свобод.

У цьому контексті сучасна ідеологія національного державотворення має вимагати від власних громадян пошанування свого українського громадянства – як найвищої політичної цінності. Ця ознака притаманна будь-якій сучасній політичній нації: американській, британській, французькій, турецькій, польській тощо. З одного боку, держава створює сучасне політико-правове поле для власних громадян, з іншого, – самі громадяни мають пошанувати її конституційні засади та лад держави, не робити їх розмінною монетою в своїх подекуди суто конформістських цілях. Інакше кажучи, обидві сторони суспільства – політична система і громадяни – мають бути каталізаторами взаємного розвитку: підтримувати у кращих намірах і водночас самообмежуватися для досягнення загальнонаціональних інтересів.

Таким чином, своєрідним механізмом і засобом досягнення євроінтеграційних інтересів та побудови громадянського суспільства в Україні постає формування української політичної нації. Завдання це дуже важке, але його необхідно виконати. Згадаймо, яке суспільство Україна отримала від Радянського Союзу: волелюбний, але принижений український етнос, істотний відсоток решток радянської політичної нації, менталітет та ідеологію якої не завжди подолано до цього часу, низку етнічних меншин, серед яких вельми відчутним були й є відцентрові тенденції, а також декілька депортованих Радянським Союзом з території України етнічних груп, повернення яких на свою територію Україна добровільно й однобічно взяла на свої плечі.

Як висновок можна сказати, що Україна одна з небагатьох посткомуністичних країн, яка не зазнала міжетнічних конфліктів; її практика задоволення культурних потреб національних меншин може слугувати прикладом для всієї Європи, ефективно створена сучасна політико-правова

база для формування громадянського суспільства. Все це дає право стверджувати, що попри зазначені проблеми національне державотворення розвивається й набуває якісних змін. Подальше розгортання цього процесу передбачає розробку адекватних сьогоденню ідейно-політичних засад національного самоствердження на ґрунті спільних національних інтересів.

Формування державної ідеології передбачає розробку адекватних сьогоденню ідейно-політичних засад національного самоствердження на ґрунті спільних національних інтересів. Ціннісно-смысловим підґрунтям цього процесу має стати консолідація і конституювання громадян України незалежно від етнічної, статевої, расової, мовної, культурної тощо належності як політичної нації, що уможлиблюється становленням і розвитком громадянських форм організації суспільно-політичного життя. В етнополітичній сфері державна ідеологія має виходити з положення про необхідність сприяння збереженню і розвитку етнічних культур як корінного народу, так і численних національних меншин України.

Ідеологія національного самоствердження України має ґрунтуватися на визнанні непорушності державного суверенітету і територіальної цілісності, налагодженні паритетних, партнерських відносин з іншими країнами світу, що передбачає відстоювання і повноцінне представництво на міжнародній арені органами державної влади інтересів усіх українських громадян. Таким чином, державна влада виступатиме легітимним гарантом забезпечення стабільності загальнонаціонального суспільно-політичного життя, дотримання прав та свобод громадян України, повноправним виразником їхніх інтересів.

Література:

1. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / За ред. В.С. Крисаченка. – К.: НІСД, 2004. – 648 с.
2. Обидчивых возглавила Россия // *Обзор*. – 2007. – № 102 (230). – 23 июля.
3. Хюбнер К. *Нация: от забвения к возрождению*. – М.: Канон, 2001.
4. «2000». – 2007. – 3 серпня.
5. Саух П. *Україна на межі тисячоліть: Трансформація духу і випробування національним буттям*. – Рівне: Волинські обереги, 2001.
6. Турен А. *Ні Північ, ні Південь: єдиний світ* // Кур'єр ЮНЕСКО. – 1994. – Лютий.
7. Кур'єр ЮНЕСКО. – 1994. – Лютий.
8. *Вісник етнополітики*. – 2005. – № 20. – 1-25 січня.

9. Попович М.В. Толерантність як ідея європейської цивілізації // *Europejske modele toleranciji*. – Rzeszow: Wid-wo uniwersytetu rzeszoowskiego, 2001.
10. Данилова Е.Н., Ядов В.А. Нестабильная социальная идентичность как норма современных обществ // *Социологические исследования*. – 2004. – № 10. – С. 27-30.
11. Скловський І. Робітнича молодь в етносоціальних зрушеннях українського суспільства (70-ті – початок 90-х років ХХ століття). – Кіровоград, 2001.
12. Войтенко Т.О., Гончарук О.С., Привалов Ю.О. Громадянське суспільство в Україні: аналіз соціального конструювання. – К.: Стило, 2002.
13. Шевчук А.Г. Комплексный обзор социально-политической ситуации в Автономной Республике Крым (конец 2003 – начало 2004 года). – Симферополь, 2004.
14. Грицак Я. Страсті за націоналізмом: історичні есеї. – К.: Критика, 2004.
15. Грищенко О. Терпимість до іншого – повага до себе (або дещо про медіа та ксенофобію) // 2006 by DIALOG. UA
16. Андерсен Б. Уявні спільноти. – К., 2001.
17. Коржов Г. Регіональна ідентичність Донбасу: генеза і тенденції розвитку за умов суспільної трансформації // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. – 2006. – № 4.
18. Зазвонов К. О первопричинах религиозной и национальной нетерпимости в украинском социуме // <http://www.narratif.narod.ru/zazvonov04.htm>.
19. Кореспондент. – 2003. – № 12 (51).
20. Соціолінгвістичний моніторинг мовою статистики: Збірник матеріалів / За ред. А.Ю. Пономаренко. – К.: НДІУ, 2006.
21. Волкогонова О. Русская диаспора в Севастополе // *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України*. Серія: «Політологія і етнологія»; Курасівські читання – 2005. – К.: ІПіЕНД, 2006. – Вип. 30. – Кн. 1.
22. Савоскул С. Этнополитическая ориентация и гражданская идентичность населения Украины // *Евразия*. – 2002. – № 2 (17). – С. 46-74.
23. Погоріла Н. Ксенофобія в Україні: статистика взаємної неприязні // <http://www.dialogs.org.ua>.
24. Українське суспільство 1994 – 2005. Динаміка соціальних змін. – К.: НДІ соціології НАН України, 2005. – 653 с.

25. Нефедов О. Сознания украинцев далеко от идеала // «2000». – 2007. – № 36 (380).

26. Кононенко П.П. Національна ідея, нація, націоналізм. – К.: Міленіум, 2005. – 358 с.; Розумний М.М. Ідея і нація в інформаційну епоху. – Харків: Майдан, 2006. – 340 с. та ін.

Крисаченко В.С. Феномен толерантності и консолідація українського общества

Проанализированы показатели современной общественной толерантности и консолидация как ценностно-смысловое основание адекватных сегодняшнему дню идейно-политических оснований национального самоутверждения на основе общих национальных интересов.

Ключевые слова: толерантность, консолидация, украинское общество.

Krisachenko V.S. Phenomenon of tolerance and consolidation of ukrainian society

Indexes of modern public tolerance and consolidation as valued-semantic subsoil of adequate to contemporaneity of ideological and political principles of national self-affirmation on soil of general national interests are analysed in the article.

Keuwords: tolerance, consolidation, Ukrainian society.

УДК 32:001.891.3(167)

НАСИЛЬСТВО ЯК МОДИФІКАЦІЯ АНТИТОЛЕРАНТНОСТІ

Дзьобань О. П. ©

Доктор філософських наук, професор, головний науковий співробітник наукової лабораторії протидії злочинам у сфері державної безпеки Інституту дослідження проблем державної безпеки Служби безпеки України

Насильство розглядається як доволі складне і багатоаспектне соціальне явище.

Ключові слова: *сила, насильство, контрнасильство, віртуалізація насильства, толерантність, антитолерантність.*

Насильство – це соціокультурний феномен, вельми складний, багатоаспектний за своєю структурою та включеністю у соціальні мережі. З огляду на події останніх років, коли хвилі насильства прокочуються багатьма країнами світу, є сенс вести мову про насильство як серйозне соціальне явище, що вимагає детального пояснення різних його форм.

Замість нескінченних нарікань з приводу ескалації насильства, озлоблення й посилення продажності суспільства увага філософа, як уявляється, має зосередитися на глибинно-буттєвому філософському й психологічному значення феномена насильства. Насильство, що на словах відкидається багатьма, одночасно несе в собі риси архетипічного тяжіння, могутньої привабливості. Потреба в насильстві виходить з якнайглибших надр душі, є антропологічною константою і нескороминущим феноменом культури.

Аби позбавити нашу культуру відчутного присмаку насильства, необхідно зі всією серйозністю віднестися до того факту, що насильство як таке наділене зловісною, магічною силою. Без ясного усвідомлення присутності насильства в думках і серцях ефективно протистояння його ескалації неможливе. Від насильства неможливо позбавитися лише шляхом простої заборони.

У сучасній науці існує безліч визначень даного поняття. Спершу слід розглянути природу насильства, чи варто зводити насильство до природженого інстинкту, або воно є побічним наслідком процесів, що вийшли з-під контролю. Так, З.Фрейд з часом переглянув свою первинну концепцію лібідо, єдиною силою якого був Ерос, доповнивши її так званим вабленням до смерті, в основі якого закладена ідея початково деструктивного потенціалу агресивної енергії.

Багато хто висловлювався, що саме виникнення насильства не дає підстав судити про останнє як про щось початково властиве людській поведінці. З погляду К.Лоренца, агресія є не реакцією на зовнішні дії, а справжнім інстинктом самозбереження. На його думку, в теперішній час можливостей переключення проявів несвідомої (інстинктивної) агресивності у соціально нешкідливе русло не існує [1].

Для пояснення сплеску інформаційного насильства, що відбувається в Україні та багатьох інших державах світу, варто звернутися до концепції природи людської агресії, висхідної до ідей Е.Фромма. Ми не можемо пов'язувати прояви інформаційного насильства, подібно до людської агресивності, виключно з розкріпаченням інстинктів. Їх витoki слід шукати не в успадкованому від тварини руйнівному інстинкті, а в тих чинниках, які відрізняють людину від її тваринних предків. Проблема в тому, щоб з'ясувати, наскільки соціальні умови існування людини відповідають за виникнення у неї жаги до влади і насильства, подібно до жаги мучити і вбивати, від чого залежить характер та інтенсивність цього «задоволення» [2].

Поняття насильства розрізняється в окремих культурах. У традиційних східних суспільствах насильство здійснювалося як безпосередня і найчастіше персоніфікована влада однієї людини над іншою: государя і його чиновників над підданими, батька над дітьми. Причому прояв цієї влади не регулювався правовими нормами. Це явище відоме як східний деспотизм. І в античності, і в новоєвропейській історії також можна знайти прояви насильства у формах безпосереднього панування однієї людини над іншою, держави й суспільства над особою, у війнах і битвах держав і конфесій. Але тут ці форми насильства доповнюються і разом з тим обмежуються іншою формою – прагненням знайти владу над об'єктом, включаючи в об'єкт соціальні структури і процеси.

Ведучи мову про аксіологію насильства, слід розрізнити насильство виключно негативної властивості, деструктивне за своєю суттю й огидне у своїх проявах, і насильство припустиме й навіть певною мірою необхідне, пов'язане з умінням постояти за себе. Насильство є формою ескалації агресивного з'ясування взаємин сторін. Скажімо, А.Гуттенбуль сприймає насильство як даність, хоча і не виключає можливості існування у віддаленій перспективі світу, вільного від насильства [3]. До теперішнього часу ще жодній релігії, етичній системі або ідеологічній доктрині не вдалося впоратися з насильством. Констатація даного факту не має нічого спільного із закликом до упокорювання з неминучим, проте дає відчуття всю серйозність проблеми, пов'язаної з негативним аспектом агресивності. Відчуття розгубленості перед загальною агресією неминуче призводить до усвідомлення насильства як невід'ємної компоненти людського існування.

Е.Фромм найбільш нормальною формою насильства вважає так зване ігрове насильство, не мотивоване ненавистю й деструктивністю. Найпоширенішою є форма реактивного насильства, вона зустрічається у тих, хто захищає власне життя, гідність, свободу, майно. У низці праць Фромм виділяє також насильство, що виникає через ревності й заздрість.

З.Фрейд стверджував, що людина за своєю природою мусить бути доброю або, принаймні, добродушною. Якщо ж вона іноді й проявляє себе грубою, жорстоким насильником, то це тимчасові затемнення в її емоційному житті, часто спровоковані, й, можливо, що це лише наслідок недосконалого суспільного устрою [4].

Насильство – постійний атрибут історичного процесу й людського життя. При певному його тлумаченні, інтерпретації, поясненні можна вважати, що воно з'явилося задовго до людини. В теперішній час три аспекти проблеми вбачаються найбільш значущими. Перший – витoki і природа насильства; необхідно з'ясувати, якими чинниками переважно зумовлена людська агресивність – біологічними чи соціальними. Далі постає проблема насильства в сучасному світі, як вона співвідноситься з минулим, які нові риси різних форм насильства проявляються у наш час, у чому полягають потенціал і перспективи антинасильницьких засобів і механізмів, що з'явилися з середини ХХ століття. Нарешті, важливим є аналіз насильства в сучасному світі, яке все більше захоплює політичну, соціальну і екзистенційну сфери.

У масовій свідомості насильство найчастіше зводиться до стереотипу, що це суто фізична наруга над особою. Однак це вузький, односторонній підхід. Насправді воно скрізь і завжди, у будь-якому суспільстві за будь-якого державного ладу – категорія соціальна, передусім за своїми спонукальними мотивами й наслідками. Насильство існує у відкритих і закамфльованих формах у всіх сферах суспільного життя – політичній, економічній, духовній й сімейно-побутовій, має універсальний характер.

Про насильство можна вести мову лише тоді, коли сила переламає силу, але й тут є винятки. Насильство має місце тільки у відносинах між людьми, оскільки вони володіють вільною волею. Насильство розриває суспільну комунікацію, руйнує її загально визнані підстави, що одержали вираження в традиціях, звичаях, праві, інших формах культури, в толерантності. У цьому сенсі насильство, мабуть, завжди припускає порушення якоїсь угоди, норми, правила, односторонній вихід за прийнятні рамки комунікації.

Мотиви й цілі насильства відграють настільки велику роль, що в певних випадках насильницькими можуть виступати навіть дії, спрямовані на підтримку життя. Насильство є узурпацією людської свободи в її наявному бутті, зовнішньому виразі. Власне кажучи, механізм, технологія насильства полягають у тому, що люди примушуються до певних вчинків

або частіше всього утримуються від певних вчинків за допомогою прямої або непрямой дії. Терор у такому разі – це, можливо, – філософія загальної справи, поставлена з ніг на голову, адже революційний терор тривалий час був овіяний ореолом революційної романтики.

Більшість рядових членів суспільства є об'єктами маніпуляції, а причини, з яких люди стають жертвами маніпуляторів, – передусім екзистенційними.

У наші дні проблематика насильства й ненасильства настільки розрослася й настільки розширилася у своїх практиках, що потребує серйозного переосмислення, особливо для багатьох країн, які страждають від ударів міжнародного тероризму та сучасних революцій.

Насильство подолати насильством неможливо: щоб подолати одне насильство, потрібно проти нього застосувати інше насильство, котре щонайменше, має бути більшим за перше. Тим самим, у сукупності, насильства стає все більше й більше. Саме ця логіка сприяла вдосконаленню засобів знищення людей, довівши їх сьогодні майже до абсолютних величин. Що стосується якісної характеристики насильницьких конфліктів, то їх аналіз за критерієм добра і зла, ускладнений навіть в умовах застійного й ізольованого існування різних культур і цивілізацій, виявляється абсолютно неможливим в сучасному, надзвичайно динамічному й глобалізованому світі.

Насильство схоже на природну агресивність, відрізняючись від неї тим, що шукає законні підстави, апелює до моралі й розуму, понять блага, справедливості. Насильство є спробою з'єднати непеєднуване – природно-агресивні й розумно-аргументовані способи поведінки. За насильством завжди стоїть людський конфлікт такої глибини, коли люди розходяться між собою у питанні про те, що є добро і справедливість до крайнього ступеня, коли добро і справедливість для одних є злом і несправедливістю для інших. З цього випливає, що на насильство неможливо одержати згоду тих, проти кого воно спрямоване, оскільки за наявності такої згоди не було би потреби в самому насильстві, і воно, отже, не може бути санкціонованим як розумно-етичне діяння. Разом з тим, низка форм впливу на людину, навіть при отриманні від неї згоди, залишатиметься насильством.

Свідомість тотального насильства характеризується його механізацією, коли всі одночасно є насильниками і жертвами, хоча й здається, що це не так; віртуалізацією насильства за допомогою мистецтва, форм поведінки, мови, естетичних і комунікативних норм, інакше кажучи, культури в цілому. Система ніколи не може бути знищена прямою революцією її економічного або політичного базису. Систему ніколи не можна перемогти в плані реального, й ні до чого реальне насильство або контрнасильство, вона живе насильством символічним. Не у тому спрощеному сенсі, в

якому ця формула набула значного поширення, – не в сенсі «наси́льства через знаки», яким система нібито дублює чи ж «маскує» своє матеріальне насильство. Символічне насильство, як вважає Ж.Бодрійяр, виводиться з особливої логіки символічного – з таких явищ, як звернення, безперестанна оборотність обдаровування і навпаки, захоплення влади шляхом одностороннього обдаровування [5].

Ідея насильства – це багато в чому ідея особливих технологій анти-толерантної діяльності. У цьому напрямі можна зробити подальші кроки, зафіксувавши, що ідея насильства сполучається з певним способом самого розуміння такої діяльності. Ми прийємо уявлення про діяльність як особливу смислову й ціннісну конструкцію, котра виступає як універсалія культури, і сенс цієї універсалії багато в чому виражає властиве тій чи іншій культурі розуміння місця людини у світі.

Історично кожне розузгодження культур призводить до розширення насильства. Розпад традиційної культури, початий великим переломом 30-х років, був продовжений тривалою епохою радянського соціалізму і форсованим впровадженням дикого капіталізму дев'яностих. Відомо, що ці шоківі процеси провокували в суспільстві не тільки перегляд основних цінностей, але й утворення ціннісного вакууму. Колишня патріархальна культура стиснулася до рівня архаїчних острівців, а громадянська культура не склалася. Ліберали, які мріяли про крах тоталітарної імперії та її опори – патріархально-патерналістського типу суспільних відносин – замість громадянського суспільства зіткнулися із звільненою енергією прийдешніх гуннів [6].

Насильство є багатоманітним, але не всі його види рівнозначні. Очевидно, потрібно розрізнати наочну дію, що тлумачиться як насильство, від її оцінки. Подібну дію можна віднести до цінностей добра і зла. У дослідженні проблеми насильства й ненасильства уявляється важливою етична складова людини, єдиний етичний закон як основа людського буття. Насильство є однією з найважливіших складових діяльності, через ставлення до якої мораль стає зримою [7].

Про мораль у ситуації насильства припустимо говорити тільки в аспекті подолання цієї ситуації, оскільки сама мораль починається там, де закінчується насильство. Насильство не може одержати моральну санкцію, позаяк отримати її на ту або іншу дію означає згоду того, на кого ця дія спрямована, а насильство і є дією, що провадиться без погодження. Така постановка питання, яка категорично відмовляє насильству в моральній санкції, може здатися безжиттєво моралістичною, такою, що не враховує реалії світу, особливо в умовах тероризму й екстремізму, що поширюється у всьому світі. Але досвід людської історії свідчить, що через насильство не можна досягти суспільства без насильства. Навіть насильство у від-

повідь з метою запобігання такому в майбутньому не вирішує питання, оскільки насильство вже здійснене. Насильство у відповідь є примноженням насильства.

На думку більшості, насильство – безумовне зло, але ми мусимо з цим не погодитися. Історично людські стосунки є більше чи менше вираженою боротьбою за владу, а отже – супроводжуються насильством. Насильство – очевидне вимірювання нашого буття, яке характеризується тим, що людина знаходить вихід невикористаної енергії [8].

У теперішній час насильство, як відзначає Ж.Бодрійяр, набуло нового вигляду – наші ЗМІ зробили його загальнодоступним. Інформація про насильницькі акти миттєво з'являється на перших сторінках газет, у телевізійних новинах, не кажучи вже про фільми, де насильство пропагується в численних видах, і це набагато цікавіше, ніж якась культурна подія. Люди стали настільки чужі одне одному, що насильство стає звичаєм, який хоча б на мить повертає їх до ближніх. Бодрійяр вважає, що у своїй основі насильство – це, швидше, відсутність події. Насильство насаджує байдужість, політичну порожнечу (а не злість тієї або іншої групи людей), мовчання історії (а не психологічне придушення індивідів) [8].

Соціальне насильство в Україні стало неминучим і закономірним результатом надмірно тривалого перехідного періоду, що супроводжується розвалом економічних зв'язків, надзвичайно глибоким соціально-економічним розшаруванням населення, регіональними конфліктами, різким падінням рівня життя, кризою моральності.

Проблему соціального насильства можна розглядати у двох «проекціях» – вертикальній і горизонтальній. Дослідження насильства як засобу досягнення або захисту інтересів соціальних груп – завдання насамперед філософів, політологів, а також соціальних психологів. «Горизонтальне» дослідження цього феномену – вивчення різних форм і видів прояву насильства між людьми в їх повсякденному житті – виступає об'єктом наукового пошуку практичних психологів, педагогів, психіатрів, сексопатологів.

Політичне насильство, не обов'язково пряме і фізичне, стає не просто одним із способів досягнення політичної мети, яка сама по собі з насильством не має нічого спільного, й перетворюється на найголовніший механізм легітимного існування влади як такої. Пряме політичне насильство стає в такій ситуації – з точки зору раціонально-прагматичного аналізу співвідношення цілей і механізмів їх досягнення – абсолютно не виправданим, проте влада без нього не може обійтися, не переставши бути владою. Насильство часто переводиться у штучно-символічні форми.

Не політична влада, не закони і не владні відносини виявляються джерелом насильства, але структурована (хоча часто й не експліцитно) суспільною мораллю, що склалася, легітимізація насильства. Подібна

неекспліцитність, легітимуюча насильство, моралі зовсім не вимагає повсякденного, мало не побутового прояву насильства. Швидше, подібні форми насильства, навпаки, роблять моральну легітимізацію насильства сумнівною. Моральна легітимізація насильства потребує високого ступеня абстрагування від реальності, інакше кажучи, культурних, штучних форм підтвердження й інституціоналізації. Саме інституціалізовані сфери культури – освіта, наука, візуальна й аудіоестетика, музика – незалежно від волі й моральності окремих своїх представників стають найважливішим інструментом легітимізації насильства.

М.Вебер відзначав, що у минулому різним союзам, починаючи з роду, фізичне насильство було відомо як абсолютно нормальний засіб. Натомість сьогодні ми повинні сказати: держава є тією людською спільнотою, яка всередині певного простору претендує (з успіхом) на монополію легітимного фізичного насильства [9]. Цю монополію слід віднести до вторинних ознак держави, яка означає, що право на фізичне насильство над людьми належить тільки державі й не може належати жодним іншим соціальним об'єднанням або окремим особам. У будь-яких соціальних об'єднаннях є співвідношення панування одних людей над іншими, але легітимне насильство як засіб належить тільки державі. Тим паче, що впродовж тривалого часу проблемам дії на владу не приділялося належної уваги ані у філософських, ані в соціально-політичних, ані в соціально-психологічних дослідженнях. Тільки нині відбувається звернення до цієї вельми делікатної, гострої і важливої проблеми.

Немає нічого дивовижного в тому, що влада завжди була в центрі уваги дослідників, вчених, богословів, політиків, письменників. Кожен з тих, хто писав про неї, оцінював владу по-своєму. Так, для Н.Макіавеллі влада – це сила, покликана подолати ницість і ірраціональність людської природи [10]. Але ще раз слід підкреслити, що влада не зводиться цілком до функцій насильства. Більше того, деякі дослідники вважають, що несанкціоновані законом насильство і сила несумісні із владою.

Що ж до джерел впливу, його основ, то тут слід вести мову про співвідношення його з такими поняттями, як сила, багатство, інформація, статус, харизма, воля. Знання й інформація, засоби їх отримання і розповсюдження сьогодні перетворилися на визначальний чинник впливу.

Особливий вид впливу становить навіювання – цілеспрямована неаргументована дія однієї людини на іншу або на групу. Навіювання, «сугестія», має глибоку специфіку. Якщо зіставляти його з іншими способами впливу, то можна сказати таке: процес навіювання має однобічну спрямованість – це не спонтанна тонізація стану групи, а персоніфікована активна дія однієї людини на іншу або на групу. Навіювання, як правило, має вербальний характер, тоді як при зараженні, окрім мовної дії, використовуються й інші

засоби (наприклад, ті ж аплодисменти, музика). У свою чергу, навіювання від переконання відрізняється тим, що безпосередньо викликає певний психічний стан, не потребуючи доказів і логіки. Переконання, навпаки, побудоване на тому, щоб за допомогою логічного обґрунтування домогтися згоди від людини, аби приймати інформацію. При навіюванні досягається не згода, а просто ухвалення інформації, засноване на готовому висновку, тоді як у разі переконання висновок має зробити той, хто приймає інформацію самостійно. Тому, переконання є переважно інтелектуальною, а навіювання – переважно емоційно-вольовою дією.

Згідно з концепцією жертвовного ритуалу свавілля й насильство є фундаментальною межею людської природи, причому вони розуміються метафізично, тобто як властиві самій природі (фактично тут охоплена тенденція хаосу у Всесвіті). Тобто свавілля й насильство закодовані в самій природі людського буття. Іншою фундаментальною межею людської природи виступає здібність до наслідування (мімезис), саме ця здатність використовується для освоєння індивідом актів свавілля й насильства, що руйнують світ. Оскільки мімезис людини є основною культурною силою, то із звернення лівової частки мімезису на відтворення актів свавілля й насильства впливає, що витоками будь-якої культури є ці деструктивні сили. Але культура, народжена свавіллям і насильством, сама перетворюється на свавілля й насильство, врешті решт знищує себе. Утім історія людства свідчить, що відбувається інакше, отже, існує якась альтернатива подібному розвитку культури.

Якби свавілля й насильство не були обмежені жодними механізмами, то неможливим було би існування ані суспільства, ані культури: світ людського буття став би хаосом, безперервною війною всіх проти всіх. І такі механізми були вироблені суспільством. У первісну епоху одним з таких ефективних механізмів є ритуал жертви у вигляді «цапа-відбувайла», що має сакральний характер. Цап-відбувайло – символ переривання циклу свавілля й насильства, що продовжується у вигляді кровної помсти. Разом з тим, він виступає символом повернення єдності колективу, що роздирається суперечностями, жертвний ритуал є засобом, що запобігає насильству й обмежує жадання людського серця.

Руйнівний бік людської природи, деструктивна діяльність людини особливо яскраво виявилися в ХХ столітті: масові вбивства, революції, війни, численні терористичні акти. Із засобів масової інформації ми щодня дізнаємося про насильницькі злочини, що здійснюються навіть в найблагополучніших країнах. Ніякі моральні, релігійні, правові норми не в змозі запобігти деструкції. Враховуючи сучасний рівень розвитку техніки й технологій, деструктивна діяльність є реальною загрозою не лише для окремих соціальних груп, але й для всього людства. Тобто, ми можемо

вести мову про суб'єкт насильства й деструкції не тільки в індивідуальному, але й у цілком колективному, соціальному сенсі.

Не можна перемогти в людині зло, тільки примушуючи людину щось робити або не робити. Але це зовсім не означає, що примушення не може взагалі принести користь у справі боротьби зі злом. Так, І.Льїн дає попередні роз'яснення понять, пов'язаних із зазначеним питанням. Під примусом розуміється застосування до людини якої-небудь дії з метою примусити цю людину щось зробити або, навпаки, примусити щось не робити. Примушувати людина може себе сама (самопримус), наприклад, зусиллям волі примусити себе, незважаючи на труднощі, зробити необхідну роботу. Можуть примушувати людину інші люди, подібний акт примусу може бути психічним (наказ, погроза) і фізичним (удар, замикання). Примушення може бути у формі власне примусу (мета – примусити людину зробити якісь дії) й у формі припинення (мета – примусити людину не здійснювати якихось дій, перешкодити здійсненню якихось дій). Термін насильство у такому разі не збігається з терміном «примус».

Примушення і зло – це не одне й те ж. Держава, наприклад, застосовує психічний примус у вигляді видання законів, тим самим, утримуючи людину, що коливається, від порушення. Тут одна форма примушення (психічний зовнішній) впливає на іншу (внутрішній самопримус). Психічний примус оточує людину з моменту її народження: спочатку у формі батьківського виховання, пізніше сюди додаються викладачі в навчальному закладі, колектив, друзі, оточення. Всі люди безперервно виховують одне одного – хочуть вони цього чи не хочуть [11].

Незаконне експериментування над людьми, тероризм, захоплення заручників, геноцид, апартеїд, работоргівля, тортури, насильство у всіх його формах і проявах – ось далеко не весь перелік незаконних діянь, які уряди, адміністративні й військові органи, міжнародні корпорації, медики, батьки застосовували й застосовують до інших людей – бідних, жінок, дітей, членів етнічних, культурних і релігійних меншин, дисидентів, бездомних, безробітних, людей похилого віку. Висловлені міркування зумовлюють особливу увагу, яка приділяється міжнародною спільнотою захисту прав людини від соціального насильства і зловживань владою.

Сама людина як особистість не змогла б відбутися, якби була з моменту народження ізольованою від такої психічної дії. Але тільки психічного примусу буває, на жаль, не завжди достатньо. Застосування фізичної дії можливе тільки як останній ступінь примусу, крайній засіб. Його можна застосовувати тільки тоді, коли самопримус не діє, а одного психічного примусу виявляється недостатньо.

Сам по собі фізичний примус, як суто зовнішня дія, не може бути ані злим, ані добрим. Він лише засіб, подібний лікам, які при передозуванні

або неправильно застосуванні можуть принести шкоду. Від цих ліків не стають злими, зло йде тільки від людини, яка з лихим наміром отруїти свідомо вводить смертельну дозу. Той момент, що фізичний примус проводиться всупереч волі примушovanого, також не є негативною ознакою.

Насильство, його ідеологія, і його прояви, незалежно від конкретних спонукальних мотивів, є проявом культурної або соціальної патології, і їх не вилікувати ніякими гомеопатичними засобами. Тільки принципи і підходи, що виключають насильство як засіб вирішення будь-яких проблем, можуть створити в суспільстві умови, що показують насильство в його справжньому світлі – як збочення й відхилення від норми людських взаємин. Світ не стане кращим, якщо його намагатися змінити за допомогою насильства, це можуть зробити тільки методи і підходи, що виключають насильство. Лише усунувши із суспільного життя причини нинішньої ендемічної схильності до насильства за рахунок встановлення в суспільстві розумних, справедливих основ, можна примусити всіх громадян, всі групи, що діють на соціальній сцені, поважати закон і порядок, перетворити це на природну норму людських взаємин [12]. Взаємозв'язок між мораллю й насильством як соціальною дією має досить складний характер, позначений прямою і непрямою взаємозалежністю. Він зумовлюється цілою низкою додаткових чинників історичного, соціально-економічного, правового, культурологічного, психологічного характеру [13].

Розробляючи цілісну концепцію особистості, Е.Фромм прагне з'ясувати механізм взаємодії психологічних і соціальних чинників у процесі її формування. Зв'язок між психікою індивіда і соціальною структурою суспільства виражає, за Е.Фроммом, соціальний характер, у формуванні якого особлива роль належить страху. Страх пригнічує й витісняє в несвідоме риси, несумісні з пануючими в суспільстві нормами [2].

Необхідно зафіксувати історичну відносність взаємозалежності моральних цінностей і насильства, взаємозалежності моральних вимірів відповідної соціальної дії. Вивчення історичного досвіду застосування насильства дозволяє глибше зрозуміти причини, потреби й умови його використання, а також виробити системи заходів, які б сприяли запобіганню поширенню насильства в сучасному суспільстві.

Важливе етичне питання полягає в тому, чи визнаємо ми принцип ненасильства основоположним і безумовним або, хоч і важливим, але зумовленим, скажімо, принципом протистояння злу. З цим пов'язане й інше, вже морально-філософське питання про природу насильства і ненасильства. Залежно від його вирішення визначається і наступне: чи розрізняти застосування сили і насильство. Для розв'язання цих питань потрібна величезна теоретична і нормативно-етична робота.

Виходячи з вищевикладеного, можемо зробити такий висновок. Насильство – це дія (зокрема, силова) на людину або групу людей, що суперечить закономірному перебігу подій: фізичним і біологічним законам ірностіям, юридичним нормам, моральним принципам. Як правило, всі існуючі визначення насильства носять антропоморфний характер, скрізь ідеться про суб'єкт і об'єкт насильства. За традиційного підходу об'єкт насильства – людина, але навіть у цьому разі існує насильство над природою, тваринами. Тобто, об'єкт виходить за рамки соціуму, тому при розширеному тлумаченні насильство може розумітися як таке, що має стосунок до живої й неживої природи. Проблема визначення насильства полягає в тому, чи можливий аксіологічний підхід у живій і неживій природі, чи лише в суспільстві. Проте, незважаючи на деякі природні антропологічні передумови насильства, воно за своєю суттю є феноменом культури, інституційним атрибутом соціальних процесів і відносин, модифікацією антитолерантності.

Література:

1. Лоренц К. Так называемое зло. К естественной теории агрессии // Лоренц К. Обратная сторона зеркала. – М.: Республика, 1998. – С. 6-46.
2. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. – М.: Республика, 1994. – 447 с.
3. Гуггенбуль А. Зловещее очарование насилия. – СПб.: Гуманитарное агентство «Академический проспект», 2000. – 120 с.
4. Фрейд З. Введение в психоанализ. Лекции. – М., 1989. – 400 с.
5. Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть. – М.: Добросвет, 2000. – 360 с.
6. Гусейнов А.А. Террористические акты 11 сентября и идеал ненасилия // Насилие и ненасилие: философия, политика, этика. / Под ред. Р.Г.Апресьяна. – М.: Фонд независимого радиовещания, 2003. – С. 12-18.
7. Матвеев П.Б. Насилие как зло и грех // Насилие и ненасилие: философия, политика, этика. / Под ред. Р.Г.Апресьяна. – М.: Фонд независимого радиовещания, 2003. – С. 22-40.
8. Бодрийяр Ж. Прозрачность зла. – М.: Добросвет, 2000. – 400 с.
9. Вебер М. Избранные произведения. – М., 1990. – 808 с.
10. Макиавелли Н. Государь. – М.: АСТ, 2002. – 769 с.
11. Ильин И.А. О сопротивлении злу силою. – Соч. в 10 т. – Т.5. – М., 1995. – 398 с.
12. Печчеи А. Человеческие качества. – М.: Прогресс, 1985. – 424 с.

13. Остроухов В.В. Насилие сквозь призму веков: Историко-философский анализ. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2003. – 360 с.

Дзевань О.П. Насилие как модификация антитолерантности

Насилие рассматривается как довольно сложное и многоаспектное явление.

Ключевые слова: сила, насилие, контрнасилие, толерантность, антитолерантность.

Dzeban O.P. Violence as a modification antitolerance

Violence is seen as a rather complex and multidimensional phenomenon.

Keywords: force, violence, antitolerance.

УДК 1:2:572

ПРОБЛЕМА СТАНОВЛЕННЯ ЛЮДИНИ: ФІЛОСОФСЬКО-РЕЛІГІЄЗНАВЧИЙ АСПЕКТ

Васильєва І. В. ©

Кандидат філософських наук, доцент, завідувач кафедри філософії та соціології Національного медичного університету імені О.О.Богомольця

Аналізуються види людської свідомості та особливості релігійних та психологічних впливів на неї. Розглядаються сучасні підходи щодо психотерапії, її основні моделі, засоби впливу на психіку людини.

Ключові слова: антропогенеза, релігія, свідомість, метафора, метонімія, психотерапія.

Сучасний період характеризується особливою увагою до проблеми людини, її внутрішнього світу, – це стосується, в першу чергу, таких наук, як філософія, психологія, біологія, релігієзнавство, культурологія, етика, соціологія та ін.

Особливості формування свідомості людини, пов'язаність свідомості з релігійними віруваннями та уявленнями аналізувалися в працях таких відомих дослідників, як С.Аверінцев, А.Боннар, О.Веселовський, Г.Гачєв, Я.Голосовкер, К.Леві-Строс, О.Лосєв, Ю.Лотман, Є.Мелетинський, О.Потебня, В.Топоров, Є. Торчинов, М.Еліаде та ін. Актуальними сьогодні є комплексні міждисциплінарні дослідження проблеми людини, її становлення, розгортання психічного і духовного світу. До таких досліджень, на наш погляд, можна віднести і концепцію антропогенезу, становлення *Homo Sapiens*, що розроблена відомими російськими вченими Б.Поршневим і Б.Діденко [5]. На думку вищезазначених авторів, людство не є однорідним видом. Людство як таке – це сукупність, яка складається з чотирьох абсолютно різних видів, які мають різну морфологію кори головного мозку. Два види з цієї класифікації – це хижакі, причому їх хижка орієнтація спрямована на людей. Саме ці два різновиди і привносять у наше життя нелюдську жорстокість, нечесність, саме вони характеризуються відсутністю совісті, який є головним орієнтиром для людини та її вибору в житті. Таємниця людини повністю включена у невичерпно складний процес дивергенції (розподілу) палеоантропов-троглодитів і *Homo pre-sapiens*. Окрім того, існувало три рівні у неусталеному, перехідному світі становлення *Homo pre-sapiens*, тобто раннього, до-розумного людства. Перший рівень – це напів-андертальський вид, який використовує інтердикцію,

тобто має вроджену здатність до пригнічення свідомості іншої людини завдяки гіпнотичним впливам. Другий рівень є проміжним видом. Іншими словами, цей вид має здібності до імітації дій першого виду, але не здатний протистояти йому, такий тип може або підкорятися, або не підкорятися, в залежності від обставин і ситуації. І, нарешті, третій вид – це такі люди, які не здатні протистояти першим двом видам. На нашу думку, такий розподіл має значення не тільки для аналізу суто психологічних особливостей тієї або іншої людини, але і має принципово важливе значення для розуміння сутності тих або інших культів, відправ, ритуалів і обрядів, тобто для розкриття характеру релігійної теорії та практики.

Слід підкреслити, що результатом процесу антропогенезу в неусталеному світі людства утворилися вельми специфічні відносини поміж цими видами, відносини, що мали суто ворожий характер. Різні характеристики поведінки у чотирьох видів обумовлені тим, що в процесі еволюції ці види набули різної морфології кори головного мозку.

Перший вид, хижий, – це неопалеоантропи, які є дуже близькими до своїх до-розумових попередників, до свого біологічного прототипу, до тих, хто вмів пригнічувати чужу волю і вмів керувати іншими людьми. Це такі хижі істоти, які зафіксовані в людській історичній пам'яті як чаклуни, які знищують людей. Другий вид – це також хижак, які вміють імітувати дії попереднього, першого виду, але самі не здатні протистояти їм. Третій вид – це люди, які, взагалі, не мають засобів проти психологічного впливу на них інших людей; це – «людина розумна». І четвертий вид – це неоантропи, які є близькими до третього виду, але вони сформувалися пізніше і вже набувають здатності не піддаватися впливам першого і другого видів.

На нашу думку, саме така класифікація є типологією людей за ознаками виду. Така класифікація дозволяє і проаналізувати ті типи людей, які спрямовані до релігії, які прагнуть до релігійної діяльності. Усі інші систематизації типів людини від Гіппократа до К.-Г. Юнга, Е.Кречмера, Т.Адорно класифікують людей тільки за опосередкованими і другорядними характеристиками. Відомий австрійський психіатр З.Фройд і багато інших його послідовників розрізняють «несвідоме» (Unbewusstsein), «передсвідоме» (Vorbewusstsein) і «свідомість» (Bewusstsein). Така класифікація у багатьох випадках виявляється корисною, але в ній існує той недолік, що вона існує у відриві від фізіологічних механізмів, що відповідають за різні типи рефлекторних відповідей на подразники, що які існують або в організмі людини, або в оточуючому довкіллі. Людська свідомість змінюється і від віку до віку, від одної історичної доби до наступної, від певної соціальної групи до іншої й т.п.

Важливим емпіричним доказом існування розподілу людей на види є «соціальне моделювання». Саме так є правомірним охарактеризувати

той факт, що у всіляких катаклізмах – стихійних, революційних та ін., таких, що знищують державу, певні людські спільноти починають цікавитися нетрадиційними релігійними культурами. У нетрадиційних релігійних культурах існує голова того або іншого культу, група наближених до нього, а інші – це слухняний натовп, який виконує розпорядження голови та його «команди». Подібна стихійна самоорганізація повністю елімінує соціальність як таку і одночасно – розкриває і демонструє склад людства за його видами.

Фактично, це – і є доказом етичної неоднорідності людства і проявом природного повернення до тих станів, коли поведінка людини не була обмежена необхідними формами соціальності. Але головним є те, що вищевказані розрізнення між не хижакими і сугесторами настільки значущі та суттєві в плані соціальних наслідків, що вони і виявляються вирішальним фактором у процесі виживання людства, збереження людської цивілізації. До «хижаків» не можливо використати головні людські (духовні) характеристики: моральність, совість, сумісне страждання. Ці істоти і є тими, хто привносить до нашого світу нелюдську жорстокість, нечесність, аморальність. Неоднорідність людського роду і робить життя людини нестабільним, з негараздами і трагедіями. Значна частина «хижаків» сьогодні – це люди, які відшукали своє місце у владних або економічних структурах, – інші, яким не вистачило місця в цих структурах, посіли своє місце в неофіційних суспільних ієрархіях, в тому числі й в різних сектах, братствах та ін.

Найбільш одухотворений вид – це четвертий, неоантропи. Це люди, які мають справу з природою, ведуть духовні пошуки, займаються наукою, технікою, які відсторонилися від боротьби. У минулому – це святі, пророки, вчені, філософи – для них головним було, є і буде – пізнання світу і людини, макрокосму і мікрокосму, такі люди рухаються у житті непомітно. Моральний поступ здійснюється також завдяки таким людям, які усвідомлюють вищий зміст світу. Але і найбільш духовні та інтелектуальні сфери людської діяльності не минули «хижі» люди. Саме вони активізують релігійну нетерпимість, конфронтацію релігій і конфесій, вони організують релігійне сектантство з його «величною вершиною» – сатанізмом.

Слід підкреслити, що кожна релігія має власні психологічні форми впливу. Так, один і той же змістовний компонент у різних релігіях може мати різноманітну психологічну форму. Наприклад, уявлення про Бога в одних релігіях виражені в міфопоетичному образі Бога, тобто належать рівню наочного знання, сюжетно організованого, а тому – правдоподібного, зігрітого емоціями людини. В інших релігіях Бог – це передусім ідея, тобто знання, що належить до рівня абстрактно-логічного мислення.

Прикладом цього можуть також слугувати розрізнення в уявленнях про Бога в ранньому християнстві й ранньому буддизмі. Так, початком християнської свідомості були образи, міфопоетичні перекази про Ісуса Христа. Пізніше християнська свідомість доповнюється новими компонентами – філософією, теологією, політичними вченнями та ін.

Отже, джерелами християнства були міфопоетичні оповіді, перекази, наочні, емоційно насичені, художньо-виразні й тому такі, що були доступними для простих людей. Релігійна свідомість буддизму або даосизму має своєю основою містичну ідею – «чотири благородних істини»; закон «дао». В такий спосіб, міфотворчість є найдавнішою формою, свого роду символічною «мовою», в термінах якої людина моделювала, класифікувала та інтерпретувала себе, інших людей, світ, суспільство.

Аналіз проблеми «розгортання» релігійної свідомості, за більшою мірою, ґрунтується на герменевтиці міфологічних і релігійних метафор та символів, на текстах тих дослідників, які у своїх працях, експлікували міфологічні та архетипічні сюжети. Безперечно, що і міфологічні й релігійні метафори виникли не випадково, вони використовувались і використовуються в аспекті сугестії. Необхідно також зазначити, що саме метафори, символи, сюжети – фактично містять всю інформацію про якості свідомості, про рівні її розвитку. Саме у цьому і полягає унікальність свідомості, її космічна константа та онтологічна вкоріненість.

Окрім того, прояснення змістовних характеристик метафор, символів, метонімії дозволяє прояснити зміст самої свідомості через аналіз процесів комунікації. Так, Ф. де Соссюр досліджував парадигматику та синтагматику як основні виміри мовної діяльності. Парадигматику та синтагматику він пов'язував зі зчепленням та спів-покладанням. Відомий російський мовознавець Л.Якобсон пов'язує ці операції з метафорою і метонімією або селекцією і комбінацією. Як ми підкреслювали вище, слово «парадигма» означає «зразок», «еталон». У парадигматичному вимірі – мовна діяльність і є діяльністю щодо вибору об'єктів подібних поміж собою, одного типу, однієї парадигми. Синтагма означає «з'єднання», послідовність мовних одиниць – слів.

Відомий український філософ М.В.Попович характеризує метафору і метонімію наступним чином: «Метафора, за поетикою Аристотеля, є перенесення імені з об'єкту, позначеного ним, на якийсь інший об'єкт. Тут залишається в стороні найістотніша риса метафори – її «метафоричний», непрямий і не буквальный смисл. Але цікаво якраз те, що згідно з цим визначенням Аристотеля метафора виявляється окремим випадком відношень іменування, денотації. Метонімія – відношення суміжності, частини і цілого. Характеристика цілого через частину виявляється художньо навіть сильнішим засобом, ніж порівняння та інші метафоричні засоби (напр.,

Толстой, як відмічає Якобсон, у сцені самогубства Анни Кареніної увагу звертає на червону торбинку героїні, а у «Війні і мирі» засобом опису є акцент на голих плечах, вусиках на верхній губі і т.д.)» [4, с.112]. Окрім того, в праці «Раціональність і виміри людського буття» [4], М.В.Попович детально аналізує погляди відомого мовознавця Л.Якобсона. В зв'язку з цим, М.В.Попович підкреслює, що «Якобсон виділяє дві осі події мовлення, дві його можливі смислові лінії – вісь метафори і вісь метонімії. Цим осям відповідають два види афазії – порушення відношення подібності і порушення відношення суміжності (осі метафори і метонімії). Інша назва цих мовних дій – відбір (селекція) і комбінування» [4, с.112]. Тобто, можна зробити висновок, що кожна людина виявляє у мові власні прагнення, свої здібності, свої претензії. Слід погодитися з думкою М.В.Поповича, що мова виявляє також розлади у психіці людини, фіксує порушення діяльності її нервової системи. Очевидно, що такі порушення можна прослідити і у промовах деяких діячів від релігії.

Ставлення людини до Бога також деталізується та розгортається у словах, певних висловах. Людина сама обирає (не йдеться про усталений текст молитви) слова для спілкування зі своїм Богом, своїм Абсолютом, вона звертається до Нього в такий спосіб, який характеризує саму людину, її прагнення, думки, мрії, вчинки. Водночас релігійність є неможливою без цього звернення людини до Бога, до Абсолюту, а також без молитви, без внутрішнього діалогу. Релігійність є оберненням душі до Вищої реальності, й як тільки здійснюється таке обернення, можна зафіксувати початок діалогу, молитви. Глибинне розуміння релігії та релігійної свідомості надає можливості підійти до молитви з точки зору Євангелія, яке заповідало людям, перш за все, самотню молитву в «кімнаті зі зачиненими дверима» (Мтф. 6, 6).

Філософське осмислення сутності та значення внутрішньої молитви, наприклад, в межах російської релігійної філософії (В.Соловйов, о.П.Флоренський, С.Трубецької та ін.), свідчить про те, найвеличнішими у молитві були самітники, які роками та десятиліттями не бачили людей. Деякі люди, як зазначає В.Соловйов, які не мають індивідуального особистого досвіду, вважають, що молитва – це тільки перебирання необхідних слів, але не знають того, що ці важливі слова, які відшукала та зберегла церква, вказують віруючим людям тільки правильний і чистий рівень піднесення до Бога людської душі у молитві. В такий спосіб, виходячи з вищезазначеної класифікації видів свідомості та її особливостей, можна зробити висновок, що і самітники не виникли випадково. Очевидно, ці люди прагнули зберегти чистоту власної душі, чистоту своїх помислів, а це – можливо на самоті, подалі від інших людей.

Церква виступає тільки своєрідною «школою» молитви: як і будь-яка школа, вона навчає та готує до життя, але церква не відмінняє і не може відмінити самого життя. Якщо людина навчилася молитися, тоді вона мусить самостійно здійснювати таке своє вміння у житті. Церковні молитви не забороняють людині самостійно, своїми словами здійснювати звернення до Бога. Церква надає тільки взірець, напрямок. При цьому, слід підкреслити, що молитва може здійснюватися без слів. Щодо проблеми внутрішньої мови, внутрішнього звернення, то, в цьому випадку, слід говорити про індивідуацію та трансцендування.

У релігії, як і у цілому житті людини, досвід, який присвячений певній речі, передує судженню про неї. Неможливо вирішувати та діяти перед досвідом або поза ним. Неможливо також будувати такі доктрини, що знаходяться поза досвідом. Молитва ж демонструє нам входження до сутності релігійного досвіду. Вона розпочинається з першої миттєвості звернення людини до Бога, Вищої реальності з самого виникнення релігійного акта.

Людська психіка характеризується станами «внутрішнього звернення»: ми можемо «розмовляти» з друзями, які знаходяться далеко від нас, з померлими родичами і близькими людьми. Людина, взагалі, має здібності концентруватися на будь-якому змісті свідомості, переживати цей зміст до «забуття про те, що вона сама здійснила це самозабуття» (Гегель). Це може надати людині особливий предметний досвід, відчуття першопочатковості у відношенні до якогось об'єктивного предмету. Не має жодних сумнівів у тому, що таке почуття може бути помилковим, як це відбувається в ілюзорному світосприйнятті («я бачу те, що не існує») й в галюцинаціях («я бачу те, чого, взагалі, немає»). Релігійно-психологічне осмислення специфіки, структури і механізмів релігійної свідомості, релігійного досвіду в «життєвому світі» особистості має теоретичне і практичне значення як в аспекті досягнення самоідентичності у відношенні до Бога, самопізнання і духовності, так і для подальшого розгортання сутності людини. Безперечно, в такому ракурсі сформульованої теми існують і певні проблеми, які висвітлюють протиріччя концептуального характеру і методологічного забезпечення: недостатнє осмислення психотерапевтичних можливостей релігії, релігійного досвіду, релігійного переживання та використання них як засобів психотерапевтичного впливу;

наявність протиріччя між тими або іншими методиками, з однієї сторони, і необхідністю забезпечення цілісного впливу на єдину особистість – з іншої;

наявність протиріччя між засадами релігійного вчення та їх практичним втіленням; протиріччя, що виникає в межах самих релігійних впливів в зв'язку з використанням методик, які вироблені в межах конкретного національного-культурного менталітету до носіїв, які є представниками

інших націй та народів. Американські, німецькі та ін. релігійні методики можуть бути ефективними в умовах тих країн, в яких їх створювали; але при «механічному» перенесенні, вони не завжди підтверджують власну ефективність.

Важливим в зв'язку з аналізом психології релігійних переживань, ґрунту релігійного досвіду є розгляд існуючих підходів в медицині. Сучасний підхід є свідченням того, що психотерапія як явище може реалізовуватися через різні моделі. Відомий російський психіатр Б.Д.Карвасарський в таких працях, як «Психотерапевтична енциклопедія» [1], «Неврози» [3], «Психотерапія» [2] виділяє декілька базових моделей психотерапії: медичну, психологічну, соціологічну, філософську і релігійну.

При цьому, російський психіатр в якості основи для розподілу моделей, обирає цілі, що ставляться. Очевидно, що для кожної моделі психотерапії існує відповідне визначення. Інший російський дослідник, академік О.В.Снежневський в праці «Керівництво з психотерапії» наполягає на тому, що до психотерапевтичних засобів відносяться всі засоби, що позитивно впливають на хворого, в тому числі й засоби релігійної спрямованості. На думку російського психотерапевта В.Є.Рожнова, в психотерапії, яка є комплексним лікуванням за допомогою психічних засобів впливу на психіку хворої людини, а через психіку людини і на весь організм з метою ліквідації симптомів хвороби, головне – формування змін у ставленні хворого до самого себе, до свого стану та навколишнього середовища.

Таке визначення, на нашу думку, відноситься не тільки до медичної моделі психотерапії, але й до філософської, релігійної, психологічної моделей, тому що автор в якості мети вказує не тільки на лікування, але й на можливість формування вміння людини змінювати ставлення до себе та до світу.

Американські дослідники М.Маклуган і М.Т.Хезлем визначають місце та значення психотерапії як лікування словом, у співбесідах з хворим лікар може використовувати будь-які методи та методики: філософські, релігійні, соціологічні та ін. За визначенням К.Ясперса [6], психотерапія – це назва, яка об'єднує всі ті методи лікування, що впливають як на психіку, так і на тіло людини за тією мірою, за якою це можливо здійснювати через психіку взагалі. Що стосується релігійної, філософської, психологічної, соціологічної моделей психотерапії, то їх дефініції зустрічаються нечасто. На нашу думку, що стосується релігійної моделі психотерапії – то це методи і впливи на особистість, що використовуються для зміни її внутрішнього світу, для зміни ставлення до самої себе, до інших людей і до світу в зв'язку з орієнтацією на будь-який моральний «обмежувач» – Бога, Абсолют, Вищу реальність та ін.

Щодо права на існування релігійної, філософської, психологічної та соціологічної моделей психотерапії, то саме на цьому наполягає Б.Д.Карвасарський [2], який вважає, що психотерапія розвивалась на ґрунті медичних знань і медичних методів лікування і в цьому зв'язку сформувалася медична модель, яка має своєю кінцевою метою ліквідацію тих або інших дисфункцій організму. Але, в зв'язку з тим, що така ліквідація відбувається завдяки вдосконаленню здібностей людини до саморегуляції, правомірним стає існування й інших моделей психотерапії. За визначенням російського дослідника В.В.Століна – релігійна, філософська, психологічна, соціологічна та інші немедичні моделі психотерапії можуть бути розкриті за допомогою наступної структури: цілеспрямований психологічний вплив, що ґрунтується на природі соціальної взаємодії; наявність таких психологічних процесів або станів, на які й спрямовано ці впливи; наявність психологічних причин, що постали основою симптомів немедичного характеру; наявність самих симптомів немедичного характеру. Тому і можна говорити про психотерапевтичні впливи релігії, що йдеться не про медикаментозні методи лікування, а про психологічні прийоми впливу. В цьому плані важливим також є словосполучення «цілеспрямований психологічний вплив». У межах проблеми формування релігійної свідомості, організатор процесу (священик, проповідник) повинен усвідомлювати, які соматичні, емоційні, інтелектуальні зміни відбуваються з віруючими при цілеспрямованому впливі, яким є його механізм впливу на особистість. Будь-яка дія однієї людини на іншу людину, будь-яке враження впливають на певну особистість. При цьому, особливу роль відіграє контекст.

У цілеспрямованих впливах, в якості конституюючих утворень контексту виступають: спеціально організовані ситуації; знання священиком або проповідником особливостей впливів; передбачення (планування) результатів таких впливів. Все це створює усвідомлене і чітке цілепокладання, що є характерним для цілеспрямованого психологічного впливу. Метод, що досліджується нами, знаходиться в межах «недирективної терапії», тобто, йдеться про те, що впливи релігійного характеру, які, за певною мірою, передбачають конкретний рівень особистісної свободи і ступінь самовиразу. Безперечно, в цьому випадку, ми не маємо права розглядати діяльність певних нетрадиційних релігій, певних рухів та сект в Україні, які є загрозливими для психіки людини і, навіть, для її життя.

Література:

1. Карвасарский Б.Д., Абабков В.А., Александров В.А. и др. Психотерапевтическая энциклопедия / Б.Д.Карвасарский, В.А.Абабков, В.А.Александров и др. – СПб.: Питер, 2006. – 943 с.

2. Карвасарский Б.Д. Психотерапия / Б.Д.Карвасарский. – М.: Медицина, 1985. – 303 с.
3. Карвасарский Б.Д. Неврозы / Б.Д.Карвасарский. – М.: Медицина, 1990. – 572 с.
4. Попович М.В. Рациональність і виміри людського буття / М.В.Попович. – К.: Фара, 1997. – 290 с.
5. Поршнев Б.Ф. О начале человеческой истории //(Проблемы палеопсихологии) /Б.Ф.Поршнев. – [Под ред. Б.А.Диденко]. – М.: «ФЭРИ-В», 2006. – 640 с.
6. Jaspers K. Philosophie / K.Jaspers. – Munchen, 1978. – Bd. I – III. – S. 1-78.

Васильева И.В. Проблема становления человека: философско-религиозно-аспект

Проанализованы виды сознания человека и особенности религиозных и психологических воздействий на него. Рассмотрены современные подходы к психотерапии, её основные модели, способы влияния на психику человека.

Ключевые слова: антропогенез, религия, сознание, метафора, метонимия, психотерапия.

Vasylieva I.V. The problem of human becoming: philosophical and religious aspects

Human being's kinds of consciousness and special feature of religious and philosophical influences were analyzed in this article. Contemporary views of psychotherapy, its main models and ways of influence on human's psycho were regarded.

Keywords: anthropogenesis, religion, conscience, metaphor, metonymy, psychotherapy.

ВПЛИВ ХРИСТИЯНСЬКОЇ ПАРАДИГМИ НА ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ ЗАСАД ДЕРЖАВОБУДІВНИЦТВА В СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ ЄВРОПІ: СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ

Найчук А. В.©

*Докторант Національного педагогічного університету
імені М. П. Драгоманова*

Аналізується вплив християнської парадигми на процеси формування нової державної моделі в Європі.

Ключові слова: *цивілізація, християнство, православ'я, католицизм, держава, парадигма, модель, влада, політика, політичне.*

На даному етапі історичного розвитку у вітчизняній теорії держави склалася ситуація, коли адекватне осмислення політичних явищ минулого і сучасності потребує суттєвого розширення дослідницького контексту з використанням принципово нових для політичної науки наукових методів, які носили б парадигмальний характер. Донедавна історія держави вибудовувалася на історично-формаційному підході, в основі якого лежить теорія суспільно-економічної формації, розроблена К. Марксом і Ф. Енгельсом, яка охоплює усі сторони суспільного життя в його органічному зв'язку та взаємодії. Фундаментом кожної формації слугує певний спосіб виробництва, а виробничі відносини формують її сутність. Разом із тим, формація охоплює відповідну надбудову, традиції, звичаї, мораль тощо [1, с.81-82]. Тобто, спосіб виробництва матеріального життя вибудовує соціальний, політичний і духовний процеси життя взагалі. Не свідомість людей визначає їхнє буття, а навпаки, їхнє суспільне буття визначає – свідомість. Уся історія людства – природно-історичний процес зміни суспільних формацій і суспільних відносин. Перша з них, це формація первісного комунізму – коли відсутня соціальна нерівність. Виникнення класової нерівності призвело до утворення нової рабовласницької формації, в якій виникає держава і зароджується право. В подальшому, в залежності від форм власності, відбувається почергова зміна формацій (феодална, капіталістична, комуністична). В комуністичній формації відпадає експлуатація людини людиною, бо власником засобів виробництва стане сам народ [2. с.13; 3, с.68]. Проте формаційний підхід, як і марксизм в цілому, за останні роки був переусвідомлений і отримав відповідно критичну оцінку, як з боку філософів, істориків, так і з боку політологів. По-перше, при економічному детермінізмі, применшується роль духовно-культурних факторів, в

тому числі політичної надбудови. По-друге, спроба підняти усю різноманітність цивілізаційних ареалів людства до унітарно-стадійної моделі історичного процесу у вигляді п'яти формацій, залишає поза увагою особливості політичного та економічного розвитку як окремих країн, так і цілих регіонів. Ю. Павленко з цього приводу зазначає: «Ортодоксально-офіційна лінія, спираючись на ленінське, а відтак і сталінське бачення історичного процесу, наполягала на тому, щоб після первісного стану людство послідовно пройшло рабовласницьку та феодальну формації, принципово не розрізняючи західний і східний шлях розвитку» [3, с.69].

В якості певної альтернативи поняттю соціально-економічної формації, для характеристики основних етапів історії держави, виступає термін «цивілізація» (від лат. *civilis* – громадянський) – форма суспільного життя людей, якій властиве відтворення власної матеріальної і соціально-політичної структури відносин на основі пріоритету властивих їй духовних норм, цінностей, ідеалів і життєвих сенсів [4, с.383]. Суть цивілізації – унікальні ціннісні світи, в яких, «люди різних цивілізацій по-різному споглядають на відношення між Богом і людьми, індивідом і групою, громадянином і державою, батьками і дітьми, чоловіком і дружиною, мають різні уявлення про співвідношення значущості прав і обов'язків, свободи і примусу, рівності та ієрархії» [5, с.35]. Поняття «цивілізація» дозволяє зрозуміти історію як поліфонічний, багатомірний процес, у якому відбувається діалог між різними цивілізаціями і культурами. З погляду на потреби аналізу внутрішніх проблем тієї чи іншої спільноти поняття «цивілізація» задає гуманістичний, ціннісний імператив і дає змогу орієнтуватися на рух до певних моральних, а разом з ним до соціальних, політичних та інших цінностей [6, с.173-175]. В даному контексті заслуговує на увагу «християнська цивілізація», центрами якої на певному історичному етапі стали Візантія і Рим, і яка, на думку М. Краснова, сприяла тому, що «Європа в підсумку стала визначати долі всесвітньої цивілізації. Саме поширення, домінування християнських принципів, які витіснили і замінювали язичницькі, в значній мірі дозволило стримати молоді європейські народи та їхні державні утворення від тих негативних початків, які завжди присутні в людині, яка не знає істинного Бога» [7, с.111].

Різні аспекти становлення та розвитку християнської православної та західної моделі державобудівництва розглядали А. Каждан, Г. Литаврин, З. Удальцова, Л. Тихомиров, І. Медведєв, Ф. Успенський та інші. Проте їхні дослідження базувалися на формаційному підході, основою якого, як уже зазначалося, виступає економічний фактор.

Метою даної статті є соціально-філософський аналіз впливу християнської парадигми на формування політичних відносин у Візантії та країнах Західної Європи.

Християнство, як одна із найбільш розповсюджених релігій у світі, у своєму розвитку пройшло шлях у більш ніж дві тисячі років. Спочатку християнство знайшло своє розповсюдження в середовищі іудеїв і рахувалося ересою в середині іудаїзму. З часом, дана релігія вийшла за національні межі Іудеї і, починаючи з кін. I ст. до н. е. стала інтенсивно поширюватися на території усєї Римської імперії. Протягом I-III ст. н. е. християнство жорстоко переслідувалося з боку держави і тільки в 311 р. було легалізоване. Переломним моментом для християнства став 324 р., коли імператор Костянтин Великий проголосив християнство офіційною державною релігією імперії. Утвердження християнської церкви, як окремої інституції, цілком незалежної від держави і наділеної правом активно впливати на духовні запити, «не безпідставно можна вважати найреволюційнішою подією в Європі» [8, с.181]. Саме християнство, християнська церква, на думку К. Ясперса, є найбільшою і найвеличнішою формою організації людського духу, яка будь-коли існувала. З іудейства сюди перейшли релігійні імпульси і передумови (для історика Ісус – останній серед низки іудейських пророків, який усвідомлював свій зв'язок з ними); від греків – філософська широта, ясність і сила думок, від римлян – організаційна мудрість у сфері реального. В результаті такого поєднання виникає цілісність, яку ніхто не передбачав: з одного боку, дивовижно складний результат у синкретичному світі Римської імперії, з іншого – ціле, яке наповнюється новими релігійними і філософськими концепціями «Християнська церква, – зазначає дослідник, – зуміла поєднати найсуперечливе, увібрати в себе усі ідеали, які на той час вважалися найвищими, і надій зберігати їх у вигляді непорушної традиції» [9, с.82].

Вплив християнства на Європу був не тільки духовним, але й політичним. Як тільки претензії Римської держави на вплив у релігійні проблеми на рівні з політичними було відхилено, той же «християнин зміг зайняти лояльну позицію щодо імперії як громадянин або солдат, а церква вже фактично пристосувалася надавати підтримку світській владі, навчати своїх adeptів чеснотам послуху та вірності, виховуючи їх лояльними громадянами» [8, с.185].

Особливості християнського підходу до політичних інституцій базувалися на двоїстій природі людини, що знайшло відображення у праці Августина Блаженного «Про град Божий». Божественна мета історії реалізується, вважав Августин, у протиборстві двох великих спільнот людей, що змішані в реальному історичному процесі. Це, з одного боку, спільнота земна, чи місто (царство) земне, прототипом якого слугувала Римська держава, з іншого боку – спільнота небесна, або місто (царство) Боже. Першу складають ті, що живуть за людськими законами і будуть покарані після смерті, другі – ті, що узгоджують своє життя з Божою волею,

і будуть залучені до царства Божого. Проте, створюючи вчення про принципів відмінність світського і духовного об'єднань людей, світської та релігійної влади, Августин все ж не заперечував і певної позитивної ролі світської держави. Зверхність церкви над державою він вважав очевидною. Водночас він визнавав право держави на підтримку церкви: втручання в боротьбу церкви, зрозуміло, на боці останньої, проти еретиків та релігій, що не відповідали християнській традиції [10, с.439-444]. Основною суспільною функцією церкви, що формує її сутність, є намагання бути «душею» суспільства, тобто силою, яка пов'язує й ідеально направляє суспільне життя [11, с. 96]. Саме даний аспект, у співвідношенні долі впливу «церква – держава» на суспільство, ліг в основу формування візантійської та західної моделей державобудівництва.

Щоб з'ясувати спільні та відмінні риси даного процесу, ми пропонуємо використати поняття «політика» або, за К. Шмідтом, «політичне», тому, що політика є галузь використання вищих здібностей людської істоти до конкретної реальності оточуючого світу, втіленого у простір суспільних зв'язків і відносин.

Одним із перших мислителів, який спробував усвідомити і розкрити сутність політики, був Аристотель. Він назвав її «вищим мистецтвом», вбачав у політиці «вищу форму колективного буття людей», а людину вважав «політичною твариною»: людина за своєю природою є істотою політичною, а та, що в силу своєї природи, живе поза державою – або недорозвинена в моральному розумінні істота, або надлюдина [12, с.376-379]. В подальшому, попри все розуміння підходів до визначення сутності політики, їх можна звести до двох основних:

по-перше, розуміння політики як зіткнення та протиборства великих груп людей, соціальних спільнот, прагнення до панування одних над іншими, намагання мати перевагу у здійсненні інтересів;

по-друге, це спроби вбачати у політиці узгодження інтересів різних соціальних груп, підпорядкування їх спільному початку, досягнення загальнозначущих цілей [13, с.24-29].

Слід зазначити, що жодна з цих позицій, які, здавалося б, виключають одна одну, не є хибною. Більш того, сформувані повне, цілісне уявлення про політику можна, лише взявши до уваги обидві.

Спробу поєднати два підходи до визначення політики, надати їй онтологічного значення, зробив К. Шмідт, який ввів термін «політичне». Думка К. Шмідта складалася з того, щоб відійти від вузького, функціонального, прагматичного розуміння політики. Науковець, спираючись на дані філософські традиції пропонував розглядати політичне як дещо самостійне, самоцінну реальність, яка визначається власними критеріями і первинна щодо таких конкретних проявів, як класи, система управління, право тощо

[14, с.290-310]. Відповідно, політичне можна трактувати як усвідомлення досвіду масштабного минулого, засвоєння (або формування) якісного міфу про це, пошук людиною власного місця в масштабних реаліях історії і, нарешті, формування певного плану дії, розроблення цілей і завдань відносно оточуючої дійсності, які людина має намір з цього часу впроваджувати в життя [15, с.156-159]. Із зазначеного вище ми можемо констатувати, що політичне виражає себе через групу певних явищ, які є єдиною фундаментальною реальністю – «онтології політичного», до яких, за О. Дугіним, входять: влада, ціль, проект суспільства, ієрархія, оперування з нерівністю, розподіл суспільних функцій, колективна ідентифікація, легітимізація насилля, ціннісна система [16, с.13-25], які й стануть основою нашого аналізу в дослідженні східних та західних християнських держав.

Під час кризи римської імперії в III столітті східні і західні провінції імперії довгий час знаходилися під владою різних імператорів. В цей час на сході знову відродилися та почали укріплюватися еліністичні традиції, які піддавалися гонінню під час римського панування. При Діоклетіані влада була поділена між двома «августами» і двома «цезарями». Із заснуванням Константинополя у східних провінцій з'явився єдиний політичний і культурний центр. Створення константинопольського сенату ознаменувало консолідацію їх пануючої верхівки – сенаторського стану. Константинополь і Рим стали двома центрами політичного життя – «грецького» Сходу і «латинського» Заходу. В ході церковних дебатів окреслився і розподіл східної та західної церков. На кінець IV ст. усі згадані процеси були на такій стадії, що розподіл у 395 р. імперії між наступниками останнього імператора єдиної Римської держави Феодосія – Гонорієм, який став першим імператором Заходу, і Аркадієм, який став першим імператором Сходу, було сприйнято як «природне» явище. З даного часу історія двох держав, які утворилися, отримала свій вектор розвитку [17, с.66-67].

Візантійська імперія протягом майже всього свого існування була складним етногеографічним і політичним ареалом, в кордонах якого під єдиною державною і церковною владою проживала значна кількість етнічних груп, які одночасно знаходилися на різних рівнях суспільно-соціального та культурного розвитку. Складна динаміка взаємодії між етнічними групами, а особливо з населенням Греції, проявлялася, в діючих одночасно з різною інтенсивністю в різних районах у двох процесах: асиміляції і етнічної консолідації (дезінтеграції) [18, с.157]. Відповідно, вибудовувалася і державна доктрина імператорської влади у Візантії, яка характеризувалася дуалізмом. Обґрунтування її існування базувалося: з одного боку, Візантія, з погляду її жителів, була Римською державою і вони сприймали її досить специфічну ідею імператорської влади; з іншого боку, константинополь-

ський імператор був християнським монархом. В результаті відбувається поєднання різних моделей організації монаршої влади, що знайшло своє вираження у формуванні «православної монархії» – як «історичної форми існування християнсько усвідомленого політичного» [19, с.40; 16, с.224]. В основі нової моделі політичного постали християнські теорії катехона (утримання) та хліазма (тисячолітнього царства). Проте слід зауважити, що в якості катехона священники визнавали саме імператора, а не проводиря церкви – папу або патріарха. Звідси влада імператора прирівнювалася до божественної. Якими би методами імператор не досягав престолу – інтригами, вбивствами тощо – визнавалося, що Бог зніс його на царський трон і коронація механічно очищає його від усіх раніше заподіяних гріхів. Божественний імператор визнавався владикую всесвіту єйкумени, а землі, які знаходилися під владою «варварів», лише тимчасово ним втрачені. Він був єдиним дійсним правителем, тоді як усі інші лише «архонтами» [20, с.157]. Культ імператорської влади був призначений для того, щоб емоційно вплинути на підданих, підняти імператора до рівня божества, підкреслити його всесильність. Саме православний імператор, сам факт його існування, виступав як гарант «хліазму».

Другим важливим моментом для Візантії було трактування проблеми рівності: Всезагальна рівність у візантійському розумінні оберталася всезагальним безправ'ям перед могутнім імператором. Якщо ідеологи візантійської держави оголошували імператора «справедливим отцем» усіх громадян, «загальним благом» й утіленням законності, то усе населення імперії – як його підданих. Звідси управління справами в державі безперечно належало імператорові, а піддані виступали безправними виконавцями його волі [20, с.156]. Виходячи з того, що імператор виконував місію «спасіння», відповідно усі піддані, незалежно від своєї діяльності та місця в суспільстві, виступали співучасниками у всезагальному «спасінні», тобто були рівними між собою при виконанні «божественної волі». Відтак кордони між церковним і не церковним не мали чіткої межі. Імперія, на думку О. Дугіна, перетворилася у всезагальну літургію («спільну дію») пронизану церковною сакралізацією [16, с.226]. Роль церкви, в даному контексті, полягала в тому, щоб бути підтримкою імператорові в його діях і органічно співпрацювати з ним. Дане співвідношення між світською та церковною владами стало основою нової політичної ідеї – «симфонія влади», що передбачає політичний лад, заснований на владі православного імператора, який править імперією з опорою на патріарха, священнослужителів. Модель «симфонія влади» є характерною рисою православної держави, основою православної політики. Через призму «політичного» дану модель можна відобразити таким чином:

1. Влада: безмежна влада імператора, в основі якої лежать догми православного християнства.
2. Ціль: всезагальна літургія для врятування та перетворення світу.
3. Ієрархія: переосмислення римської соціальної ієрархії через призму православ'я, коли усі стани інтегруються для «божественної справи».
4. Правова система: перевага церковного, етнічного усвідомлення над правовим.
5. Колективна ідентифікація: православна держава, православне суспільство, де громадянство співпадає з православною вірою.
6. Насилля: зовнішні та внутрішні вороги православної церкви.
7. Ціннісна система: православне вчення [16, с.236-237].

Західна Римська імперія політично сформувалася на початку V століття, проте вона проіснувала недовго. Під тиском варварських племен імперія почала втрачати свої позиції, і в 476 р. нашестя остготів, на чолі з королем Одоакром, остаточно припинило її існування [21, с.31-32]. Як результат, на території Західної Римської імперії запанувала роздрібненість – різні області потрапили під правління окремих германських князів. Разом з тим, як пише А.Корсунський, «виникнення варварських германських королівств спонукало до зародження нових політичних відносин, які якісно відрізняються від системи військової демократії германців та римських державних інституцій» [21, с. 34]. Водночас у даній ситуації виникла потреба у створенні «елементу», який сприяв би консолідації західноєвропейського світу. Ним стають римські папи, які взаємодіяли з конгломератом західних королів і за рахунок розповсюдження християнства підтримували певний конфесійно-культурний централізм. До того ж, основу централізму складала ієрархічна організація католицького кліру, яка володіла певними рисами, автентичними державами: вертикальною владою, єдиним інформаційним полем, єдиною мовою (латинь) богослужіння. Відтак, як зазначає М. Блок, «в цьому християнському суспільстві жодна функція колективного інтересу не здавалася більш потрібною, аніж та, яку здійснювали вище згадані духовні організації» [22, с.103]. Дана ситуація спонукала до встановлення своєрідних відносин між церковною та світською владою, прерогатива в яких віддавалася церкві, що сприяло виключному впливу останньої на суспільство і державу.

У 800 р. церковна єдність Західної Європи окреслила новий організаційний вимір в імперії франкського монарха Карла Великого, який об'єднав під своєю владою значні європейські території. До часу правління Карла Великого західні провінції Римської імперії «*de jure*» належали константинопольському імператорові, який формально вважався єдиним джерелом законної влади. Під виглядом того, що Східною імперією правила жінка –

цариця Ірина, яка відмовила дочці Карла в морганатичному шлюбі з Костянтином IV, Карл Великий оголосив себе «імператором Священної Римської Імперії». Визнання законності своїх претензій на імператорський титул Карл отримав від римського папи Лева III, який здійснив його урочисте «помазання» на царство [10, с.476-477]. Таким чином, у відносинах між імператором і папою виникає своєрідний взаємозв'язок: з одного боку, імператором неможливо було стати без акту коронації, який здійснював папа в Римі; з іншого, протягом декількох століть будь-який сильний імператор претендував на право «призначати або скидати римського папу». Відповідно «держава і церква» знаходилися в «постійній суперечності, висували тотальні претензії, які «пом'якшувалися» лише внаслідок неминучості компромісу...» [9, с.88]. Звідси вибудовуються і три моделі політичного характерні для Західної Європи.

Основою першої моделі стала теорія повної теократії, яка передбачає не тільки релігійну, але й соціально-політичну домінацію церкви на усьому просторі західно-християнського впливу. Відповідно до вчення Августина Блаженного про панування Божої держави (церкви) над світською – світла над темрявою, римський папа, який одержує свій «блиск», авторитет від сонця «запозичує» його королівській владі. Даний дуалізм передбачає не стільки синергію влади духовної і світської, скільки підпорядкування свідомо «грішної» світської влади держави духовній владі «града Божого». Дане співвідношення знайшло своє вираження у вислові папи Боніфация VIII: «Я – Цезар, я – імператор» [21, с.172-174; 16, с.245-246].

Водночас із першою моделлю формується друга – «теорія двох мечів», яка припускала двоїсту організацію управління суспільством. Духовні справи та ідеї вічного спасіння підлягають під вплив церкви і складають окрему галузь знань, за яку відповідають священнослужителі; мирські, громадянські інтереси, засоби підтримання спокою, порядку і правосуддя передавалися до державних органів управління. В даній моделі церква не подавляє світський початок, вона перетворює його у свого «молодшого союзника», підвищує його теологічний і еклесіологічний статус. Відповідно відбувається процес, в якому кожна із влад (церковна та світська) має потребу в іншій. Як писав римський папа Гелазіус I, «християнським імператорам єпископи потрібні для досягнення вічного життя, а єпископи без імператорських декретів не могли б впливати на хід мирських справ» [8, с.194].

Третя модель політичного отримала назву «псевдо-візантизм». Найбільшого радикалізму «псевдо-візантизму» набуває під час правління німецьких князів Штауфенів – Фрідріха Барбароса, Генріха IV та Фрідріха II, які спробували побудувати в Західній Європі аналог візантійської політичної моделі, згідно якої західноєвропейська ейкумена усвідомлюва.

Щодо основних компонентів політичного, то О. Дугін їх вибудовує таким чином:

1. Влада: центр Ватикан, висловлювання папи становлять абсолютну істину. Світська влада (монархія) виражається через призму лояльності до західного християнства, Ватикану.

2. Ціль: жорстке обмеження земного на користь августинського «божественного», в межах католицької теократії та моралі.

3. Ієрархія: прагнення до максимальної влади кліра; становлення станової монархії.

4. Правова система: певна релятивація громадського права на користь церковного.

5. Колективна ідентифікація: католицька ейкумена (регіони, культурно й геополітично підпорядковані християнському Заходу), наддержавне, тобто католицьке самоусвідомлення.

6. Насилля: насилля заради врятування душі; католицьке розуміння справедливих війн (христові походи); інквізиція проти внутрішнього ворога.

7. Ціннісна система: сама католицька Церква, католицьке вчення, схоластична філософія.

Отже, проаналізувавши вплив християнської парадигми на соціально-політичне життя суспільства, можна зробити висновок: по-перше, визнання християнства державною релігією сприяло формуванню нових моделей політичного; по-друге, християнські цінності, традиції стали основою суспільно-політичного життя, формуючи його «проект», правову систему, колективну ідентифікацію тощо. Щодо ролі християнства в державобудівництві, то вона визначалася в залежності від співвідношення впливу: церква – держава. В результаті, сформувалося дві моделі держави – православна Візантійська імперія, для якої характерно співучасть в управлінні державою імператора та патріарха, в якій імператор виступає як «катехон», що в певній мірі характерно для держав Стародавнього Сходу, та моделі держав Західної Європи, в яких основну роль прагнула відігравати церква, що призводило до протистояння між церковною та світською владами. В результаті, з одного боку, в Західній Європі сформувалася нова соціально-політична ієрархія – станова монархія, на якій базувалося середньовічне суспільство, з іншого, на думку К. Яспеса, «завдяки постійному протистоянню духовної і світської напруги» Захід отримав «його духовну енергію, його свободу, його нахили до постійних пошуків, здатність до відкриттів, глибину його досвіду, яка відрізняла його від стану єднання і відкритості в усіх східних імперіях, від Візантії до Китаю [9, с.88].

Таким чином, у даній статті, ми не лише окреслили основні засади впливу, християнської парадигми на формування держав у Європі, але й

намітили можливі перспективні напрями подальшої розробки цієї проблематики в контексті питань консолідації та ціннісної ролі християнства в державобудівництві.

Література:

1. Людвиг фон Мизес. Теория и история: интерпретация социально-экономической революции / Пер. с англ.; под. ред. проф. А. Г. Грязновой. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2001. – 295 с.
2. Андреева О. А. Проблемы методологии истории государства и права // История государства и права. – 2004. – № 3. – С. 13-17.
3. Павленко Ю. В. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства: Навч. посібник. Вид. 2-ге, стереотип. / Відп. ред. та автор вст. слова С. Кримський. – К.: Либідь, 1999. – 360 с.
4. Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів. – К.: Генеза, 1997. – 400 с.
5. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций // Полис. – 1994. – № 1. – 321 с.
6. Звонарева О. С. О цивилизационном подходе в теории государства и права // Правоведение. – 2003. – № 4. – С. 173-180.
7. Краснов М. А. Государство и небо (отрывки из ненаписанной книги) // Полития. – 2006. – № 4 (39). – С. 107-135.
8. Себайн Джордж Г. Торсон Томас Л. Історія політичної думки / Пер. з англ. – К.: Основи, 1997. – 838 с.
9. Ясперс К. Смысл и назначение истории / Пер. с нем. – М.: Политиздат, 1991. – 527 с.
10. Рассел Б. История западной философии и ее связи с политическими и социальными условиями от Античности до наших дней: В трёх книгах. Издание 5-е, стереотипное. – М.: Академический Проект, 2006. – 1008 с.
11. Франк С. Л. Духовные основы общества. – М.: Республика, 1992. – 511 с.
12. Аристотель. Политика: Сочинения в 4-х т. / Пер. древнегреч.; Общ. ред. А. И. Доватура. – М.: Мысль, 1983. – Т. 4. – 830 с.
13. Політологія: Підручник / І. С. Дзюбко, К. М. Левківський, В. П. Андрущенко та ін.; За заг. ред. І. С. Дзюбко, К. М. Левківського. – 2-е вид. випр. і допов. – К.: Вища шк., 2001. – 415 с.
14. Шмитт К. Понятие политического: Антология мировой политической мысли в 5 т. / Под. ред. Т. А. Алексеевой. – М.: Мысль, 1997. – Т. 2. – С. 290-310.
15. Алексеева Т. А. Политическая философия. От концепции к теории. – М.: РОССПЭН, 2007. – 397 с.

16. Дугин А. Г. *Философия Политики*. – М.: Арктогея, 2004. – 616 с.
17. *История Византии: в 3-х т. / За ред. З. В. Удальцова*. – М.: Наука, 1977. – Т. 1. – 523 с.
18. Литаврин Г. Г. *Византийское общество и государство в X-XI вв.* – М.: Наука, 1967. – 311 с.
19. Глушаченко С. Б., Сальников В. П., Макаров Д. А. Особенности института императорской власти в Византийской империи // *История государства и права*. – 2004. – № 4. – С. 40-43.
20. *История Византии: в 3-х т. / За ред. А. П. Каждан*. – М.: Наука, 1967. – Т. 2. – 471 с.
21. Корсунский А. Р. *Образование раннефеодального государства в Западной Европе*. – М.: Изд-во Московского университета, 1963. – 187 с.
22. Блок М. *Феодальне суспільство / Пер. з фран.* – К.: Вид. дім «Всесвіт». – 2001. – 528 с.

Найчук А. В. Влияние христианской парадигмы на формирование политических основ государственного строительства в Средневековой Европе: социально-философский анализ

Анализируется влияние христианской парадигмы на процессы образования новой государственной модели в Европе.

Ключевые слова: цивилизация, христианство, православие, католицизм, государство, парадигма, модель, власть, политика, политическое.

Naychuk A. V. The influence of The Christian paradigm on the formation of political principles of the state building in The Medieval Europe: socio-philosophical analysis

This article deals with influence of the Christian paradigm on the process of the new state model foundation in Europe.

Keywords: civilization, Christianity, orthodoxy, Catholicism, state, paradigm, model, authority, policy, political.

УДК 1(477)(091)

АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ХАРАКТЕР РЕЛІГІЙНО-ФІЛОСОФСЬКОГО ВЧЕННЯ ПАЇСІЯ ВЕЛИЧКОВСЬКОГО

Пігош М. А. ©

Асистент кафедри філософії і культури Львівської комерційної академії

Розглядається проблема людини у творчій спадщині українського мислителя XVIII ст. Паїсія Величковського. Аналізуються антропологічні питання сутності та призначення людини, її ролі й місця у світі.

Ключові слова: *людина, духовність, душа, духовне вдосконалення.*

Центральне місце в українській філософській думці посідає етична проблематика – питання про сутність людини, її призначення у світі. Багато філософів, богословів, культурологів приділяли й приділяють значну увагу проблемі людини. До цієї ж проблеми звертався й український християнський мислитель XVIII ст. Паїсій Величковський. Але творча спадщина мислителя, малодосліджена та ще не стала об'єктом системного аналізу в українській історико-філософській літературі. Дослідники які зверталися до постаті Паїсія Величковського основну увагу приділяли життєвому шляху мислителя. Так Сергій Четвериков написав працю «Молдавський старець Паїсій Величковський. Його життя, вчення і вплив на православне монашество», митрополит Іларіон (Іван Огієнко) літературно-богословську монографію «Старець Паїсій Величковський. Його життя, праця та наука», А. М. Окара статтю «Паїсій Величковський та Григорій Сковорода в культурному оточенні XVIII століття». В полі зору цих та інших авторів статей та монографічних досліджень – загальні питання творчості Паїсія Величковського, його перекладацька та релігійно-богословська діяльність, натомість філософські та антропологічні проблеми не досліджені. Наприклад, у колективній монографії «Проблема людини в українській філософії XVI – XVIII ст.» (Львів, 1998) погляди Величковського не представлені. Отже, вивчення та дослідження творчої спадщини, а саме філософсько-антропологічних питань є актуальними та важливими, тому що усе вчення мислителя звернуте на людину та її духовність. Тому основною метою та завданням статті є осмислити та проаналізувати антропологічне вчення Паїсія Величковського і висвітлити погляди мислителя на різні аспекти духовно-внутрішнього буття людини.

Основну увагу Паїсія Величковського зосереджує на духовності людини. Не просто роздумує над проблемою духовності, але і наставляє людину, щоб вона звернула увагу на свій внутрішній світ, який визначає її індивідуальність. Паїсій Величковський зорієнтований на осмислення та з'ясування її морально-духовних начал. Постійно наголошував на визначальній ролі внутрішнього світу людини в її життєдіяльності. Підхід до проблеми людини в тому вигляді, як вона представлена у вченні Паїсія Величковського є трансформацією вчень отців церкви.

Можна сказати, що у вченні Паїсія Величковського відображалися всі основні проблеми християнської антропології. По-перше, це проблема складу людини, взаємин душі і тіла, що розуміється як взаємозв'язок двох засад – фізичного і духовного. По-друге, це проблема образу і подоби Бога в людині. І, нарешті, по-третє, проблема кінцевої мети людського буття, що спонукає людину до духовної діяльності.

В історії філософії від часів античності людина розглядається як дуалізм тіла й душі. Паїсій Величковський також вважав, що людина – подвійна істота, єдність душі й тіла. Одним з центральних положень в дослідженні людини є синтез двох протилежних властивостей: тілне і духовне. Одна з двох ознак завжди переважає. Але перевага повинна бути за духовним, а тіло має підпорядкуватися душі. Подвійність людської природи породжує велику внутрішню боротьбу всередині людини, коли тіло протистоїть духу, а дух – тілу. Відбувається вибір між божественним і тимчасовим, тілним. Паїсій Величковський стверджує, що людина не повинна бути полонена пристрастями, але повинна прагнути до вищих ідеалів, до Бога. З цього приводу він писав: «Первый шаг в борьбе против мира сего – оставить его, отвергнуть его сладострастие. Прелестное мечтание красот его, тленное богатство, временное веселье, принять добровольную нищету Христову» [1, с.291].

Людина, з одного боку, є істотою чуттєвою, яка живе у фізичному світі, але її призначенням є світ вищий, надчуттєвий, інтелегібельний, вигнанцем якого вона стала внаслідок гріхопадіння. Своім тілом і почуттями вона належить першому світу, а розумом – другому. І тим не менше, людина єдина: вона є не тільки розумна душа, не тільки тіло, але душа і тіло разом. Очищена і просвітлена душа осягає, що все реальне в цьому світі є таким настільки, наскільки воно є причетним до божественної реальності. Людина служить зв'язком двох світів – духовного і матеріального і поєднує в собі елементи одного та іншого. Вона єднає в собі всю сукупність створеного буття, підпорядковуючи одну другій, нижчу – вищій.

Людина, на думка Величковського, відступає від духовних основ життя і переносить центр життя на зовнішнє та матеріальне. Це поворот з духовної глибини, з якою зв'язані людські сили, до якої вона внутрішньо прикри-

плена. Спрямувавшись з духовного та внутрішнього на матеріальну сферу, людина віддаляється від внутрішнього сенсу життя. Будучи відірвана від своїх духовних коренів, від Божественного центру життя, вона приречена на духовну вбогість та егоїзм.

Надто захопившись матеріальним, людина нехтує духовним життям. А коли вона позбавляється дечого із тих матеріальних благ, то впадає у відчай. І щоб повернути собі душевний спокій, повинна позбутися прив'язаності до тимчасового і найвищою метою для неї має стати наближення до Бога. Людина осягає сенс життя через відношення до Бога, через причетність до вічності у вірі та через віру. Але «підняття» відбувається не відразу. Перед людиною постає довгий шлях сходження нагору, ціль якого – показати обов'язковість і необхідність вибору людиною шляху до Бога. Людина має розвивати свою духовну сутність. Повинна стати духовною людиною та «преобразитися». Преображення в релігійній філософії є найвищим покликанням людини, яке полягає в подоланні її двонатурності, перетворенні зовнішньої людини у внутрішню, набуваючи божественного атрибуту єдності. Людина, преобразившись, досягне вищої форми існування і стане богоподібною.

Паїсій Величковський приділяє велику увагу душі людини, яка є основною в людині. Душа і тіло єдині й нероздільні в земному житті, але водночас їх треба розрізняти, оскільки вони мають різні властивості, призначення й функції. Різниця між душею і тілом полягала в тому, що душа уявляється простою і цілісною, тоді як тіло складається з елементів. В цьому аспекті зауважимо, що душа піддана чуттєвим афектам тією ж мірою, що і тіло, однак вона є тим фактором, який стримує відчуття. Душа оживляє тіло, оскільки тіло без душі стає мертвим. Тіло є «грубим», тоді як душа здатна проникнути будь-де через те, що вона вільна у своїй здатності мислити. Це зближує Паїсія Величковського з Платоном та Августином Аврелієм, в яких людська душа домінувала над тілом. Платон пише: «... чи властивий філософові потяг до так званих насолод, приміром, до їжі й питва? ... чи інші речі, що прикрашають тіло, – цінує філософ їх високо чи нехтує ними, крім, звісно, найнеобхідніших? ... предметом його турбот є не тіло: про тіло він, вважає, анітрохи не дбає і турбується тільки про душу, чи не так? ... Виходить, що філософа можна пізнати по тому, що він намагається звільнити душу від залежності від тіла значно більше, ніж усі інші люди?» [2, с.240-241]. Також Паїсій Величковський вважав, що людина повинна приділяти увагу насамперед духовній стороні життя, а не тілесній. Він зазначає: «О, человек! Если и сто или тысячу лет проживешь на этом свете во всякой пище и наслаждении упитываясь, какъ телець, и прихорашиваясь, какъ лиса; когда же придетъ страшная смертная кончина,

за одинь день покажется жизнь наша, и всякое пресыщєніє и украшеніє исчезнєть безследно, какъ цвєть травы, скоро опадающій» [3, с.6].

Хоча Паїсій Величковський прямо не посилається на Августина Аврелія, а апелює до Святого Письма, проте співзвучність, а надто збіг позицій обох мислителів очевидний. Принцип внутрішнього споглядання вперше висловив Августин. Він доводить глибоке розуміння духовного життя людини. Світ, згідно з вченням Августина Аврелія, ділиться на «горний» і «дольний», людина бачилася роздвоєною на земну і небесну, плотську і духовну. У світі постійно відбувається боротьба й вибір між двома протилежностями: з одного боку «горним» божественним, духовним, а з іншого – «нижчим», плотським, мирським. Паїсій Величковський радить обирати перший шлях, тому що він веде до пізнання Бога і єднає нас з Ним. Він пише: «Не будьте же пленниками дольного мира, тела и смерти, но к горнему миру и бессмертному пределу устремляйтесь, да будете наследниками его света» [1, с.292].

На думку Величковського людина повинна головною метою свого життя бачити не придбання тлінних речей, а духовного багатства, яке від неї ніколи не відійметься. А також скеровувати свої сили на вічне, щоб спасти себе. Він вважав, що треба відректися від «цього світу, і всього гарного і солодкого» [4, с.126]. В означеному плані характерно показано в Паїсія Величковського перехід від способу життя «мирського» до «духовного», який вимагає від людини виконання норм християнської моралі, моральних зусиль і самовідданості Богові.

Ще однією передумовою становлення традиції християнської духовної практики в Паїсія Величковського було уявлення про природу людини, відповідно до якого усе в людині є творінням Бога і пов'язане з Богом. Відповідно, зв'язок людини з Богом торкається всієї людської природи як єдиного цілого й у людині не можна виділити щось причетне Богу, на відміну від іншої частини, цілком гріховної і зовсім Богу далекої.

Людина є істотою розумною, створеною за образом і за подобою Бога і це означає «безсмертя», «нетління». Це, так би мовити, невидима і Божественна, тобто, ідеальна частина людини. Викладене стосується душі. Те, що людина створена «за образом» Бога, означає, що душа здатна здійснити та досягнути певної досконалості, а «за подобою» – що людина наділена свободою волі і спрямована на добро. Свою волю людина має підпорядковувати волі Божій, тому що людина схильна до гріха. Вона сама може збитися з істинного шляху, тому в її житті керманичем має бути Бог та його заповіді.

Людина подібна до Бога у своїх духовних рисах. Бог є дух, і душа людини також є дух. Душа за своєю безсмертністю і духовністю є образом Бога в людині. Людина створена такою, яка усвідомлює, що є благо,

суть добра і зла. Поряд з духовністю і розумністю Паїсій Величковський виділяє в образі Божому свободу волі, любов, здатність до морального вдосконалення, творчий дар. Якщо Бог є абсолютна повнота блага, то людина лише відображає в собі ці блага. Бог має їх самобутньо, а людина має їх від Бога, має їх як дар. У вченні про «образ Бога» закладена ідея про можливості досягнення більш високого і досконалого буття. Тільки в прагненні до першообразу це благо досягається. Оскільки людина не вкорінена в Божественному по своїй сутності, а сотворена «по образу Бога» вона може спастися або загинути – усе залежить від неї. Людина одразу не є досконалою, а тільки здатною до сприйняття досконалості. Уподібнення людини Творцеві можливе завдяки її волі та дії. Вона добровільно обирає свій шлях через свою вільну волю.

Високим є призначення людини, пов'язане з її подобою до Бога. Із розуміння людини як «храму», в якому присутній Бог, відбувається і уявлення про призначення і кінцеву мету її буття. Основне призначення людини є в служінні Богові. За допомогою служіння Богові можливо досягнути вічне життя, і це було і є найголовнішим фактором, що спонукає особистість до виконання заповідей Божих та вдосконалення себе. Людина повинна обрати життєвий шлях. Для Паїсія Величковського цей шлях однозначно був з Богом.

Сутність людини за Паїсієм Величковським – це, насамперед, її духовність й праведне життя. Вона прагне до вищого, ідеального, до духовного життя з Христом. «Для Величковського, – пише А. М. Окара, – антропологічний ідеал – Христос, Боголюдина. Обоження, богоуподібнення, стягання божественної благодаті, божественних енергій – то вищий зміст людського існування» [5, с.221]. Сама для себе людина не може стати абсолютно самодостатньою, вона ніколи не задовольниться собою, своїм станом. Вона повинна наслідувати й брати приклад з отців церкви. Має, якщо вже не так як вони працювали над собою, то хоча б по своїй силі виконувати бодай частину того, що вони чинили та прагнути досконалості. Потрібно працювати над собою, щоб духовно піднятися до морального вдосконалення. Поступово, починаючи з малих «подвигів», людина може досягнути певного рівня досконалості. Паїсій Величковський з цього приводу пише: «Если не можешь такъ какъ святыя отцы трудиться, то хотя по силе твоей начни; со смиреніемъ въ сердечной простоте послужи всякому» [3, с.4].

Паїсій Величковський вважав, що завдяки самопізнанню людина стає спроможною подолати свою гріховність й увійти у внутрішній духовний зв'язок із вищим божественним буттям. Унаслідок цього осяяна небесним світлом людина перетворюється з істоти, прив'язаної до земних бажань і пристрастей, в духовну людину.

У виборі життєвого шляху у людини є альтернатива. Або обирати шлях з Богом і отримати в нагороду за свої духовні подвиги вічне життя, або осуд. Тому майбутнє кожної людини залежить від неї самої, її вчинків та дій на землі. Перед людиною є два шляхи: життя і смерті. Перший шлях – це шлях, який вимагає любити Бога і ближнього, ухилитися від гріхів, не бути гордим, тобто, дотримуватися заповідей Божих. Перелічені вище вимоги до належного морального стану людини багаторазово повторюються у Паїсія Величковського, що свідчить про його особливу увагу до моральної сутності людини. Другий шлях – це шлях гріха, він веде до нещастя, загибелі та до безкінечних страждань.

Важливе значення для людини має, на думку Паїсія Величковського, смирення. Людина не повинна себе возносити та вивищувати над іншими. Насамперед смирення передбачає визнання нашої сотворенності, чітке усвідомлення того, що своє буття людина отримує від Бога. Воно – основна умова і головна передумова всіх християнських чеснот. Людина визнає свою немічність і слабкість перед Богом. Паїсій Величковський пише: «молю и совѣтую о прешедшемъ искушеніи и немощи души твояе не скорбѣти выше мѣры и не отчаяватися, но, съ несомнѣнною надеждою на милосердіе Божіе, начало истинное истиннаго покаянiя за прешедшія немощи предъ Богомъ полагати, ...» [6, с.242]. Тому для Паїсія Величковського покора і смирення – єдина істинна основа духовного життя. Вони потрібні для духовної самодисципліни, для концентрації енергії людини, для морального очищення і звільнення від тягара гріха. Ці чесноти – основа людської поведінки. Паїсій Величковський усвідомлює гріховність, що панує в світі, але це не повинно означати ворожості до цього світу. Навпаки, світ цей потрібно любити й любов'ю рятувати його. Вона є вічною ідеєю Бога про світ й пов'язує людину з Богом, без неї ніщо не має сенсу. Божественна благодать і означає дійсну та справжню істинну любов, яка зігриває, звільняє від зла і просвітлює затуманену душу.

Для Паїсія Величковського основним було духовне самопізнання, самозаглиблення і самовдосконалення, яке досягається за допомогою глибоких внутрішньоморальних, містичних переживань, аскези та Божественного натхнення. Тому духовне вдосконалення відбувається через «умну молитву», читання і осмислення Святого Письма та творів отців церкви, які Паїсій Величковський перекладав і переписував. Він звертає увагу на самопізнання та самовдосконалення через віру та зосередження на духовному. Тому Паїсій Величковський більшого значення надає внутрішньому світу людини, ніж зовнішньому та наголошує, що визначальним в її життєдіяльності мають бути духовні цінності й надбання.

Погляди, думки, почуття Паїсія Величковського були прикуті до проблеми спасіння її душі, а звідси і проблеми досягнення людиною щастя, яка

залежить від душевного спокою людини. Сформульована ідея, що щастя людини полягає у відстороненні від всього зовнішнього, що людина розвиває свої моральні якості. Для людини важливо духовно-моральний багаж, а не матеріальний. Вона має бути багатою в своїх моральних началах, вона повинна визначити своє ставлення до цього світу. Людину постійно щось бентежить, вона постійно чимось не задоволена у своєму житті, перебуває в роздумах над моральним сенсом свого існування або своєї екзистенції. Морально-етична проблема людини ставиться і вирішується ним завжди, як вічна і необхідна основа спасіння людської душі. Паїсій Величковський проникає в живі глибини моральної свідомості людини і знаходить підхід до кожної людини.

Людське життя, на думку Паїсія Величковського, мінливе й скороминуще, у ньому людина багато терпить і переживає багато нещасть. Це пов'язано з суєтністю людини і тим, що вона значну увагу приділяє тлінним речам. Тому на перше місце Паїсій Величковський ставив праведне життя. Він пише: «... не продолжителенъ путь земной жизни; на малое время является и вскорѣ проходитъ. Воистину суета и тлѣніе все сладостное, прекрасное и славное въ мірѣ семь; ибо какъ тѣнь перемѣнчивая, все проходитъ, и какъ во снѣ на этомъ свѣтѣ пребываетъ; сейчасъ кто-либо есть; немного потомъ уходитъ; сегодня съ нами, а по утру гробу предается» [3, с. 7-8].

Паїсій Величковський вважав, що треба мати тверду віру і свої надії покладати тільки на Бога, не впадати у відчай. Лише тоді людина матиме душевний спокій. Віра стосується того моменту людського існування, що особливим чином визначає місце людини у світі. Вона служить розвитку духовного життя, осмислення людиною свого буття та існування до розуміння та пізнання своєї сутності в цьому світі. У всіх життєвих труднощах людина повинна покладатися на Бога. Мислитель зазначає: «надежду спасенія души твоя на едино милосердіе Божіе имѣй безъ всякаго сумнѣнія» [6, с.246]. Плотською, тобто, мирською людиною завжди керує чуттєвість, тому для спасіння потрібно викоринити «духовні хвороби» і прямувати до віри. У вірі людина безпосередньо споглядає Бога і від нього одержує благодать.

Низка тез про природу людини, її сутність, призначення мають конструктивний гуманістичний заряд. Це насамперед положення про вищість духовно-раціонального в людині над матеріально-чуттєвим та про обов'язок індивіда активно сприяти самовдосконаленню своєї сутності і вдосконаленню свого буття. Людина має переорієнтуватися із сфери земних минутих цінностей на вічні та істинні. Так як Платон, неоплатоніки, отці церкви, Псевдо-Діонісій Ареопагіт Паїсій Величковський бачить

призначення людини в її обмежені, уподібненні Богу. А звідси «будь яка філософія, що концентрується на душі, завжди є платонівською» [7, с.59].

Отже, однією з найвищих цілей людської екзистенції за Паїсієм Величковським вважалося досягнення духовної досконалості. В людини має виникнути прагнення до вдосконалення. Через свою досконалисть людина наближається до Бога та досягає певну мудрість. Людина має мати споглядальне ставлення до світу, яке потребує внутрішніх зусиль і вдосконалення. Потрібно спрямувати волю і можливості на духовне, що дає змогу усвідомити та осмислити свою недосконалисть. Все це вимагає зусиль, спрямованих на моральне вдосконалення. Самовдосконалення людини – це «наближення» її до Бога. Тоді життя людини набуває сенс.

Ідеї Паїсія Величковського мають велику цінність та значення для духовного вдосконалення людини. Його вчення «відкривало християнину можливість стати причасником Горнього світу й побачити дійсність в іншому, перетвореному й одухотвореному виді» [5, с.223].

Головним зацікавленням була людина у всій своїй багатогранності, тобто, мислитель ставив собі за мету зрозуміти і дати опис людини, з її пошуками і сподіваннями, тієї людини, яка все своє життя проводить у стремлінні до самопізнання та самовдосконалення. Отже, у поглядах Паїсія Величковського спостерігаємо врахування бінарної природи людини та бачимо певний контраст. З одного боку, людина – слабка істота, час її земного буття обмежений, сама вона є недосконалою і має дуже великий нахил до гріха й зла. Але, з іншого, вона, як духовна істота, завдяки постійній праці над собою може вдосконалюватися, збагачуватися духовно та наблизитися до Бога, отримати в нагороду за свої подвиги й страждання вічне життя.

Література:

1. Величковский Паисий. Поучение на пострижение монашеского чина // Четвериков С., протоиерей. Правда христианства. Переиздание Спасо-Преображенского Мгарского монастыря Полтавская епархия. – Б. р. – С. 291-294.
2. Платон. Диалог «Федон» // Платон. Диалоги. – К.: Основи, 1995. – С. 234-292.
3. Крини Сельные или Цвѣты Прекрасные, собранные вкратцѣ отъ Божественнаго Писанія. О заповѣдяхъ Божіихъ и о святыхъ добродѣтеляхъ Архимандрита Паисія Величковскаго. Изданіе Русскаго Свято-Ильинскаго скита на Афонѣ. – Б. р. – 77 с.
4. Іларіон Митрополит. Старець Паїсій Величковський. Його життя, праця та наука // Митрополит Іларіон (Іван Огієнко). Життєписи великих українців. – К.: Либідь, 1999. – С. 126-239.

5. Окара А. М. Паісій Величковський та Григорій Сковорода в культурному оточенні XVIII століття // Науковий Вісник Українського Історичного Клубу. – М., 2001. – Т. 5. – С. 218-225.
6. Величковский Паисий. Послание Пречестной Госпоже Марии съ Богообранными сестрами // Житие и писания молдавского старца Паисия Величковского. Изд. 3-е. – М., 1892. – С. 239-247.
7. Койре А. Очерки истории философской мысли: О влиянии философских концепций на развитие научных теорий / Койре Александр. – М.: А/О «Издат. группа «Прогресс», 1985. – 286 с.

Пигош М.А. Антропологический характер религиозно-философского учения Паисия Величковского

Рассматривается проблема человека в творческом наследии украинского мыслителя XVIII в. Паисия Величковского. Анализируются антропологические вопросы сущности и назначения человека, его роли и места в мире.

Ключевые слова: человек, духовность, душа, духовное усовершенствование.

Pihosh M.A. Anthropological character of the religious and philosophical doctrine of Paisius Velichkovsky

The problem of a human in the artistic legacy of Ukrainian thinker of the 18th century, Paisius Velichkovsky, is considered. Anthropological issues of human nature and purpose, his role and place in the world are analyzed.

Keywords: human, spirituality, soul, spiritual improvement.

УДК 1(477)(091)

ПАРАДИГМАЛЬНІ ВИТОКИ СОЦІОЛОГІЇ РЕЛІГІЇ У ТВОРЧОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ВЧЕНИХ ХХ СТОЛІТТЯ: ДОРАДЯНСЬКИЙ ТА РАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОДИ

Костриця Д. А. ©

*Аспірантка кафедри релігієзнавства Київського національного
університету імені Тараса Шевченка*

*Розглянуто основні засади та принципи становлення соціології релігії в
українському релігієзнавстві.*

Ключові слова: парадигма, соціологія релігії.

Розвиток соціології релігії, як і усього комплексу релігієзнавчих дисциплін в Україні у ХХ столітті умовно можна розділити на такі етапи: дорадянський, до якого варто відносити праці вітчизняних вчених що вийшли у світ у період 1900 – 1917 (для праць що видавалися за кордоном даний період необхідно подовжити до кінця 1920-х років). Другий радянський етап розпочинається у 1925 році з виходом щомісячника «Безвірник», який вперше на теренах Радянської України висвітлював релігієзнавчу проблематику. Закінчився даний період у 1991 році із здобуттям Україною незалежності. Відповідно у 1991 році розпочинається пострадянський, або сучасний етап українського релігієзнавства. На нашу думку, у контексті дослідження витоків соціології релігії необхідно детально ознайомитись із здобутками дорадянського та радянського періодів як таких, що заклали методологічні та парадигмальні підвалини сучасного релігієзнавства в Україні. Дослідження становлення соціології релігії в Україні у період перших років незалежності має бути оформлено окремою роботою, оскільки зазначений, короткий, але надзвичайно змістовний період, досі, має багато неоднозначних граней, які можливо проаналізувати лише після дослідження попередніх здобутків, яким присвячено дану статтю.

Актуальність даної теми визначається необхідністю систематизувати та впорядкувати вітчизняний науковий доробок у галузі сучасного релігієзнавства, зокрема соціології релігії. Соціологія релігії є однією з практично-прикладних дисциплін, яка дозволяє отримати конкретні науково обґрунтовані знання про сучасну ситуацію у конфесійному полі України. Надзвичайно важливою є необхідність долучити до сучасних досліджень методологічні здобутки та наукові погляди що містяться у науковій творчості українських вчених ХХ століття, як дорадянського так, і радянського періоду.

Наукові підходи до визначення релігії та її соціальної ролі, які застосовували вітчизняні вчені як до подій 1917 року, так і після, але в еміграції, відображають основні соціологічні та релігієзнавчі погляди тогочасної європейської науки. Ми виокремлюємо потужний, науковий шар який було закладено такими визначними вченими у галузі знань про релігію та її соціальну природу як М.С.Грушевський, В.К.Липинський, та соціолог-еволюціоніст – М.М.Ковалевський. Сучасна вітчизняна релігієзнавча думка здатна спиратися як на кращий світовий, так і несправедливо забутий вітчизняний досвід. Досліджуючи історію становлення соціології релігії в Україні, варто відмити вагомий внесок вчених у розробку теорії соціального походження релігії, яка досі є однією з провідних у світовій релігієзнавчій думці. У дорадянський період соціологія релігії ще не сформувалася як самостійна дисципліна у релігієзнавчому комплексі, але ми можемо виокремити низку цікавих ідей та наукових поглядів на проблематику соціального функціонування релігійного комплексу.

Видатний політичний діяч та науковець, М.С. Грушевський, у своїх працях подає доволі обґрунтовану думку щодо релігії як засобу соціальної ідентифікації та індивідуального самовизначення [8, с.315-337], [9, с.125-145]. М.С. Грушевський акцентував увагу на світоглядній функції релігії. Видатний дослідник вважав, що релігія це система певної обрядовості в основі якої лежить певний визначальний світогляд. [6, с.227]. На нашу думку необхідно звернути увагу на цікаві ідеї вченого щодо визначальної ролі світогляду спільноти, як певного колективного фактору нормотворення і який безпосередньо відображається у тій чи іншій релігійній традиції. М.С. Грушевський послуговувався надзвичайно багатим емпіричним матеріалом, зокрема чимала кількість його досліджень присвячено «поганському» (язичницькому) суспільству. Досліджуючи язичницьку звичаєвість вчений робить висновок про пріоритетну роль у суспільстві «носіїв святого», наприклад, волхвів, які здатні впливати на оточуючий світ через зв'язок із надприродними силами. Волхви користувалися не просто авторитетом, а й конкретною суспільною владою. Відтак вчений приходить до висновку щодо провідної ролі легітимуючої функції релігії, що правда, такого терміну ми не знайдемо у його працях. Показовим для багатьох робіт М.С. Грушевського є вживання поняття суспільної свідомості та колективної (релігійної) діяльності. Тобто релігію вчений розглядає як багатогранний, історично-мінливий соціальний комплекс, що базується на індивідуальних уявленнях про надприродне. Окремі індивіди у суспільстві здатні контактувати із надприродним, за рахунок цього вони набувають особливого статусу та значення у язичницькому суспільстві. Досліджуючи історичну еволюцію релігії та релігійних поглядів М.С. Грушевський робить висновок про те, що з часом, у наслідок доктринолізації релігійних поглядів та відносин,

у суспільстві виникає потреба контролювати світогляд окремих індивідів, певною інституцією. На думку вченого, такою інституцією стала християнська церква у Середні віки, яка втрачає свої позиції у Новий час. «Можна сказати – головна прикмета нових часів: кінець підпорядкування своїх поглядів під готову догму, під чужій авторитет. Середньовічне християнство неустанно накликало людину до усього, щоб вона відложила власну гадку й піддалася сліпо, на віру тому, що проповідує церква» [6, с.71]. Видатний український вчений приділяв велику увагу проблемі соціальності релігії. Передусім релігія для М.С. Грушевського була складним морально-ціннісним утворенням на рівні індивідуальності. Але з соціальним поширенням тих чи інших світоглядних ідей релігія набуває доктринально-догматичного оформлення й що нерідко призводить до спотворення першосутності релігії, яка полягає у способі відношення до світу окремої людини. Варто відмітити неприхований християноцентризм у дослідженні соціальної значущості тієї чи іншої релігії. Дослідник приходиться до висновку що, релігія у своїй соціальній користі є джерелом суспільної моральності та основних гуманістичних ідей [2, с.522]. Необхідно відмітити, що такий погляд на соціальну та історичну роль релігії на початку ХХ століття був притаманний багатьом світовим дослідникам релігії.

У зазначений період розвитку української науки про релігію, зокрема соціології релігії, виходять праці відомого вченого та суспільного діяча В.К. Липинського. Він не застосовував поняття та наукову парадигму соціології релігії, але у своїх роботах здійснив чималий крок в осмисленні соціальної природи та сутності релігії. В.К. Липинський одним з перших у вітчизняній науковій думці обґрунтовує ідею щодо провідного значення соціальної ролі релігії у становленні державності. Перш за все, дослідник вказує на декілька основних функцій релігії, які забезпечують можливість існування суспільства як певного інтегрованого та політично впорядкованого механізму, де одним із важелів управління є релігійний інститут. Якщо до цього переважна більшість українських вчених розглядало релігію як комплекс морально-етичних норм, які опосередковано впливають на розвиток суспільства, то В.К. Липинський акцентує увагу на ролі релігії у державі як фактору інтеграції суспільства та збереження ним національної ідентичності. Таким чином, суспільна роль релігії визначається її здатністю організувати суспільство та передавати з покоління у покоління вплетені у релігійні норми, елементи національного визначення народу. Дослідник розглядає релігію, як потужний соціально-функціонуючий інститут, як систему суспільних відносин де як і у державі присутні жорстка ієрархія та певна провідна ідея, яка забезпечує надійний зв'язок усіх елементів даної системи. З точки зору ієрархічних відносин, для В.К. Липинського взірцевою була організація Римо-Католицької церкви, яка

спромоглася стати потужною світовою політичною силою. У такому ракурсі вчений визначає головну роль релігії, яка полягає у інтеграції суспільства та збереженні його національної ідентичності. Релігійні інститути необхідні для того, щоб зорганізувати націю, як пише дослідник, для боротьби за свою державність. Варто відмітити своєрідний, політолого-соціологічний підхід В.К.Липинського до пояснення місця та ролі релігійного інституту (церкви) у державі. Річ у тім, що на думку дослідника, релігія не може існувати не будучи організованою у певний інститут, а також без тісного взаємозв'язку даного інституту із державою та владними структурами. Теорія еліт розповсюджується й на релігійну проблематику. Доволі цікавим є погляд вченого на історичну роль релігії, яка полягає не лише у збереженні національної ідентичності, але й у соціально-просвітницькій роботі, яку здатна проводити церква. «Релігія та церква потрібна нам, світським людям не тільки тоді, коли матеріальною силою своєю собі державу завоюємо і націю свою організуємо, вона нам потрібна і в самім процесі боротьби, щоб перемагти, ми мусимо мати не тільки силу матеріальну, але перш за все силу духовну [17, с.24]. У той самий час для дослідника церква може бути й негативним чинником у державотворчому процесі. У своїй праці «Листи до братів-хліборобів про ідею та організацію українського монархізму» В.К. Липинський неодноразово говорить про руйнівні наслідки спроб духовенства захопити світську владу. На думку вченого, церква виступає у ролі стримуючого фактору, який є осередком моральності та чесності і головна мета церкви – струмувати та наставляти владу світську. Безумовною є на думку видатного суспільного діяча роль, яку відіграла церква у той чи інший історичний період, але політичну волю має втілювати виключно аристократія в особі держави. Відтак науковець приходить до висновку, що соціальна роль релігії полягає не лише у інтеграції суспільства та акумулюванні моральності, але й у тому, щоб вона була нерозривно поєднана із політичною елітою, для того, щоб стримувати її та контролювати рівень її моральності. У той самий час В.Липинський розрізняє політичну та духовну еліти. На його думку, політична еліта нездатна обмежити себе без взаємодії із духовною. Крім того, церква виступає у ролі каналу зв'язку між аристократією з одного боку, та іншими верствами суспільства, з іншого. Необхідно зупинитись на понятті «морального авторитету аристократії» як ключового. Дослідник саме через нього вказує на соціальну та політичну роль релігії, зокрема духовної еліти. Без здійснення принципу відповідальності аристократія втрачає авторитет серед народу, для того, щоб запобігти цьому вона має тісно співпрацювати із духовною елітою. Так само й духовна еліта, у разі прагнення посилення свого соціального впливу, має співпрацювати із світською владою.

Досліджуючи процес становлення соціології релігії неможливо оминати внесок вітчизняних соціологів дорадянського періоду, яскравим представником якого є видатний вчений, дослідник первісних форм суспільства та їх релігійних уявлень М.М.Ковалевський. Досліджуючи первісні суспільства на прикладі культур автентичних племен Північної Сибірі дослідник вказує на нерозривний зв'язок процесу соціальної стратифікації із релігійними уявленнями та віруваннями. Вчений приходить до висновку щодо соціальної ролі релігійних уявлень як таких, що закріплюють соціальний статус індивідів у групі. На нашу думку, даний підхід є однією із перших спроб у вітчизняній науці пояснити соціальну значущість релігійного комплексу через сутність легітимуючої функції. На думку дослідника соціальна організація неможлива без закріплення певних норм та правил у релігійних традиціях, відтак неможливе функціонування суспільства, зокрема первісного, без релігійних уявлень, які у свою чергу, регулюють відносини у межах спільноти. Тобто, релігійні уявлення як продукт психологічної активності індивідів на суспільному рівні самі починають продукувати норми та правила, які регулюють внутрішнє життя спільноти та кожного її члена. Наукова творчість М.М. Ковалевського демонструє одну з перших спроб застосування власне соціологічного підходу для пояснення феномену релігії. Але варто відмітити, що основний науковий інтерес автора полягав у дослідженні первісних суспільств та їх культури у цілому, а не виключно релігійних уявлень, які, щоправда, представляли собою практично усю культуру первісних суспільств.

Дорадянський період становлення соціології релігії у вітчизняній релігієзнавчій думці ХХ століття ознаменувався з одного боку розробкою ідей щодо релігії як загально-соціального фактору здійснення моральних норм та приписів, а з іншого боку, релігія у своєму соціальному вияві постає як фактор здійснення політичної влади, зокрема у питаннях інтеграції суспільства та поширення на всі його верстви політичної волі легітимованої церквою чи іншою релігійною інституцією. Якщо говорити про суттєві зрушення у становленні соціології релігії у вітчизняній науці, варто звернути увагу на науковий та творчий доробок дослідників радянського періоду.

Після Жовтневої революції відбувається докорінна зміна не лише світоглядних та наукових парадигм у визначенні релігії, але й формується новий, підхід до визначення пояснення її природи. Релігія розглядається як продукт історичного процесу та розвитку суспільних відносин. Якщо для дослідників не марксистів релігія була самодостатнім явищем, то для радянських вчених релігійний комплекс витікав із соціально-економічної бази того чи іншого етапу історичного розвитку. У 1925 році почав виходити друком щомісячник «Безвірник» який ознаменував ідеологічний підхід до визначення релігії та її соціальної ролі на подальші десятиріччя.

У 1928 році, навколо щомісячника формується Всеукраїнська Рада Спілок Безвірників України (ВРСБУ) – фактично перший напівформальний орган дослідження релігій на теренах радянської України. Вже у 1931 році у Харкові починає свою діяльність антирелігійний сектор у складі Інституту філософії і природознавства Всеукраїнської асоціації науководослідницьких інститутів. У складі даної організації працювали такі дослідники як Д.Ігнатюк, І.Ельвін, М.Кривохатський, П.Черницов, О.Чефранов. З 1937 року ВРСБУ входить до складу Академії наук України. Окрім заідеологізованих поглядів, представники даної організації відзначалися особливою увагою до соціологічного виміру релігії, проводилися дослідження у галузі географії поширення тих чи інших конфесій, їх соціальна цільова аудиторія, робилися спроби адаптувати марксистську економіко-політичну теорію до проблематики дослідження релігії.

Релігієзнавча проблематика після жовтневої революції відображає провідну роль комуністичної ідеології, у якій релігія розглядалася як чинник супротиву соціальним, економічним та політичним перетворенням. Це зумовило вкрай негативне ставлення до релігії як соціально-функціонуючого явища. Більшість наукових досліджень зводилася до обґрунтування боротьби проти релігійності та релігійних інститутів. У свою чергу, такий підхід зумовив позитивістський, в основному соціологічний підхід до дослідження явищ релігійного характеру. Відтак, соціологія релігії в Україні здобуває свою методологічну базу у період 30 – 60 років ХХ століття, яка визначалася марксистською науковою парадигмою. Поступово відбувався перехід від розгляду релігії як девіації до її визначення як історично необхідного у певні періоди історичного розвитку фактору суспільного життя. До Великої вітчизняної війни наукова думка всіляко сприяла становленню атеїстичного світогляду, часто намагалася обґрунтувати та легітимізувати протиправні дії влади по відношенню до релігійних громад, знищення храмів та репресії у конфесійних колах. Після 1947 року основні зусилля були спрямовані на обґрунтування соціальної природи релігії як об'єктивного історично зумовленого явища, яке має зникнути за власною природою у наслідок активного розвитку «прогресивного» атеїстичного світогляду. Атеїзм було проголошено як норму та еквівалент наукового світогляду. У 60-ті роки українські дослідники, такі як, Б.О. Лобовик, Є.К. Дулуман та В.К. Танчер, на досить високому теоретичному рівні обґрунтовують соціальну природу релігії, розробляють теорію її практичного дослідження та класифікації. Сьогодні, після здобуття Україною незалежності, доробок зазначених вчених, набуває особливої актуальності, оскільки соціологічно-філософське дослідження релігії, позбавлене ідеологічної заангажованості здатне принести конкретну практичну користь у справі наукового пояснення сучасного конфесійного стану України.

У 1947 році розпочинається новий етап у становленні як соціології релігії, так і всього релігієзнавчого комплексу. Умовно зазначений період можна назвати «періодом кафедр наукового атеїзму». Варто відмітити, що подібний підхід до дослідження релігієзнавчої проблематики був притаманний виключно радянській науці. Характерною особливістю даного періоду стало порушення одного із основоположних принципів релігієзнавства, а саме, принципу світоглядної неупередженості. Головним завданням проголошується обґрунтування гіпотези щодо релігії як фактору гальмування історичного прогресу. Відтак головною метою тієї чи іншої наукової установи, що займалася релігійною проблематикою стало доведення атеїзму як єдино правильної та вірної світоглядної форми. Але, таке завдання неможливо було виконати без докорінного та глибокого вивчення релігієзнавчої проблематики. Оскільки релігія розглядалася як явище не лише індивідуальне, а й як суспільне, то, відповідно більша частина досліджень полягала у розробці проблематики саме соціології релігії. У перші повоєнні роки відновлює свою роботу Інститут філософії у складі НАНУ. У 1957 році відкривається відділення наукового атеїзму. Першим головою даної установи став дослідник релігій стародавнього світу, професор А. Аветисян, під його керівництвом працювали такі дослідники як, А. Єршов, П. Коробко, Ю. Охріменко. Саме цей період уславився конкретно-соціологічними дослідженнями відділення. Було розглянуто проблематику соціального базису багатьох релігій, було накопичено чималий емпіричний матеріал щодо питань соціальних форм організації та функціонування релігій. Зокрема, у коло наукових інтересів представників відділення наукового атеїзму входили не лише загальнопоширені релігії, але унікальні, малодосліджені конфесії та релігійні рухи. Важливим є той факт, що дослідження проводилися на території усього Радянського Союзу та за його межами, а це відкривало широкі можливості для компаративного аналізу.

Наступною визначною подією у становленні соціології релігії в Україні стало відкриття спеціалізованої кафедри при філософському факультеті Київського державного університету імені Т.Г.Шевченка (офіційна назва університету до 1994 року). Протягом трьох десятиліть кафедру очолював видатний вітчизняний дослідник у галузі релігієзнавства, професор В.К.Танчер, під чийм керівництвом кафедра стала осередком релігієзнавчої науки в Україні. Саме у період з 1959 по 1989 відбувається оформлення релігієзнавства в Україні як самостійної наукової галузі, одним із структурних елементів якої стає соціологія релігії. Фактично, саме соціологія релігії, поряд з історією релігії стала основним науковим напрямком релігієзнавчих досліджень в українській науці до 90-х років ХХ століття.

У контексті теми даної статті неможливо оминати наукову спадщину видатного вченого, релігієзнавця, Б.О. Ломовика. Його авторству належить

одна з основоположних праць для сучасного вітчизняного релігієзнавства у контексті соціології релігії «О социальных и гносеологических условиях возникновения религиозных верований», яка виходить у 1963 році. У цій праці автор, послуговуючись здобутками марксистського підходу до визначення релігії, подає низку цікавих та досить актуальних для сучасної науки тез щодо соціальної природи релігії, її функцій та форм. Зокрема, на нашу думку, дуже цікавим та показовим є демонстрація адаптивних можливостей соціальної організації релігії у ту чи іншу історичну епоху. Церква піддається критиці (що зумовлено ідеологічною заангажованістю радянського марксизму), але у той самий час дослідник вміло демонструє необхідність та позитивні наслідки функціонування релігійних інститутів. Крім того, релігійність у індивідуалістичному її розумінні практично не піддається критиці, але доволі ґрунтовно описується.

Перший завідувач кафедри історії та теорії атеїзму, декан філософського факультету КДУ імені Т.Г. Шевченка, Володимир Карлович Танчер уславився як видатний дослідник проблем атеїзму та вільнодумства, крім того, його наукова творчість вміщує численні роботи з історії релігії, у яких розкривається проблематика соціології релігії, релігійних інститутів та питання поширення релігійних поглядів у суспільстві. Зокрема, у праці «Проблема наукового атеїзму» автор торкається питання походження релігії, її соціального функціоналу та структури. Варто відмітити опрацювання дослідником великої кількості історичного матеріалу щодо соціальної організації релігій. Головною метою подібних досліджень, офіційно, було обґрунтування та поширення атеїзму, як форми світогляду, але крім того, було розкрито низку наукових проблем соціальної складової релігії, як, наприклад, проблема поширення у соціумі релігійних течій та їх історична трансформація. Особливістю українського релігієзнавства у період 60-х 80-х років ХХ століття було те, що з одного боку необхідно було виконувати «ідеологічне» замовлення партії, а з іншого ставились та розв'язувалися конкретні наукові питання, було розроблено та вдосконалено теорію географії релігії як елементу соціології релігії, застосовувався статистичний метод, як провідний прикладний метод практичних соціологічних досліджень релігійних питань. Здійснювався компаративний аналіз різних конфесій, підіймалася проблематика співвідношення світської та духовної влади. Відтак ми переконані у тому, що вітчизняна соціологія релігії у радянський період здобула статус самостійної галузі релігієзнавчого комплексу. Було розроблено методологічний апарат, сформовано наукове коло фахівців. Розгляд релігії на межі 60-70 років ХХ століття перейшов у площину визнання світоглядного рівноправ'я віруючих, було досліджено психологічну та гносеологічну природу релігійності, яка лежала в основі соціальної складової релігії «...вони (віруючі) нерідко повторювали теологічні «докази» буття бога.» [9, 38]. Характерною рисою

періоду «кафедр наукового атеїзму» також була спрямованість не тільки на протиставлення світоглядних парадигм, але й науково-обґрунтований погляд на релігію та атеїзм як паралельно функціонуючі, але не антагоністичні концепції світогляду.

У 1974 році виходить монографія видатного вітчизняного дослідника релігій Є.К. Дулумана «Релігія як соціально-історичний феномен». У зазначеній праці вчений застосовує науково-атеїстичний підхід до визначення релігії, робить аналіз соціально-історичних передумов появи релігії та вказує на певні закономірності соціального поширення релігійних ідей. Дослідник вказує на зв'язок релігійних поглядів соціальних прошарків з певним історичним етапом економічного та загальнокультурного розвитку суспільства. Показовим є аналіз діяльності церкви як соціального інституту, який нерозривно пов'язаний із інститутом влади. З одного боку, релігія постає як інструмент здійснення влади та контролю, а з іншого, як засіб до індивідуального пошуку кращого, ідеального світу для окремої людини, який може бути дарований після смерті, де людина здатна отримати все те, чого їй бракує у реальному світі. Людина має здійснювати певні моральні приписи та підкорятися владі для того, щоб потрапити до кращого світу. Відтак основними функціями релігії постають компенсація та легітимуюча.

Досліджуючи історію становлення соціології релігії та релігієзнавства неможливо оминати увагою творчий доробок представників діаспори. І.Огієнко, Ю.Мулик-Луцик й І.Власовський основну увагу приділяли дослідженню історії релігії в Україні, розкривалося суспільне та історичне значення традиційних церков України. Надзвичайно важливим елементом релігійного комплексу представники діаспори вважали консолідуючий фактор релігії, та її можливості щодо збереження національної ідентичності українського народу. На нашу думку питання дослідження історії становлення соціології релігії в українській науці у діаспорі потребує окремого, глибокого дослідження.

Загалом, ХХ століття, зокрема радянський період розвитку вітчизняної релігієзнавчої науки пройшов з одного боку, під гаслами комуністичної партії та її намаганням утвердити атеїзм, а з іншого даний період уславився конкретно-соціологічним дослідженням релігії як соціального інституту та його форм. З 60-х років по 80-ті роки, було закладено методологічні основи сучасної української соціології релігії, було досліджено чималу кількість наукових проблем, зокрема питання співвідношення світської та духовної влади, обґрунтовано взаємозв'язок між формами організації соціальної діяльності релігій та конкретними економіко-політичними реаліями які й визначали соціальний функціонал тієї чи іншої релігії. Крім того, було досліджено історію соціального становлення та функціонування християн-

ської, церкви на теренах України. З іншого боку, необхідно пам'ятати, що дослідники радянського періоду були змушені працювати під ідеологічним тиском комуністичної партії, що знайшло своє відображення у меті соціології релігії та релігієзнавства зазначеного періоду, а саме – обґрунтування атеїзму як «правильного» та «наукового» світогляду. Практично усі праці із проблем соціології релігії містять посилання на джерела, які суперечать базовим принципам релігієзнавства, але, практичні дослідження, соціологічні та статистичні данні позбавлені ідеологічного впливу, відтак містять джерело корисної, науково-обґрунтованої інформації. Підсумовуючи здобутки українських вчених у галузі соціології релігії можна зробити висновок, про те, що сучасна соціологія релігії у вітчизняному релігієзнавстві має як власну методологічну базу, яка не поступається кращим світовим релігієзнавчим школам, так і певні особливості, як то, наприклад дослідження питань соціального змісту функціонування релігії, аналіз її потенціалу у різних аспектах суспільного життя, від дослідження малих, прихованих релігійних груп, до аналізу значення релігії у здійсненні політичної влади. У такому ракурсі, становлення вітчизняної соціології релігії – важлива та малодосліджена тема для сучасного релігієзнавства.

Література:

1. Академічне релігієзнавство / За ред. проф. А.Колодного. – К., 2000.
2. Винар Л. Значення Михайла Грушевського в українській і світовій історії //Український історик. – 1991-1992. – №3-4, №1-4. – Нью-Йорк, Торонто, Київ, Львів Мюнхен Гараджа В.И. Социология религии: Учебник для вузов. – М., 1996.
3. Гирич І., Ульяновський В. Релігія та церква в житті й творчості Михайла Грушевського // Грушевський М.С. Духовна Україна. Зб. тв. – К., 1994. – С. 521-544.
4. Грушевський М. Історія української літератури в 6-ти т., 9-ти кн.- Т.6, кн.1. – К., 1996.
5. Грушевський М. Всесвітня історія в короткім огляді. В 6 ч. – К.: Українознавство, 1996. – Ч.1.- 228 с.
6. Грушевський М. Історія й її соціально-виховуюче значення // Грушевський М. На порозі нової України. Гадки і мрії. – К., 1918. – С. 55-70.
7. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім.М.С.Грушевського та ін.- К.: Наук. думка, 1991. – Т.1: До початку XI віку. – 648 с.

8. Грушевський М. Початки громадянства (Генетична соціологія) / Укр. соціол. інст-т. – Відень, 1921. – 330 с.
9. Дулуман Е. К., Лобовик Б. А., Танчер В.К. Современный верующий. Социологический и психологический очерк. – М., 1970.
10. Дулуман Е. К. Релігія як соціально-історичний феномен. – К.: Наукова думка, 1974.
11. Ковалевский М. М. Клан у аборигенных племен России / Пер. с фр. Д.В. Миронова // Социологические исследования. – 2002. – № 5. – С. 129-138.
12. Лобовик. Б. О. Ідеологія руського православ'я: Критич. аналіз. – К.: Політвидав України, 1986.
13. Лубський В.І., Козленко В.М., Горбаченко Т.Г. Соціологія релігії: Курс лекцій для студентів філософс. факультетів, відділень релігієзнавства, соціології, філософії, політології. – К., 1999.
14. Социологические исследования. – М. – 2002. – № 5.
15. Танчер В.К. Проблемы теории научного атеизма. – К.: Вища школа, 1985.
16. Танчер В. К., Лекционная пропаганда среди сектантов. – М., 1967.
17. Липинський В. Релігія і церква в історії України // Політологічні читання. – 1994. – № 1-2.

Кострица Д. А. Парадигмальні істини соціології релігії в творчості українських учених ХХ століття: до-радянський і радянський періоди

Автор вказує на значимість творчого насліддя українських релігієзнавців в становленні релігієзнавства, в частині, соціології релігії.

Ключові слова: парадигма, соціологія релігії.

Kostritsa D. A. Paradigmatic origins of sociology of religion in the work of Ukrainian scientists of the twentieth century: pre-Soviet and Soviet periods

In this article influence and value of scientific inheritance of the Ukrainian scientists is considered in industry of sciences about religion.

Keywords: paradigm, the sociology of religion.

УДК 101.1:316.6(043.3)

ЗВОРОТНИЙ ЗВ'ЯЗОК В КОНТЕКСТІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ І ОНТОЛОГІЧНИХ ЗАСАД ЛЮДИНИ

Попов С. М.[©]

*Кандидат технічних наук, професор Запорізького національного
технічного університету*

Дається аналіз зворотних зв'язків у взаємодії людини і суспільства, людини і економіки, взаємодії економічної системи і онтологічних засад людини.

Ключові слова: *людина і економіка, зворотний зв'язок, економічна система, економічна рівновага, онтологічні засади, моделі економічної людини*

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Проблема людини була розпочата, хоча і в нерозвинутій формі, вже у Давньому світі. У ті далекі роки мислителями визнавалося, що ідеальне існування людини – це життя у згоді з оточуючим світом. Першим, хто здійснив поворот до теми вільної від Космосу людини був Сократ, який закликав людину займатися глибоким вивченням самого себе. Аристотель особливу увагу звернув на соціальні якості людини, і вперше відмітив, що людина – це суспільна істота. Платон розкрив тему громадянина і держави, розкрив соціальні типи особистостей. У Середні віки панував новий тип світогляду – теоцентризм, представлений у всіх без винятку, представлений у всіх без винятку, формах суспільної свідомості. В епоху Відродження сформувався новий ідейний напрям – гуманізм, який носив оптимістичний характер і був просякнутий вірою у силу і можливості людини. У цьому відношенні красномовно звучали слова античного поета Софокла: «У світі багато сил великих, але сильніше людини немає у природі нічого». Новий час поширив думку про те, що суспільство повинно бути перевлаштовано таким чином, щоб у ньому повністю змогли б розкритися всі задатки і здібності людини. Все це немов би підштовхувало людину до корінного перетворення світу суспільних відносин. І. Гердер, І. Кант, Г. Гегель, І. Фіхте розглядали історію суспільства як історію становлення свободи людського роду через посередництво його діяльності. Класики марксизму уявляли людину у контексті всієї сукупності суспільних відносин. Саме ними робився акцент на соціальну зумовленість людини. Іншими словами тема людини – центральна

тема пізнання реальності його існування у світі. Людська особистість унікальна по своїй складності і об'єднує різні сторони буття від тілесного до духовного змісту. Загальною об'єктивною основою властивостей людської особистості є система властивостей суспільних відносин. Мотиви поведінки людини у суспільстві, перш за все, соціальні по своєму походженню, смислу і продиктовані об'єктивною реальністю.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми, на яку спирається автор. Людина в усі часи формує не окремі соціальні фактори, а їх системне виявлення, яке по суті відображає особливості самої людини і зміни цих особливостей у швидкоплинному світі. З іншої сторони суспільство на різних щаблях свого розвитку задає деякий алгоритм сприйняття оточуючої соціальної дійсності, інтерпретує деякі загальні аспекти буття, формують сукупність основних життєвих цінностей і через них пропонують людині деяку систему суспільних норм і соціальних зразків поведінки.

Для аналізу сучасної людини необхідне розуміння сучасних соціальних явищ в дослідженнях, у яких започатковано розв'язання даної проблеми: Гуссерля про те, що «життєвий світ» – це визначальний соціально-культурний досвід; Дьюї – ідея є продукт і функція досвіду, постільки вона приносить практичну користь; Кайзерлінга – вчення про антропологію, основу на єдності тіла, душі духу; Ортеги-і-Гассета – великі філософські системи не являються загально визначеними картинами світу, а характеризують індивідуальний горизонт їх творців; Рейтінгера – вища цінність – самовдосконалення, яке одночасно складає смисл людського життя; Фоми Аквінського – для удосконалення моральних вчинків людина повинна поважати природний порядок в особистому житті і суспільстві; Фромма – здорове суспільство створюється на основі психоаналітичної соціальної та індивідуальної терапії; Шиллера – головна проблема – виховання морального бажання. Для розуміння фундаментальності характеру соціальної взаємодії необхідно сформулювати типи фундаментальних соціальних взаємодій: сильна соціальна взаємодія; повільна соціальна взаємодія, слабка соціальна взаємодія. Джерела соціальної взаємодії в контексті взаємодії зі зворотними зв'язками слід класифікувати наступним чином: людина, мала соціальна група, велика соціальна група, суспільство в цілому. Умовні радіуси соціальної взаємодії слід класифікувати наступним чином: людина – людина (мінімальний радіус соціальної взаємодії); людина – мала соціальна група; людина – велика соціальна група; людина – суспільство; мала соціальна група – мала соціальна група; велика соціальна група – велика соціальна група; мала соціальна група – суспільство; велика соціальна група – суспільство; суспільство – суспільство (максимальний радіус соціальної взаємодії). При цьому безкінечно

константою соціальної взаємодії є людина, яка характеризується інтенсивністю соціальної взаємодії. Коефіцієнт власного соціального розвитку людини на певний момент часу рівняється відношенню між соціальним статусом і рівнем соціальної мобільності людини у суспільстві.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття. Проблемна ситуація полягає у тому, що розробка якісно нових систем управління і модернізація вже існуючих відбувається без належної експертної оцінки місця і ролі підсистеми зворотного зв'язку. Об'єкт дослідження: система управління економічними об'єктами. Предмет дослідження: зворотній зв'язок як підсистема в системі соціального управління. Гіпотеза дослідження: система зворотного зв'язку являє собою складне утворення у якому присутні позитивні і негативні алгоритми, що забезпечують або сталість (гомеостаз) або стійкий розвиток об'єкта управління (гомеорез), відсутність зворотного зв'язку веде до самоліквідації об'єкта (гомеоклазу), а сумісна взаємодія двох типів зворотного зв'язку забезпечує ефективну саморегуляцію і динаміку розвитку об'єкта. Мета дослідження: розробка концепції зворотного зв'язку для різних видів та типів соціальних систем [1, 330с.].

Мета статті: розкрити взаємодію зворотного зв'язку в економічній системі у взаємодії з людиною; рефлектувати зворотний зв'язок як атрибутивну властивість економічних систем.

Обговорення проблеми. Для того, щоб відбулася самореалізація людини у суспільстві, повинно бути сформоване сучасне інноваційне суспільство. Ряд лауреатів Нобелівської премії внесли значний вклад у наукове осмислення сучасного розвитку суспільства, що базується на зворотних зв'язках, серед яких слід ви ділити: 1) Саймона Кузнеця (1971 р.), який дав емпірично обґрунтовану інтерпретацію економічного зростання, яка привела до нового, більш глибокого розуміння економічної і соціальної рівноваги; 2) Джона Ричарда Хікса і Кеннета Джозефа Ерроу (1972 р.), які внесли новаторський вклад у загальну теорію економічної рівноваги і теорію добробуту суспільства; 3) Руммера Мюрдала і Фрідріха фон Хайека (1974 р.), які проаналізували взаємозв'язок і взаємозалежність економічних, суспільних та інституційних явищ; 4) Гаррі Беккера (1992р.), який розповсюдив сфери мікроекономічного аналізу на широке питань людської поведінки і людських відносин, включаючи не ринкову поведінку людей; 5) Амаратя Сен (1998 р.), який проаналізував добробут населення.

У форматі соціально-філософських ідей розглядаються наступні ідеї, що прояснюють ідеї онтологізації людини в управлінських теоріях соціального управління та роль зворотних зв'язків у цьому процесі:

1) моделі «економічної людини» чи «компетентного еґоїста» (теорії А.Сміта), яка діє заради свого власного інтересу, володіє кваліфікацією і

кмітливості у досягненні свого економічного інтересу, а також відрізняється мірою своєї активності у залежності від ролі у виробництві і класовій належності;

2) моделі гедоністичної людини, що розробляється у теоріях Дж.С.Мілля і Дж.Бентама, у працях якого людина виступає не як цілеспрямована і діяльнісна економічна істота, а як людина, що відчуває насолоду від життя і досягнення «максимуму щастя», а не праці;

3) моделі німецької історичної школи (Г.Гільдербрандт, К.Кінс), які стверджують, що людина – це егоїстична істота, що облагороджує цю якість почуттями солідарності і справедливості;

4) марксистської моделі онтологізації людини (К.Маркс, Ф.Енгельс), яка полягає у суспільній сутності людини, її розвитку; у той же час у відчуженій сутності людини від всього – суспільства, управління, людини, природи і самої себе;

5) моделі людини «маржиналістської теорії» (У. С.Джевонс, К.Менгер, Л. Вальрас), яка базувалася на раціоналізації споживання, розумілося як обмін благ і виражалася через грошовий еквівалент чи психологічний мотив;

6) спроба синтезу у моделі А.Маршалла – засновника неокласичної моделі, що приводила до розуміння економіки як науки, яка вивчає нормальні форми життєдіяльності людського суспільства, в її еволюції до моделі людини, що відрізняється певним рівнем раціональності;

7) моделі економічної людини (Дж.М.Кейнс), яка володіє неповною інформацією і знаходиться у ситуації невизначеності, але для раціоналізації ситуації приходять за допомогою до більш інформаційного суспільства;

8) моделі економічної людини (Хайек) – «істинний індивідуаліст», який вносить свій знанневий вклад у загальну копилку знання людей, що приймають участь у взаємодії на ринку, і народжується у результаті спонтанної роботи суспільних інститутів, їх самоорганізації у контексті синергетичної методології.

Онтологізація проблем людини в управлінських системах імпліцитно включається в ту чи іншу модель економіки і управління і сприяє конструюванню певної соціальної реальності, яку «проживає» людина у певних темпоральних координатах соціального простору і соціального буття. «Істинний індивідуаліст» у теорії Ф.Хайека як продукт сформованої саморегуляції суспільства і ринку виступає як «сконструйована людина». Таким чином, онтологізація теоретичної моделі людини у різних варіантах антропологічних дискурсів визначає різні онтології не тільки економічних відносин, але й суспільства в цілому як системної цілісності.

Формування зворотних зв'язків на мікроекономічному рівні передбачає аналіз економічних дій індивідів, домашніх господарств, фірм, конкретних

ринків і галузей. Формування зворотних зв'язків на мезорівні передбачає врахування закономірностей функціонування економіки міста чи району. Формування зворотних зв'язків на макроекономічному рівні означає врахування законів функціонування національної економіки в цілому, а також приватного, публічного (урядового) і третичного (недержавного, некомерційного) секторів, в контексті яких формуються різні моделі економічної людини у нелінійному суспільстві [2, с.140]. При дослідженні економічних процесів і явищ поза залежністю від того, ведеться аналіз на макрокономічному чи мікроекономічному рівні, розрізняють позитивний і нормативний аналіз, які представляють собою позитивну і нормативну економічну теорію. Різниця між ними заключається у відсутності чи наявності оціночних суджень. Ця різниця була чітко сформульована англійським економістом Дж.Невіллом Кейнсом (батьком Дж.М.Кейнса) у його доробку «Предмет і метод політичної економі. «Позитивна наука – це сукупність систематичних знань, що відносяться до того, що повинно бути. Основними функціями економічної теорії являються: 1) пізнавальна, яка дозволяє розширити наші уявлення у сфері складних економічних процесів у постійно плінному світі; 2) методологічна, яка дає теоретичну основу для дослідження у прикладних економічних науках; 3) практична, що дозволяє зробити правильний вибір для проведення державної політики.

Модель «економічної людини», що розглядається у різних моделях неокласики, свідчить, що головним об'єктом виступають його дії людини на ринку. Велике значення сьогодні має парадигма інституціональної моделі управління та економіки. Перший крок у цьому напрямку зробив Т.Веблен (1857-1929) у своєму доробку «Теория праздного класса» (1899). Динаміка парадигм онтологізації людини все більше відповідає переходу від сприйняття економіки як системи господарства до вбудовування її у суспільство і соціальний порядок, що мають місце в інституціональній моделі управлінської парадигми. Таким чином, у різних парадигмах онтологізації людини висувуються різні типи агентів змін – економічна людина, інституціональна людина і людина, яка набуває навчки економічної і соціальної поведінки, що й свідчить про розширення соціальної комунікації. Економічна людина діє у вузькому просторі споживацьких очікувань відповідає споживацьким очікуванням, основна задача яких максимізація споживання. У цьому проявляється мінімальна раціоналізація поведінки, проте реальні агенти економічних відносин можуть ставити не тільки економічні, а й творчі задачі, орієнтовані на етику праці і відповідальності. Це сприяє появі на авансцені економічного життя інституціональної людини, яка бажає отримати інституціональний статус як раціональний засіб здійснення інших цілей – творчих, соціально і раціонально перетворюючих, сприяючих перетворенню інституціональних цілей у онтологізацію буття людини.

Різноманітність людської особистості, її неповторна індивідуальність, різноманітні мотиви її діяльності роблять необхідним при науковому аналізі економічного життя використовувати модель людини, тобто уніфіковане уявлення про людину, яка діє у певному стані соціально-економічних координат. Ця модель включає в себе основні параметри, що характеризують індивіда, і, перш за все, мотиви економічної діяльності, її цілі, а також пізнавальні можливості людини, які використовуються для досягнення поставлених цілей. Серед значної кількості спектрів напрямів «моделювання» людини слід виділити три. Відмінності між ними визначаються, по-перше, мірою абстрагування від багаточисельних характеристик людини і, по-друге, врахуванням економічних, політичних і психологічних обставин, у рамках яких здійснюється діяльність людей.

Перший напрямок представлений англійською школою, маржиналізмом і неокласиками, в контексті яких основою є егоїстичний грошовий інтерес являється головним мотивом діяльності «економічної людини», представлений моделлю «*homo economicus*» як найбільш відомої з моделей. Аналіз економічної поведінки людей у рамках моделі «*homo economicus*» передбачає використання постулату про раціональну поведінку людини, тобто намагання людини отримати максимальний результат при мінімальних затратах в умовах обмеженості можливостей і ресурсів. Раціональна людина здатна ранжувати свої переваги, щоб досягти особистих цілей і необхідністю вибрати альтернативні способи використання обмежених економічних благ. Природно, що для реалізації своєї раціональної поведінки індивідууми повинні володіти свободою вибору. Концепція раціональності людини спирається на передумову про те, що у вільному конкурентному суспільстві виграє той, хто веде себе раціонально, і програє той, хто не дотримується раціональної поведінки. При цьому прийнято розрізняти повну, обмежену і органічну раціональність економічної поведінки. Повна раціональність, як теоретичне припущення, передбачає, що людина найкращим чином використовує всю інформацію і досягає найвищого розриву між досягнутими результатами і затраченими втратами (максимум користі при мінімумі затрат). Обмежена раціональність, тобто напівсальна форма раціональності (концепція лауреата Нобелівської премії з економіки Г.Саймон) відображає неможливість при прийнятті господарських рішень використовувати всю повноту інформації через труднощі в її збиранні та аналізі, а також в результаті обмеженої дії зворотних зв'язків. У даному випадку рішення приймаються на основі досвіду та інтуїції. Обмежена раціональність означає, що в силу обмеженої раціональності, тобто її слабкої форми (найбільш видатні її представники А.Алчіан, Р.Нельсон, С.Уінтер, Ф.Хайск) особливу увагу приділять дотриманню формальних і неформальних правил поведінки, яких дотримується людина. Аналіз економічної

поведінки людини утруднюється і неекономічними компонентами в мотивації (альтруїзмом, релігійними установками), тобто компонентом, питома вага якого збільшується з розвитком людського суспільства. Моделювання людини у другій половині ХХ століття все більше спиралося на припущення про обмежену і необмежену раціональність.

Другий напрямок властивий кейнсіанській школі, інституціоналізму, модель людини якої у рамках цього напрямку, уявляється більш складною і базується на гіпотезі обмеженої раціональності. Зокрема, стимули включають не тільки устремління до матеріальних, грошових благ, але й певні елементи психологічного характеру – дотримання традицій, звичок, престижу. Однією з причин порушення зворотних зв'язків людини з економічною системою суспільства та її господарською діяльністю являється неповнота інформації господарюючих суб'єктів, недосконалість інтелекту, стереотипність поведінки у залежності від звичок, релігійних установок. Недосконала інформація та послаблений зворотний зв'язок між економічною системою та людиною тягне за собою значення таких факторів, як очікування, передчуття, на що особливу увагу звертав Дж.М. Кейнс. У цих умовах уявляється неможливим досягнення цілей господ

Третій напрямок представлений принципово новим різновидом моделі «економічної людини», що відображає сучасні реалії. Для неї характерним є зміна мотивації діяльності у порівнянні з моделлю «раціонального максимізатора»: зростання значення не стільки матеріальних, стільки духовних потреб особистості (задоволеність від самого процесу праці, його соціальна значущість, складність). Нову модель відображає багатоманітність і динамізм потреб, головною з яких є потреба у свободі самовираження, встановлення зв'язків з іншими людьми, свобода духовного самовизначення, вільного вибору типу культури і суспільно-політичних поглядів. Ця модель соціально-індивідуальної людини передбачає суспільство, засноване на зворотних зв'язках і на демократичних плюралістичних засадах з розвинутими міжгруповими зв'язками і розмитими межами між соціальними суб'єктами. Здійснюючи свій вибір у світі обмежених ресурсів, людина у будь-якій господарській системі намагається звести до мінімуму роль негативних зворотних зв'язків і досягти максимуму в отриманні прибутку.

Будь-яка соціальна теорія, як відомо, є вищою формою організації теоретичного знання і являє собою сукупність поглядів, моделей, понять, гіпотез, що пояснюють як процеси розвитку соціальної системи в цілому, так і її окремих елементів. Вона не завжди буває вірною і повсякчас очікує підтвердження своїх основних висновків досвідом соціального життя. Соціальна теорія, як продукт наукового дослідження, намагається виробити певний інструментарій, який необхідний для вирішення науково-практичних

задач. Іншими словами, при її розробці необхідно керуватися принципом, у відповідності з яким, створена соціальна теорія, повинна у конкретній ситуації сприяти універсальному вирішенню проблем суспільства. Разом з тим будь-яка формальна соціальна теорія окреслює суворі межі її застосування, які зумовлені сферою дії сформульованих аксіом. Необхідними компонентами соціальної теорії є її понятійний апарат, закони теорії, правила умовиводу. Під останнім компонентом розуміються різні точки зору на один і той же об'єкт дослідження. Умови соціальної теорії дозволяють просунутися у сформованому автором річищі майже до кінцевого результату, який, по суті, є передбаченням теорії – Foresight. Методологія Foresight являє собою незалежний науковий погляд на майбутнє. Значною достоїнстю цієї методології є те, що вона демонструє потенційну витребуваність результатів наукового аналізу, які враховуються при підготовці і прийнятті державних рішень, створюючи передумови для ведення продуктивного діалогу між науковою спільнотою і владою при аналізі проблем національного масштабу. Відомо, що будь-яка наукова царина починається з того, що накопичує деякі факти, які на початковому етапі класифікуються інтуїтивним чином. Пізніше з'являється потреба перейти до природного класифікатора, що дає ретроспективне бачення проблем. Такий підхід часто допомагає виявити деякі тенденції і є, по суті, основою наукового передбачення. Слід відмітити, що понятійний апарат даної теорії буде по можливості вибудовуватися на основі тензорної методології Р. Бріджмена, згідно з яким опис будь-яких понять здійснюється через процедуру виміру, тобто поняття дається тільки у випадку визначення його кількісної і якісної оцінки. Все вищесказане представляє по своїй суті певну технологію створення даної соціальної теорії, на основі створеної дорожньої карти наукового дослідження [3, с.247-257].

Свій особливий вклад у розвиток зворотних зв'язків вносять науки достатньо маловідомі широкій громадськості: 1) аутокологія (розділ екології, який вивчає вплив різних факторів зовнішнього середовища на окремі організми і популяції); 2) геноміка (розділ генетики, що вивчає структуру і функціонування генома різних організмів за допомогою біологічних, фізико-хімічних і комп'ютерних методів); 3) евгеніка (теорія про успадковане здоров'я людини і шляхи його покращення); 4) каріологія (розділ цитології, який вивчає структуру і функції клітинного ядра та його структур методами оптичної та електронної мікроскопії та ізотопних індикаторів); 5) селенологія (розділ планетології, що вивчає структуру і хіміко-мінерологічний склад луни); 6) супутникова геодезія (розділ геодезії, що розглядає результати спостережень штучних супутників Землі за наземними об'єктами); 7) соціобіологія (міждисциплінарний науковий напрямок, що вивчає біологічні основи соціальної поведінки тварин і людини, використовуючи

дані етології, генетики, екології, еволюційної теорії, соціальної психології, етнографії); 8) тератологія (наука, що вивчає дефекти розвитку у рослин, тварин і людини); 9) танатологія (розділ медицини, що вивчає динаміку і механізми процесу згасання організму, причини і ознаки смерті); 10) фізіологія праці (розділ фізіології, що вивчає функціонування людського організму під час трудової діяльності).

Серед наукових відкриттів останніх років, які зіграли великий вплив на розвиток зворотних зв'язків, слід особливо відмітити: 1) 1975 р. – синтез гену (Х.Г.Корана); 2) 1980 р. – тунельний мікроскоп (Г. Біннінг, Г.Рорер); 3) 1986 р. – високотемпературна зверхпровідність (Й.Г.Бендорц, К.А.Мюллер); 4) 1995 р. – отримання п'ятого агрегатного стану речовини (Е. Корнелі, К.Уайман); 5) розшифрування геному людини (Міжнародна співпраця Великобританії, Німеччини, Китаю, США, Франції, Японії); 6) 2004р. – отримання шостого агрегатного стану речовини (Міжнародне співробітництво). Соціологічні методи, теорії і концепції допомагають визначити властивості реальності, яка виходить з загально визначених на певний момент часу нормами поведінки людей у суспільстві. Цей специфічний шлях пізнання нової реальності і визначає філософську перспективу розвитку зворотних зв'язків у контексті взаємозв'язку економіки і людини.

У подальшому ми хочемо зупинитися на аналізі взаємодії людини та економіки в українському суспільстві, яке переживає період трансформації, який характеризується невизначеністю і нестійкістю. На жаль, в українській політиці домінують лінійно-моністичні установки та уявлення, які не узгоджуються з системною трансформацією. Основною умовою мінімізації негативних наслідків впливу негативних зворотних зв'язків є здійснення збалансованої державної політики економічного і соціального розвитку. В Україні продовжуватиметься розбудова соціально-орієнтованої ринкової економіки, поглиблення інституційних та структурних перетворень, спрямованих на підвищення конкурентоспроможності економіки держави. Середньострокові цілі: 1) довести рівень індексу споживання на 7-8 відсотків (в період від грудня до грудня); 2) оптимізувати податкову систему в частині зниження податкового навантаження, розширити базу оподаткування, скасувати малоефективні податки і збори; 3) повернути заощадження населення у банківську систему та відновити кредитування реального сектору економіки. Пріоритетні завдання на поточний рік: 1) зменшити рівень інфляції (менш як на 16 відсотків); 2) зберегти стабільність національної валюти; 3) відновити довіру до банківської системи. Концепція Державної програми підвищення конкурентоспроможності національної економіки на 2007-2015 роки» свідчить, що перший етап з 2007 по 2011 роки має стати етапом кардинального поліпшення підприєм-

ницького середовища та створення сучасної висококонку rentної індустрії як на зовнішньому, так і внутрішньому ринку. Другий етап з 2012 по 2015 роки буде етапом, коли поряд із подальшим розвитком фундаментальних складових конкурентоспроможної економіки, більша ресурсна підтримка буде направлена на ефективність та інновативність. Підвищення конкурентоспроможності економіки України виступає як рушійна сила досягнення рівноваги на шляху до вирішення рішення наступних задач: Група 1. Фундаментальні: забезпечення макроекономічної стабільності; підвищення ефективності державного управління (колективних державних послуг); розвиток людського капіталу та покращення якісного складу трудових ресурсів. Група 2. Підвищення ефективності: розвиток підприємництва; розвиток фінансових ринків; підвищення рівня технологічного рівня виробництва та ефективного використання енергетичних ресурсів. Група 3. Посилення інновативності та забезпечення сталого розвитку: стабілізація і поліпшення екологічного стану території України (екологічно збалансованого розвитку); посилення інноваційної складової розвитку. Забезпечення макроекономічної стабільності зводиться до: 1) проведення податкової і бюджетної реформи; 2) детінізація економіки, легалізація тіншових капіталів; 3) проведення виваженої та передбачуваної цінової та валютно-курсової політики; 4) вирівнювання диспропорцій у розвитку регіонів.

Висновки. Для реалізації цих ідей необхідно сформувати нову парадигму соціального та економічного менеджменту XXI століття, яка зводиться до наступного: 1) формування менеджменту творчості, який протистоїть процесам саморуйнації людської особистості і руйнівним тенденціям зовнішнього середовища; 2) створення умов для гармонізації відкритих саморегульованих систем – людини, організації, суспільства; 3) створення умов для реалізації творчого потенціалу колективу і особистості; 4) формування і впровадження механізму ефективного зворотного зв'язку на всіх рівнях управління складними соціальними системами. Для цього необхідно розвивати: 1) фінансово-орієнтований менеджмент; 2) маркетинг-менеджмент; 3) менеджмент якості (процесно-орієнтований менеджмент); 4) менеджмент знань (тісно пов'язаний з концепціями «нематеріальної економіки»); 5) соціально-адекватний менеджмент; 6) філософію зворотних зв'язків. Все це в своїй сукупності буде сприяти підвищенню ефективності економічної системи сучасного українського суспільства, в центрі якої буде людина як «міра всіх речей».

Перспективи подальших наукових досліджень:

- форми зворотного зв'язку у системах управління (у технічних, біологічних, соціальних системах + прості, складні, інтегративні);
- форми зворотного зв'язку в громадянському суспільстві;
- форми зворотного зв'язку у сфері матеріального виробництва.

Література:

1. Бех В.П. Саморегуляція соціального організму навчального закладу / В.П. Бех, Л.М. Семененко. – К.: Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова, 2009. – 330 с.
2. Нестеренко Г.О. Особистість у нелінійному суспільстві: [монографія] / Галина Олегівна Нестеренко. – Запоріжжя: Просвіта, 2004. – 140 с.
3. Попов С.М. Синергетична концепція самоорганізації: теоретико- методологічний аналіз / Сергій Миколайович Попов // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2010. – Випуск №41 (№11). – С. 247-257.

Попов С.Н. Обратная связь в контексте взаимосвязи экономической системы и онтологических оснований человека

Дается анализ обратных связей во взаимодействии человека и общества, человека и экономики, взаимодействия экономической системы и онтологических оснований человека.

Ключевые слова: человек и экономика, обратная связь, экономическая система, экономическое равновесие, онтологические основания, модели экономического человека.

Popov S.N. The feedback in the context of the correlation of the economic system and ontological grounds of man

Provides an analysis of the feedbacks in the interaction of man and society, man and economics, interaction of the economic system and ontological grounds of man.

Keywords: man and economics, feedback, economic system, economic equilibrium, the ontological grounds, the models of economic man.

УДК 1.147

СМАК І МОДА ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНІ ФЕНОМЕНИ

Сильчук С. М. ©

Аспірант кафедри філософії КНУБА

Виявляються закономірності формування естетичних смаків та моди, їх впливу на здатність людини до адекватної оцінки дійсності, світосприйняття та світоорієнтування, соціальну інтеграцію та розвиток особистості.

Ключові слова: *смак, мода, уподобання, краса, модні тенденції, ідентичність.*

Важливо враховувати, що смак та мода досить сильно впливають на соціокультурний розвиток людства. Поняття «мода» означає панування певних смаків, тимчасове масове захоплення якимись явищами, предметами. Саме смак, як емоційна форма активності суб'єкта, яка формується та розвивається під дією соціокультурних, етнологічних, економічних, політичних, ідеологічних чинників, визначає рівень соціалізації особи, впливає на її діяльність, життєву позицію, творчий потенціал.

Смак, як здатність людини сприймати і оцінювати властивості явищ і предметів, розрізнати прекрасне і потворне, виконує посередницьку роль між повсякденною і теоретичною свідомістю, сполучаючи та переводячи їх на вищий рівень. Виступаючи єдністю об'єктивного і суб'єктивного, судження смаку відображають якості не лише предмету, що сприймається, а і суб'єкта, який сприймає даний предмет. Смакові уподобання здатні віддзеркалювати культуру, інтелект, почуття, суб'єкта, його освіту, соціальну і національну приналежність. «Кожне судження, моральне рішення особи потребують смаку. Знайти правильне та упорядкувати використання загального, морального закону так, як цього не може розум,— ось справжній здобуток такту, що не піддається доведенню. Коли неправильне суперечить смаку людини, то її впевненість у сприйнятті добра й відкиданні зла міститься на найвищому рівні; вона така ж висока, що й впевненість цього найвітальнішого з усіх чуттів, яке обирає чи відкидає страву» [3, с.45-46], зазначає Гадамер.

Поняття «смаку» спочатку було моральною характеристикою і лише згодом його живання звужилася до естетичної сфери.

Ідея людини, що володіє смаком, з'явилася в XVII ст. Тобто вже в індивідуалістичному суспільстві. Вона прийшла на зміну дуже вузькому християнському ідеалу придворного і спочатку була ідеалом так званого освіченого суспільства. «Смак – це не тільки ідеал, проголошений новим

суспільством, – пише Г-Г. Гадамер, – це, в першу чергу те, що утворюється під знаком цього ідеалу «хороший смак», те, що відтепер відрізняє «гарне суспільство». Він пізнається і узаконюється тепер не за народженням і рангом, а в основному завдяки спільності суджень, або вірніше, завдяки тому, що взагалі вміє піднятися над обмеженістю інтересів і поодиноких пристрастей до рівня потреби у судженні» [3, с.78].

Відповідно і мода виступає зовнішнім візуальним відтворенням змісту суспільного життя, висвітлюючи рівень та особливості панівного смаку громадськості у певний період часу. Кант визначав моду як непостійний образ життя [6]. Вона є нетривалим домінуванням певного типу стандартизованої масової поведінки. Дія моди не обмежується лише естетичними феноменами, в сучасному світі, вона охоплює всі життєві сфери людини впливає на кожного окремо і всіх загалом, здійснюючи водночас приписуючу і оцінюючу функцію. Динамічність, рухливість дії цих функцій залежить від схильності суспільства до сприйняття нового, готовності до змін.

Нині до сфери моди залучено не лише твори мистецтва, речі та одяг. У сучасному суспільстві саме тіло як таке, зі своєю ідентичністю, соціальним статусом стає матеріалом для моди, також під її вплив підлягають норми соціальної поведінки, спосіб проведення вільного часу, навіть вибір імені дитини та професії, а моделювання одягу є лише однією з ланок де проявляються модні тенденції. Також Ж. Бодрийяр стверджував, що однією з областей, де діють «ефекти» моди, є популяризація наукових і культурних течій [1].

Як фактор соціалізації моди розглядав Г. Зіммель: слідування за взірцем «забезпечує потребу соціальної опори, дає всезагальне» одинокій людині. З приводу специфіки механізмів поширення моди більшість дослідників зазначають провідну роль психологічних чинників: наслідування (Г. Лебон), прагнення до ствердження власної величі (З. Фрейд), бажання бути значним (Д. Дьюї), отримання соціальної опори (Г. Зіммель). Водночас Г. Зіммель зазначає, що мода виконує також роль соціального маркування, ідентифікації, дистанціювання, тому вона є класовим явищем. Тобто слідування моді є одним з потужних аспектів соціалізації особистості. Він стверджував, що «мода являє собою наслідування даному зразку і цим задовольняє потреби в соціальній опорі, призводить окрему людину на колію, по якій ідуть усі, дає загальне, що перетворює поведінку індивіду просто за прикладом. Проте вона в такій же мірі задовольняє життєтворчу потребу у відмінності, тенденцію до диференціації, до змін, до виділення із загальної маси. Тим самим мода – не що інше, як одна з багатьох форм життя, за допомогою яких тенденція до соціального вираження з'єднується

з тенденцією до індивідуальної відмінності і зміни в єдиній діяльності» [4, с.267].

Ж. Бодрійяр стверджує, що мода – це, парадоксальним чином, несвоєчасне. У ній завжди передбачається замирання форм, які ніби абстрагуються і стають позачасовим ефективними знаками, а вже ті, в силу якоїсь викривленості часу, можуть знову з'явитися в теперішньому часі, заражаючи його своєю невчасністю, чарами примарного повернення, що протистоїть структурному становленню. Мода отримує свою легковажність від смерті, а сучасність – від уже-баченого. У ній і відчай від того, що ніщо не вічне, і, навпаки, насолода від знання, що за порогом смерті все зберігає шанс на повторне життя. Таким чином, задоволення від моди – це насолода примарно-циклічним світом форм, що відійшли в минуле, але знову і знову воскресають у вигляді ефективних знаків. Але мода теж ніколи не сучасна – вона грає на повторюваності одного разу померлих форм, зберігаючи їх у вигляді знаків в якомусь позачасовому заповіднику. Мода з року в рік з найбільшою комбінаторною свободою фабрикує «вже колишнє». Мода і музей – сучасники і співники, спільно протистоять всім колишнім культурам, які будувалися з нееквівалентних знаків і несумісних стилів. Та все ж про існування моди можна говорити лише в контексті її сучасності – у властивій їй моделі розриву, прогресу та інновації [1, с.170].

Мода проходить у своєму розвитку чотири етапи. На етапі яскравої індивідуальності деякі споживачі починають цікавитися якоюсь новинкою, прагнучи виділитися тим самим із середовища оточуючих. Новинка ця може бути товаром, зробленим на замовлення або випущеним певними виробниками невеликою партією. На етапі наслідування новинкою починають цікавитися й інші споживачі, спонукувані бажанням наслідувати лідерам моди, і товар починає випускати збільшеними партіями більше число виробників. На етапі масового поширення мода стає надзвичайно популярною, а виробники випускають товар у масовому масштабі [7]. Мода поширюється всюди і стає просто способом життя. Вона проникає у всі раніше недоступні їй сфери. Всі зазнають і самі відтворюють її дію. Вона підпорядковує собі власне заперечення (не-модність) [1, с.184]. Саме із-за цього мода втрачає особливий статус. І нарешті, на стадії занепаду споживачі починають переключатися на інші напрямки моди, що виходять на перший план. Таким чином, мода проходить період зростання, деякий час залишається популярною, а потім настає період занепаду. Тривалість окремого етапу в циклі моди спрогнозувати дуже важко [7].

На протязі короткого часу у період становлення модні тенденції доступні лише певним, переважно найзаможнішим групам людей. Таке становище є фактором розрізнення, розподілу суспільства, що втілює намагання ідентифікації, підкреслення власної особливості. Далі відбувається масове

поширення моди, яке ґрунтується на прагненні до наслідування (бажання «йти в ногу з часом», «не відставати від моди»). Таким чином поширення моди пов'язує в собі два взаємозаперечні явища: ідентифікації та наслідування.

Сутність моди полягає в тому, що їй слідує лише частина групи, група ж у цілому перебуває тільки на шляху до неї. Як тільки мода повністю прийнята, тобто як тільки те, що спочатку робили тільки деякі, тепер здійснюється усіма без винятку, це більше не називають модою. Кожне подальше поширення моди веде до її кінця, так як знищується розрізнення [4, с.273].

Мода є феєрією одночасного початку і кінця, вона поєднує привабливість новизни і разом з тим минулості. Її проблемою не являються буття і небуття, вона є одночасно буттям і небуттям, знаходиться завжди на перетині між минулим і майбутнім і, поки вона в розквіті, дає нам сильне відчуття справжнього [4, с.274].

Ця суперечність виражається також в тому, що на перших етапах становлення модного напрямку його переймають лише ті хто прагне бути особливим, відрізнятись від інших, має певну сміливість бути не таким як всі. Та з масовим поширенням моди до неї дедалі частіше приєднуються ті, хто намагається бути нічим не гіршим від інших, тобто бути таким, як всі. Як стверджує Г. Зіммель, що слабка людина уникає індивідуалізації, необхідності спиратися в практичному житті на самого себе, відповідальності і необхідності захищатися тільки власними силами. Такій людині захист дає тільки типова форма життя, яка сильній людині перешкоджає виказувати свої переважаючі особливі сили [4, с.279].

Той, хто свідомо одягається і поводить себе не по моді, знаходить, власне, пов'язане з цим почуття індивідуалізації не відповідно засобам своїх індивідуальних якостей, а простим запереченням соціального прикладу: якщо слідування моді є підпорядкуванням соціальному. Наприклад, те навмисне немодне підпорядкування йому з оберненим знаком, і це також в певній мірі свідчить про владу соціальної тенденції, від якої ми залежимо в позитивному або негативному сенсі. Людина, яка навмисно не дотримується моди, виходить з абсолютно того ж змісту, що й та що дотримується, але відносячи це відсторонення до іншої категорії, не до категорії посилення, а до категорії заперечення. Таким чином у певних колах великого суспільства може стати модою бути немодним [4, с.278]. Тому досить часто зовсім неможливо остаточно визначити, що ж переважає в комплексі причин цілеспрямованого ухилення від моди, сила особистості або її слабкість.

Так як в моді одночасно знаходить своє вираження і поєднання потяг до рівності і до індивідуалізації, наслідування і відмінності, то це, може, пояс-

новати особливу пристрась до моди жінок, з їх постійним прагненням бути особливими, нічим не гіршими від інших та відчувати захищеність.

Мода, як і мова, спочатку прагне до соціальності. Але на відміну від мови, яка прагне до сенсу і поступається йому, мода прагне до соціальності театральної і самомилування. Тим самим для кожного з нас вона виявляється місцем особливої напруженості, дзеркалом, де відбивається наше бажання власного образу. На противагу мові, яка прагне до комунікації, вона без кінця розігрує комунікацію, залучає її в гру [1]. Мода виступає своєрідною знаковою мовою, яка висловлює смак її прихильників та творців, що загалом є відображенням всіх соціокультурних процесів певного періоду. Адже на основі смакових уподобань особи, ставлення до модних тенденцій загалом та окремого їх вираження, можна сформулювати психологічний портрет людини.

Ми бачимо, що в моді своєрідно поєднуються різні виміру життя, що мода є складним утворенням, в якому присутні всі основні, протилежні спрямованості душі. З цього стає зрозумілим, що навіть ритм, в якому живуть індивіди і групи, визначає їх ставлення до моди, що різні верстви населення, незалежно від різного змісту їхнього життя і зовнішніх можливостей, вже лише тому будуть по-різному ставитися до моди, що зміст їх життя розвивається в консервативній або швидко змінюваній формі [4, с.286]. Зміни модних тенденцій, у свою чергу, відображаючи зміни в процесі соціокультурного розвитку, формування людства, що визначають обличчя різних поколінь. Так, старші члени суспільства є більш консервативними, переважно вони підтримують раніше широко поширені традиційні стилі, смаки, цінності і норми, тоді як групи молоді все більше стають віддані новим орієнтаціям. У міру того, як більш молоде покоління дорослішає і поступово витісняє старше, відбувається і трансформація уподобань, смаків та світогляду, переважаючого в суспільстві. Але не варто стверджувати, що старші покоління живуть поза модою та не підвладні її впливам. Їх толерантність до модних нововведень є пропорційною до сформованих на основі життєвого досвіду, більш стійких до змін, ніж у молоді смакових уподобань.

Ж. Бодрияр порівнює моду з ринком стверджуючи, що «будучи сучасницею політичної економії, мода, як і ринок, являє собою універсальну форму. У ній взаємообмінюються всілякі знаки, подібно до того як в ринковій грі еквівалентності беруть участь всілякі продукти. Це єдина знакова система, що допускає універсалізацію, а тому вона і захоплює всі інші, подібно до того як ринок усуває всі інші способи обміну. А якщо у сфері моди не має будь-якого загального еквівалента, то це тому, що мода спочатку стоїть на більш абстрактному і формальному рівні, ніж політична економія, на такій стадії, де навіть і не потрібно більш чуттєво відчутного

загального еквівалента (золота або грошей), тому що тут зберігається одна лише форма загальної еквівалентності, тобто сама мода. Або інакше: загальний еквівалент потрібний при кількісному обміні цінностей, а при обміні відмінностей потрібні моделі. Моделі і служать свого роду загальним еквівалентом, працюючим через матриці, якими регулюються різні галузі моди. Вони служать диспетчерами, засобами сполучення моди, через них вона без кінця здатна відтворюватися. Мода має місце з того моменту, коли деяка форма проводиться вже не за своїми власними детермінантам, а безпосередньо по моделі, тобто вона взагалі не проводиться, а кожного разу відтворюється. Її єдиною референцією стала сама модель» [1, с.176]. Таким чином мода оперує моделями – змінами знакової структури форми.

Ф. Котлер зазначає, що поряд з самою модою існують її часткові прояви – фетиші, певні смаки, речі, норми, які швидко завойовують загальну увагу, сприймаються з великим ентузіазмом, швидко досягають піку популярності і дуже швидко переходять до стадії занепаду. Цикл їхнього визнання нетривалий, і як правило, число їхніх прихильників обмежено. Фетишам часто властиві якась незвична риса або якийсь виверт. Скажімо, люди раптом починають купувати «улюблені кругляки» або бігати голими і фарбувати великі пасма волосся під сивину. Фетиші імпонують людям, які або шукають чогось незвичайного, або хочуть виділитися з-поміж оточуючих, або жадають теми для розмов з іншими. Фетиші минулі, оскільки вони або не задовольняють ніякої сильної потреби, або задовольняють її явно недостатньо. Дуже важко передбачити, чи виявиться щось просто фетишем, і якщо так, то на який час – на кілька днів, тижнів, місяців. Серед інших обставин тривалість життя фетиша залежить і від того, як багато уваги приділяють йому засоби масової інформації [7]. (Наприклад до фетишів можна віднести помаранчеву атрибутику в період «Помаранчевої революції». Коли велика кількість українців намагалась речами певного кольору підкреслити власні політичні погляди.) Популярність фетиша не стільки пов'язана із естетичними смаками його прихильників, як із певним вираженням популярної у певний момент ідеї, яку він виражає, певного підґрунтя його виникнення. Але людина здатна оцінювати фетиш, приймати чи заперечувати його відповідно до рівня розвитку власного смаку.

Для характеристики смакових уподобань вводиться поняття «гарного смаку», якому протиставляється не поняття поганого смаку, а поняття відсутності смаку (не-смак). Г-Г. Гадамер визначає гарний смак, як такий тип сприйняття, при якому уникаються всі перебільшення так природно, що ця реакція щонайменше незрозуміла тим, у кого немає смаку [3, с.43].

Відповідно до смакових уподобань в процесі оцінки предметів вживається поняття «краса». Але краса – це не чисто суб'єктивна оцінка, не тільки внутрішнє чуттєве переживання. Те, що ми називаємо красою, поро-

джується і з'являється лише у взаємодії людини зі світом, з його явищами, що стали носіями естетичної цінності. Краса – ціннісне ставлення, особливе естетичне ставлення. Краса по суті є відношенням між людиною і будь-яким конкретним явищем. Саме між, бо суб'єктивне «ставлення до» (відношення людини до явища, його емоційно-чуттєва оцінка) [2].

Людина повинна бути розвиненою, мати гарний смак, щоб особисто бути в змозі чуттєво оцінити властивості, які можна визначити як красу, отримати естетичну насолоду від них. Адже наше оцінювання предметів дійсності та надання їм статусу «красивих» тісно пов'язане з модою. Досить часто ми вважаємо красивим зовсім не те, що доцільно, розумно, корисно, а частіше за все те, що стало сприйматись як таке у певному середовищі. Визначенням «красивого» перш за все окреслюється те, що вважається таким в суспільстві відповідно до пануючими смаками, модою, канонами і громадськими ідеалами [2].

Інша справа, що існуючі модні норми, стиль можуть бути внутрішньо прийняті чи відхилені, суперечити чи відповідати індивідуальним уподобанням, смаку.

Сучасна мода, – переважно має космополітичний характер. Їй завдячуємо тенденціям наближення і розмивання національних стилів на основі масової культури і універсального стилю. Російський філософ Б.В. Марков з цього приводу зазначає, що мода і реклама сьогодні стирають не лише етнічні, але й індивідуальні риси не лише з речей, а навіть з людського обличчя. Критерії красивого і некрасивого, свого і чужого визначають фотомоделі. Проте людина не повинна забувати свою «історичну батьківщину» – традиційну культуру, адже це може призвести до втрати себе. Кожен народ відтворює себе на рівні мови і культури, формує в кожного покоління своєрідні уподобання і бажання, естетичні, кулінарні та інші смаки. Проблема втрати та збереження ідентичності може бути осмислена не стільки на рівні ідеології, скільки психології і навіть фізіології, вважає Б.В. Марков. Адже ідентичність включає не лише знання про те хто я є, але й почуття впевненості, гордості і поваги до себе. Хто не поважає себе, той байдужий і навіть агресивний до інших. Люди, які втратили дім, забули свій рід, його пісні і мову інтенсивно дегенерують в процесі глобалізації: їх квартири комфортабельні, але в них немає людського тепла, їх музика і візуальне мистецтво привабливі, але не служать високому і не закликають до героїчного поступу. Навпаки вони заводять в нетрі власної душі, звідки не вертаються [8].

Відтак, сучасні тенденції в функціонуванні смаків та моди гостро ставлять проблему долі етнонаціонального в людському бутті, що є дуже важливим предметом дослідження філософської антропології та філософії культури. Істотне значення має усвідомлення відповідальності у визна-

ченні пріоритетів та орієнтуванні сучасних напрямків модних тенденцій. На сьогодні мода виконує також економічну функцію. Водночас вимога постійного оновлення, перманентних інновацій у сфері предметного і духовного виробництва пришвидшує вичерпання природних ресурсів і зростання кількості відходів. Це призводить до деградації природного середовища [12]. Натомість виникає усвідомлення необхідності використання природозберігаючих, енергозберігаючих технологій, альтернативних джерел енергії. Намагання дотримуватися екологічного балансу вносить зміни в людські уподобання: мода на споживання змінюється модою на зберігання (екомодою), синтетичні товари – одяг, продукти харчування замінюються в моді на нові види речей (екологічний транспорт, «інтелектуальне» помешкання, тощо).

Мода на екологію та її маркетинг почалася в США ще на початку 1960-х з харчових продуктів, а потім поширилися в країнах ЄС, а з середини 1990-х нею починають цікавитись майже всі країни світу [5]. Але, на жаль, екомода поки ще залишається надбанням «вищого класу».

Сучасна мода сприяє тому, що моральне старіння речей, товарів передусім фізичному, отже пришвидшується динаміка ринку, оновлення, модернізація суспільного виробництва. Тенденція до збільшення темпів швидкоплинності моди призводить до паразитування моди на сучасному мистецтві, визначаючи пріоритетною комерційну кон'юнктуру. Гальмується процес вільного творчого розвитку культури, різноманітне галузеве розгалуження мистецьких течій замінюється на динаміку руху лише за певними заданими модою напрямками. Оскільки, оригінальні, живі, нестандартні новації в мистецтві завжди вступають в суперечку з звичайним, буденним, загальноприйнятим і саме тому не можуть бути модними, адже отримавши даний статус вони автоматично перестануть бути унікальними і втратять власну неповторність.

Гостра конкурентна боротьба між виробниками сьогодення спричинює умови, за яких «бум» у збуті того чи іншого популярного товару або технічного нововведення стає все коротшим і коротшим. Ми повинні бути готові до життя у світі, де нові розробки, технічні новинки і товари, що пропонують неповторні поєднання різних функцій, будуть вводитися на безперервній основі і відразу ж поступатися місцем ще більш оригінальним винаходам і товарам, так що створена знанням вартість перетвориться в товар «одноразового користування», від якого після його вживання слід позбутися як можна швидше [11, с.369-370].

При виборі товару чи послуги власний авторитет для споживача відіграє значно більшу роль ніж вартість. Люди все частіше прагнуть володіти виробами, пов'язаних з важливими технічними винаходами, ноу-хао, унікальними новими матеріалами, або такими що мають властивості, від-

сутні у інших видів продукції. У таких областях, як сервіс і організація дозвілля, можна також знайти багато прикладів того, як маркетинг унікальної послуги здійснюється з великим успіхом, не дивлячись на встановлену на неї надвисоку ціну [11].

Вартість, яка створена на основі знань є не лише дуже змінною величиною, кожне з її конкретних втілень відрізняється перехідним, ледве не одномоментним характером. Важливо, що творці сформованої на основі знань вартості, досить часто втрачають свій авторитет та свою цінність відповідно до зміни тенденцій пов'язаних з модою, смаками та технологіями [11].

Ми не хочемо визнавати, що всі сектори нашого життя опинилися у сфері товару, і ще сильніше – що вони опинилися в сфері моди. Справа в тому, що тут ліквідація цінностей йде особливо радикально. Під владою товару всі види праці обмінюються і втрачають свою особливість – під владою моди вже самі праця і дозвілля як такі міняються своїми знаками. Під владою товару культура продається і купується – під владою моди всі культури змішуються в купу в тотальній грі симулякрів [1].

Існує тісний постійний взаємозв'язок смаку та моди. Процес формування модних тенденцій проходить крізь призму смаків її творців. Мода, як один із засобів соціалізації, в свою чергу має здатність створювати, поширювати, прогнозувати, впроваджувати певні ціннісні зразки поведінки та смак суб'єкта, а також керувати ним. Трансформації у сфері моди в певній мірі стають джерелом подальших змін в духовній та матеріальній культурі.

Людина, що володіє гарним смаком, вміє пристосуватися до смакового напрямку, представленого модою, або ж уміє пристосувати вимоги моди до власного доброго смаку. «Тим самим у понятті смаку закладено вміння навіть в моді дотримуватись помірності, і володар доброго смаку не слідує наосліп за мінливими вимогами моди, але має щодо них власне судження. Він дотримується свого «стилю», тобто погоджує вимоги моди з певним цілим, яке враховує індивідуальний смак і приймає тільки те, що підходить до цього цілого з урахуванням того, як вони поєднуються» [3, с.43].

Динаміка культурно-історичних процесів, які переживає людство, актуалізує проблеми становлення і розвитку гуманістичного світоствалення, виховання, ролі мистецтва у виховному процесі. Сучасні науковці акцентують увагу на необхідності естетичного виховання у процесі якого потрібно звертати особливу увагу на формування естетичних смаків та моди, їх вплив на здатність людини до оцінки дійсності, світосприйняття та світоорієнтування, соціальну інтеграцію та розвиток особистості. Значний внесок у розвитку естетичного виховання, зокрема естетичних та художніх смаків, зробили педагоги та естетики Ю.Б. Боров, А.І. Буров, Н.Й. Волошина, С.А.

Герасимов, С.В. Квятковський, Л.Н. Коган, Н.І. Кіященко, Н.Л. Лейзеров, Л.Т. Левчук, Б.Т. Лихачов, І.Л. Маца, А.С. Молчанова, М.Ф. Овсянников, В.А. Разумний, В.К. Скатерщиков та інші.

Часто сучасні науковці стверджують, що естетичні та інтелектуальні смаки людей знизилися під впливом потоку тривіальних матеріалів друкованих видань, радіостанцій і кіностудій, які переважно обслуговують сферу розваг.

Якщо розглядати проблему естетичних смаків у соціальному контексті І.С. Нарський зазначає, що аудиторія художніх творів зазнала в історичному плані істотних змін. Кілька століть тому аудиторія ця складалася виключно з обраної аристократичної еліти. Поширення масової освіти, поява нових технологій у сфері масових комунікацій призвело до надзвичайного зростання ринку мистецтв [10].

Та все ж невірно говорити просто про падіння естетичних смаків. Масова аудиторія очевидно включає велику кількість людей з розвиненими смаками. Однак вони виявляються поглинені масами, що складають нову для творів мистецтв аудиторію. Ще вчора еліта являла собою всю аудиторію, тепер вона є лише частинкою цілого. Як наслідок середній рівень естетичних стандартів і смаків знизився. Разом з тим, смаки окремих груп населення безсумнівно підвищилися і загальне число людей, звернених до змісту масової комунікації, різко зросло [10].

На сучасному етапі розвитку українського суспільства перманентно актуальним є збереження традицій та подальшого розвитку естетичного смаку, що суттєво впливає на духовний розвиток та активну життєву позицію громадян, їх здатність сприймати, цінувати і примножувати цінності національної культури.

Дослідження взаємозалежності смаку та моди заслуговує на більш пильну увагу і всебічний аналіз, що дасть змогу глибше зрозуміти соціокультурну природу смаку та моди, суспільну обумовленість та характер їх мінливості, виявити домінуючі тенденції у цих сферах, що важливо як для наукового прогнозування, так і практичного застосування.

Література:

1. Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть. – М.: Добросвет, 2000. – 387 с.
2. Большаков В. П. Культура как форма человечности. Учебное пособие. – Великий Новгород: Нов. ГУ имени Ярослава Мудрого, 2000. – 92 с.
3. Гадамер Г.-Г. Истина і метод. – К.: Юніверс, 2000. –Т.1. – 464 с.
4. Зиммель Г. Избранное. – М.: Юристь, 1996. – Т.2. – 607 с.

5. Зуев А.Г., Мясникова Л.А. Маркетинг экомоды // Маркетинг в России и за рубежом. – 2003. – № 4.
6. Кант И. Критика чистого разума. – М.
7. Котлер Ф. Основы маркетинга. – М.: Прогресс, 1991. – 520 с.
8. Марков Б.В. Философская антропология. Очерки истории и теории.- СПб.: Наука, 1997. – 576 с.
9. Назаров М.М. Массовая коммуникация в современном мире: методология анализа и практика исследований. – М., 2002. – С. 131-233.
10. Нарський І.С. Філософія Давида Юма. – М.: ВМУ, 1967. – 355 с.
11. Сакайя Т. Стоимость, создаваемая знанием, или история будущего // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология. – М.: Academia, 1999. – С. 337-371.
12. Тоффлер Э. Третья волна. – М.: ООО «Фирма «Издательство АСТ», 1999. – 261с.

Сильчук С.М. Вкус и мода как социокультурные феномены

Выявляются закономерности формирования эстетических вкусов и моды, их влияния на способность человека к адекватной оценке действительности, мировосприятия и мироориентирования, социальную интеграцию и развитие личности.

Ключевые слова: вкус, мода, предпочтения, красота, модные тенденции, идентичность.

Sylchuk S.M. Taste and fashion as sociocultural phenomena

Is dedicated to the exposure of the regularities of the formation of aesthetic fashion and taste, their impact on a person's ability for the adequate estimation of the reality, its cognition, social integration and the development of the personality.

Keywords: taste, fashion, liking, beauty, fashionable tendencies, identity.

УДК 32.351:303

ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ НА ФЕНОМЕН САМООРГАНІЗАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ

Сеїтосманов А. С. ©

Аспірант Національного інституту стратегічних досліджень при
Президентіві України

Розглянуто філософські теорії стосовно феномену самоорганізації населення. Висвітлено основні історичні етапи розвитку самоорганізації населення на території України.

Ключові слова: самоорганізація населення, теорія суспільного договору, громадянське суспільство.

У період політичних трансформацій, що відбуваються в країні, дедалі гостро постає питання участі громадськості в політичних, соціально – економічних процесах. Здійсненність і ефективність реформ залежить від підтримки їх населенням і участі громадян в їх реалізації. У тій же година, низький рівень політичної культури і слабе громадянське суспільство не можуть забезпечити потрібне для демократичної держави, якість партнерства влади і громадян. Як результат, суспільство має спектр суперечливих політичних, соціальних і економічних орієнтирів. Відсутність єдиної національної ідентичності перешкоджає реалізації загальнодержавних стратегій в гуманітарній, соціально – економічних і політичною сферах. Потрібне формування широкого класу активних громадян України, що мають загальне патріотичне бачення майбутньої держави. Максимальної важливості, з огляду на необхідність формування активної громадянської позиції, набуває самоорганізація населення. Органи самоорганізації населення і інші форми громадських об'єднань поступово стають вагомим суб'єктом процесів, що відбуваються в суспільстві, і сприяють становленню громадянського суспільства.

Тому постає питання розробки практичних рекомендацій для організації третього сектора» стосовно підвищення власної ролі та потенціалу щодо захисту та реалізації інтересів українських громадян, забезпечення європейських стандартів життя кожному. Дослідження еволюції поглядів на процеси соціальної самоорганізації дає можливість виокремити вдалі й запропонувати нові моделі самоорганізації населення, що можна застосувати в сучасних реаліях.

Аналіз досліджень. Проблемою самоорганізації населення так чи інакше задаються багато дослідників. Фундаментальними у цієї галузі є

праці Дюркгейма Е., Маркса К., Спенсера Г. З питаннями самоорганізації населення перетинаються теорії суспільного договору, соціальної рівності, соціального капіталу.

Серед вітчизняних вчених Бабінову О., Вінокурова Ю., Гороховського І., Колодій А. Більшість науковців підкреслює, що в Україні існують історичні традиції самоорганізації населення.

Разом з тим, інформація про еволюцію поглядів на самоорганізацію населення є несистематизованою і потребує більш детального вивчення.

Метою статті є дослідження еволюції поглядів на феномен самоорганізації населення.

Особливістю суспільного розвитку є те, що більшість процесів і явищ повязана із свідомою діяльністю людей.

Погляди на самоорганізації населення нерозривно повязані з розвитком поглядів на громадянське суспільство, роль і місце людини в державі. Самоорганізація населення виступає «життєвою силою» громадянського суспільства, яке, в свою чергу, гарантує розвинуту політичну демократію.

Ще з часів Арістотеля вважається, що демократичні системи зберігають життєздатність і ефективно функціонують через активну участь громадян в справах держави і суспільства, забезпечення високого рівня інформування про державні справи, розвиненне почуття громадянської відповідальності населення. Зазначимо, що кожна людина виступає, з одного боку, як особистість, член громадянського суспільства, а з іншого, як громадянин, член політичного співтовариства.

З часом викристалізувалося розуміння громадянського суспільства як спільноти рівноправних громадян, яка не залежить від держави, але взаємодіє з нею заради спільного блага. У політичній сфері громадянське суспільство забезпечує громадянам вільну участь у державних і громадських справах. Головним суб'єктом такого суспільства є людина, у ньому вільно розвивається індивідуальне та колективне життя, децентралізована державна влада і місцеве самоврядування, демократично розв'язуються суспільно-політичні проблеми на основі виважених, консенсусних відносин.

У основі соціальної філософії Локка (1632-1704) лежить теорія, що багато в чому передбачає просвітницькі ідеї про «природне право» і «суспільний договір». Політична теорія направлена проти патріархального абсолютизму і розглядає соціально-політичний процес як розвиток людського співіснування від природного стану до громадського самоврядування. У початковому природному стані люди взаємно доброзичливі, вільні і рівні між собою і перед Богом. Розумні природні закони дозволяють досягти згоди при збереженні індивідуальної свободи [5].

Дідро (1713-1784) допускає вплив на етичну свідомість соціальних чинників: «якщо закони хороші, то і вдачі хороші; якщо закони і погані, то і

вдачі погані». Під хорошими законами розуміються в даному випадку такі, які «зв'язують благо окремих індивідів із загальним благом», задаючи ситуацію неможливості «пошкодити суспільству, не пошкодивши самому собі».

Руссо (1712-1778) в створенні такого соціального устрою, в рамках якого «кожен з нас віддає свою особу і всю свою потужність під верховне керівництво загальної волі, і ми разом приймаємо кожного члена як нероздільну частину цілого». «Кожен, з'єднуючись зі всіма, покорується б, проте, тільки самому собі і залишався б таким же вільним, яким був раніше». Руссо обґрунтовує соціальну модель «суспільного договору», направленою «до повного відчуження кожного члена зі всіма своїми правами на користь общини», проте, оскільки «немає жодного учасника, по відношенню до якого останні не набувають того ж права, яке вони йому поступаються по відношенню до себе, то кожен знову набуває всього, що він втрачає.»

Гольбах (1723-1789) відстоював вчення про провідну роль потреб і інтересів в соціальному розвитку, про формуючу роль середовища по відношенню до особи з її потребами, був прихильником договірної теорії походження суспільних інститутів, зокрема держави. Мірилом свободи членів суспільства він вважав благо суспільства в цілому [5].

Спенсер (1820-1903) робить акцент на тому, що суспільство – частина природи, і, в цьому сенсі, такий же природний об'єкт, як і будь-який інший, воно не створене штучно, в результаті «суспільного договору» або божественної волі. Тобто, за Спенсером, самоорганізація населення є природною характеристикою, а також базою для створення соціальних інститутів. Соціальні інститути забезпечують перетворення асоціальної за природою людини в соціальну істоту, здатну до колективних дій. Соціальні інститути, за Спенсером, – органи самоорганізації і управління [6].

Управління – функція організованої системи (суспільства), що забезпечує збереження її структури, підтримку режиму діяльності і реалізацію програми по досягненню мети діяльності [9].

Самоорганізація – цілеспрямований процес, в ході якого створюється, відтворюється або удосконалюється організація складної динамічної системи. Властивості самоорганізації виявляють об'єкти різної природи: клітка, організм, біологічна популяція, біогеоценоз, людське суспільство, політична система [9].

За Спенсером, управління приводить до обмеження індивідуальної свободи, у той час як самоорганізація є природним станом суспільства. Самоорганізація здатна чуйно реагувати на зміни, що відбуваються у суспільстві.

Цю думку також розвиває Дюркгейм (1858-1917), який стверджує, що «єдність організованих громад, як і всякого організму, створюється мимовільним консенсусом частин, це та внутрішня солідарність, яка не менш необхідна, чим регулююча дія вищих центрів». Тема соціальної солідар-

ності – головна тема соціології Дюркгейма. Солідарність для нього – синонім суспільного стану. За Дюркгеймом, якщо в архаїчних («сегментарних») суспільствах соціальна солідарність заснована на повному розчиненні індивідуальних сознаний в «колективній свідомості» («механічна солідарність»), то в розвинених («організованих») соціальних системах вона заснована на автономії індивідів, поділі функцій, функціональній взаємозалежності і взаємообміні («органічна солідарність»), причому «колективна свідомість» тут не зникає, але стає більш загальною, її стани стають менш інтенсивними, і вона діє в більш обмеженій сфері [5].

Маркс (1818-1883) розглядає саморганізаційні процеси з точки зору соціальних змін. Близько до ідей теорії соціальної самоорганізації в її сучасному контексті підійшов Т.Парсонс (1902-1979) – основоположник відомої школи соціального порядку. Досліджуючи методи інтеграції в суспільствах, що прискорено диференціюються, автор відводить значну роль в цьому процесі явищу «добровільній самоорганізації (асоціації)». Головна увага при цьому відводиться таким «сполучаючим» механізмам як авторитет лідера, плюралізм думок в процесі ухвалення рішень, демократична процедура виборів, професійні об'єднання для просування загальних інтересів тощо [10].

Однією з концепцій, що намагаються широко використовувати для дослідження громадянського суспільства та процесів самоорганізації є концепція «соціального капіталу». Існують різні теоретичні трактування (П. Бурдьє, Дж. Колеман, І. Середжелдін, П. Дасгапта, Е. Сміт, П. Пакстон та ін.) і підходи (в межах соціології, економіки, менеджменту, теорії ігор, психології та антропології), що пояснюють природу цього явища. Основою соціального капіталу як суспільного явища є довіра – феномен, що сприяє впорядкуванню соціального життя, легітимації соціальних відносин [3]. Гороховський І.Л. конкретизуючи взаємозв'язок категорії «соціальний капітал» з одним з результатів громадянської самоорганізації, а також ключовим елементом демократії та громадянського суспільства – третім сектором, дійшов до таких результатів: більшість дослідників і практиків громадянської сфери підтримують визначення, що третій сектор виступає головним елементом «соціального капіталу», а відтак у такому дискурсі стає ключовою ланкою громадянського суспільства.

Якщо розглядати самоорганізацію й демократичне управління, засноване на участі населення, в історичному аспекті для українського суспільства, з його суспільно-політичною історією, багатонаціональною демографічною картиною і соціально-економічним устроєм, потрібно зазначити багатотисячолітній досвід самоврядованих сільських громад, козацьких станиць і сільськогосподарської кооперації свідчать про історичні традиції самоорганізації в менталітеті українського народу.

Колодій А.М. виділяє елементи демократії ще з часів Київської Русі [7], він вважає місцеве самоврядування тих часів інструментом широкої народної демократії.

На початку XIV ст. в деяких містах Галицько-Волинського князівства було запроваджено Магдебурзьке право – законну можливість самоуправління, самостійного вирішення усіх важливих питань життєдіяльності міст.

«Як слушно підмітив М. Костомаров, Україна з давніх-давен «знати не хотіла ні царя, ні попа». В українській ментальності центральні органи є уособлюванням пригнічення, у той час як місцеве самоврядування є владою рідною, своєю. Саме ця ментальна специфіка сприяла широкому розвитку народної демократії та представництва, самоврядних традицій українців як за часів Київської Русі, так і пізніше – у Галицько-Волинському князівстві, Литовській та Польській державах», – зазначає Колодій А.М. [7].

Система органів управління Запорізької Січі, що будувалась на принципах широкої демократії, аналогів якої історія ще не знала, дала підставу деяким вченим говорити про неї як про Козацьку державу з демократичним устроєм. Законодавча влада належала всьому народу, а не тільки його представникам. Таке безпосереднє управління об'єктивно можливе лише у невеликих республіках, до яких належала і Січ. Козацька рада була органом законодавчої влади, але не у формі представницького органу, яким були станові парламенти європейських держав тих часів, а у формі прямої участі в управлінні справами Війська Запорізького всіх членів козацького війська, тобто всього козацького стану. Вона була органом найвищого порядку в управлінні козацьким військом, зазначає Паньонко І. [8].

Запорізьке братство мало великий вплив на процеси державотворення, і багатий досвід самотньої козацької організації самоврядування був використаний у ході визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. Своє актуальне, пізнавально-історичне значення цей досвід не втратив і в наш час [8].

За часів України в складі Російської імперії демократичні напрацювання зходять нанівець, але після відміни кріпацтва у 1861 році знов з'являються елементи місцевого самоврядування. Головною сферою зусиль із самоорганізації українців у ці роки стали земства, самоврядні губернські, міські і сільські земські установи. Земства як установи місцевого самоврядування діяли на Лівобережжі та на Півдні України від 1864 року, а на Правобережжі – від 1911 року [4]. На селі центральною ланкою управління стала сільська община – громада.

Певна лібералізація політики верхів Російської імперії з кінця XIX століття викликає до життя нові форми громадської самоорганізації українців. Утім, ще до цієї лібералізації виникає підпільне «Братство Тарасівців» (1891 рік) [4]. Вважають, що саме це Кирило-Мефодіївське братство

надало поштовх для створення українських політичних партій та громадських об'єднань [1].

Ще одним із головних способів громадської самоорганізації став в Україні відновлений з кінця XIX століття кооперативний рух. Напередодні 1917 року в українських губерніях працювало 7 тисяч кооперативних товариств різних галузей діяльності і близько 50-ти їхніх союзів. Споживчі кооперативні товариства обслуговували 9 мільйонів осіб. 1917 рік був відзначений значним організаційним зміцненням української кооперації. Кількість кооперативних союзів протягом року збільшилась у два рази і досягла 100. 1918 року українська кооперація обслуговує вже 16 мільйонів осіб й охоплює абсолютну більшість селянських господарств. Знані кооператори брали безпосередню участь у створенні Центральної Ради, проведенні Національного Конгресу, селянського з'їзду, обіймали ключові посади в уряді та багатьох місцевих адміністраціях. Кооперація була середовищем, з якого йшло поповнення національно свідомих і знайомих з управлінською діяльністю кадрів для створених нових органів влади [4].

За радянських часів дослідниками виділяються такі основні періоди розвитку самоорганізації населення:

1. Територіальні депутатські групи (кінець 1920-х – 1940-і роки) – закладення основ радянської моделі самоврядування на рівні будинків-вулиць-квартал-мікрорайон.

2. Комітети сприяння експлуатації будівель при домоуправліннях (1950-і роки) – відбувається повоєнний процес відновлення органів територіального самоврядування.

3. Домові, вуличні, квартальні громадські комітети самодіяльності населення (1960-1980 рр.) – поширена форма громадського самоврядування, яка мала досить значний потенціал щодо покращення життя мешканців та вирішення багатьох їхніх проблем, але через недоліки адміністративно-командної системи не змогла діяти ефективно. Часто використовувалась районними радами народних депутатів та виконкомами для залучення міського населення як безплатної робочої сили до різних господарських та ремонтних робіт.

4. Органи територіального громадського самоврядування (ради і комітети мікрорайонів, житлових комплексів, будинкових, вуличних, квартальних, селищних, сільських комітетів). На цьому етапі відбувається боротьба за реальне самоуправління: стихійне виникнення рад і комітетів самоврядування населення, невизначеність їхнього правового статусу, конфлікти з місцевими компартійними органами, виконкомами міськрад та ЖЕКами. Після прийняття Закону СРСР «Про загальні засади місцевого самоврядування і місцевого господарства в СРСР» у квітні 1990 р. відбува-

ється збільшення кількості комітетів, розширення їхніх функцій, географії діяльності (кінець 1980-х – початок 1990-х рр.).

5. Сучасний етап: вдосконалення законодавства з місцевого самоуправління, звільнення від тотального контролю з боку місцевих державних органів влади (з середини 1990-х рр.) [2].

Сучасне законодавство стосовно самоорганізації населення включає в себе Закони України «Про органи місцевого самоврядування», «Про органи самоорганізації населення» [5], «Про об'єднання громадян» [4], «Про кооперацію» [3], які не є досконалими, але дають законодавчо закріплену можливість участі громадян. Певні законодавчі недоліки можна врегулювати на місцевому рівні шляхом прийняття локальних нормативно-правових актів. Але лишається слабкою інституціональна база. Рішення органів самоорганізації населення носять рекомендаційний і не завжди враховуються. Налагодження механізмів і впровадження моделей самоорганізації населення потребують цілеспрямованих зусиль.

Висновки. Особливістю суспільного розвитку є те, що більшість процесів і явищ пов'язана із свідомою діяльністю людей. Тому питання самоорганізації населення знайшли відображення в філософських, соціальних теоріях, працях багатьох вчених.

Відродження традицій самоорганізації громад є першочерговим завданням системи місцевого самоврядування, покликаною зберегти історико-культурний устрій сільської України, що є джерелом духовної ідеології держави в цілому.

У перспективі доцільно дослідити взаємозв'язок самоорганізації населення зі стратегічним плануванням.

Література:

1. Бабінова О.О. Взаємодія органів державного управління і місцевого самоврядування з громадськістю: теоретико-методологічний аспект: Дис... канд. наук з держ. упр. – Київ, 2006. – 197 с.
2. Вінокуров Ю.О. Самоорганізація населення – історичний досвід. – Режим доступу: http://sd.net.ua/2010/01/15/camoorganizacija_naselennja_storichnijj_dosvd.html
3. Гороховський І.І. Громадянська самоорганізація як чинник стабільності політичної системи України: Автореф. дис... канд. політ. наук. – Дніпропетровськ, 2008. – 18 с.
4. Грабовський С. Громадська самоорганізація українців: ключові епізоди // Українська правда. – 14 січня 2011. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/columns/2011/01/14/5784344/>

5. История философии: Энциклопедия / Составитель и главный научный редактор А.А.Грицанов. – Мн.: Интерпрессервис; Книжный Дом, 2002.
6. Новая философская энциклопедия: в 4 т. / Ин-т философии РАН; Нац. обществ.-науч. фонд; Предс. научно-ред. совета В. С. Степин. – М.: Мысль, 2000. -2001.
7. Основи демократії: Навч. посіб./ Авт. колектив: М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарук та ін.; За заг. ред. А. Колодій. – К.: Вид-во «Ай Бі», 2002. – 684с.
8. Паньонко І.М. Апарат управління Запорізької Січі (середина XVI ст. – 1775 р.): Автореф. дис... канд. юр. наук. – Львів, 2000. – 20 с.
9. Политическая наука: Словарь-справочник / Сост. проф. Санжаревский И.И. – М., 2010.
10. Про кооперацію, Закон України від 10.07.2003 № 1087-IV // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2004. – № 5. – ст. 35.
11. Про місцеве самоврядування в Україні, Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1997. – № 24. – ст. 170.
12. Про об'єднання громадян, Закон України від 16.06.1992 № 2460-ХІІ // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1992. – № 34. – ст.504.
13. Про органи самоорганізації населення, Закон України від 11.07.2001 № 2625-ІІІ – Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2001. – № 48. – ст. 254.
14. Эволюция научного знания о социальной самоорганизации. – Режим доступа: <http://www.bigmanage.com/?p=165>.

Сеитосманов А.С. Эволюция взглядов на феномен самоорганизации населения.

Рассмотрены философские теории относительно феномена самоорганизации населения. Отражены основные исторические этапы развития самоорганизации населения на территории Украины.

Ключевые слова: самоорганизация населения, теория общественного договора, гражданское общество.

Seytosmanov A.S. The evolution of opinions of the self-organization's phenomenon

Philosophical theories of the phenomenon of self-organization of population are considered. The basic historical stages of development of self-organization of population on territory of Ukraine are researched.

Keywords: self-organization of population, theory of public agreement, civil society.

УДК 323:364.146.2

ПОЛІТИКО-ПРАВОВА ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНИХ ІДЕЙ В УКРАЇНІ У X- XVII СТ.

Хома Н. М.[©]

Кандидат політичних наук, доцент, докторант відділу правових проблем політології Інституту держави і права ім. В.Корецького НАН України

Аналізується історія розвитку соціальних ідей на українських землях у період X- XVII ст.ст. Вивчається їх нормативно-правове закріплення на різних етапах державного розвитку.

Ключові слова: *громадське піклування, добродійність, соціальні права, церковна благодійність.*

Вступивши на шлях розбудови соціальної держави, Україна модернізує свою соціальну політику, адаптує її до європейських стандартів і глобалізаційних викликів. Проте при розбудові національної моделі соціальної держави доречно не лише проектувати на українську дійсність сучасні соціальні конструкції, розроблені світовою практикою, але й звернутися до перевірених історією форм соціальної роботи, яка веде початок із часів Київської Русі. Оперті на вічні цінності милосердя, благодійності, історичні зразки соціальної політики демонструють уже накопичені традиції українського народу у здійсненні в усі часи актуальних соціальних проєктів.

Дослідження соціальних ідей в історії розвитку українських земель знайшло своє міжгалузеве відображення у вітчизняних дослідженнях історії соціальної роботи (Кособуцька Г., Поліщук В., Шанц В., Янкович О.), історії розвитку права соціального забезпечення (Болотіна Н.), історії педагогіки (Мишишин І., Супарик Б.), історії права (Походзіло Ю.). Проблематика відобразилась у працях російських дослідників Апракімової Ю., Кузьміна К., Сутиріна Б., Мельникова В., Сухорукова М., Фірсова М. та ін. Проте комплексні дослідження значимості соціальних ідей для розвитку української державності, їх нормативно-правове закріплення не проводились, що актуалізує тему нашого дослідження. Ми ставимо за мету дослідити розвиток соціальних ідей та їх нормативно-правове закріплення на українських землях у період X- XVII ст.ст.

Допомога нужденним у її історичному розвитку пройшла два основні етапи. Перший (з X до XVII ст.) можна позначити як період власне церковної добродійності та церковно-державної допомоги людям, що її

потребували; другий (XVIII – перша половина XIX ст.) – як період організації та функціонування державної системи доброчинності [11]. У цій статті ми аналізуватимемо перший етап.

У давні часи ініціатива у введенні певних видів соціальної допомоги часто виходила від князів. Свідченням цього є такі державні рішення, як укладення в 911 і 945 рр. київськими князями Олегом та Ігорем договорів із греками «Про порятунок полонених», відповідно до яких передбачались зобов'язання сторін про викуп полонених русичів та греків і повернення їх на батьківщину [1, с.55-56].

Християнство принесло зі собою уявлення про доброчинність як про прерогативу та суспільний обов'язок церкви. Вона почала розвиватися з часу появи церковної організації на Русі, виникнення монастирів (X – XI ст.) [14, с.3-5]. Правила православної релігії, які стосуються піклування про бідних, прийшли на Русь разом із прийняттям християнства та згодом увійшли в «Устав Святого князя Володимира, крестившаго Руськую землю, о церковных судах» (996 р.) (далі – Устав) [17, с.39-41]. Серед них: Закон, Богом даний Мойсею; Правила Св. Апостолів; Правила помісного Собору Сардинського 347 р.; Правила Феофіла, єпископа Олександрійського; Правила четвертого Вселенського Собору тощо.

Цими актами була передбачена допомога сиротам, удовам, інвалідам та іншим малозабезпеченим верствам населення; така підтримка полягала в наданні медичної допомоги, безкоштовному харчуванні та духовному просвітництві [14, с.3]. Уставом піддані князя Володимира зобов'язані були віддавати десяту частину свого доходу на утримання монастирів, церков, богаділень, лікарень і мандрівних нужденних. За Уставом громадське піклування доручалося духовенству, церкві та виділялися категорії тих, про кого мали піклуватися: вдови, убогі мандрівники, жебраки [6, с.185]. Окрім зазначення категорій нужденних в Уставі з істинно державним підходом були визначені цілі піклування – годування та лікування нужденних, а також вирішувалося найважливіше питання – фінансування закладів для піклування про незможних, що існували при церквах [13, с.149]. Що ж до матеріального забезпечення церков, то воно виражалося у формі десятини від надходжень князівських, судових, торговельних мит, від приплоду худоби та зборів урожаю [6, с.186]. Устав відобразив розподіл централізованої феодалної ренти і мит між державною та церковною владою в періоди раннього та розвинутого феодалного ладу, форми і розміри матеріального забезпечення церкви.

Запроваджуючи християнство на Русі, князь Володимир сам глибоко сприйняв звернені до душі людини положення цього вчення, що закликають людей турбуватися про ближнього, бути милосердним. Ось деякі з цих положень: «Блаженні милостиві, бо помилювані вони будуть», «Хто

просить у тебе, то дай, а хто хоче позичити в тебе – не відвертайся від нього», «Продай добра свої та й убогим роздай», «Тіштеся з тими, хто тішиться, і плачте з тими, хто плаче». Пройнявшись духом християнських повчань, Володимир велів «усякому старцеві та убогому приходити на княжий двір, брати їжу, питво і гроші з казни». Проте оскільки німці та хворі не могли добиратися до його двору, князь наказав зробити вози, куди клали хліб, м'ясо, рибу, овочі, мед у бочках, квас і возили містом, запитуючи: «Де хворі і старці, які не можуть ходити?» Таким роздавали необхідне [8, с.43].

Князь Ярослав Мудрий заснував сирітське училище, де опікував і утримував трьохсот юнаків. Фахівці вважають, що «Руська Правда» князя Ярослава була першим слов'янським законом, в якому закріплювалося подібне до соціальної програми.

У Заповіті Володимира Мономаха йдеться: «всього ж паче убогих не забувайте, поскільки вам по силі своїй можливо годуйте». Князь Володимир був прикладом співчуття до ближнього. Літопис розповідає, що кожен бідний та вбогий міг вільно приходити на княжий двір і отримувати там «всяку потребу, питво і страви, і від скотниць кунами». Для тих, хто через хворобу або німоту не міг прийти сам, князь велів розвозити по вулицях хліб, м'ясо, мед і квас. Володимир Мономах наставляв синів: «Будьте батьками сиріт, не залишайте сильним губити слабких, не залишайте хворих без допомоги».

Князь Володимир доручав духовенству й церковним структурам здійснювати опікування й нагляд за лікарнями, лазнями, притулками для одиноких і встановив для благодійних закладів «десятину». Він заснував училища для навчання убогих людей, богодільні, запровадив народні свята, на яких влаштовувалося «годування» убогих, сиріт, удів, бездомних, роздавалася щедра милостиня.

Єпископ Переяславський Єфрем (Охрім), відомий як будівничий «строєній банних і врачевен», у 1091 р. побудував для бідних і сиріт лікарні, призначив для них медиків, постановив, щоб хворих доглядали й лікували безкоштовно й в інших містах [1, с.55-64]. При всіх монастирях, що мали кошти, проводилось харчування злидарів і убогих. Для них влаштовувались навіть окремі приміщення.

Зміцнівши економічно, монастирі стали центрами благодійної соціальної діяльності. Вони виконували чотири функції: лікування, забезпечення незаможних (надання одноразової допомоги натуральними продуктами – милостині), навчання, контроль. Відповідно до кожної з функцій при монастирях створюються особливі форми підтримки [3].

Особливою щедрістю вирізнялися ченці Києво-Печерського монастиря. Феодосій Печерський побудував поблизу монастиря спеціальний

будинок, де утримувались убогі та каліки. «Преподобний Феодосій сам завжди виявляв велику любов до бідних. Якщо він бачив злидаря чи убогого в смутку і нещасті, то сильно вболіваючи, завжди допомагав зі сльозами. Біля монастиря Феодосій влаштував двір і церкву св. першомученика Стефана. Тут завжди жило багато злидарів, сліпих, кульгавих, прокажених, які харчувалися від монастиря, отримуючи десяту частину від всього монастирського майна. Крім того, преподобний кожен суботу посилав віз хлібів тим, хто знаходився в ув'язненні. Він був милостивим не тільки до бідних, але навіть до тих, хто спричинював зло його монастирю. Одного разу привели до преподобного зв'язаних розбійників, що займалися крадіжками. Преподобний, бачачи їх зв'язаними, зжалився над ними і, просльозившись, наказав розв'язати їх, дати їм їсти і пити, потім навчивши їх нікому не робити зла і не ображати, відділив їм навіть частину майна і відпустив з миром» [4, с.35].

Відмітною рисою благодійності цього періоду було «сліпе» роздавання милостині; жебраків ні про що не розпитували, бо це заборонялося вченням святих отців. Святий Іоанн Златоуст казав: «Ти не повинен дізнаватися в бідних, що вони за люди, тому що приймаєш їх в ім'я Христа».

У X – XII ст. ст. церковна практика допомоги розвивалась не тільки через монастирі, але й через парафії. Парафіяльна допомога була більш відкритою, парафії надавали найрізноманітнішу підтримку – від матеріальної допомоги до виховання та перевиховання [9, с.35]. Із другої половини XII ст. до XIII ст. включно князівські функції стосовно піклування поступово з'єднуються зі монастирсько-церковними формами піклування [16, с.98-103].

Монастирі виконували різні завдання, серед яких були і піклування про непрацездатних, й організація лікарень та будинків для інвалідів. Одна з перших на Русі лікарень, у якій надавалась безкоштовна допомога хворим, з'являється в середині 1070-х років у Києво-Печерській лаврі [6, с.206].

Фінансування піклувальної роботи здійснювалася за рахунок коштів монастирів і церков, внесків парафіян, милостині та частково – з коштів княжої та царської скарбниці. Допомога подавалася здебільшого у вигляді життєво важливих продуктів, тому що грошовий обіг був дуже слабо розвинений. Отже, незважаючи на відсутність «розслідування» нужди прохача, милостиня досягала своєї мети. Голодний не брав будівельних матеріалів, а погорілець, якщо не був голодний, не просив хліба.

Незважаючи на тривалість зазначеного періоду в країні, більш-менш стрункої системи в цій сфері діяльності створено не було. Надання добродійної допомоги в її стародавній формі, що поєднувала в собі елементи випадковості та нерозбірливості, поряд із нерозвиненістю економіки, частими війнами, голодом унаслідок неврожаїв, що нерідко повторювалися, неминуче спричиняли появу удаваного або професійного жебрацтва,

його кількісне зростання [7, с.47-48]. Оскільки Церква та монастирі брали під своє заступництво жебраків і убогих (яких називали на Русі церковними або богадільні людьми) без особливого розбору, близько монастирів виникали цілі жебрацькі слободи.

Основний тягар соціальної допомоги на селі взяла на себе громада, яка несла відповідальність за всіх її членів, особливо за злидарів, жебраків, волоцюг. Згідно зі статутом, вона була зобов'язана утримувати убогих, а панський двір мав дбати про забезпечення їх певним заробітком, видачу готівки для придбання найнеобхіднішого.

Керівники громади мали організувати притулок убогим (у спеціальному будинку або вільних хатах). Перестарілим, а також збіднілим сім'ям односельців допомагали харчами напередодні свят, особливо Великодня та Різдва. Водночас стимулювалося благодійництво. Наші предки вірили, що за одаровування бідних, скривджених віддається на небесах.

Безвідмовною була громадська допомога погорільцям. Громада із своїх коштів або заможні селяни з власних запасів допомагали потерпілим одягом, харчами, насінням, будівельними матеріалами, влаштовували толоку для зведення житла. Особливу турботу проявляла громада про сиріт і вдів. Для опіки над сиротами створювались сирітські ради [3].

Позитивні тенденції розвитку соціальної опіки в Київській Русі були перервані монголо-татарським нашествям. У цих умовах церква стала єдиним притулком для убогих, старців, немічних.

Починаючи з другої половини XIV ст. отримує правове визнання інститут удів. Це дозволяло вдовам доживати віку в монастирях із гарантованим забезпеченням. Багато заможних жінок (княгині, боярині) або їхні чоловіки спеціально будують монастирі для проведення решти життя у їх стінах. Постриги у черниці стали поширеним явищем серед жіноцтва, шлях до монастиря був відкритий для жінок усіх суспільних станів.

Отже, сформована в X – XVII ст., на етапі власне церковної добродійності та практичного керівництва з боку православної церкви приватною й церковно-державною допомогою нужденним, ідеологія допомоги слабкому потрапила під вплив низки чинників, що визначили її специфіку, серед яких теза про те, що церкви багатство – жебраків багатство. Ця теза лежала в основі монополії церкви на староруську добродійність, надовго закріпила в суспільній свідомості патріархальну думку «про богоугодність» бідності [10, с.58-59].

У XVI – XVII ст. набули значного розвитку братства, при яких обов'язково влаштовувалися школи, богадільні і будинки для прочан. Церква та братства були не лише основним джерелом самої ідеї громадського піклування, а й інститутом її реалізації. Тим часом мала місце також добро-

чинно-меценатська діяльність гетьманів, козацької старшини та рядових козаків [12, с.10].

Благодійність була нормою життя братчиків, які в різний спосіб допомагали старим, бідним, німічним, хворим, вдовам, сиротам, ув'язненим, подорожнім виходячи щоразу зі своїх можливостей. Братства мали свої шпиталі – притулки для тих, хто не мав житла. Вони утримувалися за рахунок благодійних внесків та зборів. При всіх братствах відкривалися й активно працювали школи, вихованці яких несли ідеї братства в маси. До таких братств належали: Київське, Львівське, Луцьке тощо. Так, у передмістях Львова у XIV ст. було відкрито чотири лікарні; Київське братство мало свою школу та шпиталі для людей убогих, «уломних», як духовних та цивільних, так і лицарських; у Кам'янці-Подільському функціонував вірменський шпиталь, утримуваний на кошти місцевої громади, де лікували хворих різних національностей [8, с.45].

Слід особливо підкреслити релігійно-етичний характер братської доброчинності. У статутах братств справа милосердя визнавалася священною, причому постійно спостерігалось наслідування в таких справах перших християн. Прагнути досягнення цих етично-релігійних цілей, братства піклувалися не тільки про матеріальні, а й про духовні потреби людей. Це виражалось в безоплатній роботі братських шкіл, випуску в друкарні братств і розповсюдженні книг релігійного характеру, турботі братств про християнське поховання і помини як своїх членів, так і тих, про кого піклувалися. Усім цим доброчинність братств нагадує доброчинність перших християн [2, с.72].

У Львові їх було декілька братств, найстарішим вважається Успенське (1439). Спочатку його діяльність зводилась до опіки над церквою: братчики в складчину купували свічки, ікони. Братчики допомагали біднішим своїм членам або їх родинам, разом урочисто здійснювали поховання померлих, виховували в собі риси солідарності і взаємної допомоги. Згодом братська організація зміцніла і розпоряджалась значними фондами. У 1574 р. Успенське братство допомогло І.Федорову спорудити друкарню.

Народними осередками милосердя були благодійні заклади для поранених і старих воїнів Запорозької вільної республіки. При монастирях – Печерському в Києві, Чернігівському, Лебединському монастирі поблизу Чигирини, при Левківському храмі біля Овруча – засновувались шпиталі для німічних, сирітські притулки, богодільні. Особливо ця діяльність активізувалась під час воєнних дій. Було таких шпиталів, у Ніжинському полку – 138, у Чернігівському – 118, у Лубенському – 107, у Переяславському – 52, у Полтавському – 42 і т.д. [8, с.46]. Це були водночас і лікарні, і притулки, і громадські осередки для тих, хто не міг боротися і працювати.

Не можна залишити поза увагою діяльність гетьманів, козацької старшини та рядових козаків, яка мала добродійно-меценатський характер. Козаки виділяли численні пожертви багатьом храмам, монастирям. Частина з цих пожертв використовувалась для будівництва нових храмів, частина – на утримання існуючих, ще частина – на утримання шпиталів, притулків для неповноспроможних людей, сиріт тощо. Великі пожертви виділяли козаки Києво-Межигірському монастирю, під патронатом якого перебувала січова Свято-Покровська церква, службу в якій правили ченці-священики цього монастиря. Тут козаки на власний кошт утримували шпиталь та притулок, де доживали віку хворі самотні літні запорожці [5, с.94].

У поселеннях запорожців типовим явищем була церква, з одного боку якої знаходився шпиталь, а з іншого – школа. Це була традиція, яка відображала спосіб і характер козацького життя. Спілкування з козаками-інвалідами, перестарілими виховувало у дітей доброту, милосердя, співчуття до чужого болю. У життя ж хворих і старих запорожців такі контакти вносили радість.

У ставленні до заїжджих і захожих людей запорізькі козаки завжди були дуже гостинні. Суворо дотримувались любові до мандрівників. У Запорожжі будь-хто міг з'явитися в курінь жити, їсти, пити, не висловлюючи вдячності за гостинність. Там ніхто не смів докоряти старій людині, що вона даремно їсть хліб. «Приїжджай туди будь-хто, лежи собі хоч три місяці, – пий і їж все готове. Тільки і справи, що встань і помолись Господу; а коли є гроші, то йди в корчму купувати горілку», – так висвітлює козацький побут дослідник українського козацтва Д.Яворницький [18, с.234].

У діяльності Запорізької Січі виразно простежуються два провідні напрями суспільної опіки, що мали місце у XV-XVII ст.: особиста благодійність та громадська (державна) при збереженні і заохоченні філантропічної функції церкви [3].

Французький історик Ж.-Б. Шерер писав: «У Малоросії при кожній церкві, без винятку, є лікарня або лазарет, де люди, справді бідні й не здатні себе забезпечити, доглянуті коштом церкви, залежно від її прибутків» [15, с.21].

Ослаблення церковнопарафіяльної добродійності на тлі неправильно організованої добродійності (переважання «ручної» милостині) в цілому та соціальні й природні катаклізми сприяли поширенню професійного жебрацтва. Більше того, в умовах посилення боротьби за власність і владу між церквою і державою церква відстоювала свої привілеї, застосовуючи як один із основних засобів боротьби ідеологію жебраколюбства, маніпулюючи нею і всіляко зміцнюючи в громадській свідомості патріархальну тезу про богоугодність бідності. До кінця XVII ст. піклуванню про бідних не тільки не надається загальнодержавного, але навіть і місцевого гро-

мадського значення – воно має характер приватної доброчинності при пануванні формального погляду на милостиню як на добру справу саму по собі, яку і слід подавати «заради порятунку душі». Тільки з посиленням держави починаються перші усвідомлені кроки державної влади у боротьбі з жебрацтвом, оскільки безконтрольне роздавання милостині, що заохочується християнськими заповідями про порятунок душі, призвело до розквіту і поширення професійного жебрацтва [11].

Отже, у період до початку XVII ст. єдиною формою, що мала перспективи в умовах церковної монополії на доброчинність з погляду ефективності, була церковнопарафіальна доброчинність. Допомога «стражденним» у рамках парафії спиралася на громадські зусилля в межах селянського миру. Проте в умовах специфічного підходу до розуміння російською православною церквою суті і цілей практичного милосердя, а саме трактування неконтрольованої «ручної» милостині як найбільш богоугодної форми допомоги нужденним і у зв'язку з процесами трансформації державного ладу і влади, що виключали участь земського елемента в управлінні суспільним життям, церковнопарафіальна форма допомоги нужденним прийшла в занепад [12, с.14-15].

У період Українського Відродження отримала поширення приватна благодійність. Серед українського панства були меценати піонерів українського друкарства і шкільництва. Так, Григорій Хоткевич, гетьман литовський, що у своєму маєтку Заблудові дав у 1568 р. притулок вигнаним з Москви друкарям Івану Федорову й Петру Мстиславцю; князь Юрій Слуцький, в 1560-х роках заклав у себе в Слуцьку школу й друкарню. Завдяки діяльності українських меценатів були закладені школа підвищеного типу в Острозі та Києво-братська колегія, що у 1701 р. отримала офіційний статус Академії [3].

Отже, пріоритетними формами соціальної політики в аналізований період були насамперед церковна доброчинність, церковно-державна допомога нужденним, благодійність братств (XVI-XVII ст. ст.). Усі ці форми є маловивченими і потребують подальших наукових розвідок, як і усі подальші історичні форми організації соціальної роботи.

Література:

1. Болотіна Н.Б. Право соціального захисту: становлення і розвиток в Україні. – К.: Знання, 2005. – 381 с.
2. Ван дер Воорт Ф. Практика и благотворительность в Русской православной церкви / Ф. Ван дер Воорт // Путь православия. – 1993. – № 2. – С. 67-88.
3. Історія соціальної педагогіки та соціальної роботи. Курс лекцій / Поліщук В.А., Янкович О.І. – Тернопіль: ТДПУ, 2009. – 256 с.

4. Києво-Печерский Патерик, или сказания о житии и подвигах Святых Угодников Киево-Печерской Лавры. – К.: Лыбидь, 1991.
5. Кособуцька Г. Допомога неповноспроможним в Україні XVI – XVIII ст. / Г. Кособуцька // Пам'ять століть. – 2004. – № 2. – С. 90-99.
6. Кузьмин К. В. История социальной работы за рубежом и в России (с древности и до начала XX века) / К. В. Кузьмин, Б. А. Сутырин. – М.: Норма, 2005. – 622 с.
7. Левенстим А. А. Профессиональное нищенство, его причины и формы: Бытовые очерки / А. А. Левенстим. – СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1900. – 161 с.
8. Лукашевич М.П., Мигович І.І. Теорія і методи соціальної роботи: Навч. посіб. – 2-ге вид., доп. і випр. – К.: МАУП, 2003. – 168 с.
9. Мельников В. П. История социальной работы в России: учебное пособие/ В. П. Мельников, Е. И. Холостова. – 2-е изд. – М., 2004. – 344 с.
10. Походзіло Ю.М. Деякі питання суспільного піклування у східних слов'ян періоду Київської Русі / Ю.Походзіло // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ: Зб. наук. праць. – 2006. – № 2 (27). – С. 57-62.
11. Походзіло Ю.М. Розвиток інституту громадського піклування на українських землях X – початку XX століть / Ю.Походзіло // Право і Безпека. Науковий журнал. – 2010. – №4 (36).
12. Правове регулювання громадського піклування в губерніях Лівобережної України в XIX – на початку XX ст.: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Ю.М. Походзіло; Нац. юрид. акад. України ім. Я.Мудрого. – Х., 2008. – 20 с.
13. Российское законодательство X – XX веков: в 9 т. Т. 1. Законодательство Древней Руси. – М.: Юрид. лит., 1984. – 430 с.
14. Стог А. Д. О общественном призрении в России: В 2 т. – Т. 1 / А. Д. Стог. – СПб., 1818. – 114 с.
15. Ступак Ф. Добročинність епохи Козаччини / Ф. Ступак // Київська старовина. – 2003. – № 4. – С. 17-23.
16. Фирсов М. В. Социальная работа в России: теория, история, общественная практика / М. В. Фирсов. – М.: Союз, 1996. – 446 с.
17. Хрестоматія з історії держави і права України: у 2 т. Т. 1. З найдавніших часів до XX ст. / укл.: В.Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький. – К.: Ін Юре, 1997. – 464 с.
18. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. У 3-х т. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1990. – 592 с.

Хома Н.М. Политико-правовая институционализация социальных идей в Украине в X-XVII вв.

Анализируется история развития социальных идей на украинских землях в период X-XVII вв. Изучается их нормативно-правовое закрепление на разных этапах исторического развития.

Ключевые слова: общественное попечительство, благотворительность, социальные права, церковная благотворительность.

Khoma N. Political and legal institutionalization of social ideas in Ukraine in the X-XVII centuries

Analyzes the history of social ideas in the Ukrainian lands during the X-XVII centuries. A study of regulatory consolidation in various stages of historical development.

Keywords: social care, charity, social rights, church charity.

УДК 321.01:326.77

ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ ВИМІР КОМУНІКАТИВНОЇ ТЕОРІЇ Ю. ГАБЕРМАСА

Косенко Д. В.[©]

Аспірант кафедри політології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Аналізуються теорії комунікативної дії Ю. Габермаса. Розкривається специфіка політико-філософських поглядів мислителя на життєвий світ, комунікативну та інструментальну раціональність у їх політологічному вимірі.

Ключові слова: *теорія комунікативної дії; життєвий світ і система; комунікативна раціональність; політична раціональність; інструментальна раціональність; політологічний вимір комунікативної теорії.*

На сучасному етапі розвитку людства в період становлення нової інтелектуальної епохи, однією з найбільш значущих її особливостей стає нагальна потреба вивчення всезростаючих масштабів глобалізації й соціальної інтеграції індивідів, що охоплюють практично всі сфери життєвого світу, та суспільства. Ці феномени є неможливими без піднесення ролі комунікації в суспільстві, досягнення мовного взаєморозуміння між культурно неоднорідними представниками міжнародної спільноти.

Вчення комунікативної дії є недостатньо дослідженим, саме у політичному контексті, особливо з огляду на глобальні процеси, які спрямовані на розвиток світової системи, та тенденції до утворення політичних інститутів глобального рівня, що підсилюються розвитком та зростаючою роллю інформаційних технологій.

Особливо на сучасному етапі розвитку світової системи, з її викликами та загрозами, без комунікативного підходу, з його орієнтацією на політичну раціональність, домінування комунікативної дії над стратегічною, не можливо повноцінно оцінити комплекс як локальних, так і глобальних загроз, а також спрогнозувати можливий шлях розвитку цивілізації в цілому.

Доцільність політологічного виміру комунікативної теорії Габермаса постає у зв'язку із недостатньою дослідженістю даної проблематики в наукових колах. Суперечливе оцінення теорії комунікативної дії, та її політологічної сфери, зарубіжними, та особливо вітчизняними науковцями у радянські часи, не сприяло повноцінному розкриттю її потенціалу. Завдяки активному залученню передових комунікаційних технологій, їх активному

використанню особливо в політиці, зокрема під час виборчих процесів усіх рівнів, у засобах масової інформації, організації пропагандистської діяльності, у взаємодії сучасних партій, громадських організацій з органами влади, зростає інтерес до комунікативної теорії не тільки в наукових колах, а й у суспільстві в цілому.

Саме тому метою статті є: проаналізувати комунікативну та інструментальну раціоналізацію життєвого світу; виявити різницю між ними; та виокремити політологічні аспекти комунікативної теорії Ю. Габермаса.

Виходячи з концепції суспільної еволюції, та еволюції державних утворень, яка розроблялась у соціологічних, та політологічних теоріях, де розвиток відбувається в формі руху від архаїчного до державно-організованого, а згодом до капіталістичного суспільства, Габермас досліджує шлях уречевлення комунікації, визначаючи його як роз'єднання системи і життєвого світу [5, с.112]. Тобто, Юрген Габермас вважає, що соціальна еволюція, яка в нього розуміється як розвиток пізнавальних здібностей людини, у своїх сутнісних рисах, повторює запропоновані Ж. Піаже стадії розвитку мислення: симбіотична; егоцентрична; соціоцентрична; універсалістська. Відповідно до цього, Габермас виділяє такі стадії соціальної еволюції: міфопоетична; космологічна; релігійна; метафізична; та сучасна [2, с.72]. Усі ці стадії відображають процес децентралізації, кожна наступна стадія характеризується більшою здатністю до розрізнення. Крім того, кожна наступна стадія є більш політично раціональною, ніж попередня, це збільшення раціональності пов'язано з тим, що кожна нова стадія соціальної еволюції дає нові засоби для вирішення соціально-політичних проблем, включаючи можливість пояснення, чому ці засоби кращі, ніж попередні.

Тому вихідним і центральним пунктом теорії Габермаса, є категорія «Життєвого світу» (*Lebenswelt*). Життєвий світ визначається Габермасом як «нетематизований горизонт значень, який складає основу життєвого досвіду індивіда» [3, с.311].

Ю. Габермас говорячи про життєвий світ, перш за все опирається на працю Е. Гуссерля «Криза європейських наук» [4.]. Саме він і запропонував поняття життєвого світу, що спрямоване на критику розуму. Під реальність, яку природничі науки визнають єдиною, він підводить дієвий контекст природної життєвої практики і досвід світу як витиснутий смисловий фундамент. У цьому відношенні життєвий світ утворює поняття, протилежне тим ідеалізаціям, які конститують сферу об'єктів природничих наук. На противагу ідеалізаціям виміру, підпорядкуванню каузальності та математизації і всупереч впливовій тоді тенденції до технізації знання Гуссерль представив життєвий світ як безпосередньо дану сферу первинних очевидностей. З цієї позиції він здійснює критику занурених у себе ідеалізацій

природничо-наукового об'єктивізму. Оскільки філософія суб'єкта сліпа до впертості мовної інтерсуб'єктивності, Гуссерль не зміг побачити, що сама основа комунікативної повсякденної практики спирається на ідеалізовані передумови [2, с.69].

Поділ суспільства на систему і життєвий світ, сферу цілерациональної та комунікативної дії необхідний Габермасу, щоб внести корективи у вирішення проблеми політичної раціональності, що розробляв М. Вебер для визначення форм капіталістичної господарської діяльності, руху буржуазного приватного права і панування бюрократії. Поняття раціональності повинно було застосовуватися до тих сфер суспільства, які підпорядковані цілерациональній дії. Габермас вважає, що це поняття потребує історичного коригування, оскільки життєвий світ людини зазнає постійної структурної «колонізації» [10, с.49].

Очевидно, що «Теорія комунікативної дії» Габермаса вивела дискусію про природу раціональності та проблему політичної раціоналізації, про її протиріччя, на новий рівень, акцентувавши увагу на те, що раціональне виникає і розвивається саме у сфері комунікації і що процеси, які відбуваються у цій сфері, є визначальними факторами суспільно-політичного розвитку. Саме комунікативний дискурс, на думку Габермаса, створює той простір свободи, в якому індивіди на основі згоди здатні впливати на хід історичного процесу, бути його реальними суб'єктами. На цьому висновку засновані історичний оптимізм і віра в Просвітництво, і розум, який реабілітується критичною теорією, втіленої в «Теорії комунікативної дії». Своїм оптимістичним настроєм ця теорія різко відрізняється від ранньої критичної теорії Горкхаймера і Адорно [10, с.50].

Концептом комунікативної теорії Ю. Габермаса є раціоналізація суспільства, за допомогою комунікативної та інструментальної дії. Габермас розглядає політичну раціоналізацію суспільства, як історичний процес, тому поділ на комунікативну та інструментальну дії необхідний, щоб уникнути змішання обох процесів раціоналізації, які визначають історичну еволюцію, при цьому раціоналізація впливає не тільки на продуктивні сили, але певним чином і на нормативні структури.

Категоріальна відмінність між «інструментальною» та «комунікативною» дією має розділити два історично не залежних один від одного процесів можливої раціоналізації. Тільки тоді, вважає Габермас, можливо більш точно визначити зміст веберівського поняття «раціоналізація», і тим самим виявити відмінність між «раціоналізацією» та «емансипацією». Інструментальні дії можуть розглядатися в двох аспектах: у тактичному аспекті емпіричної діяльності технічними засобами; в стратегічному аспекті консистентності вибору відповідних засобів. Вони можуть бути раціоналізовані у розвитку засобів, що вимагає розвитку технічно використовуваних

знань, а вибір засобів та раціональність рішень вимагають пояснення і внутрішньої консистенції систем цінностей і максимумів рішень, а також коректних висновків у вибіркових діях [9, с.36].

Тому комунікативна дія, зазначає Габермас, може бути політично раціоналізована в декількох аспектах: в нормативно-регулятивному контексті спілкування, в особистісному аспекті вибору оцінок, у морально-практичному аспекті.

У кінцевому підсумку, діяльність, що орієнтується на порозуміння, сягаючи все більше самостійності щодо нормативних контекстів, трансформується в комунікативні медіуми, які взагалі позбавляють діяльність процесів ціннісного порозуміння і заміняють їх генералізованими цінностями, такими як гроші та влада. Ці медіуми не тільки спрощують мовленнєву комунікацію, а й взагалі заміняють її символічними генералізаціями. Цим самим вони відривають соціальну діяльність від інтеракцій, побудованих на узгодженості щодо цінностей, оскільки координаційна функція медіумів ґрунтується тут на ціле раціональності. У свою чергу мова теж відривається від життєвого світу і також стає однією з систем, аналогічною іншим формам домовленнєвої комунікації.

Комунікативна діяльність не може бути раціоналізованою ні в технічному, ні в стратегічному аспектах засобів, що вибираються, а лише в морально-практичному аспекті осудності суб'єкта діяльності та правомірності норм політичної діяльності.

Раціоналізація політичної сфери життєвого світу означає усунення тих владних відносин, які лишаються прихованими в структурі комунікації і перешкоджають усвідомленому розв'язанню та консесуальному врегулюванню конфліктів як в інтрапсихічній, так і в інтерперсональній сфері комунікації. Раціоналізація означає подолання таких систематично спотворених комунікацій, у яких консенсус щодо здійснюваної діяльності, й що має досягатися через взаємне підвищення вимог значущості, передусім дійсності інтенціональних висловлювань та вірності ґрунтовних норм, стверджується лише про людське око, тобто конфрактично [6, с.368].

Сфера політичного конститується тоді, коли зусилля по закріпленню можливостей буття в світі зв'язується з підтримкою загальних для життєвого світу відкритих можливостей, які також включають в себе можливість трансформації його структурних елементів. Іншими словами, феномен політичного конститується, коли горизонт загальних можливостей життєвого світу, освоєний у соціальних практиках, рефлексивно приймається як умови можливості закріплення індивідуального буття в світі. У такому опосередкуванні індивідуального буття в світі та загального горизонту життєвого світу народжується політична сфера.

Ю. Габермас схиляється до думки, що в даний час політичний процес розвивається в основному в союзах, політичних партіях, залишаючи громадськості роль безучасного глядача [9, с.152]. Він вважав, що на зміну громадськості, яка являє собою приватних осіб, прийшла спільність людей, які об'єдналися в організації. Лише вона, в сучасних умовах, здатна рішуче брати участь у процесі громадської комунікації – в практичній комунікації між державою і суспільством, використовуючи внутрішньо партійні і внутрішньосоюзні канали.

Ю. Габермас впевнений що в даний час контроль над державно-політичною бюрократією можливий лише з боку громадсько-політичної бюрократії партій та союзів, яка, в свою чергу, також підлягає контролю в рамках громадських організацій [6, с.371].

Ю.Габермас стверджує, що як політика так і закони потребують нормативного обґрунтування, а відносно влади вони функціонують як засоби її обмеження. Саме комунікація виступає в якості базового процесу, що згуртовує суспільство для вирішення певних цілей, тому саме в комунікативній дії досягається консенсус і раціоналізуються взаємовідносини між суспільством і владою. За стратегічної раціональності, цей консенсус відсутній, а кожний суб'єкт вимагає для себе переваг та максимум рішень, незважаючи на інтереси інших суб'єктів.

Особливого значення Габермас надає демократії. Оплот демократії він бачить не в зміцненні державності, тобто не в посиленні державного втручання в життя суспільства, а в посиленні ролі свідомої, освіченої громадськості, яка виробляє цілі та ідеали соціально-політичного життя, активно бере участь у політичному процесі, який є «живим духом» демократії, гарантом її забезпечення. Демократія, на його думку, існує лише до тих пір, доки «критична громадськість» лишається здатною ефективно виробляти політичну ініціативу, здійснювати контроль за діяльністю бюрократії [6, с.371].

У свою чергу, політичну владу ми можемо розрізнати як таку що народжується в процесі комунікації, та таку, що застосовуючи адміністративні важелі для впливу на суспільство, і як наслідок схиляючи його до вигідної адміністративній владі позиції, штучно створює імітацію легітимності влади. Тобто, в політичній організації суспільства існують та перехреснуються два протилежних процеси: з одного боку формування легітимної влади, що народжується у вільному від владного примусу процесі комунікацій, а з іншого – забезпечення легітимності через політичну систему (зверху), з допомогою якої адміністративна влада намагається контролювати політичні комунікації.

Саме мінімізація впливу влади на інститути громадянського суспільства, але разом з тим максималізація взаємодії та ефективність дискусії

між суб'єктами комунікації, є запорукою успіху демократичних цінностей та обов'язковим показником легітимності влади. Раціоналізацією процесу комунікації Ю. Габермас вважає усунення тих владних відносин, які залишаються прихованими в її структурі, і перешкоджають досягненню консенсусу між суб'єктами комунікації. А формування громадянського суспільства полягає в посиленні ролі свідомої, освіченої громадськості, яка виробляє цілі та ідеали соціально – політичного життя, активно бере участь у політичному процесі, що і є гарантом збереження демократії. Демократія, на думку Ю. Габермаса, існує лише до тих пір, доки «критична» громадськість залишається здатною ефективно виробляти політичну ініціативу, здійснювати контроль за діяльністю влади, а влада буде легітимною лише за умови належного «раціонального» функціонування інститутів громадянського суспільства. Розвинуте громадянське суспільство являється як джерелом, так і наслідком політичної і громадянської активності суспільства утворюючи міцний фундамент демократії.

Життєвий світ (*Lebenswelt*) визначається Габермасом як «нетематизований горизонт значень, який складає основу життєвого досвіду індивіда» [3, с.311]. Отже життєвий світ утворює середовище комунікативної дії. Комунікативна дія, здійснюється всередині життєвого світу, в якому існують учасники комунікації, а комунікативна дія – це дія, що орієнтована на взаєморозуміння. Виходить, що раціоналізація традиційного життєвого світу – це закономірна необхідність взаєморозуміння, консенсусу. Разом з тим, згідно Габермаса, раціоналізація посттрадиційного життєвого світу являє собою загрозливий процес, тому що в нього проникають за допомогою своїх функцій та імперативів системи господарства і влади. Відбувається колонізація життєвого світу: з повсякденного життя витісняються морально-практичні елементи, посилюється бюрократизація цього світу, відбувається культурне збіднення життєвого світу.

Тому система раціональності, що пронизує весь життєвий світ має двоїсту структуру – інструментально-стратегічну та комунікативну раціональність.

Стратегічна (цілераціональна) діяльність має місце під час вибору серед конкурентних стратегій і зорієнтована на власний успіх, а також готовність задля цього прийняти будь-які зовнішні мотиви. У соціальній діяльності раціоналізація та вибір засобів означає підвищення продуктивних сил, а саме – соціально успішну імплементацію знань, із допомогою яких можна поліпшити технічне обладнання, організаторські настанови та кваліфікацію наявної робочої сили, що існує.

Комунікативна раціональність зорієнтована на виконання інтерсуб'єктивно значущих норм діяльності і стосується взаємних очікувань певної поведінки її акторів. Саме в комунікативній діяльності стає передбачу-

ваним мовленнєвий базис значущості із його універсальними вимогами щодо істинності, правдивості та правильності. Ці вимоги, які приймають на себе та взаємно визнають учасники комунікативної діяльності, тільки й уможливають консенсус, що його несе в собі спільна діяльність.

Раціоналізація політичної сфери життєвого світу означає усунення тих владних відносин, які лишаються прихованими в структурі комунікації і перешкоджають усвідомленому розв'язанню та консесуальному врегулюванню конфліктів як в інтрапсихічній, так і в інтерперсональній сфері комунікації. Раціоналізація означає подолання таких систематично спотворених комунікацій, у яких консенсус щодо здійснюваної діяльності, й що має досягатися через взаємне підвищення вимог значущості, передусім дійсності інтенціональних висловлювань та вірності ґрунтовних норм, стверджується лише про людське око, тобто конфрактично [6, с.368].

Мінімізація впливу влади на інститути громадянського суспільства, є запорукою успіху демократичних цінностей та обов'язковим показником легітимності влади. Формування громадянського суспільства полягає в посиленні ролі свідомої, освіченої громадськості, яка виробляє цілі та ідеали соціально – політичного життя, активно бере участь у політичному процесі, що і є гарантом збереження демократії. Демократія, на думку Ю. Габермаса, існує лише до тих пір, доки «критична» громадськість залишається здатною ефективно виробляти політичну ініціативу, здійснювати контроль за діяльністю влади, а влада буде легітимною лише за умови належного «раціонального» функціонування інститутів громадянського суспільства. Розвинуте громадянське суспільство являється як джерелом, так і наслідком політичної і громадянської активності суспільства утворюючи міцний фундамент демократії. Тому комунікативна діяльність не може бути раціоналізованою ні в технічному, ні в стратегічному аспектах засобів, що вибираються, а лише в морально-практичному аспекті осудності суб'єкта діяльності та правомірності норм діяльності, не в сфері закону, а в полі права.

Література:

1. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості. – Львів, 2000. – 319 с.
2. Габермас Юрген постметафізичне мислення [текст] / Пер. З нім. В. Купліна. – Київ: Дух і Літера, 2011. – 280с.
3. Громов И.А., Западная социология [текст] / И.А. Громов, А.Ю. Мацкевич, В.А Семенов. – СПб.: Ольга, 1997. – 372 с.
4. Гуссерль Э. Кризис европейских наук и трансцендентальная философия. Введение в феноменологическую философию

- [текст] / Гуссерль Э.. Пер.с нем. – СПб.: «Владимир Даль», Фонд Университет, 2004. – 399 с.
5. Єрмоленко А. М. Комунікативна практична Філософія. Підручник [текст] / А. М Єрмоленко. – К.: Лібра, 1999. – 488с.
6. Новітня політологія: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів [текст] / Ф. М.Кириллюк; М-во освіти і науки України, Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 564 с.
7. Філософський енциклопедичний словник [текст] / голова редколегії В. І. Шинкарук; за ред. Л. В. Озадовська, П. П. Поліщук. – К.: Абрис 2002. – 742 с.
8. Хабермас Ю. Философский дискурс о модерне [текст] / Пер. с нем. М. М. Беляева и др. – М.: Весь мир, 2003. – С. 209
9. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность [текст] / Ю. хабермас. – М.: Наука, 1992. – 176 с.
10. Habermas J. The theory of communicative action / Translated by Thomas McCarthy. – Volume one: Reason and the rationalization of society. – Boston: Beacon Press, 1984. – 465 p.

Косенко Д.В. Политологическое измерение коммуникационной теории Ю. Хабермаса

Анализируются теории коммуникационного действия Ю. Хабермаса. Раскрывается специфика политико-философских взглядов мыслителя на жизненный мир, коммуникационную и инструментальную рациональность в их политологическом измерении.

Ключевые слова: теория коммуникационного действия; жизненный мир и система; коммуникационная рациональность; политическая рациональность; инструментальная рациональность; политологическое измерение коммуникационной теории.

Kosenko D.V. Political dimension of J.Habermas communicative theory

Is devoted to political analyze of J.Habermas communicative theory. Within this article the specificity of politic-philosophy opinion on communicative and instrumental rationality in the political context is disclosed.

Keywords: theory of communicative action; world life and system; communicative rationality; political rationality; instrumental rationality; political dimension of communicative theory.

УДК 101.1:316.6

ФОРМУВАННЯ НОВОГО ПРОЕКТУ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ ІДЕНТИЧНОСТІ НАРОДУ, ЙОГО БАЗОВИХ ЦІННОСТЕЙ

Шедяков В. Є.[©]

*Доктор соціологічних наук, провідний науковий співробітник
Інституту європейських досліджень НАН України*

Розглядаються важливі питання розвитку соціальних відносин з точки зору управління формування Проекту розвитку суспільства.

Ключові слова: *Проект розвитку суспільства, базові цінності суспільства.*

Міцність промислової, інфраструктурної, кадрової бази, створеної при СРСР, багато в чому вичерпана, соціальні механізми, що були отримані у спадщину з радянських часів, не відповідають сучасним вимогам. Але і здійснення моделі ринкових реформ вже призвело як до безпрецедентної деградації виробництва, так і до зубожіння значної частини населення. Отже для ефективного використання глобальних процесів та забезпечення бажаних трансформацій необхідною є не просто чергова реформа управління, а глибокі суспільні зміни, які потрібно і можливо регулювати новими технологіями. Для довготривалого забезпечення гідного місця країни в світовому таблиці про ранги і якості життя населення необхідним є продуктивне засвоєння нових можливостей епохи, створення передумов нового соціально-економічного і техніко-технологічного підйому. Тобто об'єктивно суттю сучасного етапу розвитку українського суспільства є наповнення реальним соціально-економічним змістом напрацьованих демократичних процедур, а динаміка соціального середовища та господарської конкуренції перетворюються на найважливіший показник усієї регулятивної політики держави, чинник підготовки та проведення інституційних і структурних змін у країні.

Відтак нині потрібним є новий великий проект розвитку (макропроект, надпроект, Проект), соціальні, ідеологічні, ціннісні передумови та структура нового модерну. В період радянської модернізації Україна брала участь в здійсненні макропроекту безкласового суспільства соціальної рівності, в дорадянській – макропроект характеризувався формулою «самодержавство, православ'я, народність». Отже і нині країна зобов'язана знайти великий проект розвитку на базі досвіду минулих вітчизняних (включно з радянською) та світових модернізацій. Причому відмова від

власної стратегії та включення в чужої проект (наприклад, ліберальної демократії) автоматично прирікає на існування переважно в якості джерела ресурсів та перехід від стану суб'єкта до рівня об'єкта відносин. Відтак в чужому проекті лідерів не здогнати, в конкурентній боротьбі регіонів не виграти. Рациональними є тільки ті шляхи засвоєння соціального простору постсучасного світу, які забезпечують прогресивні форми самоідентифікації народу. Отже формування свого нового Проекту розвитку суспільства – необхідність забезпечення самоцінної ролі народу, а знаходження прогресивних форм його базовим цінностям – умова успіху трансформацій.

Безумовно важливим для створення матеріальних передумов інноваційно-креативного середовища суспільства є, з одного боку, поширення доступу творців до можливостей постсучасної ресурсної бази, з іншого, – підйом загального рівня добробуту народу. Водночас й забезпечення заможності – ще не проект, а лише рівень задоволення потреб, характер яких має соціобіологічні риси і суттєво залежить від обраного проекту розвитку. Причому додаткова складність забезпечення цього пов'язана з необхідністю вирішення певних класичних завдань завдань форсованого ривка, але під час глобального зміцнення тенденцій і соціального клімату постмодерну та в умовах змін ролі інформації, темпів, форм і механізмів розвитку (див. ідеї В.І.Арнольда, Дж.фон Неймана, І.Пригожина, Г.Хакена, П.Чекланда тощо). Відтак ресурс, стратегія і тактика дій нині обов'язково мають бути мобільними, гнучкими, сприйнятливими до усього передового, бути здатними до розвитку та прогресу. Це кардинально змінює як характер багатьох суспільних відносин, так і вимоги до соціальної науки. Отже, потрібно відмовитися від апології насильства і соціального експериментатора, бути готовим зустрічати чуже як інше своє, а не як свідомо вороже, вчитися співіснувати і розвиватися в новому суспільстві та забезпечити прогресивне кодування соціальної інформації. Причому вирішення завдань прориву до інтелектуального лідерству в світі – функція від досягнень зайнятих не в різноманітному обслуговуванні та розвагах, а інтелектуальною працею. Специфіку багатьох характерних рис теперішнього стану суспільства виявив також миросистемний аналіз при пересечінні сучасних та постсучасних тенденцій: С.Амін, Дж.Аррігі, О.Ахієзер, З.Бауман, І.Валлерстайн, В.Вельш, І.Льїна, В.Іноземцев, В.Козловський, Ю.Красін, Ж.-Ф. Ліотар, Б.Грос, Ф.Гуаттарі, М.Лапін, Д.Лукач, Ж.Дерріда, М.Калашніков, М.Кастельс, М.Манн, В.Медведев, Ю.Осіпов, Н.Полякова, Є.Режабек, М.Старіков, Ч.Тіллі, А.Уткіна, В.Федотова, А.Етціоні тощо. Стосовно суспільства країн соціалістичного табору – діапазон інструментальних змін був досить великим; вони відображалися у феноменах «загальної приватної власності», «перетворених форм управління», «ірра-

ціональних явищ соціального життя», «особистого смислу філософії дій та філософії вчинку», «річних форм мислення», народжуючи свої варіанти хибної соціальної вартості та відчуження людини.

Відповідно, мета статті – розгляд певних базових рис нового суспільного Проекту та обмежень проведення рефлексивної постсучасної модернізації країни.

Нині людство відчуває ряд кардинальних трансформацій, наслідки яких залежатимуть від якості відповідей на глобальні виклики. Отже, країна повинна мати активну участь у фундаментальних та динамічних трансформаціях світу за рахунок своєї модернізації, розвитку країни за інноваційною моделлю, більш повного використання свого потенціалу розвитку та посилення уваги до систем цінностей кожного суспільства. На базі цього можливе запровадження нових стандартів державного управління. Історія відкрила нам шанс за рахунок повернення до державності України і розпочати знову, з урахуванням всіх світових новацій, і здійснити вихід у число найбільш ефективних і організованих країн. Але – слід побачити цей шанс, вміти створити механізми його реалізації. Причому в ході подальшої інтеграції в європейське та світове співтовариство нинішній статус країни дозволяє переважно орієнтуватися на рішення завдань прагматичного відстоювання своїх інтересів. Тим більш це необхідне при наявності виклику у вигляді потреби надзогоняючої комплексної модернізації перед обличчям міцного Заходу та нових успішних моделей зі Сходу. Вивчення досвіду зарубіжних і вітчизняних форсованих модернізацій показує, що, з одного боку, довготривалий системний позитивний ефект приносять соціальні інновації, близькі базовій культурі реципієнта, з іншою, – що частково проблемна в одній сфері може компенсуватися проривом в інших. При цьому можливості авторитарних і демократичних методів відбираються з позицій забезпечення прогресу в конкретних умовах. Цікавими варіантами розвитку різних моделей трансформацій стали суспільні системи Росії (превалювання політичної влади і політичної складової у владній еліті), України (домінування бізнесу і економічної складової у владній еліті) і Білорусі (переважання соціальної складової, багато в чому – продовження радянського проекту).

Водночас для України модернізація моделей управління для використання передових методів захисту власних інтересів у міжнародній взаємодії ускладнена не тільки поєднанням руху постіндустріального та пострадянського, але й специфічними викликами світового масштабу. Перший з них. Ідеологія споживацтва як наслідок неолібералізму на глобальному рівні зруйнувала ціннісний настрій пуританства. Етика наполегливої праці, слугування справі трансформується на завдання легкого збагачення. Для забезпечення попиту на вироби і послуги торговці агресивно нав'язують

гонку з задоволення все більш високих стандартів споживання за рахунок реклами все нових споживчих моделей. Суспільство також активно поширює шаблони розуміння та стандарти поведінки. Редукція ієрархії потреб до найпростіших «хліба та видовищ» і орієнтація на звичку до збереження і підвищення рівня комфорту: матеріального і духовного – стає найважливішим чинником здійснення вибору. Вона ж може перетворитися на могутню перешкоду здійснення нової модернізації та інноваційного ривка. Другий виклик. Відчуження держави від основної маси народу на тлі істотних внутрішніх і зовнішніх проблем. Тенденції професіоналізації ряду функцій в пострадянському просторі (спортсменів, політиків) поєднувалися зі зворотними для інших страт, представники яких перестали приносити достатньо доходу для гідного утримання сім'ї (наприклад, часто – інженери, науковці та викладачі). Проте міжнародний авторитет, успіхи в спорті і культурі не можуть бути стійкими та мати внутрішню підтримку, поки заробітна плата і пенсії низькі, а економіка корупційна і істотна частина народу не довіряє будь-якій владі та не має захисту від свавілля «вибраних». Отже саме послідовна і системна модернізації країни повинна дозволити гордитися не міфічним минулим або сумнівним глиняним череп'ям, а технологіями та практикою сьогодення, досягненнями не футболістів або боксерів, а учених і фахівців. Третій. Глобалізація руйнує національні об'єднання на користь різнопрофільних регіонів. При підготовці нового модернізаційного кидку країні не можна ігнорувати ці загальносвітові тенденції (котрі інколи характеризуються фахівцями як розвиток постмодерну та створення умов проведення модернізації в рефлексивної формі) або ж обійтися без продуктивної сили Модерну. Універсальні демократичні цінності соціальної бази розвитку реалізуються через національні особливості демократії, що відображаються на різноманітні поглядів на сутність демократичного устрою, де система державних брендів визначає принцип організації соціального процесу. Тому так важливо при відборі засобу оперування історичними прецедентами недопущення двійних стандартів, забезпечення поваги до національних та історичних рис кожної держави без спроб культуртрегерства, використання принципу перетворених форм. Зворотний модернізації рух, зниження темпів економічного росту зумовлюють втрату суб'єктивних якостей держави та її народу, перетворення в об'єкт маніпулювання зовнішніх інтересів, сторонньої волі.

Можливості модернізації встановлюються історичним досвідом розвитку [1-5]. Україна, природно, завжди була частиною Європи (а в певні моменти Київської Русі – її економічним, політичним і соціальним авангардом). Але сьогодні вона часто-густо все ще відокремлена від Європи політично, економічно, а також в суспільній свідомості. Тому висунення великого загальнонаціонального проекту «стати справжньою Європою»,

зберігши «українськість», «славянськість» культури – тобто відтворити у себе інститути європейського типу при збереженні своєї культурно-цивілізаційної ідентичності – здатне бути дуже конструктивним. Водночас доцільно також пам'ятати: прийнявши до себе нові держави, ЄС не зможе й на цьому етапі зберегти від значних змін своє нині існуюче обличчя. Як відомо, у русі на схід ЄС сьогодні досяг меж розподілу Римської імперії на Західну та Східну й, тим самим, має подолати чергову суттєву культурно-цивілізаційну межу, що торкається глибинних різниць у взаємовідносинах особистості та держави, різних політичних підходах й манері управління. На сьогодні на шляху до модернізації наша країна вже має певні досягнення та поштовхи до нових кроків: Україна – лідер «Східного партнерства», вона має реальну перспективу на підписання угоди про зону вільної торгівлі та угоди про асоціацію з ЄС, запровадження безвізового режиму; крім того, Євро-2012 також допоможе зробити країну більш цивілізованою. Втім, звісно, само по собі об'явлення «європейською територією» ще не робить країну багатою та квітучою. Більш того, досвід навчас: укорінити можливо тільки форми соціальногосподарського життя, до яких схильна загальна культура населення. Причому, якщо конфігурація, заснована на виявленні місця в соціогосподарському структуруванні, характеризує положення України навколо вісі історичних координат, то культурна самоідентифікація відкриває постсучасні перспективи, де взаємодіють різні соціотехніки цивілізації й духовності, зливаються потоки загальнокультурні, групові й глибоко персоніфіковані, народжуючи феномен самоідентифікації, усвідомлення себе у світі, формуючи «неявне», «безмовне» знання й розуміння (за науково-термінологічною традицією Майкла Полан'ї – *tacit knowledge*, *personal knowledge*).

Причому привабливість України як держави має міцно базуватися як на промислово-інтелектуальних досягненнях (відповідних епосі), так і на розвитку духовно-творчих цінностей суспільства. Але суспільні процеси ускладнюються. Розпад СРСР позначив трансформації парадигмального рівня, посилив тенденції до глобалізації, інтернаціоналізації найважливіших сфер суспільного життя. Водночас, нині під удар підпадають навіть ті явища соціального життя, збереження яких раніше, під час «залізної зависи» уявлялося усім природним, мімовольним; глобальна конкуренція охоплює і відносини різноманітних ціннісних ієрархій. За визначенням Дж.Позенау, світу сьогодення характерно турбулентне становище з посиленням нестійкості та нерівноваги у масштабах світової спільноти у цілому [6]. Поширюють вплив процеси гібридизації, «подвоєння» різних сфер суспільного життя. Ускладнюється співвідношення причин та наслідків. Зростає взаємопереплетенність процесів та взаємовключенність їх частин. Недержавні актори зміцнюють положення найважливіших чинників між-

народних подій. Водночас, як підкреслював дослідник цивілізаційних систем А. Неклеса, в соціальному універсумі під впливом масової культури та інших феноменів масового суспільства «модель поведінки більшої частини людства суттєво уніфікується, ... підкоряється стереотипам, поєднуючи суб'єкта з соціальною функцією (роллю), котру він виконує» [7, с. 8.]. Причому значна частина людей вже повністю занурена у штучно створений соціальний світ та діє за його шаблонами. Зрозуміло, як правило, рішення диктуються підсвідомістю, роль свідомості – їх виправдання. Зокрема, і громадська думка формується, скоріше, за закономірностями буденної, а не теоретичної свідомості – з обмеженою рефлексією процесів та орієнтацією на розповсюджені оцінки та шаблонні підходи, які можуть і не забезпечувати сьогоденну і перспективну реалізацію корінних інтересів народу, що вихований на патріотичній міфології. При цьому суттєво зростає роль соціальних ілюзій та свідомого соціального проектування дійсності. Але саме в ході повсякденної діяльності кожна індивідуальність створює річні форми рефлексії та налаштовується на певну структуру буття. Особистість набуває цілісного вигляду саме як соціальна. Відповідно, політична міфотворчість як феномен культурного життя часто здійснює визначальний вплив на стан суспільної, колективної і індивідуальної свідомості.

У площині рішень сьогодення знаходиться теоретична і практична відповідь на два питання. Перший історичний вибір: народ – творець або споживач, другий – самоцінність народу або його існування в якості обслуги. Саме навколо цього має формуватися стратегія розвитку зі стратегічним дизайном і формами ефективного управління. Втім забезпечення форсованого розвитку в умовах постсучасної рефлексованої модернізації потребує гнучкого використання здібностей кожного, отже – високий ступінь зацікавленості. Отже для успішного досягнення цілей нового соціального Проекту розвитку вкрай важливим є прогресивне вирішення протиріччя між творчої та споживчої ієрархіяма цінностей в громадській думці суспільства. Громадського консенсусу ж з приводу нових інститутів немає – як немає і виразного соціального проекту таких інститутів. Проте людська енергія може витрачатися як на те, щоб виконати поставлене завдання, подолати перешкоду, так і на пошук пояснень, чому це неможливо і спрямування проблеми на інших. Отже різко зростає роль соціокультурних меж зростання чинників та чинників політичних ризиків.

Проте, як відомо, плани і звершення можуть здійснитися в абсолютно різних напрямках. Наприклад, часто діаметрально протилежні стратегії виконання обов'язку та боротьби за Справу: Батьківщину, державу, науку і так далі – або за особистий успіх, споживання, владу, спокій. Причому, як правило, прихильникам кожної з цих життєвих стратегій нецікава інша. Тому, природно, Проекту на ідеології споживача, тязі до достатку і

спокою, на їх поклонниках не підняти; він вимагає жертвености та аскези. Отже проблема – не в розвалі СРСР, а в вичерпанні масового творчого запалу. Тобто – не в кількості, а в якості. Розвиток і взагалі забезпечує не комфортне середовище, а агресивне. Без Виклику і в комфорті люди залишаються «під пальмами», а в агресивному середовищі, щоб вижити мають бути людьми. При цьому забезпечення не випадкового, а системного рівня відношення до Проекту розвитку орієнтує на формування складного соціально-економічного комплексу відтворення ресурсного національного потенціалу. Відтак для вирішення завдань переходу до інноваційного типу розвитку стимулюючого впливу гасла «переграй сусіда» вкрай недостатньо, а відновлення ефективних соціально-економічних механізмів потребує безвідкладного зміцнення ролі держави. Народи, що мають міцний інстинкт державотворення, при розповсюдженні тенденцій постмодерну отримують додатковий бонус. Держава – це панування загальних цілей над приватними інтересами, вона взагалі не має права знімати із себе відповідальність за економічні процеси та соціальний сектор. Але в межах реалізованої моделі роздержавлення замість того, щоб стимулювати на базі приватної ініціативи створення і будівництво нового, допускалося розтягування державного, часто – з подальшим доведенням до деградації. Тому ідея особистого успіху і збагачення, що стала на базі ідей «приватизації» пануючою ідеологією, на пострадянському просторі, цілеспрямовано знищувала державну владу. Відтак зміцнення держави, її «повернення» в економіку – є не відкатом в організації назрілих змін у суспільстві та в економіці, а розвитком реформ, що відбуваються, наповненням реальним змістом раніше створених ринкових інституцій. Саме слабкість держави сьогодні стає чинником, який стримує розвиток «громадського суспільства». Деякі нові корпоративні економічні та суспільно-політичні інституції («атрибути громадського суспільства») мають тенденції більшого, ніж у держави, закріплення людини. Нині споруджено каркас держави, який тепер належить зміцнити й облаштувати в усіх сферах суспільного життя, передусім – економічно. Відтак вивчення досвіду країн з різних ешелонів модернізації надає підстави зробити висновок, що важливими елементами концепції економічної політики України і підготовки до нового форсованого розвитку можуть стати, насамперед:

1. Забезпечення повноякісної «економіки попиту» та розвиток продуктивного середовища господарювання. Забезпечення умов використання потенціалу малого й середнього бізнесу.

2. Вдосконалення важелів державного регулювання, підтримка економічно та соціально ефективного використання державної власності.

Крім того, межі зростання виявляються і в тому, що стабільність не може нескінченно довго спиратися на одного лідера, рано чи пізно вона

або почне ґрунтуватися на інститутах, або стане зникати, а також – у відсутності дієвих механізмів перетікання капіталів з сировинних галузей в галузі, пов'язані з високими технологіями, а також серії великих соціально-економічних проєктів розвитку зі створенням нової соціальної і економічної реальності типу космічної програми, плану ДЄЕРО, засвоєння Целини, індустріалізації, подолання безграмотності та неможливості. Для таких проєктів потрібна стратегія розвитку як якісного зростання – тобто та ж концепція модернізації (причому не тільки загальної модернізації країни, але й на окремих, насамперед, ключових, проривних, напрямках).

На цьому етапі трансформації особливо важливим є також посилення інноваційної складової економічної політики. У цьому (як і в забезпеченні населення якісними продуктами) основна роль належить малому й середньому бізнесу – основі конкурентного середовища в країні. Розвиток добросовісної конкуренції, культивування середовища існування малого й середнього бізнесу – це водночас є вирощуванням виробничого середовища національної економіки, вирішенням комплексу соціально-політичних проблем, подоланням антисоціальних форм монополізму. Тобто – створення фундаменту для становлення перспективних рис національного економічного комплексу, зміцнення його «іміунітету». Для вирощування такого середовища держава має не лише провести приватизацію підприємств, багато з яких було монополіями, але й запровадити систему організаційно-правових заходів, які б забезпечили рівні й чесні умови діяльності суб'єктів господарювання на вітчизняному ринку. Отже, уточнення інструментарію й визначення меж ефективного державного втручання – провідний чинник оптимізації розпорядження наявної ресурсною базою. Відтак, на сьогодні визначити якість та вектор подальшого розвитку – це означає, в першу чергу, встановити спрямованість трансформацій та «спускові гачки» бажаних процесів, створити сприятливе для позитивних змін соціальне середовище. Тому, природно, стратегії інноваційного розвитку та формування повноцінного соціально орієнтованого інформаційного суспільства – дві підстави отримання країною гідних позицій під час переходу до шостого технологічного устрою. Крім того, безумовно, слід послідовно вибрати загальнодержавні та регіональні пріоритети, жорстко концентруючи на них матеріальні, людські та фінансові ресурси, посилити контроль за ціноутворенням у монопольному секторі та за використанням державного майна.

В умовах зростання тенденцій глобалізації та постмодернізації світу стрімко змінюються шляхи забезпечення ефективних стратегій створення Проєкту шляхом стимулювання бажаних трансформацій, зокрема – через використання прийомів і технологій «м'якої влади» при розвитку технологій безтекстового передання інформації. Отже ціннісний вимір

трансформацій визначає довготермінову перспективу народу [8-9]. Розвиток інформсуспільства та постсучасних тенденцій керування пов'язані з поширенням стимулювання крім адміністрування, збільшенням діапазону «м'якої влади» в соціальних відносинах: «Командна влада – здатність змінювати те, що роблять інші, – може базуватися на примусі або спонуканні, кооперуча влада – це здатність надавати форму... Цій тип влади базується на привабливості певних культурі і цінностей» [10, р.33; 11]. В теперішній ситуації концепції «постсучасної», «рефлексивної» модернізації тощо як раз і передбачають, що модернізація стає «рефлексивної», коли деформуються базові принципи модерну, здійснюються «структурні цілі трансформації», невідкладні традиційному адміністративному контролю і «жорсткому» прогнозу, що суттєво впливає на діапазон можливостей регуляторної політики та її ресурсну визначеність [12; 13]. Так, наприклад, у залежності від конкретних завдань та умов існування, може бути задіяні щонайменше дві моделі організаційно-управлінського впливу: директивне керування (вимога діяти лише так, як визначено) або стимулювання бажаної поведінки. На соціально-структурному рівні відповідне реформування передбачає, що цінності, традиції та устої учасників громадського життя, самі перетворюються на базу формування смислу життя та загального контролю за собою та соціальним процесом, приводячи до високої ефективності дій. Як відомо, базове завдання теорії стратегічного управління й «полягає в пошуку джерел і механізмів створення стійких конкурентних переваг., що надають економічні ренти» [14, с.83; 15-23].

Отже на сьогодні для повнокровного Проекту розвитку потрібні не «забавні полки», а потужна і сучасна держава, що міцно тримається сьогодні та знайшла своє місце у майбутньому [24-27]. Причому визначити якість та вектор подальшого розвитку – це означає, в першу чергу, встановити спрямованість трансформацій та «спускові гачки» бажаних процесів, створити сприятливе для змін соціальне середовище. Тому завданням країни у стані форсованої модернізації стає формування на базі елементів власного досвіду (зокрема радянського періоду) і загальносвітових підходів власної: постсучасної, рефлексивної – моделі трансформації і розвитку. Причому нинішній розрив у рівнях розвитку домінуючих держав та країн, які відстають, такий, що шанси останніх зводяться до отримання статусу обслуговуючої економіки. Водночас, для певних елементів господарської структури саме закритість і є чинником фіксації відсталості. Баланс «відкритості» й «закритості», можливостей ринкового механізму та державного впливу передбачає форми сполучення енергії приватної праці та підприємництва з гнучким державним регулюванням. Отже важливим для підйому суспільства також є, з одного боку, поширення доступу творців до можливостей постсучасної ресурсної бази, з іншого, – підйом загального

рівня добробуту народу. Причому в умовах змін в тенденціях постмодернізації, стратегія і тактика дій мають бути мобільними, гнучкими, здатними до розвитку.

Література:

1. Nisbet R. Social change / R.Nisbet. – Oxford: Blackwell, 1972. – 270 p.
2. Шамрай В.В. Преобразование общества: пределы возможного / В.В.Шамрай. – К.: Наук. думка, 1994. – 176 с.
3. Тенденции социальных и политических перемен в развитых странах в условиях перехода к информационному обществу / [Отв. ред. Н.В.Загладин]. – М.: ИМЭМО РАН, 2004. – 137 с.
4. Черникова И.В. Глобальный эволюционализм: (Философско-методологический анализ) / И.В.Черникова. – Томск: Изд-во Томского ун-та, 1987. – 182 с.
5. Double Shift. Transforming Work in Postsocialist and Postindustrial Societies / [Ed. by B.Silverman, R.Vogt, M.Yanowitch]. – NY., L.: M.E.Sharpe, Inc., 1993. – 217 p.
6. Posenau J. Turbulent in World Politics / J.Posenau. – L., 1990. – 419 p.
7. Неклесса А. Внешняя политика нового мира: движение к нестационарной системе мировых связей / А.Неклесса // Pro et Contra. – 2002. – №4. – С.8.
8. Мельвиль А. Политические ценности и политические институты / А.Мельвиль // Россия политическая. – М.: Центр Карнеги, 1998. – С. 136–194.
9. Шедяков В.Е. Ценности как феномен общественного сознания / В.Е.Шедяков // Теоретические проблемы развитого социализма: Тез. Всесоюз. конф. Секция 4. – М., 1984. – С.27–30.
10. Nye J.S. Soft Power. The means to success in world politics / J.S.Nye. – NY.: Public Affairs, 2004. – 174 p.
11. Гарт Б.Л. Стратегия непрямых действий / Б.Л.Гарт. – М.: Эксмо., СПб.: Мидгард, 2008. – 464 с.
12. Beck U., Giddens A., Lash S. Reflexive Modernisation: Politics, Traditions and Aesthetics in the Modern Social Order / U.Beck, A.Giddens, S. Lash. – Cambridge: Polity Press, 1994. – 415 p.
13. Кургинян С. Все определит сфера смыслов. Какие стратегические задачи должна решить Россия в ближайшие 25 лет. / С.Кургинян [Электронный ресурс]. – Режим доступа: // www.kurginyan.ru/publ.shtml?cmd=art&auth=10&theme=&id=1940
14. Катькало В.С. Эволюция теории стратегического управления / В.С.Катькало. – Изд. дом СПбГУ, 2006. – 548 с.

15. Мизес Л. фон. Иллюзии всемирного планирования / Л. фон Мизес. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: // www.polit.ru/research/2006/11/07/planning.html
16. Котляров И.В. Теоретические основы социального проектирования / И.В.Котляров. – М.: Наука и техника, 1989. – 188 с.
17. Крючков Ю.А. Теория и методы социального проектирования / Ю.А.Крючков. – М.: Информрекламиздат, 1992. – 214 с.
18. Дятченко Л.Я. Социальные технологии в управлении общественными процессами / Л.Я.Дятченко. – Белгород: Центр социальных технологий, 1993. – 343 с.
19. Социальные технологии: Толковый словарь / [Отв. ред. В.Н.Иванов]. – Москва – Белгород: Луч – Центр социальных технологий, 1995. – 309 с.
20. Шедяков В.Є. Технології соціального управління в практиці постсучасності / В.Є.Шедяков // Соціальна психологія. – 2008. – № 6 (32). – С. 25–34.
21. Шедяков В.Є. Якість соціального управління як чинник національної безпеки / В.Є.Шедяков // Стратегічна панорама.– 2009.– №1.– С. 39–43.
22. Шедяков В.Є. Стимулювання бажаних трансформацій у системі соціальних технологій здійснення інформаційних впливів / В.Є.Шедяков // Сучасні інформаційні технології у сфері безпеки та оборони. – 2009. – № 2(5). – С. 82–86.
23. Клементьев Д.С. Социология управления / Д.С.Клементьев.– М.: Изд-во Моск.ун-та, 2008.– 240 с.
24. Губанов Д.А., Новиков Д.А., Чхартишвили А.Г. Социальные сети: модели информационного влияния, управления и противоборства / Д.А.Губанов, Д.А.Новиков, А.Г.Чхартишвили / [Под ред. Д.А.Новикова].– М.: МЦНМО, 2010.– 228 с.
25. Цораев З.У. Мифический смысл и социальный код / З.У.Цораев.– СПб.: Изд-во Сан-Петербур. ун-та, 2007. – 271 с.
26. Дубин Б.В. Россия нулевых: политическая культура – историческая память – повседневная жизнь / Б.В.Дубин. – М.: РОССПЭН, 2011. – 391 с.
27. Мир после кризиса. Глобальные тенденции – 2025: меняющийся мир / [Гл. ред. Гл.Павловский]. – М.: Европа, 2010. – 188 с.

Шедяков В.Е. Формирование нового Проекта развития общества и сохранение идентичности народа, его базовых ценностей

Рассматриваются важнейшие проблемы развития социальных отношений с точки зрения формирования Проекта развития общества.

Ключевые слова: Проект развития общества, базовые ценности общества.

Shedyakov V. A new Project forming and preservation of the people's identity and basic values

The article is dedicated to the important problems of social relations development from the point of view of society's development Project forming.

Keywords: society's development Project, basic society's values.

УДК 321.02

«ПОЛІТИКА» ТА «ГРА»: ТЕОРЕТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗВ'ЯЗКУ ПОНЯТЬ

Лященко І. А. ©

Аспірантка кафедри політології філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Розкривається зміст понять «політика» та «гра» задля з'ясування зв'язку між ними. Пропонується введення у науковий обіг поняття «гра/ігри в політиці» поряд з поширеним – «політична гра».

Ключові слова: політика, гра, політична гра, гра в політиці.

При з'ясуванні теоретичних засад дослідження зв'язку «політики» та «гри», доречним є звернення до вже існуючих понять, що комбінуються, у нашому випадку «пов'язуються» в одне. Необхідно зазначити, що лише в невеликій кількості довідкової літератури (в двох з одинадцяти опрацьованих нами словників та енциклопедій з політології, та в одному політико-психологічному словнику) можна знайти визначення таких понять як «гра політична»/«ігри політичні»/«політична гра».

У першому томі двотомної політичної енциклопедії видрукованої у московському видавництві «Мысль» під редакцією Г.Ю Семігіна, яку ми розглядаємо першою чи відправною за принципом хронологічної послідовності видань (2000 р.), зустрічаємо визначення поняття «ігри політичні» під авторством А.В. Попова, яке характеризується як «вільна змаганність різних політичних сил на базі встановлених правил. Вона сприяє створенню порядку в суспільстві і передбачає наявність високого рівня політичної культури, поза якою вільна участь в іграх політичних неможлива. Виникнення ігор політичних означає згоду її учасників стосовно правил гри, дозволених дій, засобів регуляції суперечок, механізмів визначення переможців і т.д. ... Найбільш загальною системою правил за якою ведуться політичні ігри в демократичному суспільстві, є Конституція. Проте дотримання правил у грі зовсім не гарантує її позитивний результат» [1, с.413].

Із запропонованого визначення можна зробити декілька висновків: по-перше, в енциклопедії розглядається поняття «ігри політичні» (через вживання іменника множини), а не «гра політична» (через вживання іменника однини), це може означати, що існують різні ігри політичні, а не одна; по-друге, ці ігри політичні проходять у формі вільної змаганності різних політичних сил між собою за певною системою правил; по-третє, автор статті зауважує, що ці правила у загальному вигляді фіксуються у кон-

ституціях демократичних держав, таким чином, відкритим залишається питання, чи можна вважати демократичні конституції тоталітарних держав (наприклад, СРСР і нацистської Німеччини) системою правил ігор політичних; і по-четверте, з визначення зрозуміло, що дотримання правил ігор політичних не є запорукою виграшу в них.

У політико-психологічному словнику під авторством Д.В.Ольшанського видрукуваному 2002 року зустрічаємо поняття «гра політична (або політичні ігри)», яке визначається кардинально протилежно щодо першого. Воно трактується як «метафоричне найменування політико-психологічного маневрування; інтриги, змови, закулісні домовленості, приховані за фасадом зовнішньобездоганих політичних відносин замисли; іноді – застосування теорії ігор для моделювання можливих політичних процесів» [2, с.159].

У даному випадку йдеться про звичайну літературну метафору, тобто перенесення назви з одного предмета на інший за схожістю якихось ознак, форм, якостей, властивостей, функцій. «Цьому сприяє зовнішня подібність політики та гри: наявність двох або декількох сторін, що змагаються у боротьбі за владу; перемінна зміна успіхів та невдач, виграшів і програшів; постійна гонка за виграшем, перевагами і досягненнями; конкурентний відбір сильних та слабких; часте порушення рівноваги, вторгнення факторів суб'єктивної вірогідності і випадковості, порушення відповідності між затратами праці і її результатами; захопленість і азарт у розрахунку на успіх; часта ірраціональність процесу, заснованого на вірі в успіх; динамізм, імпровізація, ризик, наявність блефу, обманних маневрів, здатностей приховувати справжні наміри і вводити противника в оману і т.д.» [2, с.159].

Тотожне до вищезапропонованого, подається визначення в Політологічному енциклопедичному словнику 2004 року випуску київського видавництва «Генеза» за ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. «Гра політична – це метафора щодо деяких видів політичних дій (маневрування, інтриги, угоди, таємні переговори і т.ін.); особливий вид політичної дії, головна мета якої – імітація діяльності. Гра політична, як правило, має своїх суб'єктів (учасників дії), свої процедурні правила, заборони, раціональність та ірраціональність, ризик і розрахунок, помилки і точність, співвідношення можливості і випадковості. Основна мета цього виду діяльності – замаскувати справжні наміри, дійсні цілі та засоби їхнього досягнення» [3, с.109].

Отже, при розгляді запропонованих у наявній довідковій літературі визначень, які б мали за своїм призначенням уникати суттєвих трактувальних неузгодженостей, ми виявили, що існують істотні розбіжності щодо розуміння поняття «гра політична»/«політична гра»/«ігри політичні», оскільки, очевидним є той факт, що визначення гри політичної через такі

категорії як інтриги, змови, закулісні домовленості, приховані замисли, аж ні як не може бути дотичним до вільної змаганневості політичних суб'єктів на базі конституційно встановлених правил.

Тому, за даної теоретично неузгодженої ситуації, доцільно з'ясувати суть двох понять: «політика» та «гра», щоб зробити власні висновки щодо теоретичних засад їх зв'язку, і пристати до однієї з двох позицій, або ж спростувати чи підтвердити обидві. Це завдання є ще складнішим, оскільки питання щодо змісту категорій «політика» і «гра» залишається далеко неоднозначним.

Варто зазначити той факт, що у деяких політологічних словниках відсутнє поняття «політика» взагалі, воно визначається лише у словосполученню ряді: «політика консенсусу», «політика протистояння», «політика і людина», «політика диктату», «політика й економіка» та ін., або ж з'являється як прикметникова частина інших понять: «політична безпека», «політична думка», «політична культура» та ін. [4; 5].

Також, необхідно зауважити, що у низці словників, де розглядається дане поняття, відсутній однозначний переклад, чи то з давньогрецької, чи з грецької, чи з грецької у написанні латиницею, поняття *πολιτικά*, «*ta politika*», «*politike*», «*politika*». Воно визначається як: «державна діяльність», «державна та суспільна справа», «державні або суспільні справи», «суспільна справа», «мистецтво управління державою». У словнику понять і термінів під авторством Рябова С.Г., політика (від гр. *πολιτικά* – державна діяльність) трактується як «сукупність заходів та інституцій, з допомогою яких відбувається управління суспільними справами, задоволення окремих, корпоративних, групових інтересів, здійснюється узгодження окремих частин структурованого суспільства, координування інтересів різних соціальних груп, переважно задоволення інтересів панівних верств (через подання їх як загальних) та дійсне задоволення загальних потреб» [6, с.179-180].

Політика (від гр. «*politike*» – державні чи суспільні справи) у Сучасному словнику з політології мінського видавництва «Книжковий Дім» подається як «сфера діяльності пов'язана з реалізацією потреб і інтересів індивідів, соціальних груп, класів, націй, суспільства у цілому, ядром якої є боротьба за завоювання, утримання і використання засобів державного підпорядкування. Будь-яка політика є у кінцевому випадку взаємодією між людьми, що супроводжується їх розмежуванням і консолідацією з приводу володіння засобами державного підпорядкування. І саме потреби та інтереси людей, соціальних груп, спонукають їх брати участь в політиці, боротися за володіння інститутами держави» [7, с.301].

Лаконічніше за формою, але від того не менш змістовнонаповнене визначення політики у «Конституційному праві: словнику термінів»

П.П.Шляхтуна, де вона визначається як «(гр. *politika* – державні та суспільні справи, від *polis* – місто-держава) діяльність з керівництва та управління суспільством на основі публічної влади. Керівництво передбачає висунення цілей і завдань суспільного розвитку, управління є практичною діяльністю щодо їх реалізації» [8, с.356].

М.І. Обушний, А.А. Коваленко, О.І. Ткач в «Довіднику. Політологія» поряд з розумінням політики (гр. *politika* – державні та суспільні справи, від *polis* – місто-держава) як «поняття, що позначає відносини, погляди (концепції) і дії в зв'язку з певним державним устроєм; сфера діяльності в соціально-диференційованому суспільстві» [9, с.477], влучно зазначають про потрібний вимір політики в англійськомовній термінології: *polity*, *polisy*, *politics*, яка диференціює на інституційний, нормативний і процесуальний підходи до її розуміння. Подібні до розглянутих визначення можна зустріти у ряді іншої довідкової літератури [10; 11; 12].

Власне визначення політики, ми запропонуємо після деяких додаткових теоретичних пошуків, а зараз зазначимо, що важливою теоретичною знахідкою стало одне з шести її визначень пропонуване в Аналітичному словнику-довіднику «Власть. Политика. Государство и государственная служба», а саме політика «(з старогрецької «*ta politika*» – суспільна справа) – іноді, мистецьки приховані хитрощі, розрахунок, обережність» [13, с.220], для нас це «іноді» і є надзвичайно цікавим у контексті визначення гри в політиці (з докладно розглянутих нами в Політико-психологічному словнику Ольшанського Д.В. та в Політологічному енциклопедичному словнику за ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка) через імітацію діяльності в політичних маневруваннях та інтригах. Таким чином, дане визначення є теоретичним підтвердження тому, що політика може визначатися поза конституційно встановленими правилами її здійснення.

А якими ж є теоретичні межі ще більш складного і багатомірного поняття гра, що виступає предметом розгляду широкого кола науковців, серед яких, філософи, психологи, соціологи, біологи, культурологи, театрознавці і навіть математики?

У психологічній енциклопедії автора-упорядника О.М.Степанова, «гра – специфічна форма прояву дитячої активності в певному непродуктивному виді діяльності, спрямованому не на отримання результату, а на переживання задоволення від самого процесу» [14, с.90]. В іншому психологічному словнику гра інтерпретується як «один із видів активності людини та тварин. Гра з'являється на певному етапі еволюції тваринного світу як форма життєдіяльності молодих тварин. Дитяча гра – вид діяльності, що історично розвивається і полягає у відтворенні дітьми дій дорослих і відносин між ними в особливій умовній формі» [15, с.123].

Гра у словнику з соціальної філософії визначається як «форма людських дій або взаємодій, в якій людина виходить за рамки своїх звичайних функцій чи утилітарного використання предметів. ... Гра може розглядатися як важлива умова природного розвитку людської особистості. Але в грі за правилами простежується і інший план: людина дорослішає, правила ускладнюються. ... іноді настає такий момент, коли правила потрібно змінити, ускладнити гру, тому що сили і можливості гравців виростили і при попередніх правилах, гра втрачає свій смисл. У цьому розуміння гра виявляє залежність правил людської взаємодії від розвитку сил і здатностей індивідів [16, с.161].

Не проходить осторонь проблеми гри й наука естетика, яка тлумачиться нею через власну естетичну призму як «естетична діяльність» тобто «вільна діяльність, позбавлена прямого утилітарного інтересу, що протікає за законами краси і дотична художній творчості» [17, с.139].

Надзвичайно ґрунтовна стаття присвячена грі та обрядам розміщена у другому томі Театральної енциклопедії видрукуваній ще «Радянською Енциклопедією» далекого 1963 року», де гра – «це створення за допомогою засобів акторської виразності (мовлення, жестів, рухів, міміки) художнього образу на сцені, естраді, цирковій арені, в кіно»[18, с.842].

Позбавленим розважального дитячого характеру, щодо розуміння суті гри, є визначення запропоноване у Словнику–довіднику основних понять і категорій з філософсько-методологічних проблем військової теорії і практики, де гра трактується як «різновид фізичної та інтелектуальної діяльності, позбавлений прямої практичної доцільності, який надає індивіду можливість самореалізації, що виходить за рамки його актуальних соціальних ролей» [19, с.12].

Відсутністю розбіжностей у розумінні гри не може не відзначитись і філософська довідкова література, хоча у ній ми і знаходимо більш узагальнені, а відповідно більш однозначні трактування даного поняття. Скажімо, «гра – діяльність, що приносить задоволення і не переслідує утилітарних цілей», знаходимо саме таке лаконічне визначення у «Новейший философский словарь» В.А. Кондрашова [11, с.245]. Ще більш стисле визначення пропонує Дідье Жюліа, «гра – діяльність, що не переслідує корисливі цілі». Хоча у словнику і ставиться знак тотожності між грою і дозвіллям, як «вільною і неоплачуваною діяльністю, що представляє собою засіб самовираження людської особистості», але також подається цікава конкретизація особливостей гри, яка «реабілітувала себе в тому, що її вже не сприймають поза діяльністю, це «діяльність відпочинку», безкорислива, але не безкорисна» [20, с.147].

В енциклопедичному словнику з філософії Бачинина В.А., гра тлумачиться як «соціокультурний феномен, фактор людської діяльності, не

пов'язаний з суто прагматичними мотивами і конкретною практичною вигодою, вільний від безпосередніх життєвих потреб, такий, що має енергетично надлишкову природу і ціль у самому собі. ... «Ігровий інстинкт» здатен приймати не лише цивілізовану форму, а й кримінальних дій, змагання злочинців з поліцією, владою, державою» [21, с.94].

Якими б строкатими не були визначення політики і гри, але у вічі відразу падає спільне родове поняття «діяльність», характерне для двох категорій, з'ясування суті якого постало додатково необхідним теоретичним завданням. Ідентичні визначення зустрічаємо в Андрущенко В.П та Кондрашов В.А., «діяльність – форма активного ставлення людини до оточуючого її світу з метою його перетворення. Діяльність включає мету, засіб, результат і форму самого процесу діяльності. Основною характеристикою діяльності є її усвідомленість» [12, с.159-160; 11, с.193].

До якого б словника ми не звернулися, у кожному однозначно фіксуються основні структурні елементи діяльності: об'єкт і суб'єкт (протистояння людини, колективу, суспільства), зміст (доцільна зміна і перетворення оточуючого світу в інтересах людей), ціль (корениться у сфері людських інтересів по задоволенню фізіологічних, соціальних, ідеальних чи інших потреби); засоби її досягнення, сам процес (виробнича, духовна, трудова, нетрудова діяльність / розумова діяльність) і результат діяльності (не обов'язково співпадає з сформованою ціллю).

Приведені положення можуть бути цілком віднесені як до політики, так і до гри, як одних з найрозповсюдженіших видів людської діяльності. Адже, окремі індивіди, соціальні спільності, і створені ними інституції/політичні інституції, за різних конкретно-історичних умов, виступають як об'єктами так і суб'єктами гри/політики, і у відповідності до цілей і завдань керівництва піддаються утилітарним, нормативно-примусовим засобам владного управління по узгодженню різноманітних соціальних інтересів, задля результативної зміни чи збереження існуючих відносин/політичних відносин, а головне задля отримання влади. Але тут необхідно зробити суттєве уточнення, що відобразиться у власнозпропонованих визначеннях понять «політика» і «гра» відповідно до категорії «діяльність».

Гра – це діяльність між суб'єктами стосовно об'єкта за допомогою певних засобів, що здійснюється за ради самої себе, тобто безвідносно до виграшу, лише у відповідності до попередньо узгоджених і добровільно прийнятих правил, дотримання яких одночасно може бути її змістом і результатом, за принципом «головне не перемога, а участь» чи «перемагає сильніший».

Тоді як політика – це діяльність між суб'єктами стосовно об'єкта, що здійснюється у процесі боротьби за здобуття і утримання влади не лише у рамках конституційно встановлених і добровільно прийнятих правил, а й

за допомогою примусу, блефу, обманних маневрів, здатностей приховувати справжні наміри і вводити противника в оману, тільки б досягти головного результату – використувувати владу у власних інтересах, за принципом «мета виправдовує будь-які засоби», чи «перемагає хитріший».

Саме тому, у ході теоретичного пошуку, ми дійшли висновку про необхідність введення у науковий обіг поняття «гра/ігри в політиці», поряд з поняттям «політична гра». Перше, ми пропонуємо розуміти у рамках вищезазначеного поняття «гра», а друге – у межах запропонованого нами поняття політики. Оскільки, саме політика надає грі позаправного змісту, тоді як остання не має жодного відношення до різноманітних інтриг, шантажу, підкупу, залякування, і навіть вбивств. Принцип «добро перемагає зло, поставить його на коліна і жорстоко вб'є» може бути лише засадою «політичних ігор», і ні в якому разі – «гри в політиці».

Література:

1. Политическая энциклопедия. В 2 т. Т.1. [Текст] / Нац. обществ.-науч. фонд; Рук. проекта Г.Ю. Семигин; Науч.-ред. совет: пред. совета Г.Ю. Семигин. – М.: Мысль, 2000. – 750, [1] с.
2. Ольшанский, Д.В. Политико-психологический словарь [Текст] / Д.В.Ольшанский. – М.: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая Книга, 2002. – 576 с.
3. Політологічний енциклопедичний словник [Текст] / Упорядник В.П. Горбатенко; за ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.
4. Політологічний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. [Текст] / за ред. М.Ф. Головатого та О.В. Антонюка. – К.: МАУП, 2005. – 792 с.
5. Джойс, П. 101 ключевая идея: Политика [Текст] / П. Джойс. – Пер. с англ. К.Ткаченко. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2002. – 304 с.
6. Рябов, С.Г. Політологія: словник понять і термінів [Текст] / С.Г. Рябов. – 2-ге вид., переробл. і допов. – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2001. – 256 с.
7. Мельник, В.А. Современный словарь по политологии [Текст] / В.А. Мельник. – Мн.: Книжный Дом, 2004. – 640 с.
8. Шляхтун, П.П. Конституційне право: словник термінів [Текст] / П.П. Шляхтун. – К.: Либідь, 2005. – 568 с.
9. Обушний, М.І., Коваленко, А.А., Ткач, О.І. Політологія. Довідник [Текст] / М.І. Обушний, А.А. Коваленко, О.І. Ткач. – К.: Видавництво «Довіра», 2004. – 599 с.
10. Политология. Краткий словарь [Текст]. – Ростов н/Д.: Феникс, 2001. – 448 с. – (Словари XXI века)

11. Кондрашов, В.А. Новейший философский словарь [Текст] / В.А. Кондрашов, Д.А. Чекалов, В.Н. Копорулина; под. общ. ред. А.П. Ярещенко. – Ростов н/Д.: Феникс, 2005. – 672 с. – (Словари).
12. Філософія політики: Короткий енциклопедичний словник [Текст] / Авт.-упоряд.: Андрущенко В.П. та ін. – К.: Знання України, 2002. – 670 с.
13. Власть. Политика. Государство и государственная служба: Аналитический словарь-справочник [Текст]. – М.: Академический проект; М.: Трикса, 2006. – 384 с.
14. Психологічна енциклопедія [Текст] / Автор-упорядник О.М. Степанов. – К.: «Академвидав», 2006. – 224 с.
15. Психологический словарь [Текст] / Под ред. В.П. Зинченко, Б.Г. Мещерякова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Педагогика-Пресс, 1998. – 440 с.
16. Социальная философия: Словарь [Текст] / Сост. и ред. В.Е. Кемеров, Т.Х. Керимов. – 2-е изд., испр. и. доп. – М.: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая Книга, 2006. – 624 с.
17. Боров, Ю.Б. Эстетика. Теория литературы. Энциклопедический словарь терминов [Текст] / Ю.Б.Боров. – М.: ООО «Издательство Астрель»: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 575 р.
18. Театральная энциклопедия [Текст] / Гл. ред. П.А.Марков. Т.2. – М., «Сов. Энциклопедия», 1963.
19. Чорний, В.С. Словник–довідник основних понять і категорій з філософсько-методологічних проблем військової теорії і практики [Текст] / В.С.Чорний. – К.: Наук. світ, 2002. – 53 с. –
20. Дидье, Ж. Философский словарь [Текст] / Ж.Дидье. Пер. с франц. – М.: Междунар. отношения, 200. – 544 с.
21. Бачинин, В.А. Философия. Энциклопедический словарь [Текст] / В.А.Бачинин. – СПб: Узд-во Михайлова В.А., 2005. – 288 с.

Лященко И.А. «Политика» и «игра»: теоретическое исследование святы понятий

Раскрывается содержание понятий политика и игра для выяснения связи между ними. Предлагается введение в научный оборот понятия «игра / игры в политике» наряду с распространенным – «политическая игра».

Ключевые слова: политика, игра, политическая игра, игра в политике.

Liashchenko I. «Politics» and «game»: a theoretical study of the relationship to understand

In this paper the notions of game and politics in their reciprocal relations are discussed. The concept of «game/games in politics» is argued to be sufficiently used in political theory, along with the widespread «political game».

Keywords: politics, game, game in politics, political game.

УДК 32: 001. 891.3 (075. 8)

ПРОБЛЕМА ВИЗНАЧЕННЯ ПОЛІТИЧНОГО ЗМІСТУ КАТЕГОРІЇ «НАЦІОНАЛЬНІ ІНТЕРЕСИ»

Воронянський О. В. ©

*Кандидат історичних наук, доцент, професор кафедри ЮНЕСКО
«Філософія людського спілкування», філософії та історії України при
Харківському національному технічному університеті сільського
господарства імені Петра Василенка*

*Поняття «національні інтереси» розглядається як політична кате-
горія, сутністю якої є агрегування різноспрямованих соціальних вимог у
суспільстві.*

Ключові слова: національні інтереси, нація, національна держава.

Категорія «національні інтереси» досить широко використовується у вітчизняному політичному та медійному просторі, а також у наукових дослідженнях. Проте вона не має обґрунтованого єдиного наукового визначення, залишаючись предметом вільного трактування з боку представників окремих наук, політиків та журналістів. Така ситуація суперечить принципам наукового аналізу, оскільки багатозначність змісту поняття не дає можливості його повноцінного використання для дослідження реальної дійсності.

Аналіз досліджень та публікацій з даної проблематики свідчить, що сам термін «національні інтереси» був запозичений українськими науковцями із західної англійської політичної літератури, в якій він має значення державного інтересу (англ. national interest). В інших європейських мовах це поняття виражається в термінах, висхідних до сформульованого ще Н. Макіавеллі поняття державного інтересу (італ. ragion di Stato, фр. raison d'État, нім. Staatsräson). У західній науці ототожнення понять «національні інтереси» та «державні інтереси» витікає з традиційного для неї розуміння категорії «нація» як поєднання мононаціонального громадянського суспільства і створеної ним держави (т. зв. нація-держава). Звідси поняття «національні інтереси» постає як узагальнююча категорія, що знімає суперечності між розумінням інтересів держави і громадянського суспільства.

Тому більшість сучасних західних науковців (К. Боулдінг, Л. Козер, Р. Дарендорф, Г. Зіммель, Р. Парк та ін.) розглядають проблему національних інтересів фактично лише у парадигмах конфліктології міжнародних відносин, виходячи з того, що інтереси окремих націй-держав формуються в конкурентному середовищі міжнародної боротьби за духовні цінності

та доступ до світових ресурсів. Показово, що в осмисленні національних інтересів у сучасній західній політології теоретичний пріоритет має напрям політичного реалізму, який детермінує їх насамперед зовнішньополітичними умовами (виходячи саме з того, що в сфері міжнародних відносин інтереси всіх груп окремого суспільства начебто співпадають).

У російській політологічній науці категорія «національні інтереси» використовується відносно мало. Пов'язано це, насамперед, із надзвичайною «вибухонебезпечністю» проблем міжнаціональних відносин у багатонаціональній Російській Федерації, суб'єктами якої є ряд національних державних утворень із власним баченням національних інтересів та підходів до їх вирішення. Саме через намагання значної частини дослідників уникнути політичних проблем при визначенні понять «нація» та «національні інтереси» у російській політології відсутні єдині підходи до розуміння останньої категорії. На думку окремих російських науковців, національний інтерес в умовах глобалізації стає або архаїзмом наукової думки, або «одним з численних псевдопонять, за яким жодної реальності не приховується» [1, с.66]. Представниками даного підходу є Б. Капустін, Д. Фурман та ін.

Більшість російських дослідників, посилаючись на невизначеність і розмитість поняття «національні інтереси», взагалі надає перевагу синтетичному поняттю «національно-державні інтереси», пов'язуючи останні не скільки з інтересами націй, стільки з загальнодержавними інтересами. Таким підходом характеризуються праці Л. Абалкіна, В. Межуєва, В. Тішкова та ін. Так, Л. Абалкін вважає, що категорія «національно-державні інтереси», не виключаючи ні різноманіття інтересів, ні їх внутрішньої суперечливості, а часом і антагоністичності, надає можливість їх наукового аналізу виходячи з дослідження об'єктивної заданості національно-державних інтересів геополітичним становищем та цивілізаційними особливостями сучасної Росії [2]. Варіантом такого підходу є точка зору Т. Алексеевої. Вона розуміє національні інтереси як потреби виживання держави, обумовлені реальною оцінкою протидії середовища, а також власних можливостей і потенціалу. Різницю між національними і державними інтересами Т. Алексеева вбачає лише в тому, що останні представляють собою лише «домагання, не підкріплені належними ресурсами» [3, с.80].

В Україні вивченню різноманітних аспектів національних інтересів присвячені наукові праці та експертні дослідження В. Богдановича, О. Власюка, А. Гальчинського, Р. Зіммермана, Г. Пастернак-Таранущенко, І. Романова, В. Саламатова, Г. Ситника, О. Чомахавілі та ін. Проте розуміння самого змісту даної категорії у різних авторів далеко неоднакове. Так, Г. Ситник визначає національний інтерес як усвідомлену суспільством,

виражену елітою і затверджену законодавством життєво необхідну потребу всіх членів суспільства, яка реалізується через систему державного управління країни [4]. О. Бабкіна та В. Горбатенко наголошують на необхідності розрізняти інтереси окремих націй, що населяють Україну, та національні інтереси як інтегральний вираз інтересів усіх членів суспільства [5]. В. Ліпкан пропонує розрізняти інтереси особи, інтереси суспільства та інтереси держави як окремі, хоча й взаємопов'язані групи інтересів [6].

Однак здебільшого в українській науковій літературі та експертних дослідженнях категорія «національні інтереси» використовується у розумінні потреб держави, що визначаються зовнішньоекономічною і геополітичною ситуацією, культурно-історичними традиціями, необхідністю забезпечення безпеки, захистом населення від зовнішньої загрози, екологічних катастроф тощо. Типовим прикладом такого підходу є визначення Г. Яворської, яка детермінує національні інтереси «позицією держави щодо системи міжнародних відносин» [7]. Застосування ж даної категорії для аналізу інтересів громадянського суспільства (основою якого і є нація в етніцистському розумінні), як правило, українськими дослідниками вважається некоректним. Підставою для цього, як правило, слугує посилання на те, що національні інтереси апелюють до образу єдиної нації або держави, а внутрішня політика в демократичній державі принципово повинна бути плюралістичною.

Таке трактування методологічних засад дослідження категорії «національні інтереси» суперечить основним засадам теорії політичних систем, зокрема про агрегування різноспрямованих суспільних вимог, плюралістичний характер суб'єктності політичної влади та механізмів її реалізації. Фактично даний підхід базується на ототожненні понять «нація» та «державна», «політична влада» та «державна влада». Крім того, етатистський за своєю сутністю підхід до поняття «нація» як до політико-державної категорії вступає в суперечність із домінуючим у вітчизняній науці розумінням нації як етнокультурної спільноти, яка становить більшість громадянського суспільства України. Разом із тим визнання експертними групами наявності внутрішніх різноспрямованих інтересів у середині спільноти, що визначається ними як українська нація, є важливим сигналом для українських науковців, котрі прагнуть оперувати категорією «нація» як внутрішньо несуперечливим, неподільним поняттям.

Метою даної статті є визначення політичної сутності національних інтересів та їхньої суб'єктності.

Сучасна міжнародна політична система склалася як сукупність національних державно-територіальних утворень. На історичній сцені головними дійовими особами залишаються і надовго ще залишаться нації як спільноти людей, пов'язані мовою, культурою і ментальністю, що вико-

ристовують взаємні економічні зв'язки, спільну територію і національну державу як засоби виживання і розвитку. Саме згуртованість за національною ознакою призводить до формування у спільності національних інтересів і цінностей, реалізація яких спрямована на самовизначення і самоствердження в сучасному світі.

Однак національний тип організації соціуму (так само як і етнічний) ніколи не був єдиним і більш того – самодостатнім. Поряд із ним і навіть у його межах існує достатня кількість інших типів соціальної організації, в яких роль інтегративного чинника відіграють не національні, а економічні, культурні, гендерні та інші характеристики. Та й сама нація як соціальний організм не є монолітною – це досить складна система з перманентною динамікою еволюції внутрішньої структури, в якій інтереси окремих страт, класів та прошарків створюють конкурентне і навіть конфліктне середовище.

Тому національний інтерес, як і будь-який політичний інтерес, у довготерміновому плані не є самостійним. Він визначається існуючими в суспільстві економічними та соціальними інтересами, котрі не є незмінними. Останні, в свою чергу, відображають потреби і відносини, що формуються в процесі споживання і розподілу матеріальних ресурсів і культурних цінностей. Політичний інтерес держави як суб'єкта влади – здійснення владних дій в процесі реалізації свого панування – має за кінцеву мету контроль доступу до ресурсів та цінностей. У самому суспільстві це об'єктивно передбачає боротьбу між різними соціальними групами та класами. Боротьба політичних інтересів, які відображають економічні інтереси різних груп суспільства (в окремих випадках антагоністичні) є основою всього політичного процесу.

Питання ж щодо культурно-мовних інтересів соціальних спільнот із точки зору владних відносин є другорядним. Доведено, що навіть спільноти, створені не на основі кровно-спорідненої єдності, в ході загальної діяльності формують спільну культуру і соціальні інститути, з часом набуваючи рис етносу з власною етнічною, а в перспективі й національною самосвідомістю. Саме таким шляхом сформовані і більшість сучасних націй [8, с.412]. З іншого боку, у кровно-споріднених спільнот, які проживають у різних умовах, формуються власні субкультури і навіть діалектичні мовні системи, які з часом можуть перерости у окрему культуру й мову.

У той же час не слід забувати, що термін «національні інтереси» правомірно використовувати лише в тому випадку, коли ці інтереси сформульовані саме нацією як політичною спільнотою громадян національної держави. Якщо носієм державного суверенітету є не нація, а монарх чи олігархічне угруповання, то використання цього терміну з наукової точки зору не можна визнати правомірним, навіть за умови, що сама правляча

верхівка користується ним у політичній сфері життя. Водночас не можна змішувати поняття національного інтересу з інтересам титульної етнічної нації, оскільки вона представляє не всю політичну націю держави.

Для визначення політичної сутності національних інтересів України вихідним є розуміння сучасної української нації як відкритої поліетнічної спільноти, яка усвідомлює себе українським народом, а її члени – політично суб'єктними громадянами суверенної держави. На нашу думку, саме такий підхід, сприяючи подоланню етнонаціональної обмеженості окремих націй та етносів, створює умови для консолідації українського суспільства навколо ідеї національної держави, яка здатна забезпечити права своїх громадян незалежно від їх етнічного походження. Звідси категорія «національні інтереси» визначається як агрегований вираз інтересів політично суб'єктних членів суспільства національного типу, що реалізуються через політичну систему відповідної національної держави як компроміс у поєднанні запитів суспільства в цілому та індивідів і соціальних спільнот (у тому числі етнонаціональних), які його складають.

Національна держава як центральний елемент політичної системи теоретично покликана якнайточніше виражати національні інтереси, вирішувати соціальні суперечності та забезпечувати права своїх громадян. Але, оскільки національні інтереси реалізуються державою насамперед через державні інтереси, то останні можуть приховувати за собою інтереси державного апарату і навіть персонального складу органів державної влади. Ці інтереси можуть відрізнятись, а то й суперечити реальним національним інтересам, подаючись у той же час масовій свідомості як національні. Уникнути цих суперечностей можна лише шляхом створення ефективної системи зворотного впливу суспільства (а не лише його еліт) на механізм державної влади, який дозволяє своєчасно коригувати прийняті політичні рішення відповідно до динаміки національних інтересів у всіх сферах суспільного життя.

Отже, можна зазначити, що як в українській, так і в зарубіжній політичній науці домінують підходи, що фактично ототожнюють поняття «національні інтереси» з двома принципово відмінними категоріями:

- з державними інтересами, які формулюються насамперед представниками правлячого угруповання і не завжди збігаються з інтересами основної маси громадян;

- з інтересами націй як етнокультурних спільнот.

Ми вважаємо, що найбільш перспективним у науково-аналітичному плані підходом до визначення політичної сутності категорії «національні інтереси» є її розуміння як агрегованого інтересу політично суб'єктних членів суспільства, котре буде своєю політичну систему навколо державності національного типу.

Література:

1. Капустин Б.Г. Малопродуктивная категория [круглый стол «Концепция национальных интересов: общие параметры и российская специфика»] / Б.Г. Капустин // Мировая экономика и международные экономические отношения. – 1996. -№7. – С.65-69.
2. Абалкин А. О национально-государственных интересах России / А.О. Абалкин // Вопросы экономики. – 1994.№4. – С.4-12.
3. Алексеева Т.А. Инструментальное понятие [круглый стол «Концепция национальных интересов: общие параметры и российская специфика»] / Т.А. Алексеева // Мировая экономика и международные экономические отношения. – 1996. – №8. – С.74-86.
4. Ситник Г.П. Концептуальні та організаційні засади забезпечення національної безпеки України: Навч. посіб. // Г.П. Ситник. – К.: Вид-во НАДУ, 2005. – 180 с.
5. Політологія: підручник / Ред. О. В. Бабкіна, В. П. Горбатенко. – К.: ВЦ Академія, 2003. – 528 с.
6. Ліпкан В. А. Національна безпека України: Навч. посіб. // А.В. Ліпкан – К.: Кондор, 2008 – 552 с.
7. Круглий стіл «Національні інтереси України – історія, реалії, перспективи», проведений 18 листопада 2008 року Фондом «Демократичні ініціативи» / Електронний ресурс: {<http://dif.org.ua/ua/publications/comentar/jij>}.
8. Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса / Ю.В. Бромлей. – М., 1983. – С.412.

Воронянский А.В. Проблема определения политического содержания категории «национальные интересы»

Понятие «национальные интересы» рассматривается как политическая категория, сущностью которой является агрегирование разнонаправленных социальных требований в обществе.

Ключевые слова: национальные интересы, нация, национальное государство.

Woronyansky O.V. The problem of determining the content of the political «National Interests»

The concept of «national interest» is seen as a political category, the essence of which is the aggregation of differently oriented social demands in society.

Keywords: national interests, nation, nation state.

УДК 329.001

ПОЛІТИКА НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ В ІНСТИТУЦІЙНОМУ ВИМІРІ

Загривенко В. Б. ©

Керівник консультаційної групи «Святослав»

Розглядаються питання інституціоналізованого забезпечення національної безпеки в сучасних демократичних суспільствах.

Ключові слова: національна безпека, політичні партії, інтереси особистості, національні інтереси, державна політика.

Тематика політичної інституціоналізації українських парламентських партій як суб'єктів впливу на формування й реалізацію політики національної безпеки є одним із пріоритетних напрямків аналізу політичної системи України. Разом з тим, взаємодія партій з органами державної влади, специфіка інституціоналізації окремих партій вивчені фрагментарно. Інституціоналізація політичних партій має безпосереднє відношення до ролі партій у сфері національної безпеки, оскільки саме через свою інституціоналізацію політичні партії отримують можливість реально впливати на забезпечення національної безпеки на всіх стадіях процесу – від вироблення концепцій і стратегій до реалізації та контролю. Сьогодні цей аспект, попри свою очевидну актуальність, є ще досить малодослідженим, і саме цією обставиною визначений ракурс нашого дослідження.

У характерній для сучасної політичної науки парадигмі витримані підходи до вивчення інституціоналізації партій у дослідженнях політологів М. Вейнер, Дж. Ла Паломбарі, К. Джанди, Дж. Сарторі [1, с.9-30; 2, с.84-143; 3, с.80-91; 4, р.125-128; 5, с.214-215]. За визнанням К. Джанди, в аналізі американських політологів домінує «прагматика», а підходи до вивчення партії значно відрізняються від західноєвропейських [6, с.89-92]. У той же час, висунута С. Ліпсетом і С. Рокканом гіпотеза про виникнення партій на ґрунті «суспільних розмежувань (cleavages)» (центрів і периферії, міста й села, держави й церкви, праці й капіталу) [7, р.1-64] продовжує залишатися в центрі дискусій.

Значний внесок у розвиток теорії парламентських партій внесли політологи Р. Арон, Ж. Блондель, Р.-Ж. Шварценберг і М. Дюверже [8; 9; 10; 11]. Серед цих учених особливо можна виділити М. Дюверже. Аналіз М. Дюверже «базових елементів» в організаційних основах партій, розмежування за цими критеріями партій кадрових і масових, інституціональний підхід у дослідженнях партій, широко застосовуються в сучасних наукових

розробках. Інституціоналізація партій багатогранна, а в аспекті парламентського будівництва вона набуває найважливішого значення. Є сенс говорити й про «конституціоналізацію» партій. Навіть у класичних демократіях Західної Європи часто говорять про важливість функціонування партій саме на конституційних принципах.

Ідея безпеки сформувалася як природна реакція на постійно існуючі загрози: у таких умовах необхідно виживати, а виходить, або нейтралізувати загрози – здобути перемогу або бути здатним дати відсіч, або бути таким сильним, щоб у реального й потенційного супротивника не виникло бажання завдати шкоди. Безпека в усі періоди розвитку людського суспільства об'єктивно означала «відсутність загрози основним цінностям, суб'єктивно – відсутність страху, що цим цінностям дійсно щось загрожувє» [12; p.150].

Ідея безпеки на різних етапах еволюції державності мала різні інтерпретації, у кожній з яких тією чи іншою мірою різнилися безпека особистості, безпека суспільства й безпека держави. Від початку увага акцентувалося на загрозі індивідуального насильства й на протистоянні фізичному замаху на безпеку індивіда. Наприкінці XVIII ст. чітко виявилася тенденція в контексті забезпечення безпеки розглядати в якості головної загрозу для індивіда з боку самої держави, здатну обернутися деспотією й тоталітаризмом. Досягнення безпеки нерозривно зв'язувалося з розвитком свободи й рівності. Засобами її досягнення виступали захист законом природних прав людини, серед яких права громадян на опір, непокору незаконній реалізації державної влади, послідовне проведення принципу розподілу влади й т.д.

XX століття привнесло в інтерпретацію проблеми безпеки усвідомлення загрози індивідові з боку економічної нерівності й ринкової стихії. Детермінантами безпеки розглядалися максимальна соціальна справедливість при розподілі благ, державний контроль за зловживаннями свободою ринку й ін. [13; с.157]

Розуміння проблеми безпеки в Російській імперії від західноєвропейського розуміння відрізнялося тим, що безпека держави розглядалася як більш важлива й значима в порівнянні з безпекою особистості й суспільства. Лише у XIX ст. у суспільну політико-правову думку було привнесене усвідомлення того, що безпека особистості й суспільства не може надалі забезпечуватися під гнітом і опікою держави. Ця ідея знайшла своє відображення при формуванні нових концептуальних підходів до проблеми безпеки особистості, суспільства й держави, у тому числі й у рамках теорії лібералізму. Так, П.Б. Струве відзначав, що «лібералізм означає ідейно й духовно, психологічно й історично утвердження невід'ємних прав особистості, невід'ємних у тому розумінні, що вони не підлягають зазіханню

ні з боку влади, ні з боку окремих осіб... Лібералізм стверджує свободу особи, стверджує її в силу необхідності і проти влади, і проти інших осіб. Які можуть і повинні бути межі цієї свободи – питання, звичайно, дуже складне» [14; с.131].

Одним з постулатів ліберальної доктрини було твердження про те, що принципи права й державності покликані забезпечити умови, за яких особистість може вільно розвиватися, користуватися своїми правами і свободами. Пріоритет права визначає правовий характер держави, її залежність від закону й зв'язаність у діях із законом. За державою визнається активна об'єктивна роль у забезпеченні безпеки особистості, гарантуванні її прав і свобод, тобто держава бере на себе ціле коло зобов'язань стосовно особистості. Взаємини особистості й держави, особистості й суспільства будуються на основі єдності їхніх прав і обов'язків у взаємовідносинах.

У другій половині XIX ст. у Західній Європі не залишилося жодної країни, де народ не брав би участі в управлінні державою, де не був би здійснений розподіл влади, не були б створені елементарні умови для безпеки особистості від сваволі держави, тобто забезпечені природні права громадян. Досвід Західної Європи свідчив, що відділення урядової й судової гілок влади від законодавчої, наявність представницької форми правління – необхідні умови в забезпеченні безпеки особистості й суспільства, а безпека особистості може бути реально здійснена лише в правовій державі, тому що діяльність правової держави зв'язана й обмежена правом, стоїть під правом, а не поза і над ним.

Правова держава протиставлялася абсолютній, у якій поділ влади неможливий, закон – це технічний прийом керування, а монарх – власник всієї повноти влади. Безправ'я людини в такій державі – наслідок надзаконного характеру влади. Особистість в абсолютній державі – об'єкт влади, а не суб'єкт права, підданий, а не громадянин. Правова держава змінює характер цих взаємин як публічних обов'язків і прав, яким відповідають права й обов'язки держави. Підданий є особою публічного права, або – що те ж саме – громадянином. Статус громадянина складається з публічних обов'язків і прав індивіда.

В основі уявлень про безпеку особистості лежало вчення Г. Еллінека про систему суб'єктивних публічних прав людини. Визначаючи суб'єктивне право як «захищену правовим порядком вольову потугу людини, спрямовану на яке-небудь благо або інтерес», російські ліберали виходили з того, що інтерес особистості – головний об'єкт захисту держави від будь-яких зазіхань. Основна ознака публічного суб'єктивного права, за Еллінеком, полягає в тому, що воно невіддільне від його носія [15; с.373-383]. Применшення права призводить до применшення безпеки особистості, до обмеження її інтересів. Позбавлення виборчих прав, наприклад, змінює

правовий статус особистості, скорочується її правоздатність, роль у суспільстві, що, у свою чергу, призводить до ущемлення її інтересів.

Категорія «інтерес» вважалася основною у всіх доктринах безпеки особистості й суспільства XIX–XX століть. На думку Еллінека, інтереси особистості ставлять її стосовно держави в різні стани:

1) пасивний, що виключає самовираження особистості, обмежує її ініціативу й творчість;

2) негативний, вільний від державного втручання;

3) позитивний, коли діяльність держави спрямована на реалізацію інтересів особистості, а особистість, у свою чергу, претендує на дії держави по реалізації її інтересів;

4) активний – стан, у якому за особистістю визнається право діяти від імені держави. Тобто особистість або виконує обов'язки стосовно держави, або вільна від втручання держави, або висуває вимоги до держави, або діє від імені держави.

Держава розглядалася гарантом безпеки особистості й суспільства. Держава за допомогою реалізації своєї соціальної й іншої функції забезпечує безпеку особистості й усього суспільства. Виконання функцій суб'єкта забезпечення безпеки особистості визначало надкласовий характер держави, що повинна рівною мірою піклуватися про дотримання інтересів всіх шарів суспільства за допомогою права.

Інтерес особистості полягає в реалізації її прав на працю, освіту, медичне обслуговування; забезпечення цієї реалізації – обов'язок держави стосовно індивіда. Ідея кореспондуючих прав і обов'язків як основи взаємин особистості й держави – винахід мислителів ліберального напрямку XX в. На їхній погляд, організація влади покликана забезпечити положення окремої особистості, суспільства й держави одночасно в якості й об'єктів, і суб'єктів безпеки. Розширення діяльності держави в соціальній і економічній сферах не придушує, а, навпаки, створює умови для розширення меж безпеки особистості. Влада держави обмежена невідчужуваними, споконвічними правами людини, сферою її самовизначення, куди держава не має права втручатися. Природні права людини розглядаються як дополітичні, властиві людям як людським істотам, а не членам соціально-політичної системи.

Основними опонентами прихильників ліберальної теорії в питаннях безпеки особистості були послідовники соціалістичної моделі держави й безпеки. Визнаючи особисту безпеку, обов'язок держави піклуватися про особистість, дотримувати її прав і політичних свобод, вони відкрито виражали свою незгоду з такими положеннями лібералізму, як:

– права особистості мають природний характер і обмежують владу держави;

- безпека особистості виражається в реалізації на практиці її прав і свобод;
- права особистості і її безпека є пріоритетними; держава служить особистості, не втручається в справи громадянського суспільства;
- основа й гарантія безпеки особистості – приватна власність;
- держава підзаконна.

Поняття «безпека» дотепер має складний, широкий і диференційований зміст [16, с.18-25]. Увесь спектр визначень безпеки, представлених мислителями різних наукових шкіл і напрямків, можна об'єднати в групи, у рамках яких безпека розглядається: як захищеність або стан захищеності; як відсутність небезпеки; як властивість (атрибут) системи; як стан об'єкта в системі його зв'язків з поглядом здатності до виживання й розвитку [17; с.148].

Потреба в чіткій диференціації уявлень про безпеку, визначення її конкретних видів і складових, а також розвиток таких напрямків досліджень, які могли б сприяти просуванню вперед у конкретних областях правових знань, пропонуючи свої висновки для їхнього прикладного застосування, обумовлює необхідність інтегративного підходу, де ключову роль повинне зіграти поняття «національна безпека».

Термін «національна безпека» («загальнонаціональна безпека») з'явився зовсім недавно. Ще в ХХ ст. у лексиконі більшості держав використовувалися такі поняття, як «обороноздатність», «військова безпека», «державна безпека» тощо. Термін «національна безпека» з'явився в США після Другої світової війни й остаточно утвердився із прийняттям у США в 1947 р. закону про національну безпеку. Характеризуючи феномен національної безпеки, офіційні документи, що є основою концепції національної безпеки Сполучених Штатів, головною метою національної безпеки називали самозбереження нації як особливої культурно-історичної, політичної спільноти, що передбачало захист державного устрою, національних ідеалів, традицій, стилю життя [18, р.3-4; 19, р.6-7; 20, р.1-3].

У післявоєнному СРСР національна безпека ототожнювалася з безпекою державної влади («політична безпека») і міжнародною безпекою («зовнішня безпека» і «військова безпека»). Із середини 80-х років ХХ ст. поняття національної безпеки крім традиційних (військових і політичних) аспектів стали включати й інші, зокрема гуманітарні, економічні, екологічні. У зв'язку з тим, що в сучасних умовах національні й державні інтереси не сприймаються як тотожні, а пріоритет інтересів особистості й суспільства стосовно інтересів держави одержав конституційне закріплення, поняття «державна безпека» втратило своє колишнє значення [21, с.26-27; 22, с.11-14; 23, с.166-177].

У сучасних умовах національна безпека розглядається як соціальне явище, що містить безліч аспектів, закріплених правом, як стан, що аку-

мулює безліч видів збитків, а також можливих уявлень про загрози і їхні наслідки. Сучасне визначення поняття безпеки включає в себе два базових компоненти: захищеність і орієнтацію на прогресивний розвиток.

Головними складовими частинами національної безпеки виступають безпека особистості, безпека суспільства й безпека держави в таких сферах, як міжнародні відносини, оборона, політичне життя, економіка, соціальна сфера. При цьому поняття «національна безпека» охоплює й такі аспекти життєдіяльності, як, наприклад, захист життя, здоров'я, прав і свобод особи, власності, безпеки суспільства й держави, ядерна безпека, радіаційна безпека населення, хімічна й біологічна безпека, військово-морська безпека, військова безпека, пожежна безпека, інформаційна безпека, екологічна безпека, транспортна безпека, безпека дорожнього руху, авіаційна безпека, економічна безпека, продовольча безпека та ін.

Поняття «національна безпека» не має галузевого визначення. Воно має міждисциплінарний характер і поєднує в собі всі відомі види безпеки, що захищаються суб'єктами забезпечення безпеки.

Багатоаспектність феномена «національна безпека» визначила неоднозначність і множинність формулювань терміна, його що визначає. Множинність трактувань поняття «національна безпека» поєднує прагнення авторів передати цей стан за допомогою аналізу конкретних ознак: безпека розглядається як «стан або положення об'єкта безпеки, коли для нього немає небезпеки, тобто змін властивостей у гірший бік»; «стан, що забезпечує достатню економічну й військову міць нації для протистояння загрозам її існуванню, що походить як від інших країн, так і зсередини власної країни» [24, с.104]; «реальну здатність бути вільними від зовнішньої небезпеки» [25, с.15]; «стан міжнародних відносин, що виключають порушення вільного миру або створення загрози безпеці народів у будь-якій формі» [26, с.190].

Безпека, що з'являється як стан захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства й держави від внутрішніх і зовнішніх загроз, багато в чому визначається приватними, корпоративними і публічними інтересами, а також їхнім зіткненням між собою.

Інтереси громадянського суспільства й держави не завжди і не у всьому збігаються: суспільство може висувати завищені вимоги до держави, і навпаки, держава, покликана виражати й захищати інтереси суспільства, не завжди із цим може впоратися на потрібному рівні. Це може привести до виникнення певних протиріч і навіть, у випадку їхнього загострення, до конфронтації між суспільством і державою, що послаблює національну безпеку. Особистість і суспільство, особистість і держава також можуть за певних умов мати тією чи іншою мірою розбіжні інтереси, що також становить загрозу для національної безпеки. Тому однією із проблем підвищення

рівня національної безпеки є створення умов гармонізації й максимально повного узгодження інтересів особистості, суспільства й держави.

Крім того, у рамках концепції національної безпеки мова повинна йти не про інтереси взагалі, а лише про ті з них, які пов'язані із забезпеченням життєдіяльності соціуму в цілому, конкретизують суспільні інтереси й не суперечать їм.

Носії національних інтересів України – громадяни, суспільство (суспільні й інші організації й об'єднання громадян), держава (органи законодавчої, виконавчої й судової влади). Кожний із цих об'єктів безпеки має свої життєво важливі інтереси. Під життєво важливими інтересами розуміється сукупність потреб, задоволення яких надійно забезпечує існування й можливості прогресивного розвитку особистості, суспільства й держави.

Суб'єктами й об'єктами національної безпеки є особистість із її правами й свободами, суспільство з його матеріальними й духовними цінностями, держава з її конституційним ладом, суверенітетом і територіальною цілісністю.

Національна безпека являє собою складну й багаторівневу систему, що утворює цілий ряд підсистем зі своєю власною структурою. Основою цієї системи є особистість, вона є основним об'єктом і суб'єктом всієї системи.

Національна безпека залежить не тільки від збройних сил, але й від таких факторів як економіка країни і її конкурентоспроможність, добробут громадян, їхній умонастрій і т.д. У зв'язку з активним технологічним розвитком країн, їхнім бажанням бути в числі найбільш розвинених і конкурентоспроможних з'являються нові загрози національній безпеці, такі як тероризм, поширення зброї масового знищення, міжетнічні конфлікти, забруднення навколишнього середовища, уповільнення або зупинка економічного зростання, продовольча залежність і ін. Тому, на додаток до забезпечення фізичної безпеки країни та її територіальної цілісності, сьогодні національну безпеку у всіх її аспектах варто реалізувати, беручи до уваги забруднення навколишнього середовища, чисельність населення, енергоресурси, відкритість країни для міжнародного співробітництва й безліч інших проблем, що посилюються зростаючою взаємозалежністю. На сучасному етапі міць окремо взятої держави можна визначити тільки в контексті її відносин з іншими державами і їхнього взаємного сприйняття.

У багатьох країнах (у першу чергу розвинених) у компетенцію органів, що займаються проблемами національної безпеки, крім питань винятково військової політики, віднесені й питання, що стосуються економіки, соціального забезпечення, екології, освіти, науки тощо. Відбувається поступове скорочення ролі військових засобів забезпечення безпеки й зростає роль засобів іншого характеру. Так звані «невоєнні» засоби забез-

печення безпеки – це все те, чим розпоряджається держава, за винятком військової сили, а також міжнародні фактори, на які можна опертися в протидії військовим загрозам.

Серед всіх засобів забезпечення національної безпеки провідна роль належать безпосередньо політичним засобам. Саме політика формує, скеровує, застосовує всю сукупну силу держави і її окремі компоненти заради досягнення загальної безпеки. Сьогодні використовуються такі політичні інструменти забезпечення безпеки, як договори й угоди про скорочення озброєнь, про військово-політичне співробітництво, створюються нові організації й інститути у вигляді міждержавних і регіональних центрів з попередження військових конфліктів, контролю за військовою діяльністю держави, такі як Організація Північноатлантичного договору (НАТО), Організація Об'єднаних Націй (ООН), Шанхайська Організація співробітництва (ШОС) тощо.

Забезпечення національної безпеки повинне означати не тільки запобігання військовим, екологічним, економічним та іншим загрозам, а й створення в суспільстві таких умов, які б стимулювали соціальний, культурний, економічний розвиток суспільства. Національна безпека забезпечується не лише охороною від загроз, а й життєздатністю конкретної держави, її конкурентними перевагами в процесі розвитку.

Література:

1. Истон Д. Политическая наука в Соединенных Штатах: прошлое и настоящее // Современная сравнительная политология. – М., 1997. – С. 9-30.
2. Джанда К. Сравнение политических партий: исследование и теория // Современная сравнительная политология. – М., 1997. – С. 84-143.
3. Сартори Дж. Вертикальная демократия // Полис. – 1993. – № 2. – С. 80-91.
4. Sartory G. Parties and Party Systems. A Framework to Analysis. Cambridge, 1976. Vol. 1. – 342 p.
5. Кулик А.Н. Проект К. Джанды // Полис. – 1993. – №1; Политическая социология // Американская социология. – М., 1972. – С. 214-215.
6. Джанда К. Сравнение политических партий: исследование и теория // Современная сравнительная политология. – М., 1997. – С. 89-92.
7. Lipset S., Rokkan S. Cleavage Structure, Party Systems and Voter Alignments // Party System and Voter Alignments. – N.Y., 1967. – P. 1-64.
8. Арон Р. Демократия и тоталитаризм. – М., 1993. – 152 с.

9. Блондель Ж. Политическое лидерство. Путь к всеобъемлющему анализу. – М., 1992. – 135 с.
10. Шварценберг Р.-Ж. Политическая социология. – М., 1972. – 180 с.
11. Дюверже М. Политические партии. – М., 2002. – 538 с.
12. Wolfers A. Discord and Collaboration. Essays on International Politics. – Baltimore, 1962. – 263 p.
13. Каламанов В. А. Национальная безопасность Российской Федерации и международные конфликты (теоретико-правовой анализ): Дис. ... докт. юрид. наук. – СПб., 1999. – 398 с.
14. Струве П. Б. О мере и границах либерального консерватизма // Полис. – 1994. – № 3. – С. 131-134.
15. Еллинек Г. Общее учение о государстве. – СПб., 2004. Гл. 12: Система публичного права. – 416 с.
16. Моздаков А. Ю. Понятие безопасности в классической и современной философии // Вопросы философии. – 2008. – № 4. – С. 18-25.
17. Колокольцев В. А. Обеспечение государственных интересов России в контексте концепции национальной безопасности: Дисс.... докт. юрид. наук. – СПб., 2005. – 416 с.
18. The White House. National Security Strategy of the United States. – Wash., 1987. – P. 3-4.
19. The White House. National Security Strategy of the United States. – Wash., 1988. – P. 6-7.
20. The White House. National Security Strategy of the United States. – Wash., 1990. – P. 1-3.
21. Ковальский С. Что такое национальная безопасность? // Финансовый контроль. – 2002. – № 6. – С. 26-27.
22. Амельчакова В. Н. О соотношении категории «национальная безопасность» со смежными правовыми категориями // Вестник Московского университета МВД России. – 2006.- № 4. – С. 11-14.
23. Галузин А. Ф. О понятии «правовая безопасность» и ее принципах // Правоведение. – 2007. – № 6. – С. 166-177.
24. Скакунов Э. И. Всеобъемлющая безопасность: модель перестройки международных отношений // Советское государство и право. – 1987. – № 5. – С. 104.
25. Ушаков Н. А. Проблемы теории международного права. – М., 1988. – С. 15.
26. Дипломатический словарь в 3-х тома- М., 1985. – Т. 2. – С. 190.

Загрювенко В. Б. Политика национальной безопасности в институциональном измерении

Рассматриваются вопросы институционализованного обеспечения национальной безопасности в современных демократических обществах.

Ключевые слова: национальная безопасность, политические партии, интересы личности, национальные интересы, государственная политика.

Zagryvenko V. B. National security policy in institutional dimension

The article examines problems of institutionalized national security assurance in contemporary democratic societies.

Keywords: national security, political parties, personal interests, national interests, state policy.

УДК 323.285.000.57

БІОТЕРОРИЗМ: ВИТОКИ ТА СУЧАСНІ ЗАГРОЗИ**Холодова О. А.**[©]

Студентка Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Мова йде про історичні витоки біотероризму та загрози, що він представляє для сучасного глобалізованого світу.

Ключові слова: біотероризм, біологічна зброя, біотехнології, агротероризм.

Біотероризм – це використання біологічних агентів або токсинів для знищення людських, продовольчих (у тому числі сільськогосподарських), біологічних, екологічних ресурсів, або одержання над ними зовнішнього контролю[3]. Біотероризм – це широке поняття, що включає в себе економічний тероризм, екологічний тероризм, агротероризм, продовольчий тероризм, генетичний тероризм.

В ХХІ сторіччі саме біологічна зброя має всі шанси стати головним знаряддям терористів, що, з огляду на її здатність вражати величезну кількість людей, може призвести до неймовірних людських втрат та економічної шкоди.

Лавиноподібне нагромадження інформації в галузі молекулярної біології та біотехнології ускладнює оцінку загроз активів біотероризму, а також заходів з їх попередження та ліквідації наслідків застосування біологічної зброї. Окрім того, швидкоплинний характер інформації ускладнює розробку адекватних заходів з недопущення просочування в пресу технологій та методів створення біологічної зброї, що здатна викликати при її застосуванні справді масові жертви.

За даними Інституту міжнародних досліджень Монтерей, США, в ХХ сторіччі було зафіксовано 415 випадків використання або спроб використання біологічних матеріалів з кримінальною, політичною або ідеологічною метою. Мотиви таких дій надзвичайно різноманітні: від особистої помсти до спроб знищити більшу частину людства, з метою «селекції» нової раси. В абсолютній більшості виконавців таких злочинів були виявлені психологічні відхилення.

Бактеріологічна зброя застосовувалася, очевидно, з початку людської цивілізації: історії відомі випадки використання стріл з «трупною отрутою», отруєння криниць і підкидання в обложені фортеці трупів людей, що загинули від інфекційних захворювань.

Після Великих географічних відкриттів, цілеспрямоване використання патогенів отримало нове дихання: від епідемії кору й чуми серед ацтеків, організація яких приписується іспанським конкістадорам, і до віспи серед північноамериканських індіанців, викликаної білими поселенцями. Роль останньої у війні з «апачами» не настільки й велика, але ацтеки, у результаті спустошливої епідемії, у значній мірі були винищені, що зіграло важливу роль у перемозі конкістадорів [10].

Пізніше, в XVIII-XIX ст. біотероризм набув нової форми: відбувалися спроби викликати масові захворювання худоби селян супротивника, для чого останнім продавали інфікованих коней за зниженими цінами.

Незважаючи на численні історичні свідчення застосування біологічної зброї, до кінця першої третини XX в. систематична розробка бактеріологічної зброї, а також методів і прийомів ведення бактеріологічної війни практично не проводилася. Ситуація докорінно змінилась із відкриттям ролі мікроорганізмів в розвитку інфекційних хвороб. Японія стала піонером розробки бактеріологічної зброї на державному рівні (дослідження в цій сфері розпочались в 1918 р.), а в період між світовими війнами вже низка європейських країн систематично проводила відповідні дослідження. Саме в цей період провідні науковці світу, а разом і політики усвідомили, що мікроорганізми можуть бути не просто зброєю, а зброєю масового ураження. Доведеним фактом є зараження японцями китайських територій бактеріями чуми в 30-40-х рр. минулого сторіччя.

В 1942 р. розробку біологічної зброї почали США, приблизно тоді ж аналогічні дослідження проводила і Великобританія – шотландський острів Грайнард досі заражений бактеріями сибірської виразки в результаті натурних випробувань рецептури її спор як біологічної зброї. Вважається, що в цей період 18 держав працювали над створенням біологічної зброї.

Прикладом застосування екосистемної біологічної зброї є війна США у В'єтнамі, коли було розпилено більше 100 тисяч тон гербіцидів та дефоліантів, які вражали передусім рослини-продуценти. Зрештою було знищено 12% лісів, 40% мангрів и більше 5% сільськогосподарських угідь країни. Пестициди, що не мають вибіркової дії, завдали шкоди прісноводним риbam, вилов яких до середини 80-х рр. залишався в 10-20 разів нижче, аніж до застосування пестицидів військовими. В кілька разів знизилась і родючість уражених земель. Буа нанесена безпосередня шкода здоров'ю 1,6 млн. в'єтнамців. Більше 7 млн. чоловік були вимушені залишити райони, в яких застосовувалась біологічна зброя.

СРСР вів розробку біологічної зброї в умовах суворої конфіденційності, лише після катастрофи 1979 р. під Свердловськом інформація про них стала відома світу, що викликало неабияке обурення США, адже з 1972 р. діяла Міжнародна конвенція з біологічної зброї, яка забороняла її

виробництво та використання в будь-якій формі. Зрештою, її виробництво було поступово згорнуто в більшості країн. Проте, відомо, що, зокрема в Іраку, роботи над виробництвом біологічної зброї велись до 1990 р., а можливо, й до 1995 р.

Примітно, що біологічну зброю можуть виробляти не лише держави, а й окремі групи осіб за наявності певної кваліфікації та коштів. Звичайне обладнання для фармацевтичної або біотехнологічної промисловості може бути легко адаптовано для виробництва біологічної зброї. Саме така можливість являє особливу небезпеку на сьогодні.

В травні 1995 року лаборант з Огайо, Ларрі Харріс, замовив в біомедицинській фірмі міста Меріленд, США, бактерії бубонної чуми. Фірма зв'язалась зі Службою національної безпеки, з'ясувалося, що Харріс був членом однієї з расистських організацій, його було взято під варту і теракту вдалося уникнути. Проте, цей випадок наочно продемонстрував очевидну легкість доступу до вихідних матеріалів бактеріологічної зброї.

Найбільш ефективне використання біологічних агентів мало місце ввечерні 1984 р. в США, коли релігійна секта Послідовників Раджнеша (Ошо) в ході місцевих політичних інтриг інфікувала збудником сальмонельозу (*Salmonella typhimurium*) овочі, що постачались до однієї з мереж ресторанів. Близько 750 осіб захворіли, що спочатку було розцінено як звичайний спалах харчових інфекцій. Лише кілька років потому була встановлена справжня причина захворювання.

Головними характеристиками, без яких патоген не може бути використаний в якості біологічної зброї, є висока вірулентність (чим менше кількість бактерій, достатня для розвитку відповідного захворювання, тим вище вірулентність) і контагіозність (ефективність передачі від людини до людини напряму або через вторинних переносників – комах та дрібних ссавців). Головним стримуючим фактором для розробки бактеріологічної зброї є складнощі у попередженні неконтрольованого поширення патогену, що має високу вірулентність та контагіозність. Це перетворює біологічну зброю на «скриньку Пандори» в разі її потрапляння до рук терористів.

Окрім того, існують технологічні обмеження, що не дозволяють розробити ефективну біологічну зброю, у тому числі державам, досить зацікавленим в розробці зброї масового знищення. Достеменно відомо, що в ході ірано-іракської війни, Ірак застосовував іприт і табун й, можливо, інші отруйні речовини. Однак даних про застосування під час цієї війни біологічної зброї, за винятком можливого обмеженого застосування мікотоксинів – немає. Ірак був технічно однією з найбільш розвинених країн, від яких виходила небезпека розробки й поширення біологічної зброї масового знищення [5].

Проте Іраку явно не вдалося створити й застосувати нічого, що вийшло б за рамки лабораторних зразків патогенів. Говорити про високу небезпеку численних актів біологічного тероризму, або про швидку появу біологічної зброї масового знищення в різних диктаторських режимів і терористичних організацій передчасно. Єдиним на сьогодні актом біотероризму, що викликав значну паніку й кілька смертельних випадків, було застосування збудника сибірської виразки у вересні-жовтні 2001 р. у Сполучених Штатах. За рядом параметрів порошок збудника сибірської виразки, що застосовувався тоді в США, мав, принаймні, деякі характеристики біологічної зброї, оскільки, розповсюджувач листів з порошком – Брюс Айвінс, був одним з фахівців, що займалися сибірською виразкою [1].

Разом з тим стверджувати, що подібні сили не одержать доступу до розробки біологічної зброї ніколи, необачно. Більшість смертельно небезпечних патогенів і токсинів не мають ні запаху, ні кольору, ні смаку, широко розповсюджені в навколишньому світі, порівняно дешеві у виробництві, зберіганні й транспортуванні [4].

Маючи достатню кваліфікацію, засоби й устаткування, можна поставити за мету створення «синтетичного» вірусу, що поєднує в собі елементи вірусу імунodefіциту людини й вірусу пташиного грипу або гепатиту: маючи сучасні технології, можливо «зібрати» подібну структуру, вживити її у культуру клітин й, у підсумку, одержати зовсім новий патогенний вірус, випадковий витік якого або цілеспрямоване його використання в терористичних цілях можуть бути вкрай небезпечні й мати необоротні наслідки[2]. Синтез повномасштабних геномів цілих організмів, включаючи потенційно небезпечні, – сьогодні повністю можливий. В 2002 р. в США група дослідників відтворила полеовірус, зібравши в правильній послідовності ДНК, що була замовлена в різних фірмах [1]. В 2005 р. інша група вчених відновила штам вірусу грипу, від якого внаслідок пандемії, що виникла в 1918 р., загинуло кілька десятків мільйонів людей. Уряд США негайно наклав жорсткі обмеження на дослідження цього вірусу. Проте, сьогодні замовити у відповідної фірми синтез молекули ДНК довжиною 8-10 тисяч ланок можна без жодних формальних обмежень, незважаючи на те, що молекула ДНК такої довжини зіставна з розмірами геномів низки патогенних вірусів (наприклад, вірусу імунodefіциту людини або гепатиту С).

Існують певні відмінності у використанні біологічної зброї терористами в порівнянні з державами. По-перше, контрольованість наслідків застосування біологічної зброї важлива для держав, оскільки останні зацікавлені в тому, щоб епідемія не перекинулася на власне населення. Для терористів ця властивість біологічної зброї втрачає свою важливість з огляду на специфіку їх мотивації. По-друге, масштаб жертв при застосуванні біологічної зброї терористами не обов'язково має бути настільки ж значним, як при

використанні її державами. Для терористів психологічний ефект та паніка набагато важливіші, аніж фізична летальність від акту біотероризму. По-третє, для терористів ключовим у такому акті є ідентифікація наслідків біоатаки і їх очевидна відмінність від природних явищ, а також асоціація з певним терористичним угрупованням, аби воно могло взяти на себе відповідальність за теракт для досягнення бажаного політико-психологічного ефекту.

Існує ціла низка різновидів біотероризму. Це може бути «класичний» тероризм, як восени 2001 р. у США, що призвів до смерті людей, що розкрили конверти із спорами сибірської виразки. Можуть мати місце акти залякування із застосуванням нелетальних патогенів і токсинів (або підробок, які засоби детекції розпізнають як смертельно небезпечні патогени). Нелетальні патогени й токсини «зручні» для терористів тим, що вони можуть викликати не меншу паніку, ніж класичний теракт, і в той же час відносно безпечні при виготовленні і розповсюдженні. Не виключені й акти агротероризму, які особливо небезпечні для країн, значною мірою залежних від виробництва сільськогосподарської продукції або продовольчої допомоги [6].

Найбільш істотними загрозами біотероризму є різке збільшення числа фахівців з біотехнологій, доступність інформації про рецептури біологічних і бактеріологічних препаратів, а також можливість маскування окремих актів біотероризму під прояви природних епідемій й інфекцій. Але при цьому реальна небезпека біотероризму наразі часто переоцінюється і він стає приводом для паніки та залякування населення. Наприклад, зокрема, загроза агротероризму залишається досить низкою, оскільки надзвичайно великі обсяги природних втрат світового сільського господарства, з якими, тим не менш, світовій економіці вдається впоратись, роблять задачу перевищити цей рівень вкрай важкою для терористів.

Важливою особливістю бактеріологічної (біологічної) зброї є наявність прихованого періоду дії, протягом якого уражені продовжують нормально функціонувати, а потім раптово занедужують. При цьому прихований період дії може бути різним від декількох годин до 14 діб, залежно від захворювання. Основним способом застосування біологічної зброї вважається зараження приземного шару повітря [9].

Терористичні організації, у розпорядженні яких немає значних фінансових коштів, висококласних учених і спеціальних лабораторно-виробничих потужностей, у цей час навряд чи здатні виготовити біологічну зброю для використання її у великомасштабних терактах, що спричиняють масові жертви. Однак політико-психологічний ефект від застосування біологічної зброї може бути приголомшливий навіть при відносно обмежених летальних наслідках такого акту [5].

Невідповідність інфраструктури охорони здоров'я сучасним вимогам боротьби з біологічною зброєю й недостатність існуючих біомедичних засобів захисту проти можливих біотерористичних атак у багатьох країнах світу досить очевидні. Цей факт значною мірою збільшує небезпеку можливих актів біотероризму. Проте, розвиток біології й біотехнології сьогодні досяг такого рівня, при якому можлива ліквідація наслідків застосування біологічної зброї терористами за найменших втрат серед населення [4].

Література:

1. Арбатов А., Пикаев А., Завириев С., Колесников А. Противодействие биотерроризму: политические, технические и правовые аспекты / Под ред. А.Арбатова. – М., 2008.
2. Лейтенберг М. доклад «Оценка угрозы БО и биотерроризма» (Assessing the biological Weapons and Bioterrorism Threat) на Конференции по вопросам противодействия биотерроризму в Фурингене (Швейцария) 22-23 апреля 2005 г. (<http://www.strategicstudiesinstitute.army.mil/pdffiles/PUB639.PDF>).
3. Евстигнеев В.И. БО и проблемы обеспечения биологической безопасности. М., 2003 (<http://www.armscontrol.ru/course/lectures03a/vive30325a.htm>).
4. Интерпол призвал к изменению национальных законодательств для борьбы с биотерроризмом (<http://www.news.ru.com/world/07nov2006/bioterror.htm>).
5. Пикаев А., Дальман У., Завириев С. Биобезопасность: стратегические аспекты. – М., ИМЭМО РАН, 2007.
6. Речь на Конференции по биотерроризму в Лионе. 1 марта 2005 г. (<http://www.sgprojectct.org/publications/BipterrorInRussian.pdf>).
7. The Darker Bioweapons Future. Wash., 2003 (<http://www.fas.org/irp/cia/product/bw1103.htm>).
8. Leitenberg M. The Problem of Biological Weapons. Stockholm, 2004. – P.206.
9. Tucker J.B., Zilinskas R.A. The Promise and Perils of Synthetic Biology // The New Atlantic. – 2006. – V.12. – P.25-45.
10. Whitby S.M. Biological Warfare against Crops (Global Issues). N.Y.? 2002. -P.271.

Холодова О.А. Биотероризм: истоки и современные угрозы

Речь идет об исторических истоках биотерроризма и об угрозах, которые он представляет для современного глобализированного мира.

Ключевые слова: биотерроризм, биологическое оружие, биотехнологии, агротерроризм.

Kholodova O.A. Bioterorizm: origins and current threats

The article deals with the historical roots of bioterrorism and the menaces it constitutes for the modern globalized world.

Keywords: bioterrorism, biological weapons, bioengineering, agroterrorism.

УДК 321.7:323.21

РОЛЬ ПУБЛІЧНОЇ ПОЛІТИКИ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ЛЕГІТИМАЦІЇ ПРАВЛЯЧОГО РЕЖИМУ

Ситник С. В.[©]

Кандидат політичних наук, доцент кафедри політичної аналітики та прогнозування Національної академії державного управління при Президентові України

Розглядаються демократичні елементи легітимації правлячого режиму.

Ключові слова: *публічна політика, режим, легітимація, демократизація.*

Розподіл кредиту довіри, що отримали чинний президент та його опоненти на останніх президентських виборах, засвідчує високий рівень політичної конкуренції, а значить у будь-який момент легітимність правлячого режиму може бути оскаржена політичними конкурентами. Тому розробка механізмів подолання делегітимаційних ризиків є більш, ніж актуальною. Стабільність режиму може мати два джерела – через його сприйняття населенням або через відсутність альтернативи. Демократична легітимність встановлюється саме через альтернативу. Політичний актор, який прагне забезпечити стабільність встановленого ним режиму повинен володіти різними механізмами легітимації. Від того чи зможе він домовитися з суспільством, організувавши вчасний та ефективний діалог, залежить його легітимність.

Легітимність поняття багатогранне – це і процес, який формує відношення до влади. Це також і ресурс влади, що дає беззаперечні переваги перед політичними конкурентами. Особливості легітимації, як процесу набуття політичним інститутом визнання, визначаються змістом, яким наповнюється саме поняття «легітимність». Навіть, якщо не вдаватися до багатоміліардної історії формування розуміння даного явища, а розглянути її лише новітній період, то можна відмітити, що з того часу (а це вже майже 100 років!), коли Макс Вебер увів у науковий обіг сам термін «легітимність», відбулися значні трансформації в окресленні самих критеріїв легітимації. Між ціннісно-нормативною теорією легітимації М.Вебера та комунікативно-системною раціональністю Юргена Габермаса, Нікласа Лумана, знаходиться значне накопичення наукових знань, які й сьогодні прислужують у вирішенні практичних проблем. Серед цього теоретичного доробку варто відмітити Поля Рікера, який розглядає легітимацію як процес набуття доданої вартості. Цей термін він запозичує з марксівської

економічної теорії, але вкладає в нього політичний зміст пояснюючи, що додана вартість визначається як різниця між претензією на легітимність та рівнем довіри. [1, с.223-225]. Заслужує на увагу позиція Герберта Маркузе [2, с.165-173], яка у скорегованому та доповненому вигляді мала місце й у Ю. Габермаса [3, с.88-134.], стосовно проблеми політичного відчуження, яке настає в наслідок технологізації системи управління, що в свою чергу призводить до втрати в пануванні чітко окреслених ознак гноблення та своїм наслідком має раціоналізацію політики в цілому. Науковець стверджує, що джерела легітиматії знаходяться у публічній комунікації та обґрунтовує значення процедур у прийнятті рішення, які повинні реалізовуватися у правовій державі. Поширення нових тенденцій у розумінні суспільно-політичних процесів, доводять, що настає зміна суспільної організації. Так Х. Арендт вказує на те, що сучасники можуть спостерігати остаточний занепад публічної сфери, зумовлений суспільно-економічними процесами і поширенням громадської сфери на всі форми життя, злиття публічної та приватної сфер, формуванням масового суспільства [4, с.126]. Така кардинальна зміна потребує нових форм легітиматії.

Проблема легітимності представлення інтересів, проблем, рішень не є вирішеною, так само як встановлення легітимності акторів публічної дії. Наприклад, некомерційні організації не є органами, що обираються, тому їх легітимність не може спиратися на представництво чийхось інтересів. Джерелом їх легітимності стають цілі, що ними переслідуються, а також досягнутий результат. Те, що цілі включають необхідність задовольнити реальну потребу чи вирішити реальну проблему суспільства, дає підстави для їх легітиматії. Рівень їх легітимності також визначається через їх спроможність ініціювати і реалізувати зміни в суспільстві. Також одним із критеріїв легітимності є масовість об'єднань. Так організації, що мають розгорнуту інфраструктуру, володіють значними організаційними, кадровими ресурсами, автоматично отримують вищий рівень легітимності.

Деякі дослідники вважають, що у таких складних ситуаціях чи не єдиним інструментом легітиматії виступають процедури. Незважаючи на відсутність у політичній та управлінській практиці усталеного визначення терміну «процедура», поняття широко використовується в обґрунтуванні процесів легітиматії. Так, С. Ліпсет стверджував, що процедур демократії достатньо для того, щоб урядова політика мала високий ступінь легітимності [5, с.324-334].

П. Бергер, Т. Лукман, Е. Гідденс відрізняють легітиматію від натуралізації. Остання розуміється як соціальний процес, коли політично спірні результати політики чи методи набувають ознак невідворотності і починають сприйматися як такі, яких неможливо уникнути. Наприклад, перехід до ліберального капіталістичного ринку для країн-транзитерів – це резуль-

тат натуралізації, так як відсутня альтернатива. Натуралізація працює як соціальна структура, яка перешкоджає громадському осмисленню. Це дало підстави Р. Далю зауважити, що саме така якість цього процесу, надає йому ознак антидемократичності. Дійсно, з одного боку, застосовуючи широкий спектр технологій впливу на масову свідомість, можна будь-який соціальний процес показати як невідворотній, з іншого – є процеси на які є соціальний запит.

А. Хейдрун ввів поняття «легітимаційна політика» як соціальної практики орієнтованої на впорядкування легітимаційних процесів у суспільстві, на основі вироблення адекватної, прийнятної моделі системи політичного управління [6, с.48].

Технологічність процесу легітимації політичних акторів, у тому числі і владних структур, сьогодні не викликає заперечень. Російський дослідник О. Скіперських ставить питання про доцільність управління легітимаційними процесами. На його думку, ефективність процесу легітимації політичної влади на пострадянському просторі залежить від того, наскільки вона забезпечена механізмами набуття визнання, наскільки різномісний арсенал механізмів, що використовуються політичним актором [7].

Подібних концепцій формування символічного капіталу, як назвав легітимацію П. Бурд'є, на сьогодні більш, ніж достатньо, але жодна з них не може претендувати на статус універсальної, тому що кожна модель легітимації включає різні параметри, що характеризують стан політичної системи, ступінь зрілості громадянського суспільства, особливості взаємодії політичних акторів тощо. Наприклад, дискурсивно-комунікаційна процедура легітимації найбільше конотується з сучасними демократичними постіндустріальними та постдемократичними інформаційно-глобалізованими суспільствами, де демократична процедура легітимації влади в межах національної держави поступово піддається спростуванню внаслідок розмивання та зменшення ролі державної політики.

Розгляд публічної політики, як механізму, що забезпечує легітимацію правлячого режиму, зумовлений тим, що сьогодні зупинити процеси формування ринку інтересів та ринку влад, за яких і реалізується публічність, неможливо. Публічна політика стала полем формування взаємовигідних стосунків держави та громадянського суспільства, елемент стратегії досягнення суспільного визнання, інструментом формування демократичних процедур набуття легітимності політичними акторами.

У поняття демократичної політичної процедури легітимації включається як правовий, так і соціальний аспект. Безперечно, первинною легітимацією влади є така демократична процедура, як вибори. Однак, легітимація, яка формується на вході у політичну систему є недостат-

ною, щоб реалізовувати право управляти. Дотримання владою юридичної процедури прийняття політико-управлінського рішення дає результат самолегітимізованого владного рішення, тому що при його прийнятті збережено легальність встановленого порядку. Однак, це далеко не факт автоматичної легітимізації суб'єкта прийняття рішення. Тому для політики юридична площина є важливою лише в сенсі закріплення певного правового порядку. Більш важливою є соціальна площина, в якій легітимізується влада та постійне підтвердження права управляти.

Питання легітимності політики і нових форм легітимізації влади є надзвичайно актуальними, водночас проблемними, оскільки нові форми, яких набуває публічна діяльність, роблять легітимність залежною від обставин та результатів публічної діяльності. Постановка питання легітимності передбачає класичне розуміння: правління через народ та правління для народу. На думку деяких учених (Тьоніг), при «висхідній легітимізації» політичні рішення є легітимними, якщо вони відображають волю народу, спираючись на мандат, отриманий у результаті виборів. У свою чергу, легітимізація системи державної влади досягається через забезпечення участі громадян у виборчому процесі [8, с.354]. При легітимізації, «зумовленій результатом», рішення вважаються легітимними за умови, якщо вони сприяють колективному добробуту суспільства. Рішення і програми політик є легітимними, якщо вони співвідносяться з принципами демократичної легітимності. Легітимність публічної дії базується в такому випадку на врахуванні / неврахуванні тими, хто приймає рішення, загальних інтересів учасників, тобто здатності знаходити консенсус чи дотримуватися інтересів залучених груп населення шляхом інституційного регулювання соціальних вимог (модель процедурного обговорення Ю.Хабермаса). Коли легітимність публічної дії набуває нормативного характеру, то юридичне регулювання стає основою встановлення легітимності.

Більш дієвим є механізм легітимізації за отриманим результатом, який виражається у здатності влади до оцінки та розв'язання проблем. Однак такий підхід не може бути універсальним, оскільки інколи сама влада володіє обмеженими можливостями дії. Легітимізація передбачає підтримуваний публічною владою чи домінуючими акторами порядок (якщо мова йде про, наприклад, окремих сектор), представлений як легітимний, та просування одних проблем, які слід вирішувати, позбавляючи значення, делегітимізуючи тим самим інші. Побудова проблем, які стають «публічними», передбачає визнання окремих практик допустимими та справедливими, а отже, й легітимними. Відповідно у питаннях легітимізації не останню роль відіграють процеси інституалізації, які впроваджують певні правила гри, додержання яких забезпечує легітимізацію.

С. Ліпсет вважає, що існує певна кореляція між легітимністю та ефективністю влади. Можна навести приклади, що підтверджують авторську гіпотезу. Так ще у 2002 році американський дослідник Тед Гофф [9], працюючи з фокус-групами досліджував вплив процесів легітимізації та натуралізації на політичні процеси та спробував спрогнозувати успіх демократичного транзиту та впровадження ліберального ринку. Він виходив з того, що перший загальний отриманий результат, як для України, Естонії, так і для Узбекистану, був однаковий – нервномірний розподіл власності. Між тим, ступінь та характер легітимності був різним.

Естонія: естонці беззаперечно вірили у те, що ліберальним реформам немає альтернативи, процес натуралізації ринку був завершеним; естонці не думали про тих, хто отримує користь від переходу на ринкові відносини і, що головне – не розпізнавали урядових чиновників, як основних бенефіціаріїв.

Узбекистан: незавершений процес натуралізації ринку; населення було переконане, що чиновники є основними суб'єктами, які отримують вигоду з розподілу державної власності; у процеси легітимізації політики уряду залучені етнововні та особливо релігійні чинники.

Україна: практично відсутні ознаки натуралізації ринку, що посилювалися наявністю ностальгії за «радянським минулим»; основними джерелами легітимності режиму є лише незалежність та особиста свобода громадян.

Дослідник тоді спрогнозував лише політичні наслідки, вказавши на те, що політична система України є найменш стабільною. Між тим сьогодні вже є результати ступеня ефективності управління, яке здійснювалося у тому числі і на означених засадах легітимності. У 2010 році Freedom House опублікував підсумки національних транзитів за період 2001-2009 рр. [10]. Естонія зайняла провідне місце у рейтингу країн-транзитерів, яка має стійку, демократичну, відповідальну перед суспільством систему управління. Естонія посіла першу позицію серед країн колишнього Радянського Союзу за річним доходом на душу населення (близько 19 тис. дол.). І не останню роль у досягненні таких результатів відіграв максимальний легітимізаційний ресурс, що отримала влада від суспільства у вигляді повної довіри.

Україна отримала систему «замаскованого авторитаризму» з нефункціональною демократією, значним дефіцитом верховенства закону, де відносна стабільність досягається далеко недемократичними методами. Україна знаходиться посередині рейтингу серед країн колишнього Радянського Союзу, має достатньо низькі показники річного доходу на душу населення (близько 7 тис.), низький рівень демократичності управління при достатньо непоганих показниках зрілості громадянського суспільства.

Узбекистан побудував повністю закрите суспільство з авторитарною системою, повною централізацією і концентрацією влади, відсутністю політичних конкурентів. Релігійні фактори, які від початку закладалися в основу легітимності режиму посприяли домінуванню формальної державної ідеології над суспільством, що сьогодні служить інструментом виправдання режиму. Низька позиція Узбекистану за рівнем доходу на душу населення поступається лише Киргистану та Таджикистану.

Важливим для здійснення ефективного управління є вибір оптимальних стратегій легітиматії. Так для країн-транзитерів, важливим механізмом легітиматії політичних акторів та підтвердження права управляти є залучення у якості підтримки міжнародних політичних акторів. Інколи у такий спосіб здійснюється компенсація браку внутрішніх легітиматійних практик. Майже рік президентства В.Ф.Януковича засвідчує достатньо активну, різновектрну міжнародну активність та отримання від цього власних політичних дивідентів. Проте потенціал внутрішніх стратегій легітиматії залишається незатребуваний.

Партиципаційні (учасницькі) стратегії легітиматії спрямовані на забезпечення участі громадян у процесах прийняття управлінських рішень, особливо місцевого рівня, є найбільш поширеними у демократичній практиці. Ступінь легітимності владних структур варіюється у залежності від того, наскільки громадяни відчують ступінь залучення у процес співуправління. У такій стратегії головну роль відіграють процедури. Тут варто звернути увагу на те, що публічні процедури самі по собі не являються стовідсотковою гарантією прийняття «правильних рішень» і, навряд чи у такий спосіб безпосередньо впливають на ефективність управління. Однак, саме процедури забезпечують суспільне визнання та підтримку владних рішень та дій.

Сьогоднішні вітчизняні реалії демонструють наявність суспільного запиту на нормативну-правову базу, яка забезпечувала б існування процедур впливу громадськості на прийняття владно-політичних та управлінських рішень. Мова йде не лише про процедури, які б сприяли легітимності правлячого режиму, а й про те, що потрібно подолати етап становлення легітимності самих процедур. Наявність значної кількості законопроектів, які мають безпосереднє відношення до врегулювання відносин «людина-влада», «людина-управління», говорить сама за себе – «немає процедур, немає ефективної взаємодії». Наслідком цього є втрата основного мотиву взаємодії громадськості з владою – можливості притягнути до відповідальності представників влади у разі порушення ними законності. Адже у цілому комплексі взаємодій неюрисдикційного характеру «законність» / «протизаконність» може розумітися лише у відповідності дотримання / порушення процедур.

На сьогодні одним з каналів впливу громадськості на формування державної політики через прийняття політико-управлінських рішень є Громадські ради при центральних органах виконавчої влади. Питань щодо їх повноважень, структурної спроможності, фінансування діяльності, членства у радах, статусу рішень цих консультативно-дорадчих органів, механізму звітування органів виконавчої влади про врахування або неврахування рішень громадських рад, на сьогодні залишається більш ніж достатньо.

Варто відмітити, що участь громадськості у формуванні та реалізації державної політики на сьогодні регламентується підзаконними актами, які щоразу змінюються із зміною урядів. За останні шість років, п'ять разів видавалися постанови КМУ, які регламентують участь громадськості у формуванні та реалізації державної політики. Кабінет Міністрів України очолюваний В. Януковичем затвердив у 2004 році «Порядок проведення консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики» [11].

КМ України уряду Ю. Тимошенко відмінив постанову свого попередника та затверджує власну Постанову Кабінету Міністрів України «Про додаткові заходи щодо залучення громадян до участі в управлінні державними справами» [12]. КМ України уряду Ю. Сханурова відмінив постанову Ю. Тимошенко та Постановою Кабінету Міністрів України від 1 березня 2006 р. N 215 «Питання забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» повернув дію постанови підписану В. Януковичем від 15 жовтня 2004 № 1378. Знову ж таки КМ країни уряду Ю. Тимошенко ухвалює Постанову КМ України «Про додаткові заходи щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» [13] та, дещо пізніше, Постановою КМ України Про затвердження Порядку залучення громадян до формування та реалізації державної політики» від 6 січня 2010 р. затверджує нові процедури формування громадських рад при виконавчих органах влади. Менш ніж за рік, КМ України уряду М. Азарова затверджує нову Постанову КМ України «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики». Даною Постановою впроваджується новий «Порядок проведення консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики» [14], у якому визначаються основні вимоги до організації і проведення органами виконавчої влади консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики. Впроваджуючи, останньою постановою КМУ рейтингове голосування при формуванні Громадських рад, влада, по суті, залишила право участі у формуванні державної політики лише за, так званими, «парасольковими» громадськими організаціями, які мають достатньо потужну інфраструктуру та ресурсне

забезпечення. Вітчизняне законодавство не визначає «суспільно значимі» чи «суспільно корисні» громадські організації, тому рейтинги не стануть на перешкоді процесів інкорпорації громадських організацій у бюрократичні структури та використання їх лише для легітимації рішень.

Між тим, 2009 рік відзначився тим, що у цей рік було зареєстровано більше громадських організацій, ніж у 2004 році. Громадянське суспільство розвивається шляхом самоорганізації і питання взаємодій з владними структурами – це питання лише політичної волі. Сама по собі легітимація політико-управлінських рішень ще не забезпечує легітимність правлячого режиму і відсутність легальних каналів виходу громадських ініціатив не сприятиме його стабільності.

Труднощі, що мають місце у використанні партиципаційних стратегій легітимації правлячих режимів, спонукали імплементації іншої стратегії, яка бере початок від розуміння управління, як системи з надання послуг державою суспільству. Логіка є простою – держава існує завдяки податкам, які сплачують громадяни. Податки – це не дохід держави, а плата за послуги, які надає держава. Чим вища ця плата, тим більший спектр послуг має надаватися. Ступінь легітимності управління визначається у відповідності наявності якісної системи обслуговування громадян. У перше така практика була запроваджена адміністрацією Клінтона у вирішенні конфліктних моментів, що виникали у площині перетину таких складових, як відкритість доступу громадськості до інформації та прозорість прийняття управлінських рішень. Продумана система якості обслуговування дала можливість зменшити конфліктний потенціал, що несе у собі так зване «обмеження доступу до інформації», яке обов'язково присутнє у будь-кому у тому числі й демократичному управлінському процесі. Особливістю впровадження стратегії «якісного обслуговування» є те, що вона потребує реформування всієї управлінської системи.

Впровадження стратегій легітимації з метою – недопустити кризи легітимності, завдання будь-якого правлячого режиму. Існує безліч технологій формування демократичної легітимності, серед яких і механізми публічної політики. У політичній системі існує невизначеність та множинність точок, які можуть стати джерелом кризи легітимності. Відособленість нових інститутів від системи державного управління, недостатня підтримка демократичних інститутів як управлінською елітою, так і громадськістю – все це збільшує делегітимаційні ризики. Часто періоди легітимації правлячого режиму, які супроводжуються браком ресурсів, демонструють приклади «відкату» до авторитаризму. Водночас таке звуження спектру легітимаційних стратегій та механізмів лише поглиблює кризу легітимації.

Література:

1. Рікер П. Идеология та утопія / П. Рікер. – К.: ДУХ і ЛІТЕРА, 2005. – С.221-226.
2. Маркузе Г. Одномерний человек / Г.Маркузе. – М.: REFL-book, 1994. -368 с.
3. Habermas J. Legitimation crisis / Transl. by McCarthy Th. – Cambridge: Oxford: Blackwell: Polity press, 1997. – XXV. – 166 p.
4. Арендт Х. Між минулим і майбутнім / Х. Арендт. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2002. – 321с.
5. Lipset S. M. Political Man: The Social Bases of Politics. – Baltimore, Maryland: The John Hopkins University Press, 1981. – 586 p.
6. Heidrun A. Democracy in Europe: Legitimising Politics in a Non-State Polity. – New York: Berghahn Books, 1998. – 184 p.
7. Скиперских А.В. Дискурс легитимации власти: Монография / А.В.Скиперских. – Елец: ЕГУ им. И.А.Бунина, 2008. – 186 с.
8. Новый общественно-политический словарь: пер. с фр. – М.: Моск. шк. полит. исслед., 2008. – 548 с.
9. Hoff T. Making the Future Inevitable: Legitimizing, Naturalizing and Stabilizing. The Transition in Estonia, Ukraine and Uzbekistan // European Journal of International Relations, Vol. 8(3). – P.403-436.
10. Nations in Transit 2010. – Режим доступу: http://www.freedomhouse.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=321:nations-in-transit-2010&catid=46:nations-in-transit&Itemid=121
11. Деякі питання щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики: Постанова КМ України від 15 жовтня 2004 р. N 1378 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1378-2004-%EF>
12. Про додаткові заходи щодо залучення громадян до участі в управлінні державними справами: Постанова КМ України від 18.05.2005 № 356 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=356-2005-%EF>
13. Про додаткові заходи щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики: Постанова КМ України від 29.11.2009 № 1302 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1302-2009-%EF>
14. Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики: Постанова КМ України від 3 листопада 2010 року № 996 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=996-2010-%EF>

Сытник С.В. Роль публичной политики в обеспечении легитимации правящего режима.

Рассматриваются демократические элементы легитимации правящего режима.

Ключевые слова: публичная политика, режим, легитимация, демократизация.

Sytnyk S. The role of public policy the legitimize provision the regime.

In the article democratic elements legitimize the regime.

Keywords: public policy, regime, legitimacy, democratization.

УДК 328

ПОРІВНЯЛЬНО-ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПАРЛАМЕНТАРНИХ РЕСПУБЛІК СУЧАСНОСТІ (на прикладі Німеччини та Швейцарії)

Олянич І. М.©

Студентка IV курсу Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Аналізуються та порівнюються політичні системи Німеччини та Швейцарії.

Ключові слова: *Німеччина, Швейцарія, парламентська республіка, порівняльно-політологічний аналіз, політичні системи.*

Сьогодні в країнах Європи переважає парламентарна форма правління, але в кожній державі така політична система має свої певні особливості та відмінності від систем у інших країнах. Оскільки Україна – європейська держава, а також прагне до інтеграції до Європейського Союзу, і в Україні час від часу підіймається питання щодо зміни та вдосконалення політичної системи, то можна використати досвід європейських парламентарних республік і запозичити певні елементи їх політичних систем для України з подальшим їх впровадженням з урахуванням етнокультурних особливостей нашої держави.

Актуальність теми пов'язана і з можливістю з'ясувати спільні та відмінні риси у парламентських республіках, а також завдяки порівнянню різних держав з парламентарною формою правління можна визначити закономірності розвитку цих країн і показники їх успішності.

Об'єктом дослідження виступають парламентарні республіки сучасності. Предмет дослідження – порівняльний аналіз політичних систем ФРН та Швейцарії за такими параметрами: інститут президентства, законодавчий орган – парламент, виконавчий орган влади – уряд та виборчі системи.

Мета дослідження полягає у вивченні, аналізі та визначенні розбіжностей між політичними системами країн з однаковою формою правління – парламентарною республікою. Це передбачає вирішення таких завдань:

- охарактеризувати поняття «парламентська республіка»;
- визначити характерні риси даної форми правління;
- провести порівняльно-політологічний аналіз таких парламентарних республік сучасності, як: ФРН та Швейцарія, а саме: порівняти функції, повноваження, обов'язки глав держав, а також особливості їх

обрання на цей пост; визначити відмінне на спільне між парламентами в у їх повноваженнях та структурі; охарактеризувати органи виконавчої влади та порівняти виборчі системи Німеччини та Швейцарії.

Дана тематика має досить широке висвітлення у зарубіжній та вітчизняній літературі. Серед зарубіжних дослідників варто зазначити Г. Алмонда, Р. Далтона, Дж. Д. Дербішайра, Ж. Зіллера, Дж. Пауелла, К. Строма тощо. Російські науковці, що займаються даною тематикою: В. Бакіров, Н. Сазонов, Л. В. Сморгунов, В. Е. Чиркін та інші. В українській науці тема парламентаризму є актуальною черед таких вчених: А. О. Білоус, С. К. Бостан, А. Романюк, С.С. Троян, В. М. Шаповалов тощо. Також валивими у вивченні даної теми є саме першоджерела – конституції держав, що досліджуються.

У парламентській формі правління поділ влади відбувається на основі концепції дифузії (дисперсії) влади, що заперечує жорсткий поділ влади. Згідно з цією концепцією, владні повноваження здійснюються різними державними органами та посадовими особами. не виключає ієрархії між ними, котра ґрунтується на відповідній системі стримувань та противаг: виконавча влада відокремлена від глави держави й реально відноситься до уряду; повноваження глави держави і глави уряду здійснюються різними особами; глава держави має право розпуску парламенту; акти, промульговані главою держави, потребують контрасигнації з боку глави уряду або відповідного міністра.

В інституціональній системі парламентської поліархії провідне місце посідає парламент, який, порівняно з главою держави має панівний вплив на уряд. Парламент формує уряд, підтримує його, а в разі необхідності відправляє у відставку, оскільки уряд несе політичну відповідальність перед законодавчим органом. Притаманною для парламентської форми правління рисою є провідна роль політичних партій у формуванні парламентів, а їх парламентських фракцій – в утворенні виконавчих органів та здійсненні державної влади.

Традиційним для парламентської форми правління є «слабкий» правовий статус глави держави. Він не є провідним інститутом у системі вищих державних органів, позаяк формально-юридично й ще більше фактично виведений за межі виконавчої влади, не може бути главою уряду, здійснювати контроль над ним. Символічною є також участь глави держави у формуванні уряду, котра зводиться до формального призначення складу уряду та його, голови, що були запропоновані партією або ж коаліцією партій, які мають більшість у парламенті. Глава держави не відповідальний за свої дії, оскільки його акти зазвичай контрасигнуються прем'єр-міністром або відповідним міністром, котрі й несуть відповідальність за реалізацію політичних рішень, запропонованих ними.

На практиці з усіх видів поліархічної форми правління парламентська модель характеризується найбільшою ефективністю. В ній закладений такий організаційний та функціональний юридичний механізм, який максимально сприяє узгодженій діяльності законодавчої й виконавчої гілок влади. Можливі конфлікти між ними зводяться до мінімуму, оскільки обраний народом парламент і сформований ним уряд становлять єдину партійно-політичну силу.

Характерною рисою парламентської поліархії є «високий авторитет» прем'єр-міністра, який, по суті, є головною політичною фігурою в країні. Але, незважаючи на це, його можна змусити звітуватися перед парламентом і його партією у будь-який момент, поставивши питання про недовіру до нього.

Бути стабільною та ефективною парламентська поліархія може тільки тоді, коли максимальною мірою збігаються її юридичний та політичний змісти, усі елементи її системи врівноважені, а та частина державного механізму, що «генерує правління» працює злагоджено.

Президенти досліджуваних країн мають досить обмежений обсяг повноважень.

Повноваження Президента ФРН є типовими для парламентських республік: представлення країни на міжнародній арені та заключення від імені держави різних міжнародних угод; акредитація та прийняття послів; призначення та звільнення державних службовців, а також офіцерів, призначення та звільнення за пропозицією глави уряду членів уряду, офіційне представлення контрасигнованих законів.

Щодо глави держави в Швейцарії, то тут багато традиційних обов'язків Президента передано іншим державним інститутам: право помилування – парламенту, ратифікація міжнародних угод – уряду; затвердження прийнятих законів – головам палат парламенту; прийняття рішень щодо надання громадянства країни – кантональним владам. Тобто, у Швейцарії президентство є колективним або колегіальним і охоплює усіх представників Федеральної Ради.

Стосовно терміну президентських повноважень у досліджуваних країнах, то у ФРН – 5 років, а у Швейцарії – лише один рік і без права повторного обрання [6].

Парламенти ФРН та Швейцарії є двопалатними. Простежується досить пряма залежність між наявністю двох палат у парламентах та формою територіального устрою держави. Двопалатні парламенти абсолютно домінують у федеративних державах. Парламентам ФРН та Швейцарії властивим симетричний бікамералізм, коли законодавча влада рівномірно розділена між обома палатами. Парламенти країн, що досліджуються, є багатопартійними.

В обох державах на парламентарів поширюється правило депутатського імунітету. Новообраний парламент кожної країни обирає свого голову та його заступників, які повинні постійно працювати протягом каденції парламенту. Виняток становить Швейцарія, де голів палат згідно зі ст. 152 обирають лише на один рік без права повторного обрання на наступний рік [6].

Парламенти як інститути, які повинні творити закони і неухильно дотримуватись їх, постійно розвиваються і змінюються. У своїй діяльності парламенти виконують поряд із законодавчою функцією функції формування виконавчої влади та контролну.

Незважаючи на колективний характер уряду, у досліджуваних державах передбачено спеціальний статус глави уряду, тобто тієї людини, що очолює кабінет міністрів. Найпоширеніший термін для означення цієї посади – «прем'єр-міністр» – властивий для Швейцарії. В Німеччині голову виконавчої влади називають – канцлер.

Вищу виконавчу владу здійснює уряд Швейцарії – Федеральна рада – у складі 7 осіб із числа депутатів парламенту від коаліційних партій, що мають більшість у Національній раді. Уряд обирається раз у 4 роки після виборів до нижньої палати парламенту. Обрані до Федеральної ради члени парламенту не мають права здійснювати свої депутатські повноваження, а також перебувати на службі федерації або кантонів.

На чолі уряду знаходиться президент (глава держави), якому допомагає віце-президент. Вони щорічно обираються Федеральними зборами із числа членів уряду. Одна і та ж особа не може бути обрана президентом чи віце-президентом два рази підряд. Президент головує у Федеральній раді та виступає від імені федерації у відносинах з іншими державами.

Для ефективного здійснення поточної роботи парламент терміном на 6 років вибирає федерального канцлера і федеральну канцелярію (урядовий штаб).

Повноваження Федеральної ради достатньо широкі і стосуються практично всіх питань внутрішньої та зовнішньої політики. Уряд навіть має право законодавчої ініціативи, розглядає законопроекти федерального та кантоніального значення і подає свої висновки. Він може самостійно видавати різні нормативні акти, а у випадку здійснення надзвичайних повноважень приймати загальнообов'язкові постанови. Засідання Федеральної ради відбуваються щотижня, а рішення приймаються одногосно.

Федеральний уряд відповідно до Основного закону ФРН складається з Федерального канцлера і федеральних міністрів. Федеральний канцлер і федеральні міністри не можуть займати інших посад, крім урядових. Федеральний канцлер визначає основні напрями політики і несе за них відповідальність; координує діяльність уряду відповідно до регламенту,

ухваленого главою держави; приймає рішення про кількість міністрів і затверджує коло їхніх повноважень; у період війни командує силами оборони; уособлює уряд перед главою держави, парламентом і громадськістю; дає згоду на оголошення главою держави стану законодавчої необхідності.

Відставка Канцлера тягне за собою відставку уряду. Федеральні міністри проводять справи у своїй галузі самостійно, а у випадку розбіжностей між ними рішення приймає уряд. Міністр оборони уповноважений правом видавати накази і командувати силами оборони у мирний час.

Федеральний канцлер на пропозицію Федерального президента обирається абсолютною більшістю голосів депутатів Бундестагу. Якщо запропонована кандидатура не була обрана, то Бундестаг протягом 14 днів повинен обрати Канцлера абсолютною більшістю голосів. У випадку необрання Канцлера в другому турі, відбувається третій тур, в якому достатньо відносної більшості голосів для здійснення цієї процедури. Обраний відносною більшістю Канцлер у цьому турі призначається Президентом. Якщо і тепер кандидатура Канцлера не отримує відносної більшості, то глава держави протягом семи днів або призначає цю кандидатуру або розпускає Бундестаг.

Ключовим компонентом формування уряду є вибори. Хоча вони в абсолютній формі не вирішують питання, якою буде партійна конфігурація і відповідно, хто конкретно до нього потрапить, проте від їхнього результату залежить, які партії можуть претендувати на участь в уряді. Від їх результату залежить чи попередній уряд залишиться при владі, у разі його коаліційності – чи збереже попередня коаліція свою партійну конфігурацію.

Вибори є центральним елементом політичного процесу та визначальною характеристикою участі громадян у політичному житті демократичних країн. Проведення виборів у кожній країні регламентується конституцією та, досить часто, спеціальним законодавством.

У Швейцарії виборча система є пропорційною (панашаж) (формула переведення отриманих голосів у мандати – квота Хагенбах-Бішофа), а у Німеччині – змішаною (формула – квота Хер-Німейра).

Виборчі системи здатні вирішально впливати на партійну систему країни, сприяючи великим, середнім або малим політичним партіям, стимулюючи збільшення або зменшення частки жінок, які беруть участь у політичному житті тощо. Виборча система як іманентний елемент політичної системи здатна впливати на стабільне функціонування політичної системи так само, як зміни у виборчій системі будуть неодмінно детермінувати зміни у самій політичній системі.

Висновки. Парламентська форма правління – це один із найпоширеніших видів форм правління сучасних держав, котрий являє собою засновану

на «м'якому» типові поділу влади політико-правову систему вищих органів держави – глави держави, уряду та парламенту, серед яких провідну роль у здійсненні правління в державі відіграє парламент.

Сучасна парламентська поліархія є однією з найефективніших та гнучких форм правління на сучасному етапі. В основі цього лежить те, що юридична модель даної форми правління є результатом тривалого історичного процесу, в ході котрого формувалася її інституціональна структура, складалася відповідна система стримувань та противаг цих інституцій, «шліфувалися» принципи їх взаємовідносин.

Парламентська форма правління характеризується такими ознаками: дуалізм виконавчої влади; наявність засобів взаємного впливу, президент обирається безпосередньо парламентом або колегіями; участь президента у формуванні уряду має номінальний характер; президент може видавати акти, які набирають сили тільки після здійснення контра сигнатури.

Інститут глави держави не здійснює прямого політичного управління, а лише впливає тією чи іншою мірою на цей процес і забезпечує стабільність інститутів політичної системи шляхом своєї арбітражної функції. Повноваження Президента ФРН є типовими для парламентських республік, а у Швейцарії, згідно з Конституцією, багато традиційних обов'язків Президента передано іншим державним інститутам. У Швейцарії та Німеччині президенти мають досить обмежений обсяг повноважень, навіть якщо порівнювати їх, наприклад, з президентом Італії, де глава держави має значно більше компетенції.

Парламенти досліджуваних країн як представницькі інститути своїм складом відображають політичні преференції громадян власних держав і, одночасно, своєю діяльністю постійно орієнтуються на домінуючі інтереси виборців. Громадяни через посередництво депутатів беруть участь в управлінні державою, формуючи визначальний елемент конструкції представницької демократії. Двопалатні парламенти абсолютно домінують у федеративних державах, якими є Німеччина та Швейцарія, дані парламенти є багатопартійними та їм властивий симетричний бікамералізм.

Повноваження Федеральної ради, уряду Швейцарії, достатньо широкі і стосуються практично всіх питань внутрішньої та зовнішньої політики. Уряд навіть має право законодавчої ініціативи, розглядає законопроекти федерального та кантоніального значення і подає свої висновки. Він може самостійно видавати різні нормативні акти, а у випадку здійснення надзвичайних повноважень приймати загальнообов'язкові постанови.

Федеральний уряд відповідно до Основного закону ФРН складається з Федерального канцлера і федеральних міністрів. Федеральний канцлер визначає основні напрями політики і несе за них відповідальність; координує діяльність уряду відповідно до регламенту, ухваленого главою

держави; приймає рішення про кількість міністрів і затверджує коло їхніх повноважень; у період війни командує силами оборони; уособлює уряд перед главою держави, парламентом і громадськістю; дає згоду на оголошення главою держави стану законодавчої необхідності.

Внаслідок розвитку інтеграційних процесів простежується процес поступового врівноваження за обсягами повноважень компетенції голів урядів держав з різними формами правління.

Країни Західної Європи є «зразковими» у контексті дотримання стандартів демократичного суспільства у сфері виборів. У Швейцарії виборча система є пропорційною (панашаж), а у Німеччині – змішаною.

Література:

1. Гелей С. Д. Політико-правові системи світу: Навч. посіб. / С.Д.Гелей, С.М. Рутар. – К.: Знання, 2006. – 668 с.
2. Гелей С. Д. Політологія: Навч. посіб. – К.: Знання, 2004. – 645 с.
3. Георгіца А.З. Сучасний парламентаризм: проблеми теорії та практики / Чернів. держ. ун-т ім. Ю.Федьковича. – Чернівці: Рута, 1998. – 483 с.
4. Дербишайр Дж. Д. Политические системы мира: В 2 т. / Дж. Д. Дербишайр, Я. Дербишайр. – М.: РИПОЛ КЛАССИК, 2004. – Т. 1. – 495 с.
5. Зіллер Ж. Політико-адміністративні системи країн ЄС: Порівнял. аналіз / Пер. з фр. Ховхун В. – К.: Основи, 1996. – 418 с.
6. Конституції зарубіжних государств: Великобритания, Франция, Италия, Германия, Испания, Швейцария, Европ. союз, Соединен. Штаты Америки, Япония, Бразилия: Учеб. пособие. / Сост. В.В.Маклаков. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: БЕК, 2001. – 564 с.
7. Конституційне (державне) право зарубіжних країн: Навч. посіб./За ред. В.М.Бесчастного. – К.: Знання, 2007. – 467 с.
8. Лісничий В. В. Політичні та адміністративні системи зарубіжних країн: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. – К.: Вид. дім «Професіонал», 2004. – 335 с.
9. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних системи країн Західної Європи: інституційний вимір / Львів. нац. ун-т ім. І.Франка. – Львів: Тріада плюс, 2004. – 389 с.
10. Сморгунов Л.В. Современная сравнительная политология: Учеб. пособие для студентов вузов, обучающихся по направлению (спец.) «Политология». – М.: РОССПЭН, 2002. – 469 с.
11. Троян С.С. Порівняльні політичні системи сучасності: Навч. посіб. / Рівнен. ін-т слов'язознавства Київ. славіст. ун-ту. – К.: НМЦВО, 2003. – 264 с.

12. Шаповал В.М. Вищі органи сучасної держави: Порівнял. аналіз. – К.: Програма Л, 1995. – 134 с.

Олянич И. М. Сравнительно-политологический анализ парламентских республик современности (на примере Германии и Швейцарии)

Анализируются и сравниваются политические системы Германии и Швейцарии.

Ключевые слова: Германия, Швейцария, парламентская республика, сравнительно-политологический анализ, политические системы.

Olyanych, I. M. The comparative and political analysis of the contemporary parliamentary republics (on the example of Germany and Switzerland)

The political systems of Germany and Switzerland are analyzed and compared.

Keywords: Germany, Switzerland, parliamentary republic, comparative and political analysis, political systems.

УДК 004.738.5:32.001(477)

ПОЛІТИЧНА ІНТЕРНЕТ-ЖУРНАЛІСТИКА В УКРАЇНІ: ЕВОЛЮЦІЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Василенко К. М.[©]

*Пошукач Інституту журналістики Київського національного
університету імені Тараса Шевченка*

Аналізуються дискусійні питання розвитку політичної інтернет-журналістики в Україні, наводиться історичний екскурс, дається прогноз розвитку ситуації.

Ключові слова: *Інтернет, партії, політична журналістика, масова свідомість, політологи, виборці, вплив.*

Актуальність проблеми. До цього часу невідоме остаточне визначення Інтернету і не має бодай спроби проаналізувати – глибино і стратегічно той вплив, який приніс людству цей феномен. Маємо дефініції від іронічно-саркастичних, у душі одного із відомих футурологів минулого століття Станіслава Лема: «Найбільше відкриття в історії людства спричинило до того, що більша частина цього ж людства має можливість швидко зайти на порносайти» і до – більш академічних. За якими, мовляв, Інтернет – система розповсюдження інформації, пропаганди певної системи знань чи усталених поглядів з метою спонукати до певних дій респондента.

У нашій науковій розвідці не маємо на меті навести універсальну дефініцію. Вже з огляду на той факт, що Інтернет – досить поширена система, що чекає на своє осмислення і, зрештою, цілком можливо посяде своє почесне місце в історії людства. Приміром, як технологічна революція чи світові війни, себто – Інтернет залишиться в історичній пам'яті як феномен, що властивий для певного цивілізаційному етапу, не більше того. Поки що, цілком логічно ми керуємося досить переконливим загальноприйнятним правилом, згідно якого новітні інформаційно-комунікаційні технології (ІКТ) та Інтернет є одними з найбільш важливих факторів, що визначають формування суспільства XXI століття. Їхній стрімкий розвиток і поширення набули сьогодні характеру глобальної інформаційної революції, що впливає на політику, економіку, управління, культуру й інші сфери життєдіяльності суспільства. Результатом цієї революції є становлення суспільства нового типу, де інформація й знання стають головним ресурсом подальшого розвитку. Телекомунікації за допомогою Інтернету відкривають для суспільних і гуманітарних наук принципово новий сегмент соціальної реальності [1].

Проте далі з думкою О.Маліса –автора дисертаційного дослідження на тему розвитку Інтернету в Україні, можемо погодитися лише почасти. Адже йдеться про те, що дослідження Інтернету «провадять здебільшого соціологи й психологи», предметне поле дослідження проблематики «Інтернет і політика» в Україні ще тільки формується, внаслідок чого політичні аспекти розвитку Інтернету, що відображають новий рівень суспільно-політичних відносин, досліджені поки що недостатньо. Ще не остаточно визначено теоретико-методологічні принципи таких досліджень з урахуванням української специфіки [1].

Низька Інтернет-культура, як і взагалі невисокий рівень політико-правової культури в нашій державі, призводить до того, що хоча інтернет-сторінки, інтернет-сайти, навіть – Інтернет-видання є практично в кожній політичній партії або громадському русі, їх зміст, ідейно-теоретичне наповнення і форма виразу не відповідають критеріям політичної журналістики.

Також сьогодні всі органи державної влади, практично всі політико-консультативні центри з державною формою фінансування мають власний сайт в Інтернеті. Уже накопичено значний емпіричний матеріал з дослідження Інтернет-простору, веб-сайтів, аудиторії Інтернету. Однак тема Інтернету як комунікативного засобу і його ролі в діяльності суб'єктів політичного процесу, незважаючи на свою актуальність, у вітчизняній політичній науці поки що вивчена вкрай недостатньо.

Причиною останнього може бути кілька пояснень. Перша причина: високий рівень корумпованості державної влади, що не дозволяє адекватно оцінювати зміну політичної обстановки і своєчасно інформувати пересічних громадян про новачі, головне – результат цих новачі в державному плануванні. Другою причиною є, безперечно, той факт, що Україна – країна, що за різними підрахунками, відстала в технологічному розвитку від провідних країн Європи і Америки як мінімум на 50-70 років і відставання це зберігається, маючи тенденцію до збільшення. Третьою причиною недостатнього розвитку інформування через Інтернет про перебіг політичних і соціально-економічних процесів в Україні є той факт, що електронні засоби масової інформації належать окремим олігархам або фінансово-економічним групам, представники яких – вихідці з криміналізованих елементів, які не отримали відповідної освіти, а продовжують керуватися навіть в державному управлінні стереотипами злодійських «сходів».

Проте, ми не можемо оминати тої офіційно визнаної доктрини, згідно якої, на початку XXI століття відбуваються значні зміни в соціальній реальності, що зумовлені впровадженням нових інформаційних технологій в суспільне життя. Це і зумовлює необхідність осмислення трансформаційних процесів, що діються в сучасному світі.

Загальноприйнятим фактом також є той факт, що основною соціотехнічною умовою, яка формує і спрямовує процеси постіндустріального суспільства, є цілеспрямоване використання в соціальній практиці штучного інтелекту, зокрема, інформаційно-комунікативних технологій. Все це зумовило вибір теми наукової розвідки.

Мета роботи полягає у виявленні комунікативної ролі Інтернету в діяльності суб'єктів сучасного політичного процесу в Україні. Серед них – політичні партії, рухи, громадські об'єднання тощо. Завданням є: запропонувати історичний екскурс в історію проблеми, виходячи з можливостей Інтернету, як засобу політичного інформування та агітації; проаналізувати стан дослідження політичного сегмента Інтернету в сучасних наукових працях вітчизняних і зарубіжних учених; розглянути відносини «Інтернет – суспільство – політика»; проаналізувати стан політичного інформування, пропаганди, агітації через провідні інформаційно-політичні та політичні сайти, видання. Насамперед, УНІАН, «Українська правда», «Левый берег» тощо.

Об'єктом дослідження є політична діяльність, здійснювана за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій.

Предметом дослідження є комунікативний вплив Інтернету на суб'єктів політичного процесу в Україні.

Методи дослідження. Теоретико-методологічною основою дослідження є система філософських, загальнонаукових і спеціальних наукових методів, найбільш ефективних для реалізації поставлених наукових завдань.

Ступінь розробки проблеми. Аналізу і вивченню теоретичних аспектів Інтернету і його інтегрованому впливу на соціум протягом 80-х рр. минулого століття, першої половини 90-х рр. минулого століття було присвячено незначна кількість спеціальних досліджень, переважно в англomовній літературі. Це пояснюється тим фактом, що сам Інтернет остаточно сформувався як феномен суспільного життя, прямий наслідок розвитку технологічної цивілізації, лише на початку 90-х рр. минулого століття. Саме в цей час починається вивчення феномену Інтернету і приходить розуміння того, що Інтернет вже фактом свого існування, помітно впливає на суспільство.

Серед перших дослідників проблеми слід виділити Д.Белла, котрий ще в 1973 році почав активно запроваджувати в наукову термінологію, а згодом в суспільну свідомість поняття «постіндустріального» суспільства. Значний внесок в цю теорію зарубіжних вчених: Ж.Бодрійяра, У.Дайзарда, П.Дракера, Г.Кана, М.Кастельсва, Д.Лайона, М.Маклюенна, Дж.Мартіна, Й.Масуді, Т.Стоуньєра, Е.Тоффлера, А.Турена та ін. Теоретики постіндустріального суспільства відкрили широкі перспективи для вивчення сучасного суспільства інформаційного типу.

Характерною особливістю всіх, без виключення, дослідження цього феномену на пострадянському просторі став той факт, що внаслідок економічних негараздів, штучного розділення наукових шкіл, еміграції цілого покоління молодих вчених, яка володіла понятійним апаратом, за кордон – процеси вивчення інформаційних технологій почалися із значним запізненням. Так, зокрема, серед російських дослідників. варто виділити Р.Абдєєва, І.Алексєєву, З.Ізімарієву та ін.[2].

Серед українських фахівців назовемо праці В.Бебика, В.Коляденка, Л.Кочубея, В.Недбая, А.Семенченка та ін.

Огляд наявних наукових досліджень політичного Інтернету, проведених вітчизняними й зарубіжними вченими, дозволяє дійти висновку, що вони зробили лише перший крок на шляху до опрацювання проблеми. у розробку даної проблематики. Водночас, поки що недостатньо досліджена роль політичного Інтернету в діяльності суб'єктів сучасного політичного процесу: партій, рухів, об'єднань громадян і, власне, окремих особистостей, які мають право обирати своїх лідерів.

Основна частина. Перші користувачі мережі Інтернет з'явилися на території України більше двадцяти років тому. У 1990 році було розпочато підтримку української частини доменного простору мережі Інтернет – домену u.a. Однак Інтернет має в Україні свою специфічну історію, пов'язану з іменем радянського ученого-кібернетика Віктора Михайловича Глушкова.

У науковій творчості В.М.Глушкова можна вирізнити такі основні напрямки: дослідження в галузі сучасної алгебри; розробка теорії автоматів та електронних обчислювальних машин; створення ЕОМ і систем їх математичного забезпечення; дослідження в галузі економічної кібернетики; автоматизація проектування; розробка теорії автоматизованих систем керування та систем обробки даних; дослідження в галузі штучного інтелекту.

Грунтовні праці В.М. Глушкова з теорії автоматів не лише містять конкретні фундаментальні результати, вони також є джерелом принципово нових та перспективних ідей, на базі яких створюються і створюватимуться надалі нові теорії та напрямки.

В основу програм розгортання цих робіт було закладено висунуті В.М. Глушковим загальнометодологічні принципи: інтегративність тематики і системність підходів, єдність близьких та далеких цілей, єдність науки та практики. В результаті було сформовано інтегративну концепцію наукового апарату кібернетики. Її наріжним каменем стала теорія побудови різного роду перетворювачів інформації, що вивчається у межах загальної теорії автоматів. Побудову теорії, зручної для практики опису, аналізу та синтезу схем автоматів з пам'яттю, і виконав В.М. Глушков. Узагальнену

та обґрунтовану працями В.М. Глушкова інтегративну концепцію наукового апарату кібернетики можна вважати феноменом, що не має аналогів у світі. Вона надала можливість підвести комплексний науковий базис під постановку кількох довготривалих національних програм розвитку як самої кібернетики, так і її практичного застосування [2].

На першому місці тут стоять програми розвитку обчислювальної техніки та систем програмування, які становлять базу керуючих систем, пов'язаних з програмами підвищення ефективності їх використання та розвитку штучного інтелекту. В.М. Глушков надавав великого значення методологічному осмисленню організації розвитку кібернетики, проблематиці та використанню результатів досліджень з кібернетики як науки про засоби переробки інформації. Саме таке тлумачення кібернетики, подане у статті В.М. Глушкова 1967 р., знайшло місце у тому ж році у «Британській енциклопедії [2, с.34]. Ця обставина зіграла велику роль для стимулювання робіт і згуртування інтересів дослідників та інженерів, які працювали над створенням нових обчислювальних систем.

Свого часу, в результаті праці В.М. Глушкова, з'явився перший ескізний проект Єдиної Державної мережі обчислювальних центрів (російською – ЕГСВЦ), який включав біля 100 центрів у великих промислових містах та центрах економічних районів, об'єднаних каналами зв'язку. Зараз, запропоновану академіком систему ми знаємо під назвою Інтернет. Але величезна робота видатного науковця була згорнута. Та академік був наполегливий й подав докладну записку вже до Президії Ради Міністрів. Записку переправили до Держплану. Держплан розглядав її два роки, бюрократи і чиновники проект де-факто закрили.

Розвиток Інтернету в нашій країні припав на часи незалежності. Слід відмітити те, що хоча комп'ютери не всіх українських користувачів мережі Інтернет входять до географічного домену ua (частина з них підключена до негеографічних доменів), цей домен є визначальним для національного сегменту мережі Інтернет. Серед користувачів Інтернету 61% чоловіків та 39% – жінок. У віковій градації 43% користувачів Інтернету – віком 25-39 років, 32% – віком 14-24 роки, 25% – старші 40 років. 75% користувачів Інтернету – працююче населення, 15% – студенти. 30-40% користувачів – корпоративні клієнти, 20% – працівники державних установ, 18% – представники малих та середніх підприємств, 22-30% – інші категорії. 79% користувачів Інтернету – люди із закінченою освітою. 82% веб-сайтів українського сегменту мережі Інтернету – російськомовні, 14% – українською мовою, 4% – двомовні. До Інтернету підключено близько 2 тис. шкіл України (10%).

За висновками фахівців розвиток Інтернету в Україні проходить початкові стадії. Збільшується кількість користувачів, якісно змінюється

склад аудиторії у сторону збільшення долі представників бізнесу, з'являється розуміння необхідності використання можливостей Інтернету у маркетинговому плані. Для України Інтернет виявився неопрацьованою і перспективною рекламною площиною. Досвід російського Інтернету, що за своїм розвитком випереджає український, свідчить, що компанії, які саме на цьому етапі почали активно використовувати Інтернет у бізнес-процесах, здобули суттєві переваги у конкурентному відношенні.

Сьогодні Україна прагне розбудувати інформаційне суспільство і робить певні кроки на цьому шляху. У зв'язку з цим помітно активізувалась і державна інформаційна політика. При Уряді створено Управління стратегії розвитку інформаційних ресурсів і технологій; розроблено державні програми, зокрема програму «Україна – розвиток через Інтернет»; з'являється багато нових нормативних актів, серед головних: Закон України про Національну програму інформатизації,

Нині за кількістю хостів, під'єднаних до Інтернету, Україна посідає 28-ме місце в Європі і 45-те у світі. Станом на середину 2002 року, доступ користувачам до послуг Інтернету надавали більш ніж 300 операторів (провайдерів інтернет-послуг) [2, с.48].

Україна не так швидко, якби хотілося, проте поступово все активніше підключається до світової інформаційної мережі. А це означає, що поширення цифрових комунікаційних технологій, таких як електронна пошта, передача даних і текстів, інформаційний обмін у режимі он-лайн, завдяки якому стало можливим у реальному часі використовувати економічний успіх, паралельно сприяло навчанню й, до певної міри, демократичним процесам.

Постіндустріалізм та інформаційні процеси сприяли виникненню концепції інформаційного суспільства, що відбиває новий стан цивілізації. Її суть полягає в тому, що стрімкий розвиток інформаційних технологій перевів постіндустріальне суспільство на новий якісний рівень – інформаційну стадію.

Зіставлення концепцій, фактів і аргументів прихильників і противників теорії інформаційного суспільства дає підстави визнати більш обґрунтованою точку зору, відповідно до якої інформаційне суспільство є лише новітньою стадією в розвитку капіталізму, що визначається як глобальний, корпоративний капіталізм та іменується також «інформаційним капіталізмом». Головна відмінна риса «інформаційного капіталізму» – домінуюче становище у світовій економіці й політиці нечисленних, вертикально й горизонтально інтегрованих транснаціональних корпорацій (ТНК). Маючи величезні багатства й будучи найбільшими споживачами й водночас виробниками інформації та нових інформаційних технологій (НІТ), саме ТНК в кінцевому підсумку визначають, яка інформація виробляється і хто отримує

до неї доступ, де і які види «електронного уряду» й «електронної демократії» існують або повинні існувати. Водночас НІТ створюють певні технічні передумови здійснення не тільки ширшої представницької, а й якнайширшої безпосередньої демократії, у тому числі у світовому масштабі.

У зв'язку з цим надзвичайно важливою проблемою було і залишається вивчення електронних ЗМІ в Україні: оскільки переважна більшість їх інвесторів, сповідуючи певну життєву філософію, примушує співробітників редакцій активно нав'язувати їм потенційним респондентам. Під питанням лишається виявлення того факту, чи дозволяє загальноосвітній рівень інвесторів притримуватися, скажімо, концепцій «ліберального капіталізму» чи «постіндустріального суспільства». Проте життєдіяльність редакцій Інтернет-видань залежить від багатьох суб'єктивних чинників, навіть – від настрою інвестора, тому часто-густо говорити про пошуки об'єктивної істини в журналістському розслідуванні не доводиться. Серед найбільш значних політичних та інформаційно-політичних сайтів України, виділимо три, що, за свідченнями експертів із різноманітних кампаній, мають найбільше число відвідувань. Це – інформаційний сайт УНІАН, політичний сайт «Левый берег», інформаційно-політичний, з елементами розважальної журналістики «Українська правда».

УНІАН фінансується відомим українським мільярдером, який проживає в Швейцарії, «Українська правда» – за рахунок грантів, переважно зарубіжних. Нове для України Інтернет-видання «Левый берег» фінансується за рахунок фонду Горшеніна. В останньому нараховується близько трьох десятків співробітників, вдвічі більше – в «Українській правді», більше ста співробітників – в УНІАН. Цікаво відзначити, що в усіх трьох Інтернет-проектах кількість власне журналістів не перевищує 20% від загальної кількості колективу.

«Левый берег» оперативніше реагує на зміну в соціально-політичному устрою країни, вміщуючи на десяту ранку до ста повідомлень. «Українська правда» вибирає до тридцяти фактів і подає їх на розсуд читачів.

Цифра відвідувань сайтів є утаємниченою, проте відомо, що, безперечно, випереджає всіх УНІАН. Кількість відвідувачів, які цікавляться перебігом політичного життя в «Левом березі» доходить до 60 000 на тиждень. Коли йдеться про «жовті» матеріали: на зразок того, що популярна телезірка змінила колір волосся, тоді цифра відвідувачів сайту (відповідно – коментарів, обговорень), збільшується в кілька разів. «Українська правда» вже не є одноосібним опозиційним сайтом, як десять років тому, отже редакція змушена шукати нових методів та прийомів впливу на читача.

Група політичних та інформаційно-політичних видань в Україні, що спеціалізуються на внутрішньому і зовнішньому політичному аналізові

мають ряд загальних специфічних характеристик щодо інноваційних процесів у жанроутворенні. Серед них визначаються основні.

Аналітичні політичні видання обирають оптимальний формат подачі фактичного матеріалу, Подібний редакторський хід дозволяє надати максимально велику площу під реалізацію головного задуму автора і самої редакції: висвітлити перебіг політичних подій, показати всі нюанси і перепатії цього складного процесу [3].

Практично всі головні подачі в цих виданнях проілюстровані світлиною самого автора. Тут же наводиться надзвичайно оригінальна автохарактеристика («Левый берег») чи власне коротка довідка про автора. При бажанні відвідувач сайту має змогу тут же переглянути всі статті автора, зайти на його блог.

Цікаво відзначити, що ця тенденція колись, в газетній практиці двадцять років тому, отримала свій розвиток завдяки щотижневику «2000». Досить популярного у свій час видання, що згодом стало максимально аганжованим і, зрештою, швидко втратило свою популярність серед пересічного українського читача. Проте факт залишається фактом, – саме видавець «2000» увів в практику цивілізоване правило наочно представляти читачам автора того чи іншого матеріалу.

Зауважимо, що саме цей захід в Інтернет-виданні дає можливість редакції певною мірою відмежуватися від авторської концепції аналізу в спеціальній статті, показавши самого автора на світліні, як наочно відповідального за правдивість інформації [4].

Висновки. Політична аналітика в Україні все більше стає авторською, індивідуальною. Концепція журналіста тепер може не співпадати з генеральною лінією, політичними уподобаннями інвестора. Проте сам ця обставина є в кінцевому результаті, найбільш оптимальним для відвідувача сайту, оскільки дає можливість ознайомитися з різними точками зору, інваріантами вирішення проблеми.

Поява великої кількості журналістів, які пишуть аналітику на політичну тематику, зумовлює не лише конкуренцію між ними, а й виникнення цілої групи наслідувачів, послідовників, що веде, зрештою, до появи шкіл політичної журналістики [5].

Цей процес неважко екстраполювати на майбутнє, виходячи з практики західноєвропейських і американських Інтернет-видань, розвиток яких призвів до появи спеціалізованих наукових та викладацьких центрів по підготовці фахівців у царині політичної журналістики (Німеччина, Франція, Італія) [6]. Є всі підстави вважати, що на основі власних українських наукових студій буде покладено процес зародження національних шкіл політичної журналістики. [7].

Обсяг подачі, індивідуальний авторський стиль, творча конкуренція – все це передбачає активний пошук оптимальних методів подачі фактів та їх інтерпретації. Тому аналітична стаття збагачується інформаційними довідками з Інтернету, зарубіжної преси («Левый берег»); заповнена блиц-інтерв'ю Інтернет-версія «Зеркало недели»; доповнюється ремарками фахівців («Українська правда»). Коли видання носить явно заідеологізований характер (Інтернет-версія щотижневика «Профиль»), то, для створення відчуття об'єктивності, редакція змушена вдаватися до послуг колумністів. Колонки колумністів в принципі створюють видимість наявності альтернативного погляду на перебіг подій. Але коли враховувати, що на колонку відводиться близько 1 500 знаків, а на аналітичну статтю в чотири рази більше, то стає зрозумілим, чия точка зору домінуватиме в свідомості пересічного читача.

Враховуючи, що все більше пересічних громадян України користуються послугами Інтернету, всі, без виключення, сучасні політичні видання в Україні мають свою інтернет-версію. Останнім часом в Інтернет-версіях журналістам дозволено публікувати свої політичні статті, огляди, коментантарі в повному обсязі, враховуючи той незаперечний факт, що газетно-журнальна шпальта значно обмежує обсяг будь-якого матеріалу.

Завдяки інтернет-версії, і можливості практично вільного спілкування з читачами через чат журналісти, які спеціалізуються в царині політичного аналізу, мають можливість певним чином корегувати, правити концепцію своїх майбутніх матеріалів, враховуючи при цьому реакцію читацької аудиторії, а не досить суб'єктивні відгуки про власну аналітику колег по роботі чи керівників редакції.

Політична аналітика в Україні в форматі Інтернет-видань має значні перспективи розвитку оскільки структура, стиль і формат подачі аналітичних матеріалів постійно видозмінюється. Часто цей процес стає малопередбачуваним, не прогнозованим, як і будь-який процес творчості [8].

Необхідність систематизації і усвідомлення емпірики на науковому рівні не викликає сумнівів, тим більше, що є всі підстави сподіватися на дальший розвиток демократичних процесів в Україні і свободи слова зокрема.

Література:

1. Маліс О. В. Розвиток Інтернету як комунікативного засобу та його вплив на діяльність суб'єктів політичного процесу в Україні: автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02/Маліс Олександр Вячеславович. – К., 2009. – 21 с.
2. Лучко Л.М. Розвиток мережі Інтернет в Україні /Л.М.Лучко – Х.: Шлях, 2002. – 231 с.

3. Василенко М. К. Аналітична проблемна стаття на сучасному етапі розвитку преси / Василенко М. К. // Наукові записки Інституту журналістики: [наук. зб. / за ред. В. В. Різуна]; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2006.- Т. 23 (квіт.–черв.). – С. 97-112.
4. Воронова М. Ю. Авторська позиція і авторське «я» в політичних портретах-книгах / М. Ю. Воронова // Наукові записки Інституту журналістики: [наук. зб. / за ред. В. В. Різуна]; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 2003. —Т. 13 (жовт.–груд.). – С. 59—64.
5. Глушко О. К. «Вищий пілотаж» журналістики / Глушко О. К. / Наукові записки Інституту журналістики: [наук. зб. / за ред. В. В. Різуна]; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2006. – Т. 22 (січ.–берез.). – С. 115-122.
6. Голік О. Теорія жанрів періодичної преси: історіографічний погляд / Оксана Голік // Українська журналістика: умови формування та перспективи розвитку: зб. наук. пр. / М-во освіти і науки України, Черкас. нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького; відп. ред.: С. М. Квіт, Т. Г. Бондаренко. – Черкаси, 2007. – С. 390-394.
7. Копистянська Н. Х. Жанр, жанрова система у просторі літературознавства: монографія / Нонна Копистянська. – Львів: ПАІС, 2005. – 368 с.
8. Журналистское расследование: история метода и современная практика / Балувев С., Вышенков Е., Горшков А. [и др.]; под общ. ред. А. Д. Константинова; Агенство журналист. исследований. – 2-е изд., доп. – СПб.: Нева; М.: Олма-Пресс, 2003. – 476 с.
9. Журналістське розслідування: посібник: за матеріалами семінарів Ін-ту мас. інформації (Київ), Центру підготов. та вдоскон. журналістів (Париж), Нідерланд. прогр. МАТРА / [упоряд.: А. Лазарева, І. Чайка; ред. С. Таран; пер. А. Лазарева та ін.]; Ін-т мас. інформації. – К.: [б. в.], 2004. – 109 с.
10. Глушко О. К. Журналістське розслідування: історія, теорія, практика: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Олександр Глушко. – 2-ге вид., переробл. і доповн. – К.: Арістей, 2006. – 144 с.

Василенко К.Н. Политическая Интернет-журналистика в Украине: эволюция и перспективы развития.

Анализируются дискуссионные вопросы развития политической Интернет-журналистики в Украине, приводится исторический экскурс, дается прогноз развития ситуации.

Ключевые слова: Интернет, партии, политическая журналистика, массовое сознание, политологи, избиратели, влияние.

Vasilenko K. N. Political Internet journalism in Ukraine: the evolution and development prospects.

Debatable questions of development of political Internet journalism in Ukraine are analyzed, to be resulted historical экскурс, the forecast of development of a situation is given.

Keywords: internet, parties, political journalism, mass consciousness, political, voters, influence.

УДК 32.019.51

ІНФОРМАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ В СИСТЕМІ ПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИН СУЧАСНОГО ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

Смола Л. Є. ©

Кандидат історичних наук, доцент кафедри політології та державного управління Інституту політології та права Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова

Аналізуються детермінанти, що здійснюють вплив на політичні відносини інформаційного суспільства. З'ясовується їх співвідношення з інформаційно-психологічним впливом.

Ключові слова: *інформаційно-психологічні детермінанти, політичний простір, інформаційне суспільство, інформаційно-психологічний вплив.*

Кардинальні трансформації початку ХХІ ст. зумовили наступне явище: навколишній світ прискорено змінюється, а зростання глобальних інформаційних мереж, комп'ютеризація процесів життєдіяльності людини, використання космічного простору для передавання інформації, поширення соціальних мереж, – усе це далеко не обмежується одним лише обміном інформацією, а передбачає трансформацію її у соціально значущі (індивідуальні, групові чи масові) дії. Соціально-політичні процеси, що стрімко розвиваються, потребують поглибленого осмислення детермінант, які впливають на мінливу картину сучасного політичного світу, оскільки в електронному просторі змінюються поведінкові стандарти та ціннісні орієнтири особи, груп людей, спільнот, народів, людства. Такою, у загально-принципових рисах, є актуальність проблеми у світовому вимірі та у візіях взаємопов'язаного людства. А як ці інформаційні впливи відбиваються на реаліях соціально-політичного життя України? При відповіді на це запитання виявляється й інший бік «актуальницької монети» у призмі дуалітету «Україна і світ». Глобальність соціально-політичних процесів зумовлює зростання потреби не тільки до теоретичного осмислення специфіки буття інформаційного суспільства, але й до емпіричного вивчення інформаційно-психологічних детермінант подальшого розвитку низки особливо рельєфних соціально-політичних процесів у суспільствах усіх типів сучасності. При співставленні логіки курсування у світовому медіапросторі деяких постійно повторюваних «інформаційних квантів» взаємовпливу «країни на світ, світу на країну», виявляється, що:

1) діють аналогічні інформаційно-психологічні детермінанти;

- 2) взаємовпливні інформаційні джерела принципово схожі;
- 3) різнотиповою є лише «методика навантаження» тих джерел цілеосмисленим «матеріалом».

Метою статті є виявлення цих внутрішніх інформаційних джерел, а головне, – історіологіки формування та модифікації «інформаційних квантів» впливу як на соціально-політичні процеси всередині країни, так і на медіапростір інших країн.

Динамічні зміни в суспільстві активізують потребу людей в об'єктивній інформації і потребують орієнтування в політичних та соціально-економічних обставинах. Усвідомлення необхідності розв'язання питань модернізації та удосконалення інформаційного забезпечення усіх сфер діяльності держави і суспільства робить актуальним комплексний аналіз інформаційно-психологічних детермінант (ІПД) сучасного політичного процесу як визначальних чинників здійснення інформаційно-психологічного впливу (ІПВ).

Інформаційно-пропагандистські структури здатні створювати віртуальні психологічні реальності й занурювати в них мільйони людей, змушуючи їх не тільки сприймати події так, як вони «мали б відбутися» з позиції маніпуляторів масовою свідомістю, але й діяти, виходячи із цих штучних моделей. Однак ще Г.Тард намагався пояснити характер взаємодії інформації, особистості та суспільства, ставлячи під сумнів можливість усвідомлення індивідумом майже нездоланного впливу на нього преси [1]. Тенденції, сформульовані надалі Е.Гідденсом, М.Кастельсом, У.Еко, З.Батманом, П.Бурдье, П.Вірлію, Ж.Бордіяром, Т.Ф.Еріксоном та іншими дослідниками, дозволили накреслити певні риси нового стану суспільного життя. Так, американський соціолог З.Бауман характеризував суспільство початку ХХІ ст., з одного боку, стрімким ускладненням економічних процесів, з іншого – все більш відчутною фрагментарністю людського існування, називаючи його індивідуалізованим суспільством, ознаками якого є: втрата людиною контролю над більшістю значущих соціальних процесів та зростання у зв'язку з цим невизначеності і незахищеності особистості перед неконтрольованими нею змінами [2].

Дослідники ІПВ аналізуючи в своїх роботах зазначену проблему здебільшого увагу приділяли методам, формам, принципам дій, які зумовлюють зміну поведінки, мотивації реципієнта. Авторами (Ліппман, Лассуел, Лазарсфельд та ін.) були запропоновані різні моделі впливу, його трактування, стратегії щодо проведення пропагандистських кампаній, були сформовані різні наукові школи. Змінювалися підходи до його використання: від крайнє негативного до прийнятно стриманого, від повного нівелювання до тотального використання. Крім цього, ІПВ досліджували не тільки політологи, але й філософи, психологи, соціологи, філологи, історики, культурологи. У своїх дослідженнях вони висловлювали певне бачення цієї проблематики. Наприклад,

психологи здебільшого розглядали засоби впливу у процесі спілкування (Г.Андреєва, Г.Ковальов, В.Штомпка, П.Лайнбарджер), методи, принципи (В.Паккард, Р.Чалдіні), технології маніпулювання в людській взаємодії (С.Кара-Мурза, Е.Доценко), види, типи впливів (Г.Джеральд, М.Дейч) тощо. На нашу думку, з практичною метою, психологи схильні використовувати спрощені уявлення людини. Філософи в своєму аналізі зверталися до теми соціально-масових, культурно-масових явищ, проблематики взаємодії маси та еліти (Ф.Ніцше, Г.Лебон, В.Моска, В.Парето, Г.Тард, Х.Ортега-і-Гассет, М. Бердяєв, М. Гарєєв та ін. Проте їхній так званий «надто узагальнений концептуальний підхід» до людини – як «лише до носія інформації» – не дозволив їм зрозуміти як рефлексію, так і більш-менш цілісний «механізм діяльності» індивідуума.

Це завдання зосталося на дослідження сучасників, у тому числі: В.П. Андрущенко, Е.М. Бабосова, В.М. Бебика, З. Варія, І.М. Варзаря, Н.П. Гапон В.П. Горбатенка, С.Г. Кара-Мурзи, О.В. Литвиненка, А.О.Силенко, О.М.Сичовиці, Б.О. Парахонського, Ю.Ф. Пачковського, та ін. Проте, з нашого погляду, недослідженим залишалося питання: які детермінанти зумовлюють можливість та ефективність використання інформаційно-психологічного впливу. Досить часто детермінанти впливу помилково ототожнювали з безпосередніми методами та засобами, які використовуються при здійсненні впливу. Проте ступінь ефективності переконуючого впливу, з нашого погляду, в певному сенсі, залежить від міри зацікавленості в цьому людини, на яку спрямований вплив, тобто існує необхідність певного мінімуму налаштованості реципієнта впливу до сприйняття інформації, потреби в її осмисленні. В кінцевому рахунку людина діє та веде себе певним чином, а викликані ситуацією актуалізовані дії та акти поведінки (настанови, плани) складають тільки частину його активності. Необхідно умовою є процес соціалізації, в ході якого відбувається перетворення за допомогою знаків зовнішньої соціальної функції та діяльності у внутрішню психічну. Цілком очевидно, що можливості швидкого обміну політичною, економічною, науково-технічною та іншою інформацією, застосування нових інформаційних технологій в усіх сферах життя і, особливо, у виробництві та в управлінні, є безперечним благом інститутів і громадян. Проте не менш актуальною є проблема інформаційно-культурної, інформаційно-психологічної експансії, що здійснюється через світові телекомунікаційні мережі.

Проблему детермінації в науковій літературі досить повно було висвітлена в роботі С.Рубінштейна «Буття та свідомість», який писав, що свідомо дія детермінується обставинами життя і разом з тим змінює їх за бажанням людини, тобто «воля людини не тільки детермінована зовнішнім середовищем, але й самодетермінована» [3, с.284]. Стосунки людини із зовнішнім

світом за нею можна визначити в двох площинах, – як відносини з природою (як із сукупністю всіх можливих матеріальних впливів) та як стосунки із суспільством і ставлення людини до самої себе (як об'єкта, на який впливають, і суб'єкта цього впливу). Індивідууму також доводиться взаємодіяти з іншими індивідами, які керуються певними мотивами та цінностями. За таких умов виникає проблема осмислення реальності та адекватність світосприйняття задля прийняття рішень на подальше. Відомо, що індивідуум є продуктом конкретного середовища. Розвиток людини (за О.Леонтьєвим) соціально детермінований процесом засвоєння індивідуумом суспільного досвіду, накопичених знань та способів діяльності. Проте людина є не тільки об'єктом впливу середовища, що певним чином реагує (настроями чи діяльністю), але є його творцем, тобто соціальна детермінація містить у собі характеристику людини як суб'єкта діяльності, яка змінює і саме соціальне середовище [4].

Феномен ІПД виступає як сукупність внутрішніх та зовнішніх чинників і обставин, що впливають на розвиток процесу виробництва і поширення спеціальної соціально-політичної інформації, що, відповідно, здійснює безпосередній вплив (позитивний чи негативний) на функціонування і розвиток інформаційно-психологічного виміру суспільства і поведінки громадян та зумовлює формування певних соціальних (ідеологічних) поглядів, ідей, переконань, уявлень, а також викликає локальні або масові реакції (М.М. Богомолов, І.П. Мельник). Виходячи з структурних особливостей та специфіки конструкції ІПД можна визначити, що вони містять сукупність цілісних елементів, а результати їх теоретичного аналізу дозволяють виділити в їх структурі інформаційні, інформаційно-пропагандистські, ідеологічні, психологічні, організаційно-практичні та інші складники.

Ми можемо визначити структуру та зміст основних інформаційно-психологічних детермінант (ІПД) виникнення, розвитку та згасання численних соціально-політичних процесів як соціально-політичних цінностей, політико-прогресивних орієнтацій, творчих пластів політичної свідомості, політичних переконань, норм політичного мислення, політико-свідомісних устремлень, установок політичної поведінки тощо, які, своєю чергою, складаються зі своєрідних політико-психологічних квантів інформаційно-емоційних завадань, уподобань, настроїв тощо. Усі ці різномислові кванти політичного мислення і поведінки ми можемо трактувати як «результати інформаційного політико-психологічного впливу». Виокремлення логіки їх генезування, розвитку та подальшого конституювання у контекстах виникнення та подальшої еволюції найбільш рельєфних соціально-політичних процесів дозволяє запропонувати дві моделі тріадного розташування у конструкційному руслі будь-якого соціально-політичного процесу названих ІПД, – та саме тих, що ситуаційно

здатні динамізувати, пригальмовувати, корегувати курс руху, а то й зводити нанівець саму перипетійну еволюцію конкретного соціально-політичного процесу. Перша модель, – коли три основні інформаційно-психологічні детермінанти (ІПД) – політичні цінності, політичні орієнтації та політико-свідомісні настанови – і підпорядковані їм відповідні результати інформаційного впливу у руслі розвитку конкретного соціально-політичного процесу розташовано лінійним чином та виходять одна із одної на манер «саморозпаду російської мотрійки» (з великої детермінанти або результати виходить менша, із цієї – ще менша, а з останньої – малесенька). Друга модель, – коли досліджувані доміанти або результати у руслі розвитку конкретного соціально-політичного процесу розташовано у ситуаційно неврядованій трикутній формі. Під час розгортання реального соціально-політичного процесу його (процесу) суб'єкт-актор, задля успішної реалізації своєї політичної стратегії і тактики, має можливість ситуативно гнучко розставляти у зазначених тріадних комбінаціях названі детермінанти і результати. Обидві моделі детально апліковано до конкретики трьох (основних) соціально-політичних процесів, – електорального, організаційно-управлінського та партійно-інституціонального. За задумом, оперування цими двома моделями має допомогти правлячому політикуму відповідної країни забезпечити їй найбільш сприятливий режим суспільної безпеки і стабільний розвиток політичної сфери та й усього суспільства у бік позитивної перспективи. Як слушно підкреслювали американські психологи Г.Тріандіс, Р.Малпас та Е.Девідсон, необхідно «розкрити зв'язки змінних від а) географічного положення і/або б) соціального оточення з результатами спостережень за поведінкою» [5, с.298]. Але для розгортання процесу зовнішньої детермінації недостатньо соціальних умов у їхньому нерозчленованому вигляді. У середовищі соціальних умов, як слушно твердить С.Устич, необхідно виділити продуктивний панівний детермінуючий чинник, який втілює можливість нового соціального явища, закладену в соціальних умовах. Нова дійсність, дія виникають тільки тоді, коли детермінуючі чинники виступають необхідними і достатніми, тобто такими, коли їх повний комплект неминуче потягне за собою виникнення нової соціальної дійсності [6, с.30]. Необхідно наголосити також на взаємозумовленості внутрішніх і зовнішніх детермінантів, відношення між якими утворюють своєрідне «замкнене коло». Наприклад, економічні чинники соціальної системи залежать від природних умов і міжнародних відносин, а екологія, у свою чергу, детермінована економічними чинниками (застосування більш досконалих засобів виробництва дозволяє раціональніше використовувати сировину та інші ресурси) і міжнародними умовами (гострі економічні проблеми можуть бути вирішені лише спільними зусиллями всіх країн, за умови сприятливого міжнародного клімату).

Особливу роль відіграє інформаційна детермінанта, оскільки вона є об'єднавчою ланкою між зовнішніми та внутрішніми детермінантами. Інформаційну детермінанту в зазначеному контексті слід трактувати як відомості/сукупність повідомлень, що продукуються різними джерелами або складаються на перетині повідомлень, ініційованих комунікаторами. Будь-яка інформація загалом містить три основні параметри: зміст, кількість та цінність. Відтак інформаційна детермінанта зумовила глибокі зміни: об'єднала світ в єдину систему, яка функціонує у режимі реального часу. Вона відтворює явища і закони зовнішнього світу, духовну діяльність людства, створює можливості передбачення і перетворення дійсності в інтересах певної спільноти. Ще Д.Белл поклав цю детермінанту в основу своєї концепції «постіндустріального суспільства», у якому він вбачав економічний прорив на шляхах переходу від виробництва товарів до виробництва інформаційних послуг.

Конкретні форми впливу інформаційного середовища на духовну сферу суспільства виокремлюють як інформаційний вплив на соціальні суб'єкти різних рівнів спільноти, системно-структурної та функціональної організації, на індивідуальну, групову та суспільну психологію, а термінологічно в загальному вигляді визначають як ІПВ. Сутність цього поняття відображає, як зазначають російські дослідники Г.Грачов та І.Мельник, процес зміни психічних станів та характеристик людей під впливом інформаційно-комунікативних процесів як динамічного компонента інформаційного середовища [7, с.22].

У засадованій теоретичній інтерпретації ІПВ виконує, в основному, дві ролі: він слугує політичним властям ідейно-символічним орієнтиром на шляху реалізації перспектив прогресування країни та інструментом інформаційно-психологічної модернізації змісту та корекції курсу розвитку соціально-політичних процесів. Теоретичний конструкт ІПВ допомагає зрозуміти наступну гостроту поточної політичної ситуації в Україні: криза ідей та занепад ідеологій створюють суспільний запит як на теорію та методологію інтерпретації інформації, так і на методіку та праксеологіку її використання. Тому саме ІПВ сьогодні може виконувати роль «перехідного містка» від старих теоретико-інформаційних ідей та ідеологій до нового політико-історіологічного та соціально-психологічного світогляду. Можна твердити, що сучасна суспільно-політична свідомість, яка динамічно структурується та формує нові політико-світоглядні напрями, змінюється, переважно, під інтенсивним ІПВ. Зовнішній та внутрішній ІПВ детерміновані силою або ж слабкістю політичної системи, мірою стабільності країни. Лише усе це «у комплексі» дозволяє досягати поставлених політичних, геополітичних, військових цілей без обов'язкової наявності й використання воєнних сил та інших деструктивних засобів. Зміни механізмів світосприйняття особою, колективом та суспільством і зумовлюють

так звану «ментальну еволюцію», що потребує переосмислення категорії «інформаційно-політична безпека країни/суспільства/держави».

Підводячи підсумки, можемо зазначити, що ПІД відіграють суттєву роль в сучасних реаліях суспільної взаємодії. Політики, які використовують архетипні ознаки соціуму, замінюючи соціально-проблемну лексику на естетично привабливу, досягають потрібного впливу на аудиторію, «граючи на етичних емоціях». Ми цілком обґрунтовано можемо твердити про «невидиме управління» – коли «вводяться» відповідні думки, ідеї, які в свою чергу формують мотиваційну сферу, установки та настрої в суспільстві. Застосування ПІД може зумовити сутнісні зміни суспільства. Тому постає нагальна необхідність активізації наукових досліджень в цій сфері як з метою більш об'єктивного розуміння цього процесу, так і в контексті формування системи інформаційно-психологічної безпеки.

Література:

1. Тард Г. Законы подражания. – СПб., 1892.
2. Бауман З. Индивидуализированное общество. – М., 2002.
3. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. – М., 1957.
4. Леонтьев А.Н. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. – М., 1999.
5. Цит. за: История зарубежной психологии 30-60 гг. XX века. Тексты. – М., 1986.
6. Устич С.І. Системне дослідження суспільства. – Львів, 1992.
7. Грачев Г., И.Мельник И. Манипулирование личностью: организация, способы и технологии информационно-психологического воздействия. – М., 1999.

Smola L. E. Информационно-психологические детерминанты в системе политических отношений современного информационного общества

Анализируются детерминанты, которые оказывают влияние на политические отношения информационного общества. Выясняется их соотношение с информационно-психологическим воздействием.

Ключевые слова: информационно-психологические детерминанты, политическое пространство, информационное общество, информационно-психологическое воздействие.

Smola L.E. Information-psychological determinants of the system of political relations of the modern information society

Analyzes the determinants that influence the political relations of the Information Society. Elucidate their relation to information and psychological effect.

Keywords: information-psychological determinants, political space, information society, information and psychological impact.

УДК 32:316.72

ПОЛИТИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА В КОНТЕКСТЕ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ВОСТОК-ЗАПАД

Керимов Ейюб[©]

Доцент кафедры философии и политологии АзТУ

Политическая культура, являясь составной частью общей культуры, охватывает сферу, непосредственно связанную с политикой. Политическая культура отражает политический опыт общества, его классов, социальных групп, трудовых коллективов, индивидуумов, закреплённый в традициях и законах, уровень их представлений о власти и политических отношениях, способность давать определённую оценку проявлениям общественной жизни и выражать политическую позицию, отражённую в конкретной социальной деятельности. При сравнительном процеживании подходов к вопросу, прочих позиций, для Азербайджанской среды наиболее подходящим является характерный и для других развивающихся стран, провинциально-партиципаторный тип политической культуры. А основная проблема заключается в обеспечении активного участия граждан в политической жизни.

Ключевые слова: *политическая культура, политическая позиция, цивилизация, духовные ценности, Восток-Запад, Азейбарджан.*

Все возрастающий интерес к изучению восточных и западных цивилизаций также связан с духовно-моральными и материально-экономическими потрясениями современной ступени развития человечества. В общем, исторический анализ распада или замены новыми сформировавшихся, достигших стабильных ценностей обществ показывает, что часть из ранее существующих духовных ценностей, которые привлекали и устраивали людей, со временем как будто становятся немодными, опускаются в подсознание, образуют пустоту в духовности. По моему мнению, одной из причин распада цивилизации является этот фактор.

Или Запад, осознав это должен объединиться с духом Востока, или же жизненный потенциал Востока должен синтезировать в себя Западные ценности и этим привести новое дыхание человечеству, стимулировать новые идеалы развития. О том что, «Абсолютный Дух» собирается с Запада, держит путь на Восток, пройдёт и через нашу страну однозначно.

Оценивая с этой точки зрения позицию нашей страны, общенациональный лидер Г.Алиев в своем выступлении на проведенном 7 сентября 2000 года в Нью-Йорке форуме саммит тысячелетия, провозгласил на

весь мир: «Моя страна, имея геостратегическое значение в мировом масштабе, используя свое географическое положение, запасы и потенциал, плодотворно пре-творяет в жизнь роль моста от богатого исторического прошлого Востока и Запада к буду-щему».

Посол доброй воли ЮНЕСКО, президент фонда Гейдара Алиева, М. Алиева, в своем выступлении 9 сентября 2004 года в Париже на торжественной церемонии в ООН сказала: «Азербайджан часто называют мостом между Востоком и Западом. Это связано еще благоприятным географически-политическим положением страны со времен исторически великого Шелкового пути. Азербайджан в своей многовековой истории известен не только как транспортный коридор, но и так же как страна способная сказать свое веское слово в диалоге культур. Я горжусь, что в нашей стране сложилось совершенно неподражаемое культурное пространство. Мы смогли сохранить свою культуру, традиции, неповторимые жемчужины исторического наследия и принять образцы мировой культуры... За этими процессами стоят много поколений азербайджанцев, отличающиеся своей толерантностью, благожелательностью, умением учить и учиться, создавшие мост между культурами» [1, s.27-28]. Понятие Восток-Запад политической культуры должно быть проанализировано в контексте общей культуры.

Политическая культура, являясь составной частью общей культуры, охватывает сферу, непосредственно связанную с политикой. Автором понятия «политическая культура» считается живший в XVIII веке немецкий философ И.Гердер. В своем труде «Идеи к философии истории человечества» он использует не только термин «политическая культура», но и являющиеся производными от этого понятия термины «зрелость политической культуры», «носители политической культуры» и пр. [5]. Однако, впоследствии, это понятие осталось как бы в тени и использовалось исследователями в редких случаях.

В 50-60-х годах XX века положение еще более изменилось. Такие западные исследователи, как Г.Алмонд, С.Верба, Л.Пай, М.Дюверже и другие, не только укрепили термин «политическая культура», но и зародили основу теории политической культуры.

Понятие «политическая культура» подразумевает, что обычаи общества, дух массовых образований, протесты членов и коллективное сознание, а также действующий кодекс поведения и стиль его лидеров и большинства граждан, являются не только случайным продуктом исторического опыта, а также являются взаимосвязанными частями единого целого, создающего невидимую, реально существующую цепь взаимоотношений. Политическая культура образует своеобразную генеральную линию политического развития. Она дает отдельно взятому человеку руководя-

щие принципы политического поведения, а коллективу, тесную структуру, обеспечивающую ценности определенной взаимосвязи деятельности институтов и организаций, привносит содержание и целостность всему политическому пространству, предоставляя политические идеалы, политические нормы.

Политическая культура отражает образцы поведения, направления ценностей, реализацию политических знаний социальных субъектов (личности, класса, общества) в определенной исторической системе политических отношений и политической деятельности. Она отражает политический опыт общества, его классов, социальных групп, трудовых коллективов, индивидуумов, закрепленный в традициях и законах, уровень их представлений о власти и политических отношениях, способность давать определенную оценку проявлениям общественной жизни и выражать политическую позицию, отраженную в конкретной социальной деятельности.

Классификация политической культуры, проведенная на основе связи с политическими системами, считается более значимой с принципиальной точки зрения. В соответствии с этим подходом различаются «демократическая», «авторитарная» и «тоталитарная» политические культуры. Возможны также типологизация политической культура как «либерально-демократической» и «авторитарно-тоталитарной» [4, с.239].

Для демократической политической культуры более характерны направления в сторону подлинных демократических ценностей, гражданского общества, активного участия на политической арене. Авторитарная политическая культура направлена на преобладание роли государства в обществе, методы и формы управления в соответствующем порядке участия в политической жизни. Тоталитарная политическая культура предусматривает формы участия граждан в политической сфере, направляемые и контролируемые со стороны государства, лояльно направленные на официальные образования и символы, резко идеологизированные стереотипы поведения. Все эти модели классификации способствуют более глубокому рассмотрению такого многостороннего и сложного общественного феномена как политическая культура.

Характеризуя содержание политической культуры, мы должны отметить еще одно принципиальное обстоятельство. Так, можно выдвинуть мысль, что политическая культура является измерением, отражающим жизненную деятельность составляющих человечество абстрактных людей, любых «людей вообще», «наций вообще». В то же время, существует национальная особенность культуры каждого народа, каждой нации. По этому поводу О.Шпенглер писал: «Человечество – это зоологическое понятие или же пустое слово. Эту ошибочность достаточно устранить из круга

проблем исторических форм. При этом тут же бросится в глаза богатство истинных форм... Я вижу сцену многих культур, оставивших отпечаток на человечестве и каждая, обладает особенной идеей, особенными страстями, особенной жизнью, волнениями, чувствами, особенной смертью» [10, с.151]. Л.Пай пришел к общему выводу, что основные структуры не Западной политической культуры носят характер общины, и все политические отношения в значительной степени определяются факторами общинного происхождения.

В большинстве своём Западные ученые характеризуют особенности не Западной политической культуры нижеследующим образом.

Так, рассуждая об общине, как о важном элементе общественного строя на Востоке, следует отметить подчиненность здесь личных интересов общим интересам, т.е. интересам общины и государства. Община определяла коллективные интересы, все сферы человеческой жизни. А в эти сферы входят нормы нравственности, духовные приоритеты, культурные ценности, принципы социальной справедливости и социальной защиты, трудовые нормы и характер труда. Социальные роли в общине были строго закреплены, изменения положения ее членов находилось под строгим контролем. Каждый человек фактически исполнял определенную роль. Китайский философ Конфуций писал, что повелитель должен быть повелителем, подданный подданным, отец отцом, а сын сыном.

В таком обществе хоть и имеются богатые и бедные люди, не имеется специфической собственности, производящей и преумножающей капитал. Здесь государство, власть выступают как верховный собственник. В социально-политических науках в связи с Востоком повествуется о едином феномене «власть – собственность». Восточное общество построено на особом виде отношений, обладающих вертикальным свойством. То есть, все отношения в обществе в основном замыкаются на властных структурах, управленческой бюрократии. Она, в свою очередь, замыкается на единовластии (монархе, великом хане). Управляющая от его имени бюрократия играет большую роль. В таком обществе человек зависит от произвола чиновников. При наличии такой общественной системы неизбежны злоупотребление властью, коррупция.

Государственная машина восточного деспотизма, как правило, была обезличена. Многие решения носили анонимный или же коллегиальный характер. От чиновников требовалось только повиновение. Здесь оставалось мало места личной инициативе и ответственности. В таких условиях политические партии не могут выйти на сцену, была бы невозможна борьба идей.

Конечно же, не только в научной, но и в учебной литературе, принятая такая общая особенность Восточного общества чрезмерно относительно и

условна [9, с.46-47]. К.С.Гаджиев утверждает, что рассмотрение Восточной культуры как исключительно коллективной, а Западной культуры как исключительно индивидуальной, не является правильным подходом. Здесь первый случай выдвигают как пассивность и застой, а второй как способность развиваться. Мы полностью соглашаемся с мнением К.С.Гаджиева об участии коллективных и индивидуальных начал как в Восточной, так и в Западной культуре. Однако, они выражаются и проявляются с различной интенсивностью. Необходимо также отказаться от представлений, идентифицирующих рыночные отношения и демократию с индивидуализмом. На этой основе формируется концепция западнизации Восточного общества путем трансплантации Западных ценностей, и в первую очередь индивидуализма [8, с.28].

Опыт новых промышленных стран Азиатско-Тихоокеанского региона и Японии показывает, что в основной связке этих Восточных обществ, менталитете их народов, имеется наличие элементов, готовых к восприятию и повторному производству рыночных ценностей и отношений. Однако, во многих этих странах модернизация проходила не в условиях государственной либерализации, снижении его роли до уровня «ночного сторожа», как на Западе, а в авторитарном режиме. Здесь государство выступает в роли направляющей силы и катализатора процесса утверждения рыночных ценностей и рыночных отношений в экономике.

Так, в Японии государство участвовало в революции Мэйдзи (1867-1868), ликвидировавшей феодальную систему, открывшую дорогу к созданию и развитию новых классов в обществе, процессу индустриализации и урбанизации. «Экономическое чудо», произошедшее в этой стране во второй половине XX века, произошло при активном участии государства [6].

Когда заводится разговор о Востоке, Восточной цивилизации и культуре, следует учесть, что Восток не является единым, однородным пространством. В рамках Великой Восточной цивилизации следует различать три основные цивилизации: индийская – Будда, арабская – Ислам и китайская – Конфуций. Как отметили С.Г.Галаганова и А.М.Ушков, в русле религиозно-философских и этических традиций были разработаны и сформированы основные жизненные принципы, более общие направления ценностей, основные формы социального и государственного устройства, т.е. черты, до сих пор определяющие лицо Восточной цивилизации, и отличающие их, с одной стороны от Европейской цивилизации, с другой стороны от других цивилизаций.

Религиозный фактор во многих случаях используется как важная основа для выявления и сравнения характерных особенностей культур различных народов и цивилизаций. Так, мы говорим о христианской культуре,

мусульманской культуре, буддистской культуре и их характерных политических проявлениях.

До последних времен, западные исследователи, пытаясь построить иерархию мировой политической культуры, ставили на первое место Западную модель (как особенную часть Американской модели), как общечеловеческую перспективу и даже, как всемирный эталон. И работа Г.Арнольда и С.Вербы «Гражданская культура» была написана именно с этой позиции. Четыре вида политической культуры: английская – американская, континентальная – европейская, допромышленная (авторитарно-патриархальная) и тоталитарная, составляют вертикальный ряд, возглавляемый английской – американской моделью.

Однако в новых направлениях политической науки положение начинает меняться. Как отметили французские политологи М.Доган и Д.Пеласси, концепция не иерархность политической культуры, признание политического различия мира еще более укрепляется [7, с.103-105]. В различных политических культурах можно добиться похожих результатов различными способами. При этом, каждая культура разрабатывает определенную концепцию согласия, с одной стороны между политическими действиями, «правилами игры», с другой стороны об ожиданиях народа от них, о том, что он считает легитимным.

И.В.Василенко справедливо отмечает, что процесс модернизации Восточного общества не означает его Западнизацию. Япония и Сингапур процветающие, модернизирующиеся, однако, не Западнизирующиеся общества. Культурная агрессия Запада породила мощный анти-западный процесс у других цивилизаций и культур. Во многих Восточных странах происходит процесс «возврат к истокам» [3, с.15].

В социально-философской литературе понятие «политическая культура» в большинстве случаев используется как понятие, применяющееся в целом к государству. Так, мы обсуждаем политическую культуру США, Англии, Франции, России, Китая или же Монголии. Однако, следует принимать во внимание и различие политической культуры, проявляющейся «внутри» каждого государства (народа, нации), различных слоев общества и различных категорий населения. Компаративист, то есть с позиции сравнения, возможно, противопоставить друг другу политические культуры молодежи и пожилого поколения, а также, социальных слоев, являющихся сторонниками новых тенденций и слоев, верных традициям. В зависимости от поставленной цели, исследователь может даже объединить политические культуры некоторых стран, которые он считает похожими. Например, понятия латиноамериканская, арабская и англо-саксонская культуры являются примером этого.

Исследования проблем перехода к демократической политической культуре в условиях Азербайджана, превращает в объект обсуждения то, каким образом ставится данный вопрос в литературе о демократии и процессах демократизации общества. Здесь, считаю целесообразным разделить три основных метода подхода.

Первый подход был представлен в теории Алмонда и Вербы «Гражданская культура». Как уже отмечено, они пришли к итоговому выводу о свободном влиянии политической культуры нациии на социальные и политические отношения. Они обосновали такую мысль, что культура определяет нормы поведения. А члены общества воспринимают (даже при распределении этих ценностей другими) эти нормы поведения. До сих пор данный подход считается более влиятельным и правильным. Он был проверен на опыте не только в демократических, но и других странах.

Второй подход был разработан в теории Г.Экстайна о власти и культуре. Эта теория имеет особое значение для понимания нынешних проблем. В отличие от многих теоретиков, исследователь обратился к динамическим аспектам культуры, и в особенности к проблеме политической культуры в процессе политических изменений.

Основу третьего подхода заложил А.Вильдавский. Он построил типологию своей политической культуры в зависимости от управления, различных видов структур управления.

При сравнительном анализе всех трех методов подхода и исследованных прочих позиций, для Азербайджанской среды наиболее подходящим является характерный и для других развивающихся стран, провинциально-партиципаторный тип политической культуры. А основная проблема заключается в обеспечении активного участия граждан в политической жизни.

Подвести итог можно словами академика Халилова С, который дал глубокий анализ цивилизаций Восток- Запад: «Западная цивилизация, основанная на приоритетах материальной культуры, науки, технологий, экономики, физического здоровья, спорта и Восточная цивилизация, опирающаяся на ценности духовной культуры, религиозной морали только взаимодополняя друг друга смогут сформировать достойного человека» [2, s.200].

Литература:

1. Алиева М. Выступление 9 сентября 2004 года в Париже на торжественной церемонии в ООН // Журнал «Dirçəliş XXI əsr», 2004 г. – S. 27-28.
2. Халилов С. Диалог между цивилизациями. – 2 изд. – Баку: «Адилоглу», 2009. – 256с.

3. Василенко И.А. Политические процессы на рубеже культур. – М.: Эдитория УРСС, 1998, 221с.
4. Гаджиев К.С. и др. Введение в политологию. – М.: Просвещение, 1993. – 256с.
5. Гердер И.Г. Идеи к философии истории человечества. – М.: Наука, 1977. – 703с.
6. Генезис японского капитализма: Научно-аналитический обзор. – М.: ИНИОН, 1991. – 40с.
7. Доган М., Пеласси Д. Сравнительная политическая социология. – М.: Ин-т социал.-полит. исслед. // Социал.-полит. журн. – 1994. – 272с.
8. Политическая культура: теория и национальные модели. – М.: Интерпракс, 1994. – 351с.
9. Семенникова Л.И. Россия в мировом сообществе цивилизаций. – М.: Интерпракс, 1994. – 604с.
10. Шпенглер О. Закат Европы: Очерки морфологии мировой истории. В 2 т. – Т.1. – М.: Айресс-Пресс, 2003. – С.528.

Kerimov E. The idea of political culture in East-West context

A one of composition part of general culture is political culture which surrounds connected area with politics. Classification which is connected with political systems carried out on the basis of political culture, also it is considered a more important point of view. «Democratic, authoritarian, totalitarian» political cultures respectively are made out to this approach. If we are doing comparative analyzes, we often meet both province and partisipator type of political culture which is corresponding for all Azerbaijan environments, but basic problem is to provide active participation of citizens in political life.

Keywords: political culture, political position, civilization, cultural values, East-West Azebybardzhan.

УДК 322

БОРОТЬБА МІЖ РЕЛІГІЙНОЮ ТА СВІТСЬКОЮ ВЛАДАМИ ЗА ВПЛИВ НА ПОЛІТИЧНУ КУЛЬТУРУ ІЗРАЇЛЯ

Рой А. Т. ©

*Студентка Інституту міжнародних відносин Київського
національного університету імені Тараса Шевченка*

Досліджується загальна динаміка розвитку взаємовідносин між релігійною та світською культурами в Ізраїлі та вплив релігії на механізм управління державою та суспільно-політичні процеси.

Ключові слова: *Ізраїль, релігійна культура, світська влада, раббинат, політична культура, іудаїзм*

Актуальність даної теми полягає у тому, що релігія завжди відіграла передову роль у формуванні політичної культури Ізраїлю, але останнім часом дедалі більше загострюється боротьба за вплив світської та релігійної сторін на урегулювання соціальних та політичних процесів у країні. Політична культура являє собою сукупність соціально-психологічних настанов, цінностей і зразків поведінки соціальних верств, окремих громадян, які стосуються їх взаємодії з політичною владою, а також охоплює рівень знань та уявлень про політику, емоційне ставлення до неї, що мотивує політичну поведінку громадян. У Ізраїлі можна визначити три типи політичної культури, між якими існує тривале протистояння: релігійна політична культура, західна культура споживання (постмодерністська і сіоністська) і єврейська світська культура. Основне протистояння відбувається між релігійною політичною та єврейською світською культурами. Політична культура сучасної Держави Ізраїлю є поєднанням, з одного боку, демократичних, з іншого, релігійних традицій, витоки яких слід шукати в іудаїзмі, традиціях єврейської общини, в діаспорі і сіонізмі нового часу. Безперервне загострення боротьби між релігійною і світською культурами примушує звернутися до аналізу ролі релігії в соціально-політичному житті сучасного Ізраїлю. Будь-яка спроба зрозуміти сучасний стан ізраїльського суспільства повинна враховувати те особливе місце, яке займає в ній іудаїзм, – і як релігія, що має величезне значення для сучасної цивілізації в цілому, і як чинник політичних суперечностей в суспільстві, і як одне з основних джерел, на яких базується державна ідеологія сіонізму.

Вочевидь, що вимоги ультраортодоксів, що стосуються дотримання релігійних законів всім суспільством, стали важливою причиною напруже-

них відносин між світським і релігійним населенням в Ізраїлі. В останній час прихильники того, щоб відділити теологічні засади від держави знаходять все більше нових аргументів, що підкріплюють їх позицію.

З утворенням Держави Ізраїль для забезпечення релігійних потреб населення і контролю над діяльністю релігійних установ було створено Міністерство у справах релігій. Єврейськими общинно релігійними установами керує Верховний рабинат, що є одночасно верховним апеляційним судом рабина.

У сучасному Ізраїлі релігія є одночасно і об'єднуючим, і роз'єднуючим фактором. Багато соціально-політичних конфліктів пов'язано з глибоким розколом ізраїльського суспільства у питаннях, пов'язаних з релігійною проблематикою. Значна частина урядових криз, що мали місце з часу створення держави, була викликана саме релігійними, а не зовнішньополітичними, оборонними або економічними проблемами. Ці специфічні взаємини не схожі на жодні на тих, що існують інших країнах світу. З одного боку, в Ізраїлі релігія не відокремлена від держави, з іншого, він не є релігійною державою в тому сенсі, в якому, такими є, наприклад, деякі мусульманські країни (Іран, Саудівська Аравія): закони країни не встановлюються релігійними авторитетами, а приймаються демократично обраним парламентом. Хоча іудаїзм в Ізраїлі не має офіційного статусу державної релігії, його роль є домінуючою не тільки в релігійній картині країни, але і в її державно-політичному житті – релігійні партії (перш за все національно-релігійна партія, Агудат Ізраїль та ін.) входять в блок правлячої коаліції; він охоплює своєю дією приватне і суспільне життя громадян. Верховний рабинат (у якому представлені дві основні етноконфесійні общини Ізраїлю – сефарди і ашкенази) є найвищим релігійним органом країни, що виконує ряд найважливіших державних функцій, у тому числі і у сфері юрисдикції рабина. Формально Ізраїль не є державою клерикалізму, проте фактично іудаїзм виконує функцію державної релігії і служить фундаментом державної ідеології сіонізму, де його вплив розповсюджується на державно-політичну і соціальну сфери Ізраїлю [4]. Шлях до домовленості та порозуміння між двома сторонами почався із того моменту, коли Д. Бен-Гуріон, Грінбаум і рабін Й. Л. Маймон 19 червня 1947 направили федерації Агудат Ізраїль листа від імені правління Єврейського Агентства. На основі цього листа було укладено «договір» або, як його прийнято називати, угода про статус-кво. У ній було зазначено, що, у суботу, не повинні працювати громадський транспорт, автобуси, потяги, по всіх громадських кухнях має дотримуватися кашрут; освіту необхідно автоматизувати; а шлюбозрозлучні справи розглядатимуться у рабинатських судах. У той же самий час вони закликали Агудат Ізраїль зняти вимогу негайного проголошення єврейського релігійного закону – Галахи в якості конституції

держави Ізраїль. Підставою для цього було побоювання, що ООН не санкціонує створення теократичної держави. Більш того, в листі також згадувалося й неєврейське населення держави, права якого, безумовно, були б обмежені, якщо Галах став би конституцією Ізраїлю. Партія Агудат Ізраїль прийняла такі «правила гри», єдине, зауваживши, що подібні компроміси з боку світської сторони є недостатніми для того, щоб релігійне і світське населення могли мирно співіснувати без подальшого виникнення непорозумінь та конфліктів [2]. Угода про статус-кво, яку було оформлено відразу ж після створення Держави Ізраїль, на тому етапі, стала однією з найбільш вдалих спроб ввести взаємини «релігії і держави» в мирне русло, які полягає бути у демократичному суспільстві. З одного боку, демократична держава не здатна приймати рішення і проводити політику в умовах, коли значна частина її населення (релігійне населення) не виконує її законів і не визнає її інститутів. З іншого боку, компроміс, відображений в угоді про статус-кво, повинен був обмежити амбіції прихильників конфесійної течії і не дати їм більш активно втручатися в державну політику. Політична ж сутність «договору» полягала в забезпеченні тієї кількості прав і привілеїв для релігійної громади, на яку могла піти правляча на той момент партія МАПАЙ, виходячи зі своїх інтересів збереження і зміцнення державної влади. Релігійники так і діяли і до 1967 р. були найзручнішими партнерами МАПАЙ в урядових коаліціях [3].

Відмітимо, що на сучасному етапі, вплив іудаїзму посилюється, так, це виражається у регулярному перегляді угоди про статус-кво на користь релігії. Ізраїльське законодавство стає дедалі менш ліберальним у питаннях цивільного характеру, так наприклад сюди відносяться проблема абортів, розтину трупів в медичних цілях, дозволу польотів у суботу літаків компанії «Ель-Аль», так само як і питання про те, яку особу можна вважати етнічним євреєм, а також, чи закривати у суботу вулиці релігійних кварталів для проїзду приватного транспорту. Це відбувається не тому, що частка релігійного населення постійно зростає, скоріше навпаки – ізраїльське суспільство все сильніше політизується і роздроблюється саме по собі, що призводить до неефективності всієї політичної системи та неможливістю контролювати її належним чином.

Розбіжність інтересів та розділення усередині суспільства (релігійної та світської його частин), а також постійна боротьба за перегляд положень угоди про статус-кво неминуче веде до конфліктів як серед простих громадян, так і на рівні державних структур. Виникають конфліктні ситуації навколо судових розглядів, пов'язаних із процедурою укладання шлюбу. Прихильники світського і ліберального напрямків виступають проти того, щоб вступаючи у шлюб жителі Ізраїлю обов'язково повинні притримуватися постулатів ортодоксального іудаїзму, окрім того, до такого шлюбу

примушуються і ті, хто дотримується атеїстичного світогляду або ж представляє реформістський та консервативний іудаїзм. Тобто в Ізраїлі існує свобода віросповідання, але немає свободи від віросповідання, що є свідченням порушення особистих свобод громадян в будь-якій демократичній державі, а саме на таку роль у світі претендує Ізраїль.

У країні, де держава і релігія не розділені між собою, закони використовуються із огляду на надання нормативного статусу релігійним інститутам (у випадку Ізраїлю: рабинат та рабинатські суди), а також для примусу у сфері дотримання релігійних законів усіма членами суспільства, в наявності обмеження прав людини. Ізраїль не можна назвати світською державою, оскільки іудейські священнослужителі грають у ньому надто значну роль, а в країні діє релігійне законодавство. В Ізраїлі євреї, які не притримуються тієї чи іншої конфесії постійно відчують наступ на свої права з боку релігійного населення. Фактично цей тиск витікає із-за політичного посилення релігійних партій. Постійний конфлікт релігійних партій і світського суспільства, нестримне застосування вето ортодоксами, що зупиняє впровадження прогресивних законів ще тільки на стадії їх розгляду, що вочевидь є в інтересах релігії, дратує останнім часом не тільки світських євреїв, але вже і традиціоналістське населення, що викликає, безумовно, негативне ставлення і до самої релігії – іудаїзму. Тому основним завданням для релігійних лідерів у майбутньому бачиться відокремлення релігії від політики і від держави, що допоможе відновити авторитет релігійних інститутів, самої релігії та ізраїльської демократії.

Водночас, особливість суспільної свідомості чітко відбилася на характері і змісті «політичного світогляду», який при цьому часто підміняється поняттями ідеології і релігійності. Необхідними елементами світоглядної підсистеми профкультури ізраїльського політика, наприклад, вважаються: наявність у політика виразної ідеологічної основи і прихильність принципам іудаїзму. При цьому, якщо говорити про ідеологічну основу діяльності ізраїльського політика, то мається на увазі навіть не ідеологія в її класичному розумінні, а ідеологія сіонізму або сіонізму поста. Ідеології *versus* релігії приписується статус духовних основ права єврейського народу жити на землі своєї країни і просто на існування. Політик, що не відповідає цим вимогам, оголошується мало не ворогом народу, що не має права на представництво його інтересів [1]. Не дивлячись на усі нарікання, докорінно не можливо буде послабити вплив релігійного чинника на повсякденне життя єврейського суспільства та політичні процеси, які у ньому відбуваються, з огляду на історичне минуле звідки беруть свій початок релігійні засади Ізраїлю. Державний механізм надалі поєднуватиме у собі світську та релігійну політичну культуру, і задля уникнення подальших конфронтацій,

їм необхідно удосконалити систему свого співіснування шляхом налагодження компромісів.

Література:

1. Нойбергер Б. Религия, государство и политика. – Тель-Авив: Открытый университет Израиля, 1997.
2. Васильев И.Ю. Роль религии в политической жизни Израиля: Автореф. дис.... канд. полит. наук: 23.00.02. – СПб., 2005.
3. Гасратян С.М. Религиозные партии государства Израиль / Институт изучения Израиля и Ближнего Востока // Ближний Восток и современность. – М., 1996.
4. Карасова Т. А. Политическая история Израиля. Блок Ликуд. Прошлое и настоящее. – М., 2010.

Рой А.Т. Влияние религиозного фактора на формирование политической культуры Государства Израиль

Исследуется общая динамика развития взаимоотношений между религиозной и светской культурами в Израиле и влияние религии на механизм управления государством и общественно-политические процессы.

Ключевые слова: Израиль, религиозная культура, светская власть, раббинат, политическая культура, иудаизм.

Roy A.T. The influence of the religious factor on the Political Culture of Israel

We study the overall dynamics of the relationship between religious and secular culture in Israel and the influence of religion on the mechanism of governance and political processes.

Keywords: Israel, religious culture, the secular authorities, rabbynat, political culture, Judaism.

УДК 327.7+316(477)

ІДЕЙНО-ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ЕТАТИСТСЬКОЇ ПАРАДИГМИ НАЦІЇ

Вілков В. Ю. ©

Кандидат філософських наук, науковий співробітник філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Автором запропоновано аналіз системи ідеологічних, теоретичних та методологічних постулатів та приписів етатистської моделі нації

Ключові слова: етатистська парадигма нації, нація, національна держава, нація-держава, громадянська нація, ідеологія, націоналізм.

Гігантська за обсягом зарубіжна та вітчизняна наукова література, численні історичні документи, різноманітні національні та міжнародні нормативно-правові акти (декларації, хартії, конституції, закони, угоди), публіцистика тощо переконливо свідчать про те, що проблематика «нації і держави», а в її межах теоретико-методологічні переваги та недоліки етатистської моделі, є досить актуальною і дослідницько-полемічною.

Розглядаючи запропоновану тематику, необхідно зазначити, що проблемами концептуалізації та поняттєво-термінологічної фіксації природи і статусу національної спільноти, аналітичні оцінки характеру реальних і бажаних взаємозв'язків націй і держав мають давню історію. Великої суспільної ваги вони набули ще на початку епохи Нового часу, особливу теоретичну і практичну гостроту й фундаментальне значення отримали вже в середині XIX століття, зберігають її і зараз.

Значною мірою популярність етатистського розуміння нації як у середовищі наукових співтовариств, так і серед великої кількості представників різних еліт, партійних лідерів та ідеологів забезпечило те, що у другій половині XX сторіччя у суспільствознавстві та системі міжнародних відносин утвердився як загальноприйнятий базовий критерій та модель «соціально-історичної повноцінності» («життєздатності» – Ф.Енгельс) національних спільнот дуже ідеалізований феномен: «одна нація – одна держава». З точки зору політичної теорії, конституційного та міжнародного права такий «стандарт політичної організації нації» (Е.Сміт) був концептуально окреслений як суверенна національна держава (нині часто в літературі іменується «нацією-державою»). Вона була сприйнята та інтерпретована як: сучасна форма політичної інституціоналізації спільнот у системі міжнародних відносин; досконала демократична модель побудови взаємин між

сукупністю громадян («народом»/«нацією») та державою, у межах якої остання нібито стає системою політико-правових інститутів для вираження їх «єдиної волі», зняряддям для вираження та захисту їхніх «колективних прав» та інструментом для реалізації їхніх спільних інтересів.

Якщо розглядати проблему розвитку етатистської моделі нації в науково-історичному аспекті, включно зі створенням відповідних лексичних стандартів, концептуальних смислів-значень базових понять та ідей (які безпосередньо сприяли ототожненню таких понять, як «нація», «народ», «національна держава», «сучасна держава»), то це – три-чотири-віковий процес. Причому, як зазначають багато дослідників, етатистська концепція нації, яку в літературі нерідко називають також «політичною теорією нації», стала першою в ряду теоретичних моделей, що запропонували висвітлення природи національних спільнот та процесів появи національних держав. А з числа дефініцій, що концептуально репрезентували нації як основну частку населення країни, об'єднане під владою законів та інститутів держави на підконтрольній їй території, добре відомі ті, що з'явилися в англійській і французькій науково-довідковій літературі ще в XVII столітті [Див., напр., 1, с.200, 203-208].

З іншого боку, треба визнати, що у другій половині XIX – на початку XX ст. етатистський підхід був частково витіснений із загальноєвропейського націоналістичного і політико-ідеологічного дискурсу ідеями психологічної, культурологічної, а також історико-економічної концепцій. А їхні прихильники, виходячи з аналізу процесів націогенезу та характеру національних рухів того періоду (перш за все, у країнах Південної, Центральної та Східної Європи), поставили під сумнів головні аксіоми етатистів, які наголошували, що держава є однією з базових або навіть системоутворюючих ознак національної спільності та спільноти, що «нація конституюється на основі вже існуючої держави» або ж має (як особлива етнокультурна спільнота) домагатися статусу політичного суверенітету, фактично перетворення на «незалежне державне утворення».

Ренесансом етатизму у світовій етнополітичній думці можна назвати другу половину XX ст., коли «політична теорія нації» (у вигляді концептів «політична нація», «громадянська нація», «нація-держава») стала набувати все більше прихильників. З числа ідейних чинників, як на це вказує український дослідник О. В. Картунов, можна відзначити те, що в період «50-х – першій половині 60-х років у західній етнополітології намітилась тенденція недооцінки або ігнорування етнічних факторів. Це відразу ж відбилось у підходах, визначеннях і тлумаченнях феномену «нація». Підтвердженням цього може служити визначення нації, зроблене авторами колективної монографії «Націобудівництво» – прихильниками політичної теорії нації. «Нація, – стверджували вони, – це будь-яка велика група насе-

лення або група осіб, яка може бути названа: 1) незалежною, у розумінні, що нею не правлять зовні; 2) згуртованою соціальними комунікаціями; 3) політично організованою, у розумінні, що вона забезпечує конституційність для уряду, який здійснює ефективне керівництво нею; 4) автономною у тому, що стосується уряду; 5) внутрішньо легітимною» [2, с.133].

У той же час не треба забувати, що в західній етнополітології тенденція зближення концептів «нація» і «держава» і, як один із наслідків цього, введення в науковий обіг поняття «нація-держава» відбувалося, за оцінками українського дослідника О.М.Майбороди, поступово і суперечливо. Так, він ґрунтовно доводить, що в 60-х і 70-х роках ХХ століття багато впливових етнополітологів, зокрема представників етніцистського підходу, активно наполягали на необхідності концептуального розмежування понять «нація» та «держава». Наприклад, Х.Сеттон-Вотсон пропонував інтерпретувати «націю» як спільноту людей, поєднаних спільністю культури і почуттям солідарності, а «державу» розуміти як юридичну та політичну організацію, що володіє загальним і абсолютним характером влади по відношенню до громадян. Окрім того, одні дослідники, як, наприклад, К. Енлоу, стверджували, що «нації-держави» – це фактично тільки держави. Інші, як П. Ван ден Берг, підкреслювали, що держава – це не єдиний суб'єкт політичних відносин і, окрім неї, «дійовою особою в етнополітиці виступає нація», інтерпретована як «політично усвідомлена спільнота (ethny), яка заявляє про право на державність». Більш політизоване, близьке до етатистської інтерпретації, трактування нації запропонував, зокрема, Дж.Котце, який фактично звів поняття нації до «політичної сутності», і в його тлумаченні нація стала визначатися як «група людей, які вважають себе політичною спільнотою та бажають самовизначення» [3, с.36-38].

Але, у кінцевому рахунку, активне поширення ідей етатистського способу тлумачення сутності національної спільноти в «західній політології» у другій половині ХХ століття, робить висновок О.М.Майбороди, все ж таки сприяло «синтезу понять» «нація» і «держава», на основі якого «народилося ще одне» – «нація-держава», а цей термін «знайшов визнання серед суспільствознавців у світі» [3, с.37; 4, с.567]. Пропонуючи ж власне визначення поняття «нація-держава», український науковець стверджує, що це ніщо інше, як «основний суб'єкт міжнаціональних і зовнішньополітичних відносин. Завершальна стадія розвитку етнічної спільності, вища мета, якої вона прагне у процесі своєї політизації». Тоді як сам термін «нація-держава», підкреслює він, по-перше, «застосовується щодо націй, які домоглися державного оформлення незалежно від того, чи нація утворила державу шляхом «політизації етнічності», чи держава утворила націю шляхом «етнізації політики»». По-друге, це поняття «має певну аналогію

із терміном «державна нація», котрим користувалося радянське суспільствознавство» [4, с.567].

Сутність етатистського тлумачення нації (концепту «нація-держава»), «корені якого сягають часів Французької революції», підкреслює Г.В.Касьянов, полягає в тому, що воно «базується на досить простому принципі: ототожнення нації з державою, тобто з територіально-політичною одиницею» та зводяться до постулату, що «нація існує лише в державі і як держава». Як класичний приклад етатистського концептуального бачення нації, український учений наводить дефініцію відомого англійського соціолога Є.Гідденса, яка стверджує, що нація «існує лише тоді, коли... держава охоплює уніфікованим адміністративним впливом усю територію, яку вона вважає об'єктом свого суверенітету». Таке визначення, констатує український дослідник, ґрунтується на спільному для етатистів ототожненні понять «держава» і «нація», застосуванні за аналогією сенсів-значень термінів «національна держава» та «нація-держава» (формально похідних від поширеного словосполучення «nation-state») та передбачає розуміння останньої як «спільності інституційних форм правління, що утримують монополію на управління територією з визначеними кордонами», а її владу як таку, що «санкціонована законом і безпосереднім контролем над засобами внутрішнього та зовнішнього насильства» [5, с.66-67].

Треба також зазначити, що гідденсівську пан-етатистську модель додатково характеризує ще й те, що в ній пропонується встановити певний знак рівності між «сучасним типом суспільства» та «національною державою» (що «утворилася як частина новітньої національно-державної системи»), сутністю якої вважається те, що в неї «уряд користується суверенною владою в межах певної території, а населення вважає себе частиною єдиної нації» [6, с.339, 677, 665]. Більше того, в гідденсівській теоретичній позиції проглядається не тільки концептуальне ототожнення сучасного суспільства, нації й національної держави, але до числа основних ознак останньої, окрім суверенітету та громадянства, зараховується й ментальний фактор – націоналізм. Так, згідно з Є. Гідденсом, «національні держави асоціюються з розвитком націоналізму, котрий можна визначити як комплекс символів та переконань, що дає почуття належності до єдиної політичної спільноти». А націоналізм (який, як стверджує соціолог, «з'явився тільки з розвитком сучасної держави»), «є найголовнішим виявом почуття ідентичності з чітко окресленою суверенною спільнотою» [6, с.399-400].

Безумовно, гідденсівське етатистське бачення націоналізму як ментально-політично конституюючого націю-державу фактору – не авторська специфіка. Подібна його оцінка як «основного способу» формування нового типу ідентичності в «європейській світській національній державі»,

як своєрідного «методу правильного формування волі» (Є.Кудурі) або інструменту створення «почуття єдності» людей «з певною суверенною національною спільнотою», включаючи «перетворення легітимачії нації у вищу легітимність», широко відтворюється в сучасній англійській суспільствознавчій літературі [7, с.85; 8, с.590]. «Націоналізм, – робить, наприклад, висновок Е.Хобсбаум, – це політична програма і за історичними мірками явище досить недавнє. З його точки зору, групи, що визначаються як «нації», мають право і, отже, зобов'язані формувати територіальні держави того стандартного зразка, який утвердився з часів Французької революції...На практиці націоналістична програма зазвичай полягає у здійсненні самостійного контролю над територією максимально великої протяжності з чітко встановленими кордонами, зайнятою однорідним населенням, яке і являє собою значущу єдність громадян» [9, с.334]. Або, наприклад, в одному з масштабних довідкових видань з філософії констатується, що націоналізм – це доктрина, яка «стверджує, що національна ідентичність повинна отримати політичне визнання, що нації мають права (на автономію, самовизначення, і/або суверенітет), і що члени нації повинні об'єднуватися для захисту своїх прав» [10, с.603].

Найбільш ґрунтовно розглядає історичне коріння, природу та політичне призначення, головним чином, етатистські програмні положення та ідеали націоналізму як ідеології («системи вірувань») «сучасної епохи національних держав», що абсолютизує «політичний аспект суверенітету», та, особливо, новітню «форму масової політизованої культури, як і різновид релігії», «світський політичний замітник традиційних релігійних переконань та вірувань у потойбічне життя» на «віру у майбутнє колективне безсмертя завдяки прийдешнім поколінням нації», – Е.Сміт. Так, за його визначенням, «націоналізм» – це «ідеологічний рух задля досягнення та збереження самоврядування та незалежності від імені групи, окремі члени якої вважають, що вона утворює дійсну або можливу «націю». «Основними принципами» та постулатами такої ідеології англійський дослідник вважає визнання та проголошення того, що: «нація – це джерело всієї політичної влади, і лояльність до неї перевершує всі інші види лояльностей»; «якщо люди бажають бути вільними», то «вони повинні ідентифікувати себе з нацією та усвідомлювати свою належність до неї»; «нації по-справжньому можуть стати вільними та проявити себе найбільш повно лише у власних суверенних державах» [11, с.343, 342; 12, с.30, 39, 48].

Але націоналізм, за висновками Е.Сміта, це не суто етатистська ідеологема або політичний проєкт. Історично «частий і могутній потяг до відповідності між державою (автором мається на увазі «територіальна держава». – В.В.) й нацією», підкреслює він, «в жодному разі не неминучий складник націоналізму». «А це означає, – робить дослідник свій

загальнотеоретичний висновок, – що націоналізм у всіх його видозмінах потрібно відокремити від національної держави, а національну ідентичність – від державного суверенітету. Мета націоналізму – зробити громадянську або етнічну націю ґрунтом і критерієм держави, підкорити державу волі нації і змусити її виражати цю волю». Фактично, «націоналізм із цього погляду, додає до класичних демократичних формулювань ідеал історичної спільноти громадян, які поділяють одну й ту саму громадську ідеологічну культуру або, в етнічній версії, одну й ту саму спадкову культуру й усонародну спадщину» [13, с.158]. Таким чином, на думку англійського вченого, загальний напрям національного розвитку (відповідно націоналістичного мислення та наукового аналізу): «від культури до політики, від культурно-історичної спільноти до національної держави громадян». А національна держава, «на створення якої націлюється націоналізм», являє собою «культурно означене і вкрите культурним гримом політичне утворення» («нормальний спосіб самореалізації націй в модерному світі» або сучасна «форма культурно-політичного утворення») яке «здобуває свій сенс існування, як і свій характер, із історичної культури домінантного етносу або – рідше – з історичних культур більше ніж одного етносу» [13, с.158, 159, 160]. З іншого боку, національна держава – яка «не більше ніж знаряддя виконання волі нації», «кандидат на роль захисника» нації – «своєю чергою черпає свою могутність і засоби до існування з домінантного етносу, навколо якого вона сформувалася і якому допомогла злитися в одне ціле й кристалізуватися. Вона досягає цього, виражаючи і здійснюючи «волю» народу, якому вона допомагає надати форми монолітної нації з єдиною громадською культурою та системою освіти. Навіть там, де культура має визнані видозміни, як у випадку з різними офіційними мовами Швейцарії, національна ідентичність, котра витікає із взаємовпливу домінантних етносів і територіальних держав, виражається в єдиній громадській культурі та в домінантному наборі етнічних міфів й історичних спогадів...». Останнє, у тому числі, забезпечує з боку національної держави функції «фізичного і психологічного захисту про який націоналісти ти ніколи не втомлюються повторювати», а також стимулює «загальне визнання, що система національних держав винагороджує тих, хто погоджується з її принципами» [13, с.158, 159, 160]

Отже, на нашу думку, якщо узагальнено оцінювати етатистську теоретичну модель нації, то необхідно підкреслити, що у порівнянні з іншими концепціями (парадигмами) націй, націогенезу, національного будівництва і держави, у представників першої («політичної теорії нації») дефініція національної спільноти (за винятком етнократичних і расистсько-фашистських моделей) є досить стандартизованою. В одному варіанті, якщо нація, її субстанціональні властивості, повністю або частково ототожнюються з

атрибутивними властивостями демократичного типу державної влади, її легітимними політико-правовими чинниками утворення та функціонування (своєрідними «силовими полями» демократії) в територіально відмежованому «соціальному просторі», а також визнається фундаментальна консолідуюча роль національно-державної ідентичності громадян і націоналізму як «загальної політичної/громадянської релігії» для життєдіяльності окремого суспільства, то дослідники (частина з яких додає до ознак ще й культурно-мовну однорідність, особливість і солідарність) схильні до того, щоб оперувати концептом «нація-держава». Так, на думку авторів американського підручника з порівняльної політології, хоча «у більшості сучасних держав, як і в державах минулого, кореляція між нацією і державою далеко не настільки виразна», однак ті випадки, «коли національна ідентифікація і сфера дії легальної (державної) влади збігаються», вони «називають націями-державами». Крім того, констатують вони, у ХХ столітті «нації-держави почали розглядатися як природна і, можливо, ідеальна форма організації держав» [7, с.85-86]. Або, відповідно до висновків Е.Сміта: «Ми можемо називати державу «нацією-державою» тільки лише та коли окрема етнічна та культурна популяція проживає в кордонах держави, а кордони цієї держави збігаються з кордонами цієї етнічної й культурної популяції». За такими критеріями, вважає дослідник, «менше 10 відсотків існуючих держав» є «націями-державами» [14, с.85-86].

У багатьох інших варіаціях нація етатистськи почасти концептуально визначається в ідейних стандартах ідеологеми «суверенітету народу» (безумовно, зі своєрідним її наповненням тими чи іншими індивідуально-авторськими або дисциплінарними смислами-значеннями, особливо у трактуванні характеру й ролі ментальних факторів). А в деяких випадках, з урахуванням специфіки політичної історії окремих народів, вона інтерпретується на основі близького їй за змістом, але політично більш широкого концепту – «суб'єкт суверенної територіальної влади». (У такому разі додатково пропонується виділення ще й «станових націй» як першого типу державно-політичних національних утворень). Так, наприклад, за визначенням представника «історичної політології» О.Данна, «нація являє собою соціальну основу державності, виступає як носій політичного суверенітету. Однак таке положення не являється загальним правилом. У світі були і є нації, що не мають власної держави, і держави, що включають в себе кілька націй. Тому визначення нації повинне виходити з наступного: Нації, – це співтовариства, які поєднують загальні історичні корені і загальні політичні інтереси. Вони сприймають себе як солідарну спільноту, тому що вона ґрунтується на правовій рівності своїх членів. Нації завжди прив'язані до конкретної території (patria). Важливою їх особливістю є те, що на своїй території вони самі несуть відповідальність за регулювання

взаємин, тобто встановлюють своє політичне самоврядування (суверенітет), інакше кажучи, утворюють власну державу. Єдність націй заснована на консенсусі щодо політичного устрою і культури» [15, с.8].

І нарешті, нація дуже типово, суто політологічно або політико-психологічно визначається прихильниками парадигми етатизму як «сукупність громадян», які – маючи або не маючи спільних для них групових етнокультурних ознак, що відрізняють їх від інших подібних утворень – уже «колективно володіють державою» або «бажають здійснити самовизначення», «прагнуть створити або зберегти свою власну державу»; як «солідарна спільність», яка «ґрунтується на конституційній рівності своїх членів»; як «народ, що проголошує своє суверенне політичне самоврядування» та «створює демократичні інститути власної незалежної держави»; як «політично мобілізований народ», «народ, що має спільну політичну волю» або «політичну свідомість» та «домагається права на державність», «вимагає політичного самовизначення» тощо. Загалом, суть більшості етатистських дефініцій підпадає під окреслену П.Альтером лаконічну формулу «політичної нації»: «Чия держава, того й нація» [8, с.590].

Таким чином, прихильники етатистського підходу в націоналізмі часто виходять із того аксіоматичного засновку, що держава як політична реальність чи мета перетворює різномірну в етнокультурному і мовному відношенні масу населення певної території (або ж велику етнокультурну групу) на територіально-політичну спільноту. Вона реально чи потенційно (у результаті свого проголошення та поступового розвитку) інституціоналізує умовне, формально-конституційне співтовариство громадян у націю-державу. Бо, відповідно до логіки змісту етатистських ідей, політичне співтовариство в умовах демократичної форми правління «стає державою», тобто повноправним колективним суб'єктом влади. Воно являє собою «джерело всієї повноти влади», «володаря» як легітимних повноважень (включно із правом на відкрите та «суверенне насильство»), так і самих політико-правових інститутів (законодавчих і виконавчих органів державної влади, податкового та управлінського апарату, армії, правоохоронних структур, судів тощо). У кінцевому підсумку, так чи інакше, але логічно випливає, що в межах такого розуміння ролі держави у процесі утворення та існування націй, на націю переноситься цілий ряд ознак держави, а властивості і функції інститутів державної влади перетворюються в етатистській теоретичній моделі на атрибутивні якості та риси національної спільноти.

Між тим, оцінюючи вищесказане, необхідно підкреслити, що «етатистська» модель націогенезу і нації, як правило, представляє собою, за висловом Е. Сміта, «дефініціальну редукцію». Оскільки така концепція (як у «Гідденса та деяких інших авторів»), роблячи «в теорії і на практиці акцент

на «державній складовій» та обґрунтовуючи, що «нація включена в поняття національної держави», тим самим доводить, що «нація не має ніякого незалежного концептуального статусу поза своїм зв'язком із державою. Тут не залишається ніякої можливості незалежної теорії нації і націоналізму» [11, с.146]. Хоча, з іншого боку, прагнення сформулювати визначення нації через поняття «держави» натикається на додаткові теоретико-методологічні проблеми та протиріччя. Бо сучасні політичні дослідники, погоджуючись зі ще гегелівською думкою, визнають: «Спроба дати точну і вичерпну дефініцію державі заздалегідь приречена на провал. Десятки й сотні таких спроб у кращому випадку розкривали яку-небудь сторону держави, її структури або функцій, описували її публічно-владні функції або вплив функціональних властивостей на людей...» [Цит. за: 16, с.61-62].

Суттєвим негативом аксіоматики етатистської моделі нації, що базується на «понятійній редукції», треба визнати й те, що її явні або ж неявні методологічні приписи стають причиною виключення зі спектру наукового розгляду та розуміння того принципового практичного «стану справ», що нації і держави – це соціально-історично різні явища. Нації являють собою більшою мірою продукт етнокультурного розвитку. Вони історичні спільності людей («тип спільнот»), які з'являються на політичній арені лише в період Нового Часу, у процесі формування: індустріального суспільства та відповідних йому способів та інститутів комунікації індивідів і груп населення, особливо загальноосвітньої системи, повсюдного поширення грамотності на основі єдиних літературно-мовних стандартів, активного розвитку та значного посилення впливу засобів масової інформації, впровадження демократичних форм самоврядування тощо. Держави ж у межах багатотисячолітньої політичної історії людства з'явилися задовго до виникнення націй (за різними оцінками, від 8 до 5 тис. років тому), а їх історичні різновиди (перш за все, форми правління та державного устрою) вельми відмінні не лише від різноманіття націй, але й один від одного. При цьому одні нації не мають власної державності, інші ж існували та існують у межах декількох держав. У цілому, держава і нація в більшості випадків не збігаються ні за соціально-політичними, ні за структурно-функціональними та територіальними, ні за хронологічними межами та атрибутивними властивостями й ознаками. І з того, що історичні межі двох епох – народження багатьох націй, націоналізмів та сучасних демократичних або «національних держав» – хронологічно близькі одна до одної, історично накладаються одна на одну, а в об'єктивній діалектиці та ідеологічному забезпеченні суспільного розвитку сучасної світосистеми вони взаємозумовлені, безпосередньо не впливає, що одна з них є першопричиною, універсальною формою або необхідним (єдино можливим) способом буття іншої.

Виходячи ж із зазначеного, цілком закономірно має впливати, що не тільки реальні феномени, але й самі поняття «держава» і «нація» не можуть бути тотожні одне одному або формально об'єднані. Окрім того, стосовно етатистського тлумачення політичної нації цілком правомірні критичні аргументи про те, що взаємозв'язок нації та держави не є закономірним. Оскільки, нація, як соціальне, етнокультурне явище та спільність людей, принципово відрізняється від будь-якого політичного «союзу» чи республіканського об'єднання громадян, в тому числі, сучасної моноетнічної демократичної держави, яка реалізувала принцип народного (національного) суверенітету. На адресу «етатизму» справедлива і критика прихильників «етніцизму», які підкреслюють, що нація – це стійка спільність людей, пов'язаних перш за все, культурними вузами, а держава – це сукупність політичних інститутів, які здійснюють спеціалізовані та безпосередньо не пов'язані з культурою, як націоутворюючою системою, функції в суспільстві. З іншого боку, як підкреслюють і самі прихильники модерністської парадигми, зокрема, Е.Геллнер: «нації, як і держави, є скоріше випадковістю, ніж універсальною необхідністю». При чому, «держава», звісно, виникла без допомоги нації. Деякі нації, виникли без підтримки власної держави». В наслідок таких обставин «проблематичнішим є питання, чи містить нормативна ідея нації (в її сучасному розумінні) положення про необхідність апріорного існування держави» [17, с.35-36].

Література:

1. Вилков В.Ю. Западная нациология XX столетия: концептуальные портреты. – К.: Видавец Карпенко В.М., 2008. – 424 с.
2. Картунов О.В. Вступ до етнополітології: Науково-навчальний посібник. – К., 1999. – 300 с.
3. Майборода А.Н. Теория этнополитики в западных обществоведении: структура и принципы исследования. – К.: Наукова думка, 1993. – 228 с.
4. Майборода О. Нація-держава / Мала енциклопедія етндержавознавства. – К.: Довіра: Генеза, 1996. – 942 с.
5. Касьянов Г.В. Теорії нації та націоналізму: Монографія. – К.: Либідь, 1999. – 352 с.
6. Гіденс Е. Соціологія. – К.: Основи, 1999. – 726 с.
7. Ачкасов В.А. Этнополитология: Учебник. – СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2005. – 337 с.
8. Альтер П. Нація: проблема визначення / Націоналізм. Антологія. – К.: Вид-во «Смолоскип», 2000. – С. 580-592.

9. Хобсбаум Э. Принцип этнической принадлежности и национализм в современной Европе / Нации и национализм. – М.: Праксис, 2002. – с. 332-346.
10. The Oxford Companion to Philosophy. Edited by Ted Honderich. Oxford. New York. Oxford university press, 1995. – 1009 p.
11. Смит Э. Д. Национализм и модернизм: Критический обзор современных теорий наций и национализма. – М.: Праксис, 2004. – 464 с.
12. Сміт Е. Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія. – К.: «К.І.С.», 2004. – 170 с.
13. Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху. – К.: Ніка-Центр, 2009. – 320 с.
14. Smith Anthony D. Nations and Nationalism in a global era. – Polity Press in association with Blackwell Publishers Ltd, 1995. – 211 p.
15. Данн О. Нации и национализм в Германии 1770-1990. – СПб, «Наука», 2003. – 467 с.
16. Кольев А.Н. Нация и государство. Теория консервативной реконструкции. – М.: Логос, 2005. – 800 с.
17. Гелнер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм: Пер. з англ. – К.: Таксон, 2003. – 300 с.

Вилков В.Ю. Идейно-теоретические основы этатистской парадигмы нации

Автором предложен анализ системы идеологических, теоретических и методологических постулатов и предписаний этатистской модели нации.

Ключевые слова: этатистская парадигма нации, нация, национальное государство, нация-государство, гражданская нация, идеология, национализм.

Vilkov V.Y. Ideological and theoretical basis of the statist paradigm of nation

The author proposes an analysis of the system of ideological, theoretical and methodological postulates and commitments of the statist pattern of nation

Keywords: statist paradigm of nation, nation, national state, nation-state, civic nation, ideology, nationalism.

УДК 316. 347: 323. 14

ЕТНІЧНА СПІЛЬНОТА ЯК ПОЛІТИЧНИЙ СУБ'ЄКТ У ПОЛІЕТНІЧНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Дмитренко С. П.[©]

Кандидат політичних наук, доцент кафедри політології та державного управління НПУ імені М.П. Драгоманова

Розглянуті основні особливості впливу етнічної спільноти на політику у європейській та вітчизняній науці. Уточнено визначення етнічної спільноти як політичного суб'єкта поліетнічного суспільства з урахуванням її суб'єктивних характеристик.

Ключові слова: *етнічна спільнота, політичний суб'єкт, полі етнічне суспільство.*

У світовій та вітчизняній політичній науці проблематика політичної, соціальної, просто групової суб'єктності індивіда, суспільної групи, нації та етнічних спільнот вивчається доволі активно. Багато зарубіжних і вітчизняних авторів відзначають суттєвий внесок у ці дослідження західної, зокрема європейської політичної науки.

Теоретичну основу досліджень етнічної спільноти як учасника політичних та політико-культурних процесів, дієвого політичного суб'єкта складають наукові розробки зарубіжних учених: У. Альтермата, Р. Брюейкера, Е. Валерстайна, Дж. Ротшильда, Е. Сміта та ін.

Серед наукових розвідок українських учених, які започаткували дослідження у цій площині слід відзначити роботи: О. Антонюка, В. Бебика, І. Варзара, М. Головатого, В. Євтуха, О. Картунова, І. Кураса, О. Майбороди, Ю. Римаренка, С. Римаренка та ін.

Тож ґрунтовна теоретична основа у вивченні політичної суб'єктності етнічних спільнот вже створена, однак термінологічна неточність у цій площині зберігається і до сьогодні. Тож спираючись на дослідження вітчизняних учених, пропонуємо уточнити розуміння етнічної спільноти як політичного суб'єкта у полі етнічному суспільстві.

Перш за все: «Спільнота етнічна – культурне утворення, яке склалося історично і усвідомлює себе як окреме єдине ціле. Термін «С. е.» походить від поняття «етнос» і вживається передусім для позначення етнічних одиниць (підрозділів) різного таксономічного рівня, які становлять етнічну структуру людства: основних одиниць етнічної класифікації – етносів, або народів, що характеризуються найбільшою інтенсивністю етнічних властивостей і виступають самостійними одиницями суспільного розвитку...»

[1, с.239]. Не зважаючи на значну увагу до дослідження цього феномену, на думку О. Картунова майже ніхто із зарубіжних теоретиків минулого (за невеликим винятком) не зміг передбачити, що індустріалізація, а потім науково-технічна революція призведуть до етнополітичного ренесансу, а XIX та XX ст. стануть епохами націоналізму та національних держав. Учений вважає, що однією з причин такого стану речей було нехтування більшістю західних мислителів етнонаціональною та етнополітичною сферами буття людини, погляд на етнічну своєрідність як на щось другорядне, принаймні у політичному середовищі.

Така позиція була цілком виправданою, оскільки у Західній Європі XIX-XX ст. етнічний розподіл був мінімально помітним, а от класова стратифікація нагадувала про себе чи не щодня. Сприяли таким припущенням і ідеологія та практика ще французьких революціонерів, які не тільки проголосили, але й, чи не першими, розпочали формування політичної нації на основі громадянства, а не етнічної приналежності. Живило подібні переконання багатьох західних учених і те, що, на їх думку, етноінтеграційні процеси до індустріального періоду є не зворотними, і це теж стало однією з причин недостатньої уваги до політичної суб'єктності етнічних спільнот та важливості вивчення їх ролей у формуванні політичних явищ.

Досить важливу роль у гальмуванні вивчення значущості етнічної спільноти у політичних та політико-культурних впливах відіграла комунікативна теорія, яка підтримувала уявлення про те, що розширення контактів між етнічними спільнотами, зближення їх економічних, культурних, соціальних, інформативних та інших зв'язків призведе до більшого порозуміння між етнічними спільнотами, нівелювання їх етнічних унікальностей, виникнення на цій основі ґрунту для безконфліктного їх (спільнот) співіснування. Сюди ж додалися асиміляційні теорії, які припускали можливість злиття етнічних унікальностей в одну соціально узгоджену масову структуру з новою масовою людиною. «Людина маси – це той, хто не відчуває в собі ніякого особливого дару або відмінності від інших, доброго чи поганого, хто відчуває, що він точно точнісінько як і всі інші і при цьому ніскільки в цьому не засмучується, навпаки радий відчувати себе таким же як і всі» [2, с.120-121].

Вагомою причиною стало перебільшення важливості матеріальних чинників у політичному, соціальному, культурному (впливи матеріальної культури) житті на розвиток етнічної спільноти. Доволі довго вважали, що ці значущості більш важливі ніж суто етнічні почуття, цінності, традиції, міфи та ін. «Більше того, західні вчені довгий час взагалі не визнавали здатність і спроможність самих етнічних груп виступати на політичній арені в ролі виразника і захисника інтересів своїх членів» [3, с.8].

Подібні погляди виникли під впливом могутніх ідеологій, таких як лібералізм і марксизм. Лібералізм спирався на важливе положення про те, що у взаєминах між людиною і політикою впливи будь-яких інших у тому числі етнічних спільнот є побіжним та другорядним. З цієї точки зору, спроби етнічної спільноти накладати певні традиційні, культурні, поведінкові зобов'язання на своїх членів є як мінімум недоречними, а іноді і шкідливими. «Марксизм, у свою чергу, завжди надавав і надає перевагу аналізу суспільства з позицій класових інтересів і класової солідарності, а тому вважав і вважає зростання етнічної лояльності й політизації етнічності реакційним явищем» [4, с.8]. Після Другої світової війни етнічні спільноти в Європі не нагадували про своє існування в політиці аж занадто конфліктними виступами, а спрямування розвитку європейської спільноти до тісної інтеграції вельми популярне і, зрештою, реалізоване в Європі (європейський союз, колективна безпека та ін.), робило етнічну спільноту однією з багатьох політичних сутностей у європейському просторі.

У цьому зв'язку уточнимо термінологічні підходи до основних понять, які будемо розглядати далі. «Суб'єкт (від лат. *subjectus* – той що лежить знизу, знаходиться в основі, від *sub* – під і *jasio* – кидаю, беру за основу) – носій предметно практичної діяльності і пізнання (індивід чи соціальна група), джерело активності, спрямоване на об'єкт» [5, с.154].

Ознаки етнічної спільноти, які відрізняють її від інших груп людей чи інших етнічних спільнот (самоусвідомлення себе унікальною етнокультурною спільністю, міцні внутрішні зв'язки всередині групи, спільні культурно-поведінкові зразки, усвідомлення спільних інтересів, розуміння суспільного статусу та ін.), мають близькі характеристики з ознаками загальнотеоретичного поняття суб'єкта і, зокрема, політичного суб'єкта. Етнічні спільноти можуть і під проводом відповідних елітарних груп, доволі часто виступають ініціаторами істотних змін у політичних відносинах через політико-культурні впливи та претензії на творення політики. Під творенням політики тут розуміємо постійну і, до певної міри, самостійну (за Е. Смітом, Дж. Ротшильдом та ін.) участь етнічних спільнот у політичному житті відповідно до власних і суспільних інтересів, а також вплив на поведінку та стан інших суб'єктів.

Цю свою особливість кожна етнічна спільнота має «відкрити» в собі, і вже потім дієво проявляти в політичному житті. Для того вона повинна пройти певні фази власного конституювання як історичного феномена та політичного і політико-культурного суб'єкта. На думку І. Варзара тут слід пам'ятати що: 1) кожна етнічна спільнота в своєму зростанні та оформленні як суб'єкт політичної історії має пройти чотири стадії соціоцивілізаційної зрілості – роду, племені, народності, нації, творячи на кожній з них свій тип суспільства і політики; 2) більшість суспільств є полі етнічними; 3)

етнічні спільноти створюють адекватні їм суспільства в яких свідомими і політично активними силами створюються держави.

Учений наголошує, що в кожній державно організованій країні сама суспільна практика визначає основних історичних суб'єктів, які формують і практично реалізують політику, дають нові імпульси розвитку суспільства і керують процесом реалізації етнічних та інших інтересів у суспільній практиці. Серед цих суб'єктів останнім часом активізувалися етнічні спільноти, як стійкі, самосвідомі етноісторичні та етнокультурні утворення, які починають просувати у політичне та політико-культурне середовище свої свідомо окреслені інтереси. Цей процес відбувається на фоні розуміння того, що поліетнічних суспільств з однаково розвиненими, у соціоцивілізаційному та політико-культурному сенсі, етнічними спільнотами вкрай мало, а тому, ці, для багатьох нові політичні суб'єкти такі складні для розуміння та пояснення.

Тут важливо визначити, за термінологією Ю. Римаренка та І. Кураса, суб'єкта-ініціатора, суб'єкта – творця конкретної політичної чи етнополітичної ситуації, спільноту, яка свідомо творить таку ситуацію через впливи на політичну культуру. Головою відмінністю такого суб'єкта, на думку вчених, має бути свідоме переслідування заздалегідь окресленої мети та її досягнення, тобто здатність справляти реальний вплив на упорядкування національної політики згідно з власним уявленням про її належну спрямованість. Якщо визначати за суб'єкт політики велику поліетнічну спільноту – етнополітичну чи політичну націю, «...то в цьому випадку ми, по-перше, ризикуємо необгрунтовано поширити характеристики однієї частини на ціле (не так вже й багато історичних прикладів, коли нація консолідується настільки, що можна констатувати справжню єдність самосвідомості та її складових), а по-друге, залишаємо поза увагою боротьбу різних політичних сил всередині самої нації, так само, як і всередині її «провідного», «передового» класу» [6 с.242]. Тому, як нам видається, більш сконсолідованою та згурпованою, у політичному та політико-культурному сенсі, може бути конкретна етнічна спільнота, для якої етнічна складова може стати спільно-прийнятним фундаментом для такої консолідації.

У цьому зв'язку важливо розрізнити поняття «суб'єкт політики» і «політичний суб'єкт». Суб'єкти політики це найчастіше особи, чи організації, які або володіють державною владою, або змагаються між собою за здобуття цієї влади, або борються за неї. До політичних суб'єктів відносять індивідів, суспільні групи чи організації, для яких політична діяльність чи діяльність у сфері політики не є основною, головною формою діяльності, але при цьому, вони об'єктивно беруть участь у політиці, впливають на неї та на прийняття політичних рішень. За певних кризових умов вони можуть виконувати функції та ролі суб'єктів політики, активно впливати на неї,

якщо не формувати, то визначати її зміст. Такими політичними суб'єктами найчастіше і виступають етнічні спільноти.

Щодо поведінки політичного суб'єкта, то під нею розуміють послідовність певних кроків суб'єкта у відповідь на виклики, які можуть створювати політичні процеси чи конкретна політична ситуація, як наслідок дії інших суб'єктів чи його самого у взаємодії з тими ж суб'єктами. Залежно від рівня соціоцивілізаційної зрілості суб'єкта (етнічної спільноти), її традицій, особливостей культури, така поведінка може бути наступальною чи захисною, активною чи пасивною, нейтральною чи конформістською, раціональною чи ірраціональною. Залежно від внутрішніх етнокультурних, організаційних та ін. особливостей етнічної спільноти як політичного суб'єкта, формується її мета у політичній культурі, а відтак і політиці, та обирається відповідний тип політичної поведінки.

Вітчизняна політична наука виділяє два рольові аспекти діяльності етнічної спільноти як політичного суб'єкта. Перший – внутрішній аспект – дії, які виконує етнічна спільнота, аби задовольнити потреби власного культурного розвитку відповідно до своїх культурних і політико-культурних ідеалів, цілей і цінностей. Другий зовнішній – дії які виконуються політичними суб'єктами щоб задовольнити потреби власного розвитку у загальному суспільному та політичному розвитку відповідно до їх (принаймні теоретично спільних з іншими етнічними спільнотами) ідеалів, цілей і цінностей.

Чільне місце у формуванні етнічної спільноти як політичного суб'єкта відіграє феномен суб'єктивного. «Суб'єктивне – те, що притаманне суб'єкту або похідне від його діяльності. При цьому суб'єктивне розуміють як таке, що існує у 2-х видах: як знання і як переживання суб'єктом самого себе на відміну від оточуючих істот і предметів» [7, с.156].

Суб'єктивне відображає активний, діяльнісний початок суб'єкта. Його вторинність та певна залежність щодо об'єктивного не означає пасивності у політичному, та політико-культурному просторах. Це дієвий початок суб'єкта, той фактор, який спонукає суб'єкт до політичної, соціальної, чи іншої дії. Суб'єктивне являє собою певну логіку діяльності, її культурне, поведінкове та інше підґрунтя.

Суб'єктивний фактор здатен як пришвидшувати, так і призупиняти хід історичного розвитку, надавати відповідного спрямування та наповнювати конкретним змістом політичні та політико-культурні явища. У сучасному світі роль суб'єктивного фактора постійно зростає, розмаїття культур, складність та неоднозначна спрямованість політичних явищ у сучасних суспільствах вказує на їх суб'єктивну основу. «Важлива закономірність, яка виявляється в ході корінних змін всіх сторін життя нашого суспільства, в тому числі в процесі рішення гострих проблем національного розвитку

і міжнаціональних відносин, укріплення демократії, заключається в розширенні і поглибленні сфери дії суб'єктивного фактора, який проявляється у сучасних умовах у вищій мірі неоднозначно і суперечливо. Але головна особливість вказаної закономірності тим не менше, як нам уявляється, проявляється у формі активного підвищення ролі свідомого, творчого, об'єднавчого початку, спрямованого на виявлення прогресивних шляхів перетворення суспільства, активної участі всіх народів у пошуку найбільш оптимальних шляхів, які забезпечували б їх вільний і рівноправний розвиток, укріплювали взаєморозуміння і співробітництво» [8, с.190].

На важливість суб'єктивного фактора у формуванні політичних, а на нашу думку і культурно-політичних явищ і процесів указують багато авторів. Український дослідник В. Скуратівський звертає увагу на те, що багато вчених, ще за радянського часу та й у період радянської перебудови, а особливо на початку процесів утворення незалежних держав, активно досліджували явище розвитку суб'єктивності. «Так, Е. Железнов, на наш погляд, правильно відзначив, що «діалектична природа процесу зростання суб'єктивного фактора з необхідністю включає в себе таку перерваність, в результаті якої він у певний історичний час здобуває роль ведучої, вирішальної сили у розвитку суспільства. Інші автори, вказуючи на прогресуючу роль суб'єктивності, підкреслюють, що об'єктивність суспільно-історичної практики має суб'єктивно-об'єктивний характер, відмічають процес розширення онтології свідомих явищ» [8, с. 190].

В. Скуратівський наголошує, що суб'єктивний фактор, суб'єктивність як явище і процес та свідомо діяльність людей – поняття не тотожні. Суб'єктивний фактор не обов'язково співпадає з свідомою діяльністю людей, як, наприклад етнічна приналежність, він може виступати і як стихійне явище, особливо в період війн, революцій, різких соціальних збуджень, інших суспільно-політичних катаклізмів. Як явище суб'єктивність формується як під впливом об'єктивних умов, так і шляхом виховання, конституювання відповідного суб'єкта політичної культури.

Подібні процеси повинні проходити і проходять на фоні дії запропонованого ще Г. Алмондом та С. Вербою синдрому демократичної участі, під яким учені розуміли ряд показників. Перш за все, це мають бути високі показники суб'єктивної впевненості в ефективності своєї участі; по-друге, можуть бути присутні високі показники почуття громадянської відповідальності, під яким розуміють важливість активної громадянської участі кожної людини для підтримки життєздатності всього суспільства; по-третє, мають бути високі показники довіри громадян один до одного та до органів управління місцевого та державного рівнів; по-четверте, мають бути присутні високі показники членства громадян у громадських організаціях, політичних рухах, інших недержавних структурах, які сприяли б

просуванню суспільних інтересів у політичному середовищі та взаємодіяли з відповідними елементами політичної культури.

Тож у підсумку, спираючись на дослідження вітчизняних та зарубіжних науковців маємо зазначити, що суб'єктивне характеризується як те, що притаманне суб'єкту або похідне від його діяльності. Суб'єктивне існує і як знання, і як переживання суб'єктом самого себе. Це активний дієвий початок суб'єкта, який здатен як пришвидшувати, так і гальмувати певні процеси, надавати відповідного спрямування діяльності етнічної спільноти та наповнювати політичні та культурні явища конкретним змістом.

Етнічна спільнота як первинний політичний суб'єкт в етнокультурному аспекті виступає суб'єктом-творцем політики та політичної культури, а вторинні суб'єкти – політичні партії, етнічні лобі, громадсько-політичні організації та рухи постають суб'єктами-ініціаторами, реалізаторами змін у політичній площині чи політичній культурі.

Особливості суб'єктивних впливів етнічних спільнот на формування політики та політичної культури пропонуємо розглядати у тому, що: етнічні спільноти більшості полі етнічних суспільств перебувають на різних стадіях цивілізаційної зрілості – роду, племені, народності, нації, а тому мають різні суб'єктивні бачення своїх завдань у формуванні політичного простору як явища і, відповідно, своєї здатності щодо участі у сучасних політичних процесах.

Література:

1. Головатий М. Ф. Спільнота етнічна / М. Ф. Головатий // Малий етнополітологічний словник / [О. В. Антонюк, В. І. Волобуєв, М. Ф. Головатий та ін.]. – К.: МАУП, 2005. – 288 с.
2. Оффе К. Этнополитика в восточноевропейском переходном процессе / К. Оффе // Полис. – 1996. – № 2. – С. 27-93.
3. Світова та вітчизняна етнодержавницька думка. (У персоналіях). Академічне видання; [Монографічне дослідження] / Авторський колектив (Ю. Римаренко – керівник. А. Філонов – відповідальний секретар). Ін-т держави і права НАН України – Донецький ін-т внутрішніх справ. Київ – Донецьк. – «Донеччина». – 1997. – 320 с.
4. Світова та вітчизняна етнодержавницька думка. (У персоналіях). Академічне видання; [Монографічне дослідження] / Авторський колектив (Ю. Римаренко – керівник. А. Філонов – відповідальний секретар). Ін-т держави і права НАН України – Донецький ін-т внутрішніх справ. Київ – Донецьк. – «Донеччина». – 1997. – 320 с.
5. Субъект // Философская энциклопедия в 5 томах; / [Гл. ред. Ф. В. Константи-нов]. – М.; «Советская Энциклопедия», 1970. – Т. 5 – М.: «Советская Энциклопедия», 1970. – 740 с.

6. Нікішенко Ю. І. Поняття «етнічна культура» і «традиційна культура» в етнокультурології / Ю. І. Нікішенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.library.ukma.kiev.ua/e-lib/NZ/NZV24_@
7. Субъективное // Философская энциклопедия в 5 томах; / [Гл. ред. Ф. В. Константинов]. – М.: «Советская Энциклопедия», 1970. – Т. 5. – М.: «Советская Энциклопедия». – 740 с.
8. Скуратовский В. А. Культура межнационального общения: проблемы регулирования и саморегулирования / В. А. Скуратовский. – К.: Вища шк., 1991. – 255 с.

Дмитренко С.П. Этническая общность как политический субъект в полиэтничном обществе

Рассмотрены основные особенности влияния этнической общности на политику в европейской и отечественной науке. Уточнено определение этнической общности как политического субъекта полиэтничного общества с учетом ее субъективных характеристик.

Ключевые слова: этническая общность, политический субъект, полиэтничное общество.

Dmytrenko S. P. Ethnic community as a politic subject into poliethnic society

The general peculiarities of ethnic community's influence on the policy at the European and native's science have been analyzed. The determination of ethnic community as a politic subject of polyethnic society taking into account it's subjective references has been specified.

Keywords: ethnic group, political entity, multi-ethnic society.

УДК 316.377:63.858

ФОРМУВАННЯ ЕТНІЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ДОМІНАНТНИХ СПІЛЬНОТ КРИМУ: ПОЛІТИКО- КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Білецька Ю. О. ©

*Аспірантка кафедри філософських і соціальних наук
Севастопольського національного технічного університету*

Проаналізовано вплив діяльності політичних акторів у культурній площині на процес формування етнічної ідентичності домінантних спільнот Криму.

Ключові слова: етнічна ідентичність, етнічні групи, історична пам'ять, політичний ландшафт, мова, релігія, російський світ, турецька загроза, росіяни в Криму, українці в Криму, кримські татари.

Питання етнічної ідентичності спільнот Криму, в той чи іншій мірі вивчали такі західні науковці, як Г.Сассе, С.Грауманн, Д.Девсон, Т.Кузьо. Фактори формування ідентичностей етнічних груп в рамках міграційних процесів в Україні розглядалися І.Прибитковою в соціологічному вимірі. Однак, проблема у зазначеному ракурсі практично не вивчалася. Ті вчені, що приділяли увагу усім трьом етнічним групам розглядали або суспільно-політичну ситуацію в Криму або конфліктний потенціал етнічних та конфесійних відношень. Комплексне дослідження факторів впливу на ідентичність було зроблено К.Коростеліною, але у соціально-психологічному, а не політичному контексті. Однак більшість вчених концентрували свою увагу, чи то на одному з розглянутих нами факторів (релігія, мова, політична пам'ять), чи то на одній з етнічних груп. В.Котигоренко та Ю.Тищенко вивчали проблему у схожому з нашим дослідженням контексті, але тільки стосовно кримських татар.

Теоретичні засади нашого дослідження базуються на ідеях конструктивістського підходу до етнічної теорії. Найбільш яскравими представниками цього підходу є М.Вебер, Е.Смітт, Ф. Барт. Серед російських дослідників важливими є погляди В.Тишкова та в деяких випадках Ю.Бромлея. Макс Вебер визначив етнічні групи, як людські спільноти, що мають суб'єктивну віру в своє спільне походження. Ця віра є ключовою для формування групи, отже врешті, не важливо існує чи ні об'єктивний кровний зв'язок [1, с.389]. Його доповнює Ф.Барт: етнічні групи – це категорія атрибуції та ідентифікації самими акторами, і, таким чином, це є характеристика організації взаємодії між людьми [2, с.11]. Головною заслугою Ф.Барта є

його концепція «етнічних кордонів». Він стверджує, що етнічні кордони визначають етнічні групи [2, с.15]. Процес формування цих кордонів залежить не від культурних особливостей суспільства, а від ситуативних чинників, таких як міграція і завоювання, взаємодія між групами [2, с.21]. Особливо важливо відмітити підхід Е.Смітта, для якого центральним елементом етнічного та національного феномену виступає етносимволізм. Спираючись на ідеї Барта та Армстронга, Е.Сміт зазначає, що символічні компоненти маркують та охороняють кордони *ethnie* [3, с.66]. Особливе значення мають міфи, символи (наприклад, мова, вбрання, герби, ритуали, артефакти), пам'ять про етнічне походження, вибори, батьківщина, та «золоте століття». Міф про походження визначає самотність характеру певних *ethnie*.

Для нашого дослідження важливо брати до уваги ідеї Ю.Бромля та Л.Гумільова. Ідеї Ю.Бромля, який був офіційним теоретиком радянської теорії національного питання, були основою для пояснення етнічної ситуації у Радянському Союзі. Його «етно-соціальний організм» обґрунтовував існування союзних республік, автономних областей та їх титульних націй. Погляди Бромля на «суб'єктивний» компонент етносу (віра в спільне походження) робить його близьким до конструктивістського підходу, що пояснює механізм радянської політики в сфері національного питання. Отже теорія Бромля допоможе зрозуміти особливості конструювання етнічної ситуації в Радянському Союзі і в Криму зокрема. Л.Гумільов, який був опонентом Бромля, віддавав перевагу природнім факторам формування етносу, зокрема ландшафту. У Радянському Союзі була створена, та закріплена «ієрархія націй», однак теорія Гумільова, збудована на настроях у суспільстві, давала підстави для самовизначення інших етнічних груп. Теорія Гумільова дає нам підставу розуміти з одного боку територіальні і політичні претензії пригнічених націй (у нашому випадку це кримські татари), а з іншого боку, обґрунтовує самовизначення росіян, як природно вищого етносу.

Передумовою нинішньої етнічної ситуації в Криму була радянська політика в області національного питання. Головною особливістю етнічної ситуації в Радянському Союзі було те, що вона будувалася на протиріччі: офіційна доктрина мала примордіальну сутність (етнічна приналежність розглядалася як природна (початкова), характеристика людини, вона була інституціоналізована шляхом введення категорії національність, яка визначалася у відповідності з етнічним походженням батьків, фіксувалася в «п'ятій графі» радянського паспорта і не могла бути змінена протягом життя), але радянська національна політика по своїй суті була конструктивістська. Інструментами реалізації цієї політики були переписи, система внутрішнього паспорта, переселення, депортації, русифікація та ін.

Результатом політики було створення так званої «ієрархії націй», а також закладення основи для міжнаціональних відносин і конфліктів, які мають місце у сучасному пострадянському просторі. Як наслідок в Криму було сформовано три різних етнічних ідентичності: росіяни в Криму, українці в Криму, та кримські татари. Необхідно підкреслити, що ці ідентичності мають унікальні риси, які відрізняють етнічних росіян Криму від росіян в Росії, українців Криму від континентальних представників української нації, а кримських татар від інших татар пострадянського простору.

Вивчаючи особливості формування етнічної ідентичності, важливо простежити вплив історичних міфів на процес етнічної ідентифікації. Історичні міфи є основою для утворення держави. Прийшовши до влади, різні політичні сили, в першу чергу, «переписують» історію, створюючи і поширюючи історичні міфи у відповідності зі своїми інтересами. Така переоцінка історії допомагає легітимізувати їх політику і зміцнити перебування при владі. Схожу ситуацію маємо з етнічними групами, котрі за допомогою історичних міфів обґрунтовують своє націобудівництво («national building» – формування нації з усіма її ознаками), яке часто включає територіальні претензії, вимоги політичної участі, а також розвиток культури і національної освіти. Деякі дослідники називають цей феномен історичною пам'яттю. М.М.Кузьмін визначає історичну пам'ять, як частину масиву історичних знань, що присутня в актуальному соціально-політичному дискурсі, та використовується для просування певних інтересів [4, с.417].

На території Криму мають вагу історичні міфи, що були створені імперською, радянською, українською пострадянською, проросійською пострадянською та кримськотатарською історіографіями. Кожна етнічна група посилаючись на одну з історіографій оперує своїми «історичними міфами», пред'являючи свої права на півострів.

Для кримських татар Крим є єдиною батьківщиною, тому що саме на півострові вони сформувалися як окрема нація, і саме на цій землі вони побудували свою першу державу – Кримське ханство. Згідно кримськотатарської (так само як і західної) історіографії, Російська Імперія силою завоювала Крим, зруйнувала традиційну соціальну та економічну структуру, витіснила кримськотатарську культуру російськими традиціями і способом життя. Радянський період вважається найбільш важким і складним часом в історії кримських татар. Західні дослідники (Б.Г.Вільямс, Г.Сассе) приходять до висновку, що ідентифікація кримських татар з Кримом, як етнічною Батьківщиною це продукт ХХ століття [5, с.75]. Парадоксально, але саме Радянська влада сприяла розвиненню кримськотатарської національної ідентичності та створенню міфу про Крим, як про Батьківщину [6,333]. На початку ХХ століття було створено національну автономію, у результаті чого з'явилася етнотериторіальна ідентичність кримських татар

пов'язана з Кримом. Потім Радянська влада скоїла злочин проти всього кримськотатарського народу, депортувавши його з рідної землі. У результаті цього злочину, майже половина кримських татар загинула в дорозі та в перші кілька років найтяжчих умов в Середній Азії. За час заслання, «мрія про Батьківщину» стала центральним елементом кримськотатарської національної ідентичності. Обмеження прав кримських татар в усіх сферах: культурній, освітній, економічній, політичній, та своєрідне «табу» у радянському суспільстві на кримськотатарське питання спровокували появу національного руху кримських татар. «Історичні дебати» періоду перебудови позначили ключові пункти націоналістичної мобілізації. У випадку кримських татар ця рушійна сила переросла у масове повернення до Криму. З падінням Радянського режиму, почався процес репатріації і відновлення прав кримських татар. Так як репатріація була визнана незаконною, кримські татари почали вимагати компенсації від держави, включаючи виділення репатріантам земельних ділянок на Батьківщині. Свої земельні та правові (статус «корінного народу») вимоги вони обґрунтовують тим, що кримські татари історично розвивалися як національна група саме на території Криму, і на відміну від більшості національних меншин України, вони не мають іншої батьківщини за межами Криму.

Українці обґрунтовують свої права на Крим на основі українофільської історіографії, посилаючись на часи Київської Русі і Запорізької Січі. Вони стверджують, що кораблі Київської Русі ходили по Чорному морю і тримали під контролем Крим, задовго до приходу Російської імперії в ці краї. Схожим чином доводиться, що козацькі «чайки» з'явилися в Чорному морі з 1490-х рр., приблизно за два століття до будівництва Чорноморського флоту Російської імперії [7, с.48]. Однак українофільські історики не можуть апелювати ні до часів, коли українці склали більшість на півострові, ні до фактів про українців, як корінному населенню Криму [8, с.431]. Таким чином, свої територіальні претензії вони обґрунтовують на фактах ранньої появи українців у цьому регіоні, а також на фізико-географічному положенні півострова, що примикає до континентальної України, і отже, є її частиною. Основним аргументом продовжує залишатися факт законної передачі Кримської області з-під юрисдикції РРФСР в юрисдикцію УРСР (1954 р.).

Територіальні претензії росіян щодо Криму (як і у випадку українофільської історії) ґрунтуються на історичних міфах часів Київської Русі. У історичних міфах, як вказує М.Кузьмін росіяни зображені як найбільш давні (з поміж сучасних націй) мешканці Криму, котрі генетично пов'язані з древніми скіфами. Слов'янське населення з'явилося в Кримі раніше, ніж тюркське, а кримські татари, у свою чергу, – це нащадки прибульців з Азії [4, с.419]. У російській історіографії факт входження Криму до складу

Російської імперії описується як «приєднання», тобто не завоювання чужих земель, а возз'єднання та відновлення прав росіян на свою власну землю [9, с.81]. У рамках цієї історіографії Росія зображена як рятівниця кримських татар, що позбавила їх від рабства Порти [9, с.54] і дала їм незалежність. Однак, через слабкий економічний розвиток і відсутність досвіду незалежного керування своєю державою, Російська імперія змушена була взяти ханство під свій контроль. Крим, до приєднання до Росії був півостровом, де жив кочовий і нецивілізований народ. Кримськотатарське суспільство розглядається як варварське, а всі твердження про традиції незалежного управління татарським суспільством відкидаються російськими істориками, які посилаються на домінуванні Туреччини в цьому регіоні [8 с.431]. Приєднавши Крим, Росія тим самим принесла цивілізацію на півострів, сприявши його розвитку та процвітання. Під впливом цих міфів, росіяни, які проживають в Криму, стали сприймати себе як культурно більш розвинену націю, що принесла цивілізацію на півострів. Результатом також стала поява негативних стереотипів про кримських татар, як про неосвічений і відсталий народ. Цей міф особливо культивувався в радянській історіографії, вплинувши на ставлення українців і росіян до кримських татар.

Російські історики вважають передачу Криму під юрисдикцію Української РСР незаконною. Особливо багато суперечок викликає перебування Севастополя у складі Української держави, так як, згідно з аргументами російської сторони, з 1948р. це місто було трансформовано в незалежний адміністративний центр, а в документах 1954р. немає актів про його передачу до складу УРСР. Крім того, базування Російського Військово-Морського Флоту в Севастополі, дає додаткові аргументи на претензії Росії на територію Криму. Як зазначає Г.Сассе пострадянська політична боротьба між Росією і Україною з приводу статусу Севастополя та розподілу Чорноморського флоту, не тільки показала значення історичної пам'яті, але й, по суті, посилила «міф про Севастополь» серед російського націоналізму всіх мастей, як в регіоні, так і в самій Росії, у результаті чого міф глибоко пронизує політичний і суспільний дискурс [5, с.71].

Неузгодженість, а інколи і протилежність «історичних пам'ятей» етнічних груп Криму неодмінно призводить до напруження у політичному ландшафті Криму, що супроводжується гострою полемікою та подекуди виливається у відкрите політичне протистояння. Політичні сили кожної з етнічних груп намагаються закріпити свої історичні міфи стосовно належності Криму у політичному ландшафті. Головними складовими політичного ландшафту Криму виступають архітектурно-меморіальний простір, в якому відбувається так звана «війна пам'ятників», топоніміка Криму та система державних свят та знаменних дат етнічних груп.

Протистояння у сфері політичного ландшафту співпадає з загальнополітичним протистоянням у Криму та проходить по лініям політичних організацій: «кримськотатарські – проросійські», «кримськотатарські – комуністичні», «проросійські – проукраїнські», «комуністичні – проукраїнські», «проросійські – комуністичні». Тобто у декількох випадках інтереси різних політичних сил перехрещуються: на фіксацію проросійської історичної пам'яті негативно реагують кримськотатарські та проукраїнські організації, на фіксацію кримськотатарської та проукраїнської національної пам'яті однаково негативно реагують комуністи та проросійські сили, на фіксацію комуністичних міфів – кримськотатарські та проросійські. У цьому протистоянні не перехрещуються лише інтереси офіційної української політики та кримськотатарського народу.

У сфері топоніміки на даний момент маємо ситуацію, коли більшість топонімів Криму збереглася з часів Радянського Союзу. Тому в кримському суспільстві постійно постають питання про необхідність зміни назв населених пунктів, вулиць, майданів та ін. Головна проблема, полягає в тому, яку з декількох колишніх назв використовувати, якщо село або вулиця перейменовувався кілька разів. Кожна з етнічних груп ставить свої вимоги щодо перейменування топонімів. Кримські татари вимагають відновити топоніми, що існували в Криму ще до приходу імперської та радянської влади. Проросійські сили Криму наголошують на необхідності заміни сучасних топонімів тими, що існували за часів Російської імперії. Майже всі проросійські організації, включаючи комуністів, виступають проти ініціатив кримських татар по відродженню кримськотатарських назв.

Протистояння в символічному просторі також спостерігається на рівні статусів, які етнічні спільноти мають і на які претендують. У трьох етнічних груп Криму виявлено невідповідність офіційного і самоідентифікованого статусів. Відповідно, стає неможливим задоволення прав, на які розраховує кожна з груп. Українці ідентифікують себе з титульною нацією, але в реальності вони є «меншістю в меншості». Офіційно, етнічні росіяни – «національна меншина», проте на основі чисельних і політичних критеріїв вони ідентифікують себе як «національна більшість», і вимагають задоволення прав відповідно з цим статусом. Кримські татари, також вважаються «національною меншиною», проте вони категорично проти цього статусу, ідентифікуючи себе з «корінним народом» Криму, з чого випливають претензії щодо задоволення їх політичних, економічних та культурних прав.

Ще однією сферою культури через яку політичні актори впливають на етнічну ідентичність спільнот Криму виступає «мовне питання». Аналізуючи мовну ситуацію в Криму, можемо зробити висновок, що сильні позиції мають дві мови – російська мова (поширена серед усіх етнічних груп

у Криму) і кримськотатарська (використовується тільки кримськими татарами). Українська мова знаходиться на периферії в усіх сферах – публічній діяльності, культурі, освіті, побуті тощо. Таке становище української мови у Криму контрастує з її державним статусом, який, однак, не дозволяє її цілковито ігнорувати. У той же час використання українцями і кримськими татарами російської мови, не впливає на їх етнічну самоідентифікацію. У цьому випадку мова етнічної спільноти – це один з видів «матеріальних символів».

Мовне питання надзвичайно політизоване на території Криму. Не зважаючи на те, що Україна має істотну законодавчу базу стосовно мовної політики, проросійські політичні сили вважають, що українські закони або обмежують, або недостатньо визначають механізми розвитку російської мови. Фактично «мовна проблема» в Кримському політичному дискурсі означає проблему «російської мови» (або як її інколи називають «російське питання»). В інформаційному просторі ця проблема пов'язана з заявами політиків, щодо утисків російської мови методами «українізації» та надання українській мові певних привілеїв; необхідності надати російській мові статус державної, офіційної чи регіональної, а також процесу проведення референдуму щодо цього статусу. Таким чином, мовна тематика використовується політичними силами як засіб для побудови виборчих кампаній та підкріплення формованої в суспільстві опозиції «свій–чужий», що могло б дати партіям та блокам можливість стати привабливішими в очах виборців. Піком мовного питання в Криму можна вважати передвиборчі кампанії 2005-2006рр., коли активне культивування теми референдуму всіма політичними силами сприяло утворенню їх політичного капіталу.

Релігія виступає одним з факторів етнічної ідентичності в Кримському суспільстві. Християнство (православ'я) та іслам є домінуючими релігіями в Криму. Однак Православ'я в Україні (зокрема в Криму) має внутрішній поділ, який в основному базується на геополітичному факторі. УКП-МЦ підпорядкована Москві, УПЦ-КП – Києву. У кореляції етнічність – релігія найчіткіший поділ існує між мусульманами (кримськими татарами) та православними росіянами і українцями. Слід зазначити, що мусульмани (порівняно з православними) мають положення релігійної меншини в Криму. Таким чином, кримські татари є меншиною, як в етнічному, так і в релігійному сенсі, що на нашу думку, сприяє їх дистанціюванню від інших етнічних та релігійних спільнот. Кордони між українцями та росіянами у релігійній площі розмиті, хоча можна зазначити невелику тенденцію «етнічні росіяни – прихильники УПЦ-МЦ», та «українці – УПЦ-КП». Аналізуючи кореляцію релігійної ідентичності, мови, культури та релігійної прихильності, можемо зробити висновок, що прихильність

до Московського чи Київського патріархату визначається геополітичним фактором.

Приймаючи безпосередню участь у процесі етнічної ідентифікації, релігія стає простором де політичні актори намагаються заробити собі електоральний капітал. У всіх конфліктах у релігійній площині в Криму («хрестоповал», конфлікти у с.Голубінка, територія Свято-Успенського монастиря і Зинджирли медресе, територія мусульманського цвинтаря «Азізлер» у Бахчисараї, будівництво меморіальної Соборної мечеті) були задіяні політичні актори, причому поляризація сил у конфлікті співпадала з загальнополітичним розподілом сил та етнічною ідентичністю.

Вагомий вплив на ідентичність етнічних спільнот Криму має взаємодія та протистояння іноземних культур. Політичний дискурс проросійських сил півострова базується на ідеї Криму, як частини «Російського світу» (Русского мира), якому загрожує Туреччина, що має за мету «повернути» собі втрачену колись територію.

Для кожної етнічної групи міжнародні актори грають насамперед символічну роль. Вони є частиною історичної пам'яті, акторами воєн та завоювань, що поділяє їх за системою ідентифікації «друг-або-ворог» (friend-or-foe).

Для етнічних росіян Криму, Росія є Батьківщиною, від якої вони відокремлені після розпаду РССР. Необхідно відзначити, що в історичній пам'яті росіян, у результаті створення незалежної України до складу якої ввійшов Крим, вони були не просто розділені як нація. Таким чином вони ідентифікують себе не як етнічну групи в рамках української держави, а швидше як територію Росії на території України. Інші глобальні актори, як США (включаючи збиральне поняття «Захід») та Туреччина грають роль «ворога» у символічній системі «друг-або-ворог». Ця ситуація базується на історичній пам'яті та історичних міфах, коли Османська імперія була одним з головних зовнішньополітичних ворогів Російської імперії, а США (та й загалом «Захід»), були головним противником Радянської політики часів Холодної війни, та по цей час залишаються протилежним полюсом світового панування для Росії. Турецький вектор кримських татар пов'язаний з їх культурною, мовною та релігійною близькістю до цієї країни.

Питання діяльності Туреччини в Криму по різному оцінюється на дипломатичному рівні та в дискурсах західних, українських, проросійських і турецьких дослідників. На дипломатичному рівні, кримських татар називають «мостом дружби» між Туреччиною та Україною. Турецькі дипломати, а також різні турецькі вчені завжди висловлювали дуже обережні думки щодо України, Криму і кримських татар. Більше того, вони постійно підкреслюють, що Туреччина не зацікавлена в дезінтеграції України і не має жодних таємних планів щодо Криму.

Ситуація прямо протилежна в проросійському дискурсі України та Криму. Негативні стереотипи та антитурецька пропаганда, які збереглися з часів Радянського Союзу і продовжують активно культивуватися деякими проросійськими силами в Криму, сприяють появі міфу про кримськотатарську та турецьку загрозу. Туреччина набуває статус ворога, який чекає, коли Росія ослабить свої позиції, щоб реалізувати власні геополітичні амбіції. Кримські татари розглядаються як «п'ята колона», яку Туреччина використовує як інструмент для здійснення своїх «таємних планів». Велику кількість подібних негативних стереотипів про Туреччину можна пояснити тим, що таким чином Росія прагне зберегти свої позиції в кримському політичному і економічному просторі.

На підставі вищесказаного можемо зробити висновок, що сучасна етно-національна ситуація в Криму та основа політико-національних відносин була закладена радянською політикою в області національного питання. Тому, щоб внести будь-які конструктивні зміни, потрібно враховувати аспекти на яких була побудована ця політика. Елементи культури грають роль символу у процесі формування етнічних кордонів домінантних спільнот Криму. Різні політичні актори, в свою чергу, використовують культурну сферу як інструмент впливу на етнічні групи, щоб заробити собі політичний капітал. Основа боротьби знаходиться в сфері формування політики пам'яті та її уособлення у політичному ландшафті Криму. Мова, в наслідок цієї боротьби, стала політичним інструментом. Фактично мовне питання Криму означає статус та положення російської мови. Політичні актори, орієнтуючись на певну етнічну групу, приймають активну участь у релігійних конфліктах, в результаті чого вододіл суспільства має трьох-елементну основу: політичні уподобання – етнічна ідентичність – релігія. Таким чином виділяються дві найбільші групи: кримські татари-мусульмани, чиї інтереси представляє Меджліс, та росіяни-православні, на яких орієнтуються ціла низка проросійських організацій. «Українська» складова представлена дією влади та провладними організаціями. Якщо подивитися у трохи ширшому ракурсі, то можна зрозуміти, що це протистояння знаходиться під впливом (здебільшого тільки у символічному сенсі) геополітичного фактору: «Російський світ» бореться з «турецькою загрозою».

Література:

1. Weber, M. *Economy and Society // Economy and society: An Outline of Interpretive Sociology.* ed. Roth, G., Wittlich, C. Berkeley: University of Carolina Press, 1978.
2. Barth, F. *Introduction // Ethnic groups and Boundaries.* ed. Barth, F. – London: George Allen & Unwin, 1969. – P. 9-38.

3. Smith, A. D. The Nation in History: Historiographical Debates about Ethnicity and Nationalism. Historical Society of Israel, Brandeis University Press, University Press of New England, 2000. – 106p.
4. Кузьмин, Н.Н. Историческая память в процессе межкультурного взаимодействия // Методологія теорія і практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, 2010. – Випуск 16. С.417-420
5. Sasse, G. The Crimea Question: Identity, Transition, and Conflict. – Harvard University Press, 2007. – 386p.
6. Williams, B.G. The Crimean Tatars: the Diaspora experience and the forging of a nation. – Lieden: Brill, 2001, 488p.
7. Kuzio, T. Nation Building, History Writing and Competition over the Legacy of Kyiv Rus in Ukraine // Nationalities Papers 33 (1), 2005.
8. Dawson, J. I. Ethnicity, Ideology and Geopolitics in Crimea // Communist and Post-Communist Studies 30(4), 1997.
9. Fisher, A. W. The Crimean Tatars. Stanford, Calif: Stanford University, Hoover Institution Press, 1978.

Билецкая Ю.А. Формирование этнической идентичности доминантных групп Крыма: политико-культурологический аспект

Проанализировано влияние деятельности политических акторов в культурной плоскости на процесс формирования этнической идентичности доминантных групп Крыма.

Ключевые слова: этническая идентичность, этнические группы, историческая память, политический ландшафт, язык, религия, «Русский мир», «турецкая угроза», русские в Крыму, украинцы в Крыму, крымские татары.

Biletska Y. Shaping ethnic identity of dominant groups of Crimea: political and cultural aspect

The influence of activity of political actors in cultural sphere on the process of shaping ethnic identity of dominant groups of Crimea is analyzed.

Keywords: ethnic identity, ethnic groups, historical memory, political landscape, language, religion, «Russian world», «Turkish threat», Russians in Crimea, Ukrainians in Crimea, Crimean Tatars.

УДК: 321.022

ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Роздайбіда Л. Г.©

Аспірантка Центру українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Проаналізовано нормативно-правові акти, що регулюють правосуб'єктність громадських організацій національних меншин України, висвітлено досвід їх імплементації в регіоні.

Ключові слова: *інституювання громадянської ініціативи, громадські організації національних меншин, правосуб'єктність.*

Сучасні політико-правові процеси в Україні характеризуються своєю масштабністю. Йдеться передовсім про розширення кола суб'єктів правовідносин і оптимізацію їх статусу, удосконалення існуючих і утвердження нових інститутів держави та суспільства, котрі трансформуються з політичної у конституційно-правову площину й, тим самим, знаходять своє логічне продовження в чинному законодавстві України.

Громадські організації національних меншин є важливою ланкою суспільно-політичного життя України. Демократичні принципи, на яких будується законодавча база у цій царині правовідносин, переконливо свідчать про розвиток у нас громадянського суспільства і правової держави. Перманентне зростання ролі громадських організацій національних меншин актуалізує потребу з'ясування теоретичних і практичних засад їх діяльності як на загальнодержавному, так і на регіональному рівнях.

Цю тезу ілюструє зростання кількості наукових досліджень з даної тематики у вітчизняній гуманітаристиці. Л. Лойко, зокрема, вивчає етнополітичну суб'єктність громадських організацій етнічних меншин України [7]. Регіональний аспект механізмів реалізації державної етнонаціональної політики щодо національних меншин України висвітлює І. Попова [10]. Аналіз законодавчої бази у сфері забезпечення прав нацменшин репрезентовано в дослідженнях В. Євтуха [4], М. Обушного [9], М. Панчука, В. Войналовича [8] та інших українських науковців.

Метою статті є аналіз деяких теоретичних аспектів функціонування громадських організацій національних меншин України та особливостей їх практичної реалізації на регіональному рівні. Досягнення поставленої мети вимагає розв'язання наступних завдань: окреслити правове поле, в межах

якого функціонують громадські організації України; висвітлити досвід діяльності громадських організацій національних меншин Чернігівщини.

У правовому полі України громадські організації національних меншин як суб'єкт права вперше з'являються в Декларації про принципи співробітництва між Українською Радянською Соціалістичною Республікою та Угорською Республікою від 31 травня 1991 р. [11, с.313].

Зі здобуттям незалежності Україною задекларовано прагнення до формування політичної нації, яка має складатися з громадян нашої держави різних національностей, що проживають на її території. Це положення було юридично закріплено ще в Декларації «Про державний суверенітет України» (6 липня 1990 р.) [2]. Правосуб'єктність громадських об'єднань національних меншин починається з Декларації прав національностей України (1 листопада 1991 р.), ст. 6 якої гарантує всім національностям право створювати свої культурні центри, товариства, земляцтва, об'єднання [1].

Важливою віхою на шляху до легітимації громадських об'єднань національних меншин стало прийняття Закону України «Про національні меншини в Україні» (25 червня 1992 р.) [5]. Особливого значення у даному контексті набувають статті 13-15 цього нормативно-правового акту. Так, ч. 1 ст. 13 передбачає вільний вибір громадянами, які належать до національних меншин, обсягу і форм здійснення прав, що надаються чинним законодавством, і можливість реалізовувати їх особисто, а також через відповідні державні органи та створювані громадські об'єднання. Про державну підтримку діяльності національних громадських об'єднань йдеться у ч. 1 ст. 14 Закону України «Про національні меншини в Україні». Право окремих представників національних меншин та національних громадських об'єднань на встановлення і підтримку зв'язків з особами своєї національності та їх громадськими об'єднаннями за кордоном, отримання від них допомоги для задоволення мовних, культурних, духовних потреб, а також право участі у діяльності міжнародних неурядових організацій передбачене ст. 15 Закону України «Про національні меншини в Україні».

Юридичне оформлення громадських об'єднань національних меншин як суб'єкта правовідносин, вочевидь, пов'язане з розробкою та прийняттям у той же час (16 червня 1992 року) Закону України «Про об'єднання громадян» [6]. Цей нормативно-правовий акт регулює питання, пов'язані зі створенням та діяльністю політичних партій та громадських організацій (інших типів об'єднань не передбачено). До речі, як зазначають правники, назва «громадські організації національних меншин» правильніша з юридичної точки зору, ніж назва «національно-культурні товариства» [11, с. 9]. Зміна суб'єктності відобразила і зміну обсягу прав, що надаються цим організаціям. Крім суто культурних прав, вони отримали право впливати

на прийняття державних та політичних рішень, тобто право демократичної участі.

Імплементація законодавчих ініціатив залежить від низки факторів: гео-політичних та регіональних особливостей, етнічного складу населення, його розташування (компактне чи дисперсне), активності представників національних меншин (йдеться про їх ініціативність при створенні громадських організацій), підтримки чи її відсутності з боку відповідних державних органів на місцях. Чернігівська область як об'єкт дослідження має непересічне значення для вітчизняної регіоналістики, адже межує відразу з двома сусідніми державами – Білоруссю та Російською Федерацією. З точки зору вивчення етнонаціональних відносин науковий інтерес до цього регіону посилюється, з огляду на проживання тут двох найбільших національних меншин (росіян та білорусів), що мають свої прикордонні національні держави.

Стосовно етнічного складу населення зазначимо, що за результатами Всеукраїнського перепису населення 2001 року в області було обліковано представників більше ніж 90 національностей [Див. дод. 1]. Разом з тим, Чернігівщина традиційно залишається однонаціональним регіоном з поліетнічним складом населення. Абсолютну більшість тут становлять українці (93,5 % загальної кількості населення). Найбільші спільноти національних меншин області – росіяни (62 207 осіб), білоруси (7122 особи) та євреї (1531 особа). Серед відносно численних етносів слід відзначити також вірмен (934 особи), циганів (756 осіб), молдован (700 осіб), поляків (528 осіб), татар (461 особа), азербайджанців (403 особи), німців (282 особи), грузинів (215 осіб), асирійців (188 осіб), болгар (177 осіб), узбеків (126 осіб), чувашів (124 особи), литовців (111 осіб), мордву (101 особа), румунів (83 особи), греків (81 особа). Найбільші за чисельністю національні меншини розселені по території області дисперсно, проте основна частина цих етносів мешкає в містах обласного значення – Чернігові, Ніжині та Прилуках. Серед національностей, що населяють область, можна виділити повсюдні (репрезентовані майже в усіх куточках Чернігівщини – азербайджанці, білоруси, вірмени, грузини, євреї, литовці, молдовани, німці, поляки, росіяни, татари, узбеки, чуваші) та локальні (історично пов'язані з певною місцевістю – наприклад, асирійці). Так, відносно незначна громада асирійців (188 осіб) майже повністю розселена в містах Ніжині (70,74 %) і Прилуках (26,06 %).

Інституювання громадянської ініціативи національними меншинами Чернігівщини, з огляду на предмет дослідження, вимагає окремого вивчення. В області налічується 27 громадських організацій національних меншин, у т. ч. 6 із обласним статусом, 19 – з міським і 2 – з районним статусом [Див. дод. 2]. Налагодженню міжнаціонального діалогу сприяє

започаткування у 2006 р. проведення щорічного Міжнародного фольклорного фестивалю національних культур «Поліське коло», в якому беруть участь майже всі національно-культурні товариства Чернігівщини.

Заслугує уваги висвітлення діяльності окремих громадських організацій національних меншин області. Досить потужне інституційне представлення має російська національна меншина. У регіоні діють Чернігівське обласне відділення Всеукраїнської громадської організації «Руський рух України», громадська організація «Руське товариство Чернігівської області «Русичі», громадська організація «Чернігівський обласний руський культурний центр «Русичі» та громадська організація «Руська община м. Чернігова «Русь». Така кількість громадських організацій є адекватною тій кількості членів російської національної меншини області, однак не є адекватною низькій ефективності їх діяльності. З одного боку таку пасивність громадських об'єднань росіян Чернігівщини на провітницькій та мистецькій ниві можна пояснити сприятливими умовами проживання в регіоні (переважно російськомовне середовище, функціонування трьох загальноосвітніх шкіл, що мають класи з російською мовою навчання, вихід 12 періодичних друкованих видань російською мовою та 9 двомовних видань, близькість національної держави). Відтак, об'єктивно постає питання про доцільність існування такої мережі громадських організацій росіян в Чернігівській області.

Білоруське національно-культурне товариство «Сябри» [«Сябры»] – неодноразовий учасник міських культурно-масових заходів. Вокальний дует «Сябровки» [«Сяброўкі»] відзначено грамотами й дипломами міських і обласних заходів. При організації є бібліотечка білоруської літератури, невеликий музей білоруських речей побуту і декоративно-ужиткового мистецтва. У Чернігівському історичному музеї ім. В. Тарновського діє куточок білоруського товариства. У П'ятницькій церкві відправляють богослужіння білоруською мовою. 2007 році з ініціативи уряду Республіки Білорусі на виконання Державної програми розвитку конфесійної сфери, національних відносин і співпраці зі співвітчизниками за кордоном делегація товариства «Сябри» спільно з делегаціями ще 10 білоруських національно-культурних товариств різних областей України відвідали Мінськ. Чернігівці встановили дружні зв'язки з м. Мядзель Мінської області. Зокрема, в квітні 2008 р. п'ять делегатів із Мядзеля відвідали Чернігів, а в серпні того ж року чернігівські сябри побували в Білорусі. У листопаді 2008 р. відзначалося 190-річчя від дня народження Адама Міцкевича, який народився в Білорусі. Вшанувати пам'ять поета чернігівські сябри виїжджали до Криму, в Балаклаву, де встановлено меморіальну дошку Адамові Міцкевичу.

2009 р. відзначала 20-тиріччя створення Чернігівська обласна єврейська община. Важливі напрями діяльності організації – навчальний та

культурно-просвітницький: при громаді діє бібліотека, з 1993 року – недільна школа, а з 2000 року – і приватний навчально-виховний комплекс «дитячий садок – загальноосвітня спеціалізована школа I-III ступенів». При єврейській громаді працює велика кількість клубів, гуртків, творчих колективів: дитячий, молодіжний, жіночий та сімейний клуби; єврейський театр «Шпігл» [«שפּיגל»], ансамбль клезмерської музики, дитячий вокальний ансамбль, дитячий ансамбль танцю «Зіселе карамелькес» [«זיסעלע קאַרעמלעכעס»], жіночий хореографічний ансамбль «Шнелере фіселах» [«שנעלערע פּיסעלאַח»], чоловічий хор «Голдене менер» [«גאָלדענע מאַנער»]. Творчі колективи єврейської общини – постійні учасники різноманітних фестивалів, конкурсів, концертів у Чернігові та інших містах України. З 1997 року видається газета єврейства Чернігівщини – «Тхия» [«תּחיה»]. При общині діє Благодійний єврейський фонд «Хесед Естер» [«חסד אֶסתר»], головним завданням якого є соціальний захист та надання благодійної допомоги особам літнього віку, хворим, інвалідам, соціально незахищеним малозабезпеченим людям, покращення умов їхнього життя. З 2005 року Чернігівська міська єврейська община разом з управлінням культури міської ради проводить щорічний фестиваль єврейської культури ім. Шолом-Алейхема. 2008 року єврейство Чернігівщини відзначило 60-річчя від дня створення Держави Ізраїль. На святі в обласному центрі був присутній перший секретар Посольства Держави Ізраїль в Україні Фелікс Міндель.

Метою діяльності Чернігівської обласної громадської організації ромен «Черген» є сприяння соціально-духовному відродженню циганів. Щорічно, 8 квітня, члени організації «Черген» відзначають Міжнародний день ромен. Кожного року, 2 серпня, чернігівські цигани збираються на місці масового винищення місцевих циган-рома вшанувати пам'ять жертв геноциду циган у роки Другої світової війни. У Чернігові також діють три міські циганські громадські організації: «Романо дром» [«Romano drom»] (підтримує та подає благодійну допомогу бідним, постраждалим від голокосту), «Неве Рома» [«Neve roma»] (діє в напрямі надання юридичної допомоги, захисту прав циганів), «Романі дума» [«Romani дума»].

2009 року Німецький культурний центр «Взаємодія» [«Wechselwirkung»] відзначив 20-річчя створення. Він тісно співпрацює з Гете-Інститутом в Україні. Молодіжний клуб центру в 2005 році здобув перемогу в німецькомовному КВК, проведеному цією організацією, й отримав приз – поїздку до Німеччини. У дитячому клубі «Кіндерклуб» [«Kinderklub»], молодіжному клубі «Югендблік» [«Jugendblick»], «Сеньйорклубі» [«Seniorklub»] для літніх людей вивчають німецьку мову, культуру, звичаї та обряди. За допомогою організації Німецького Червоного Хреста надають гуманітарну допомогу – продуктові пакети і ліки. 28 серпня кожного року, в День пам'яті і скорботи, чернігівські німці вшановують пам'ять етнічних

німців, що стали жертвами сталінських репресій і радянських депортацій. Щорічно в м. Чернігові проходить фестиваль німецької культури ім. Г. Пфайфера. Художні колективи: хор «Зонненштраль» [«Sonnenstrahl»], струнний ансамбль «Цаубербоген» [«Zauberbogen»], шоу-балет «Бродвей» [«Broadway»] – неодноразові учасники всеукраїнських, міжнародних фестивалів і конкурсів. 2007 року струнний ансамбль «Цаубербоген» брав участь у IV Всеукраїнському фестивалі німецької культури «Зонненштраль» (м. Євпаторія), а шоу-балет «Бродвей» виступав на аналогічному фестивалі у Феодосії 2008 року.

У м. Чернігові діє Корейський культурний центр. З метою вивчення корейської мови і культури функціонує школа «Хангиль» [□□□□/«Han'gŭl»]. Члени Корейського культурного центру брали участь у проєктах «Нове покоління обирає новий стиль життя», «Екосередовище» тощо.

Учасники Чернігівського міського товариства «Польска пристань» відзначають релігійні та національні свята, тісно співпрацюють із Чернігівським державним педагогічним університетом ім. Т. Г. Шевченка та загальноосвітньою школою № 1 м. Чернігова у вивченні польської мови. За підтримки римо-католицької церкви неодноразово оздоровлювали дітей у Польщі.

Щорічно вірменська громада Чернігівщини відзначає День незалежності Вірменії (21 вересня), а також День пам'яті жертв геноциду вірмен в Османській імперії 1915 року (24 квітня).

Ніжинське міське товариство греків ім. братів Зосимів 2009 р. відзначило 10-річчя створення. Завдяки старанням ентузіастів видано три випуски збірника «Греки в Ніжині», створено дитячий хореографічний колектив «Зосимки» [«Οι Ζωσμάδες»] (діти виконують народні грецькі та українські танці, вивчають пісні грецькою мовою), діє недільна школа з вивчення грецької мови, а між міськими громадами Ніжина та Яніни (Греція) встановлено дружні зв'язки. У м. Ніжині 2002 рік був оголошений роком братів Зосимів. Відновила діяльність церква Костянтина та Олени, що була побудована свого часу братами Зосимами; в Ніжинському державному університеті імені Миколи Гоголя відбулася міжнародна науково-практична конференція «Греки в Україні: історія Ніжинської грецької громади». У квітні 2008 року в м. Ніжині приймали Президента Грецької Республіки Каролоса Папульєса, Надзвичайного і Повноважного Посла Греції в Україні Харалампоса Дімітріу та делегацію випускників школи ім. Зосимадів з м. Яніни. У травні 2008 року Ніжинське міське товариство греків імені братів Зосимів виступило одним з організаторів міжнародної науково-практичної конференції «Греція і слов'янський світ: національна своєрідність і взаємовплив культур», що проходила в м. Києві. Серед інших заходів, що відбулися того ж року, слід відзначити, насам-

перед, Дні грецької культури в Ніжині та презентацію чергового випуску книжки «Греки в Ніжині».

1999 року була заснована Ніжинська культурно-просвітницька Спілка поляків «Астер» [«Aster»]. Мета діяльності організації – відродження польських традицій, звичаїв, культури. Уроки польської мови у школі-гімназії № 16 проводить учитель, який щорічно прибуває з Польщі на замовлення спілки «Астер». За час існування Спілки вийшло два збірники «Поляки в Ніжин», над якими працювали історики Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, науковці, фахівці архівів і музеїв. Традиційно щороку в м. Ніжині проводяться Дні польської культури, імпрези, присвячені творчості видатних поляків, насамперед Ф. Шопеніві та А. Міцкевичу.

Основною метою діяльності Культурно-просвітницької спілки поляків м. Прилук є національне відродження поляків, популяризація польської історії та культури. Основні здобутки спілки: заснування римо-католицької церкви в м. Прилуках; відкриття відділу польської літератури в центральній міській бібліотеці ім. Л. Забашти; впровадження вивчення польської мови в десяти школах Прилук; відкриття культурно-просвітницького центру «Польський дім» [«Dom Polski»]; заснування двомовної (польсько-української) газети «Орлине плем'я» [«Orle plemię»]; щорічне проведення Днів польської культури; участь і перемоги у всеукраїнських фестивалях національних культур і фестивалях у Польщі; оздоровлення дітей у літніх таборах на території Польщі. Діють дитячий вокальний ансамбль «Вянечек» [«Wianeczek»] і вокальний ансамбль «Промик» [«Promyk»]. У травні 2007 року культурно-просвітницька спілка поляків брала участь у проведенні Днів Європи в м. Прилуках. 2008 р. пройшов конкурс «Чи знаю я Польщу?». 2009 р. у рамках святкування 90-річчя незалежності Польщі пройшли Дні польської культури.

Мета Городнянського німецького культурного центру «Взаємодія» [«Wechselwirkung»] – вивчення та пропагування німецьких культурних та мовних традицій, ремесел, звичаїв та народних обрядів, мистецьких цінностей. Працюють гуртки: вокальний і танцювальний, з вивчення німецької мови, образотворча студія. За участь у міжнародному конкурсі з німецької мови «Зустріч зі Східною Європою» окремих членів гуртка з вивчення німецької мови було нагороджено грамотами Міністерства шкільної та вищої освіти землі Північний Рейн – Вестфалія (ФРН). 2008 року дитячий ансамбль танцю «Цауберзайтен» [«Zaubersaiten»] Городнянського німецького культурного центру брав участь у Всеукраїнському фестивалі німецької культури «Зонненштраль» у м. Феодосії.

Таким чином, Чернігівська область є типовим для нашої держави прикладом гармонійного розвитку етнонаціональних відносин, що забез-

печується як оптимальним правовим полем, так і активністю діяльності громадських організацій національних меншин. Проведений аналіз українського законодавства дає можливість зробити висновки про створення достатньо широкої юридичної бази з урегулювання політико-правового статусу національних меншин та визначення правосуб'єктності їх громадських організацій. При цьому, повною мірою не передбачені механізми практичної реалізації окремих положень. Сформоване законодавче поле забезпечує необхідні умови для подальшого зростання активності національних меншин та їхніх громадських об'єднань як у захисті своїх культурних, мовних, освітніх та інших прав, так і в загальнодержавних громадсько-політичних справах, чому має сприяти існуюча структура органів державної влади та дорадчо-консультативних рад при них. Відсутність управління у справах національностей та релігій в Чернігівській обласній державній адміністрації знижує можливості державного регулювання та підтримки етнонаціональної сфери в регіоні. Попри це, завдяки активній діяльності громадських організацій національних меншин й адекватній гуманітарній політиці влади, тут зберігається міжнаціональний мир, що особливо важливо, враховуючи геополітичне положення краю.

Література:

1. Декларація прав національностей України // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 53.
2. Декларація про державний суверенітет України // Відомості Верховної Ради України. – 1990. – № 31.
3. Етнополітика в Україні. Документи та матеріали / За ред. В. Євтуха. – К.: Держкомнаціміграції України, 1998. – 353 с.
4. Євтух В.Б. Етнополітика в Україні: правничий та культурологічний аспекти / Володимир Борисович Євтух. – К.: УАННП «Фенікс», 1997. – 214 с.
5. Закон України «Про національні меншини в Україні» // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 36.
6. Закон України «Про об'єднання громадян» // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 34.
7. Лойко Л.І. Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність / Лариса Іванівна Лойко. – К.: ПЦ «Фоліант», 2005. – 634 с.
8. Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України / І.Ф. Курас (гол. ред.). – К.: ІПіЕНД, 2000. – 358 с.

9. Обушний М.І. Етнонаціональні процеси в сучасній Україні: досвід, проблеми, перспективи (в співавторстві В. Ребкало, О. Майборода) / Микола Іванович Обушний. – К.: УАДУ, 1996. – 116 с.
10. Попова І.М. Особливості реалізації державної етнополітики щодо національних меншин на регіональному рівні (на прикладі Херсонської області) / І.М. Попова // Вісн. НАДУ. – 2005. – № 4. – С. 407–415.
11. Правовий статус національних меншин: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 28 травня 2003 р., Ужгород / За ред. В. Ю. Сливки. – Ужгород: Ліра, 2003. – 200 с.

Роздайбида Л.Г. Особенности деятельности общественных организаций национальных меньшинств Черниговской области

Проанализировано нормативно-правовые акты, которые регулируют правосубъектность общественных организаций национальных меньшинств Украины, освещено опыт их имплементации в регионе.

Ключевые слова: институционализация гражданской инициативы, общественные организации национальных меньшинств, правосубъектность.

Rozdaibida L. The Features of the National Minorities Public Organizations in Chernigiv Region

The author analyzes the regulations governing the legitimacy of the public organizations of the national minorities in Ukraine and highlights the experience of their implementation in the region.

Keywords: the institutionalization of civic initiative, the public organizations of the national minorities, the legalization.

УДК 323.2

ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ТЕХНОЛОГІЧНО-МАРКЕТИНГОВИХ ПІДХОДІВ В УМОВАХ ІНФОРМАЦІЙНО-ПОЛІТИЧНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

Вільчинська І. Ю. ©

Доктор політичних наук, професор Київського національного університету культури і мистецтв

Проаналізовано загальні особливості застосування технологічно-маркетингових підходів і теорій в умовах інформаційно-політичної взаємодії, зокрема з акцентуацією уваги на когнітивному чиннику, який характеризує мисленнєву здатність громадян працювати із суперечливою політичною інформацією.

***Ключові слова:** технологічний підхід, когнітивний підхід, маркетингові теорії, маніпулювання, політична інформація.*

У сучасній українській політичній науці, яка спирається на світові традиції політичних досліджень, зростає зацікавленість у можливості формування людиноорієнтованих теоретико-методологічних підходів до вивчення політичної мотивації на основі плюралістичного поєднання різнорівневих стратегій політичного аналізу.

Дослідження феноменів самовизначення і самореалізації, ціннісні орієнтації особистості, різні аспекти політичної участі та взаємодії громадян із владою актуалізовані у працях таких російських і українських вчених, як Г. Андрєєва, М. Богданова, Н. Богомоллова, В. Бунь, О. Вишняк, Є. Головаха, Л. Кияшко, Є. Клюєнко, І. Кресіна, Д. Ольшанський, Д. Позняк, Г. Пушкарьова, А. Ручка, М. Слюсаревський, О. Чемшит, О. Шестопап, В. Ядов та ін.

Останнім часом чільне місце серед досліджень політичної мотивації приділяється технологічно-маркетинговому підходу, особливо серед дослідників на пострадянському просторі.

Мета дослідження – проаналізувати загальні особливості застосування технологічно-маркетингових теорій в умовах інформаційної взаємодії.

Серед технологічних аспектів політичної мотивації заслуговують на увагу дослідження російської вченої Г. Пушкарьової, які можна вважати найбільш вагомим внеском у формування когнітивного підходу до аналізу мотивації політичної поведінки, оскільки когнітивний підхід осмислений з урахуванням ментальних характеристик, а також впливу інформаційного середовища на когнітивні здібності людини. Російська дослідниця наго-

лошує на пріоритетності застосування когнітивного підходу до аналізу мотивації політичної поведінки.

У дисертаційному дослідженні «Політична поведінка: теорія, методологія і практичні можливості когнітивного підходу» вона визначає основні методологічні принципи підходу, для якого характерне не стільки визнання нерозривного значеннєвого зв'язку між людиною, потенційно здатною до політичних дій, і зовнішнім політичним середовищем, скільки інтерпретація останнього як комунікативного. Способом існування політики як сукупності об'єктивованих артефактів і політичних практик, на думку вченої, є безперервні процеси комунікації, завдяки яким відтворюються однотипні уявлення людей про політичний нормативний порядок, про інституціональні зв'язки у відносинах, стає можливою легітимація політичної влади, поява політичних міфів, ціннісних суджень, ідеологій. Комунікативна природа об'єктивованого світу політики, з одного боку, і здатність індивіда сприймати, інтерпретувати й зберігати в пам'яті інформацію – з іншої, дають підстави для визначення метаболічних процесів, які забезпечують взаємовплив зовнішнього політичного середовища та індивіда як процесів інформаційного обміну. Включення людини в політичні інформаційні потоки сприяє формуванню певних уявлень про політику, веде до актуалізації раніше сформованих переконань і політичних установок. І, навпаки, інформаційна ізоляція, на думку Г. Пушкарьової, призводить до втрати почуття реальності, унеможливує координацію дій з іншими людьми й участь у відтворенні політичних інституціональних відносин. Не можна зрозуміти мотиви поведінки людини, якщо не враховувати, що вона живе і діє, орієнтуючись не тільки на об'єктивні структури – політичні норми, інститути, організації, потрібно враховувати й інших людей, з якими вона взаємодіє. Для пояснення внутрішніх спонук політичної поведінки дослідниця вводить поняття «суб'єктивний політичний світ», який існує виключно у вигляді образів, ідей, абстрактних суджень і ціннісних переваг, які зберігаються у мозку людини поряд з іншими складовими внутрішнього світу, наповненого соціальними образами і переживаннями. Основу суб'єктивного політичного світу становлять індивідуальні знання про політику, політичну реальність – засвоєна людиною інформація, або когніція. На думку вченої, доцільно виокремлювати чотири основні види когніцій: образи, узагальнені образи (прототипи), сценарії (скрипти), концепти [1, с.140-160].

Цікавими є напрацювання російської дослідниці щодо можливостей використання когнітивного підходу в умовах технологічного впливу на мотивацію політичної поведінки. «Когнітивний підхід відкриває широкі можливості теоретичного обґрунтування технологій політичного впливу за рахунок переходу від інтуїтивного, заснованого на попередньому досвіді

виборі засобів вирішення політичних завдань до науково обґрунтованого. Когнітивна модель дає змогу побачити своєрідні проблемні вузли, які визначають схильність або опір людини зовнішньому інформаційному впливу, а також допомагає виявити точки дотику зусиль для впливу на мотивацію політичної дії. З іншого боку, така модель застерігає і від ейфорії, вказуючи на низку обмежень, які не дозволяють зробити політичний вплив абсолютним, тотальним» [1, с.350], – зазначає Г. Пушкарьова.

Доречно нагадати, що звернення російської дослідниці до аналізу комунікативно-маніпулятивних теорій – закономірно, оскільки, на її думку, у когнітивного підходу є найбільше шансів бути продуктивно використаним у політичних технологіях в інформаційну добу, а також в межах демократичних суспільств, оскільки у політичних менеджерів, як власне і в управлінців, є лише один «цивілізований» засіб впливу на громадську думку – інформаційний.

Активний розвиток технологій політичного впливу можна вважати важливим чинником, який стимулює інтерес дослідників до проблеми політичної мотивації, що, у свою чергу, вимагає підвищеної уваги до формування теоретико-методологічних основ їх застосування, тобто активізує нові аспекти дослідження політичної мотивації, особливо на пострадянському просторі. Адже технологічний підхід не тільки приходить на зміну адміністративно-командному, а й стає його альтернативою, яка враховує розмаїття внутрішніх і зовнішніх політичних зв'язків, дає змогу проводити більш гнучку політику, а також орієнтує на створення для кожної людини можливостей для реалізації власного політичного потенціалу, як зазначає російська дослідниця І. Савченко у дослідженні «Технологія політичної дії в суспільстві, що трансформується», уможливило гідний вибір, що в умовах авторитарного суспільства, «виборах без альтернативи», з одного боку, не враховувалося, оскільки політична активність лише імітувалася, а з іншого – не передбачало створення цілісної концепції виборчих технологій з урахуванням світових стандартів. Хоча ні в кого не викликає сумнівів твердження, що технологічні засоби й методи, використовувані для досягнення поставлених цілей, не менш важливі, ніж власне мета.

Для організації дійового впливу потрібно знати, як формуються переконання, як виникають мотиви, які спонукають людей до тих чи інших дій, як формуються певні настрої, уподобання, прихильності тощо. Тому останнім часом серед вчених на пострадянському просторі активізуються дослідження технічних можливостей участі в голосуванні, загальні тенденції до індивідуалізації політики, різні політичні технології, використовувані у сучасній політичній практиці. Вчені досліджують мотиви електорального вибору, протидію маніпулюванню, відносини політичних суб'єктів (М. Анохін, Д. Видрін, А. Єрмолін, Л. Кочубей, В. Лобанов, К. Морозова,

Г. Почепцов, Л. Поляков, О. Шестопал та ін.), що свідчить про загальну активізацію уваги на пострадянському просторі до технологічних аспектів мотивації політичної поведінки, зокрема у межах соціології управління, політичного менеджменту й маркетингу.

З опорою на існуючі напрацювання (зокрема російських дослідників К. Морозової, А. Андрєєвої, Г. Пушкарьової) можна сформулювати основні засади когнітивного підходу до дослідження політичної мотивації, який ґрунтується на твердженні, що людина робить свій вибір в інформаційному середовищі, створеному різними комунікаторами, які формують об'єктивне значеннєво-символічне поле політики і впливають на суб'єктивну логіку політичної активності. Електоральні змагання уявляються концентрованим вираженням політичного ринку, який структурується навколо таких елементів: виборців, політиків і механізмів, які забезпечують їхню взаємодію, основними серед яких є ЗМІ. У політико-когнітивному вигляді політичну мотивацію представляють у вигляді п'яти блоків: 1) політичне сприйняття – сприйняття політики і політичної інформації; 2) політичне мислення – переробка і осмислення політичної інформації; 3) ухвалення політичних рішень; 4) політичні емоції, афекти – емоційне оцінювання висновків політичного мислення; 5) політична активність – конкретні дії, які ґрунтуються на сприйнятій, переробленій і оціненій інформації. Останній блок виходить за межі менталітету в сферу політичних комунікацій.

Також напрацювання російських дослідників уможливили створення нових методологічних підходів до діагностики політичних установок і прогнозування політичного рейтингу в різних соціальних групах, що дає змогу на основі математичного моделювання семантичного простору сприйняття іміджу політика (на рівні підсвідомих диспозицій) розраховувати реальні мотиви політичних переваг електоральних груп та їх впливу на політичний рейтинг.

У новій дослідницькій парадигмі прогнозу політичного рейтингу: з'ясовуються стійкі і шумові смислові компоненти рейтингу; моделюється оцінка політичного рейтингу в семантичних координатах не тільки з урахуванням її вираження, а й ригідності (стійкості); розраховуються ймовірнісні моделі інтерпретації політичного іміджу для заданої ментальності; з'ясовується рівень поляризації суспільної думки щодо конкретних політичних лідерів; вибудовується мотиваційний вектор переваг, які описують ідеальний імідж політика для заданої ментальності в конкретних умовах; проводиться перевірка ступеня близькості конкретних політиків ідеальному прототипу політичного іміджу для даної ментальності у різних ситуаціях [2].

Відтак зі зміною соціальних і політичних умов, пов'язаних з еволюцією суспільства:

- по-перше, змінюється зміст потреб і мотивів;
- по-друге, еволюціонують самі підходи до розуміння цих складних явищ, один підхід витісняє інший або розвивається, наповнюючись новим змістом;
- по-третє, трансформуються чинники, які впливають на розуміння політичної мотивації та змінюється їхня роль у контексті соціально-політичного життя суспільства.

Відповідні зміни відбуваються і з партіями. В умовах інформаційної взаємодії на зміну традиційним політичним партіям поступово приходять невеличкі групи професіоналів, які гнучко реагують на політичну кон'юнктуру та володіють можливостями оперативного впливати на свідомість. Тобто тимчасові мобільні об'єднання, основна ціль яких – реалізація конкретного виборчого проекту в межах відповідної схеми або моделі. Польський дослідник Ричард Хервут зазначає, що гасла сучасних партій використовуються для оживлення певної антипартійної і антиідеологічної стратегії, спрямованої на масового виборця [3, с. 92]. Для характеристики таких партій М. Вебер ввів поняття *Weltanschauungsparteien* – партії, які не мають ідеології. Зрозуміло, за цих умов вчені дедалі більше говорять про виникнення партій принципово нового типу – «технологічних», діяльність яких ґрунтується на маркетингових технологіях, а самі вони перетворюються на своєрідну групу технологів-одномумців.

Відтак, у сучасних умовах стає дедалі важче виокремити мотиваційні особливості політичної активності громадян окремої країни чи регіону, що вимагає врахування різноманітних чинників та використання комплексу маркетингових стратегій і тактик, розроблених як західними політтехнологами, так і представниками вітчизняного політикуму.

Так, російські політологи (Г. Дилігенський, О. Морозова, Г. Павловський, С. Кара-Мурза та ін.) та українські (Д. Видрін, Л. Кочубей) вважають, що оскільки маніпулятивні виборчі технології приносять успіх та є дійовими в аспекті впливу на політичну мотивацію, їх варто використовувати в умовах політичного ринку. Український дослідник Д. Видрін наголошує, що політичний маркетинг – це «насамперед грамотне, коректне і цілеспрямоване виявлення, підкреслення і демонстрація різними соціальними і національними групами виборців саме тих реальних якостей і гідностей претендента на лідерство, до яких ці групи виявляють особливий інтерес» [4, с.96].

Вперше маркетинговий підхід до дослідження політичної мотивації виборців сформулював ще французький дослідник П. Бурдьє, описавши політичне поле – «місце, де в конкурентній боротьбі між агентами наро-

джується політична продукція, проблеми, програми, аналізи, коментарі, концепції, події, з яких і повинні вибирати звичайні громадяни, зведені до становища «споживачів» [5, с.182].

Представники даного напрямку вважають, що існують два способи реалізації колективного вибору – голосування, яке використовується для прийняття рішень політичного характеру, і ринковий механізм, використовуваний для прийняття рішень економічного характеру [6, с.88]. Таке раціонально-економічне розуміння політики, як зазначає О. Морозова, «призводить до формування її «ринкової» концепції: виборці уподібнюються споживачам, політичні партії і лідери – підприємцям, які пропонують широкий набір послуг і зниження податків в обмін на голоси; політична пропаганда трансформується в комерційну рекламу; урядові заклади розглядаються як державні фірми, існування яких залежить від того, чи покриває одержувана в результаті їхньої діяльності політична підтримка витрати. Вся політична система розглядається як гігантський ринок попиту та пропозиції «суспільних товарів і послуг» [7, с.19].

Загалом специфіку маркетингового типу електоральної мотивації можна сформулювати так: найбільше на електоральну мотивацію населення впливають макрочинники – політико-правові, регіональні, соціокультурні, релігійні, безпосередньо пов'язані з мікросередовищем – найближчим оточенням; на специфіку електоральної поведінки впливає ефективно позиціонування політичного «товару», який пропонується виборцям – політичних програм, ідеологічних стереотипів та іміджі. Крім того, політичний аналіз передбачає і практично-прикладні дослідження, до яких, без сумніву, можна віднести і аналіз мотивів різних соціальних груп, тим більше, що нині їх дедалі частіше враховують політтехнологи для формування специфічного «політичного» продукту, який матиме найбільший попит.

Так маркетинговий підхід перегукується з популярним проблемно-адресним підходом, за якого виборці розбиваються на цільові аудиторії. При цьому низка цільових аудиторій виключається зі списку об'єктів агітації (чужий електорат), іншим, навпаки, приділяється підвищена увага. Відповідно, для того, щоб вплинути на мотивацію виборців, потрібно кожній цільовій аудиторії представити агітаційний продукт, виготовлений саме для неї. Набір можливих адресних аудиторій дуже широкий.

1. Соціально-економічна й демографічна – виділення тих або інших соціальних і (або) вікових аудиторій виборців і позиціонування кандидата відповідно до їхніх інтересів.

2. Територіальна – вибудова агітації залежно від території проживання виборців.

3. Проблемна – позиціонування щодо конкретних проблем, значимих для тих або інших цільових аудиторій виборців.

4. Особистісна – підкреслення тих або інших аспектів особистості кандидата (лідера партії) залежно від цільової аудиторії.

5. Рекламна – залежність змісту й форми політичної реклами від аудиторії конкретних ЗМІ, в яких ця реклама проводиться та ін. [8, с.83-86].

Російські дослідники О. Кудінов і Г. Шипілов у монографії «Діалектика виборів» (1997 р.) запропонували таку модель поведінки виборця в період проведення політичної рекламної кампанії, розділивши виборців на сім груп за рівнем готовності до сприйняття політичної інформації: апатично-індиферентна; стереотипна; неінформована; емоційна; ідеологізована; раціонально-сприймаюча (на основі врахування особистих інтересів); моральна (сприймаюча на основі базових цінностей і моралі) [9, с.86]. Ці групи представляють свого роду ієрархію, яка характеризує збільшення особистого «включення» виборців у виборний процес і прийняття ними відповідальності за особистий вибір. Така типологія груп виходить із того, що під впливом політичної реклами виборці можуть змінити своє відношення до процесу виборів, що водночас дає підстави для розгортання агітації і пропаганди.

Також вагомий інтерес представляє класифікація типів виборців за механізмом прийняття рішень, запропонована експертами російського фонду «Суспільна думка», які виділили шість типів виборців: лабільний (рішення ухвалюється під впливом зовнішніх чинників, які можуть змінюватися); ригідний (рішення ухвалюється й не змінюється); визначений (рішення ухвалюється, виходячи з цілком конкретної системи значимих критеріїв); спонтанний (проявляється нестійкість щодо системи критеріїв і їх значимості); раціональний тип (рішення ухвалюється після зважування багатьох «за» і «проти»); емоційний тип (рішення ухвалюється під впливом почуттів, симпатій, антипатій).

Окрім того, саме негативні наслідки політично-маніпулятивного впливу, який зонайкраще може реалізувати маркетинговий підхід, викликали потребу формування етико-моральних засад впливу на політичну мотивацію, сформованих, зокрема, в Афінському і Лісабонському кодексах професійної поведінки в паблік-релейшнз.

Нині особливості політичної мотивації українських громадян характеризуються такими ускладненнями, як:

– пошук значною частиною населення засобів для забезпечення елементарних матеріальних потреб;

– свідомою тенденційністю діяльності політичних партій, громадських об'єднань та засобів масової інформації;

– як результат – нерозуміння значною частиною населення перспектив розвитку країни, а відповідно власної ролі у політиці.

На нашу думку, лише після вирішення цих питань можна говорити про розробку дійових мотиваційних стратегій і тактик практичного спрямування.

Водночас стверджувати про існування універсальних управлінських технологій на сьогодні не уявляється можливим, саме тому дедалі більше українських вчених зосереджують дослідницьку увагу на теоретичних концепціях у межах маркетингово-технологічного підходу, який, на нашу думку, потребує окремого обґрунтування, оскільки в силу своєї актуальності і широких можливостей, передбачає врахування великої кількості змінних.

Варто зауважити, що більшість технологій ґрунтується на визнанні мисленневих здібностей електорату, пов'язаних зі здатністю сприймати політичну інформацію – рекламу, пропаганду, боротьбу іміджів тощо. Тому технологічні теорії у більшості випадків продовжують традиції когнітивного підходу, акцентуючи увагу на інформаційних перевагах громадян.

Утім, тут важливо акцентувати увагу на таких моментах, які безпосередньо стосуються традицій людиноорієнтованих досліджень і необхідності стимулювання позитивного зрізу політичної мотивації – формування у громадян розуміння політичних технологій як демократичного засобу забезпечення діалогу між всіма суб'єктами політики, зокрема під час виборів. Дотримання цих позицій у межах різних парадигм, під якими розуміється комплекс ідей і концепцій, які представляють відповідну модель управлінських технологій (правову, конфліктну, технологічну, інформаційну, нейро-лінгвістичну тощо), на нашу думку, і дасть можливість несуперечливо поєднати внутрішньоособистісні і зовнішні раціонально-інструментальні чинники політичної мотивації.

Література:

1. Пушкарева Г. В. Политическое поведение: теория, методология и практические возможности когнитивного подхода: дис. ... д-ра полит. наук: 23.00.01 / Г. В. Пушкарева. – М.: МГУ, 2004. – 369 с.
2. Супрун А. П. Семантическое исследование установок восприятия ролевых характеристик политического имиджа / Супрун А.П., Янова Н.Г., Ключов А.А. [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://www.sny-research.com/SA_Part4_02_Ru.htm.
3. Хербурт Р. Ультраправі партії; пер. з пол. М. П. Рагозіна / Ричард Хербурт // Магістеріум. – Вип. 31: Політичні студії. – 2008. – С. 90-95.

4. Выдрин Д.И. Политика: история, технология, экзистенция / Д. И. Выдрин. – К.: Либыдь 2001. – 240 с.
5. Бурдые П. Практический смысл: пер. с фр. / П. Бурдые; общ. ред. и послесл. Н. А. Шматко. – СПб.: Алетейя, 2001. – 562 с.
6. Білик М. В. Психологічні чинники прояву політичної культури студентської молоді: дис. на здобуття наук. ступеня канд. псих. наук: 19.00.05 / Марія Володимиріна Білик / КНУ імені Тараса Шевченка. – К., 2004. – 271 с.
7. Морозова Е. Г. Политический рынок и политический маркетинг: концепции, модели, технологии / Е. Г. Морозова. – М.: РОССПЭН, 1999. – 304 с.
8. Малкин Е. Политические технологии // Е. Малкин, Е. Сучков. – М.: Русская панорама, 2006. – 680 с.: 19 табл., 387 библ.
9. Кудинов О. П. Диалектика выборов / Кудинов О. П., Шипилов Г. А. – М.: ЗАО ПО «Мастер», 1997. – 257 с.

Вильчинская И. Ю. Особенности применения технолого-маркетинговых подходов в условиях информационно-политического взаимодействия

Проанализовано особенности использования технолого-маркетинговых подходов и теорий в условиях информационного взаимодействия, в частности акцентируется внимание на когнитивном факторе, который характеризует мыслительную способность граждан работать с неоднозначной политической информацией.

Ключевые слова: технологический подход, когнитивный подход, маркетинговые теории, манипулирование, политическая информация.

Wilczynski I.Y. features of technological and marketing approaches in the minds of information and political engagement

In the article general patterns were analyzed using technological and marketing approaches and theories in the information in interaction particular focuses on the cognitive factor, which characterizes the intellectual ability of citizens to work with ambiguous political information.

Keywords: technological approach, cognitive approach, marketing theory, manipulation, political information.

УДК 32:303.732.4

МОЗКОВИЙ ШТУРМ ЯК ТЕХНОЛОГІЯ ПІЗНАННЯ ТА ФОРМУЛЮВАННЯ ПРОБЛЕМИ ПРИ ЗДІЙСНЕННІ СИСТЕМНОГО АНАЛІЗУ ПОЛІТИЧНИХ ЯВИЩ ТА ПРОЦЕСІВ

Неліпа Д. В. ©

Кандидат політичних наук, доцент кафедри політології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Розкрито основні етапи проведення системного аналізу в політології та підкреслено важливість першого із них – підготовчого.

Ключові слова: *системний аналіз, етапи системного аналізу, проблема, технології формулювання проблеми, мозковий штурм.*

Бурхливий розвиток системного аналізу як методу наукових досліджень в політології, який розпочався у другій половині ХХ століття, не припиняється і досі. Як вивчення особливостей його використання, так і безпосереднє практичне застосування для дослідження політичних явищ та процесів можна зустріти у працях цілої низки зарубіжних та вітчизняних вчених, серед яких Д. Істон, Г. Алмонд, Р. Даль, Е. Даунс, К. Дойч, П. Чекланд, Дж. Нейманн, А. Пшеворські, Дж. Фітцджеральд М. Згуровський, А. Фісун, М. Габріелян, В. Гондюл, А. Коваленко, О. Маноха та ряд інших.

Водночас, застосування системного аналізу як одного із найпоширеніших методів сучасних наукових досліджень для вивчення політичних явищ та процесів має певну специфіку. Політичне знання є доволі складним за своєю якісною структурою, яка ґрунтується, з одного боку, на характері взаємозв'язків політичної системи та зовнішнього середовища (насамперед, інших соціальних систем), а з іншого – на багаторівневих взаємовідносинах елементів системи та їхніх об'єднань. Не менш важливо, при цьому, враховувати і таку суттєву ознаку політичних явищ та процесів, як нерозривне поєднання об'єктивного та суб'єктивного.

Хоча така специфіка дещо ускладнює застосування системного аналізу як в політиці, так і в політології, у разі правильного його використання, цей метод дає змогу глибше проникати в сутність політичної проблеми та оперативніше її вирішувати. Системний аналіз сприяє підвищенню точності у формулюванні цілей, що дозволяє ефективніше розподіляти ресурси та оптимізувати стани системи. Але для того, щоб користуватися усіма перева-

гами системного аналізу як методу політології, слід, насамперед, зрозуміти його головні етапи та технології, які на кожному з них застосовуються.

Виходячи із цього, доцільно детально розглянути основні етапи практичного застосування системного аналізу для вивчення політичних явищ та процесів. Існують різноманітні підходи до їх виокремлення і найпоширенішою помилкою в цьому контексті є надмірна деталізація. Оскільки застосування системного аналізу повинно ґрунтуватися на ретельному дотриманні послідовності усіх етапів, найкраще їх вирізняти, згрупувавши у три загальні категорії – підготовчий етап, основний та завершальний. Це дозволяє краще структурувати дії дослідника та дійсно виокремити час для підготовки дослідження, безпосереднього його проведення та аналізу отриманих даних і підведення підсумків. Подальша деталізація є потрібною, але вона повинна здійснюватися в кожному конкретному випадку із урахуванням специфіки явища чи процесу, що вивчаються. Приміром, якщо проводиться повторний системний аналіз певного об'єкта, деякі із підетапів можуть бути не потрібними. Однак, кожне дослідження із застосуванням системного аналізу обов'язково повинно розпочинатися із його підготовки, яка, перш за все, передбачає ретельну роботу над формулюванням проблеми.

При проведенні системного аналізу політичних явищ та процесів важливо, і, водночас, складно сформулювати проблему, яка досліджуватиметься. Невірне визначення цілі та завдань призведе до додаткових затрат коштів та часу, але зумовить необхідність коригування лише деяких дій та повторення тільки частини етапів, а не системного аналізу із самого початку. Якщо неправильно сформульована проблема, це може і не викликати тривоги під час здійснення системного аналізу, але він не допоможе вирішити те питання, яке зумовило звернення до цього методу. Іншими словами, якщо операція пройшла блискуче, а пацієнт помер, це означає, що невірно була сформульована проблема. Тому метою даної статті є розкриття однієї із основних технологій пізнання та формулювання проблеми – мозкового штурму.

Згідно з одним із найпоширеніших визначень проблеми, це – складне теоретичне чи практичне питання, яке потребує вивчення та вирішення. Це – суперечлива ситуація, яка передбачає усвідомлення суб'єктом неможливості подолати труднощі за допомогою наявних знань та досвіду [3, с.330]. Ситуацію в даному контексті розуміють як стан системи та її оточуючого середовища в певний момент часу. Її можна охарактеризувати за допомогою показників, які описують властивості системи. Якщо вони залишаються в рамках прийнятного або є кращими, стан системи оцінюється як сприятливий, якщо ж ні – ситуація проблемна. Тобто, проблемна ситуація – це такий стан системи, за якого усвідомлюється незадоволення існуючим ста-

новищем, але поки немає чіткого розуміння, яким чином його змінити. Так із проблемної ситуації народжується проблема [3, с.329].

Американський дослідник Р. Акофф підкреслює, що проблема як виокремлений набір незадовільних параметрів, насправді, є лише частиною складного «клубка проблем». Це особливо важливо враховувати в політології, оскільки «чистих» політичних проблем не існує. Наприклад, наявність гетто у місті може бути соціально-культурною (відсутність у мешканців бажання та звички дотримуватися стандартів гігієни та ввічливості), соціально-психологічною (брак мотивації утримувати свої будинки в належному стані та необхідності переїжджати через нерозумну податкову політику), економічною (дефіцит бюджетних коштів на реконструкцію) проблемою тощо. Але вирішуватися ця проблема буде місцевою владою, тому, за своєю суттю, вона є політичною.

Іноді перед системним аналітиком ставиться уже сформульована проблема. Приміром, це може зробити замовник дослідження. Однак, такі проблеми, як правило, є надто нечіткими: «Як покращити роботу державного апарату?», «Як подолати корупцію в правоохоронних органах?». Крім того, вони можуть відображати суто точку зору замовника: «Як підвищити легітимність вірного рішення мера про побудову нової будівлі для його адміністрації?», «Де в цьому районі розмістити нову лікарню?» [2, с.38]. Тому системний аналітик не повинен зупинятися на запропонованій проблемі, а має доопрацювати її. Так, американська Корпорація RAND (одна із найвідоміших фабрик думок, яка активно використовує метод системного аналізу) працює із врахуванням висловлених державою пріоритетів, але формулювання проблеми в межах окресленого бажаного напрямку здійснюється фахівцями даної організації.

Існує велика кількість способів пізнання проблемної ситуації та формулювання проблеми. Для зручності їх варто поділити на колективні, які передбачають залучення системним аналітиком інших людей для з'ясування сутності проблеми, та індивідуальні, які цього не потребують. До першої групи, зазвичай, відносять мозковий штурм, метод експертних оцінювань («Делфі») та інші способи, об'єднані загальною назвою «групові дискусії». Технології індивідуального формулювання проблеми також включають мозковий штурм (побудову ментальних карт, «спалахування зірок»), а також формалізацію проблемної ситуації, технологію «чорної скриньки» та дерево проблем. Розглянемо детальніше одну із цих технологій, яка є найбільш поширеною та ефективною – мозковий штурм.

Мозковий штурм (англ. brainstorming) набув поширення ще у 50-х рр. ХХ ст. Він ґрунтується на припущенні про те, що у групі людей можна віднайти інноваційні та корисні думки. Оскільки будь-яке дослідження – це завжди пошук невідомого або пояснення складного, мозковий штурм,

сприяючи виходу за межі суто традиційних уявлень і підходів, дозволяє виявити цілий спектр ідей, із яких уже обиратимуть оптимальну. При цьому, ефективність мозкового штурму вражаюча: декілька чоловік за півгодини можуть висунути десятки і сотні ідей [5, с.182].

Мозковий штурм є достатньо простим у застосуванні. Як правило, він проводиться у два етапи. Завданням першого із них є збір якомога більшої кількості ідей безвідносно до їх якості. Учасників знайомлять із певною ситуацією та пропонують їм висловити пропозиції щодо головної проблеми. На цьому етапі категорично забороняється критикувати чи оцінювати будь-які ідеї, навіть якщо вони здаються сумнівними або абсурдними, а також пояснювати чи обгрунтовувати їх. Учасників мотивують висловлювати свою думку одразу ж, як тільки вони з'явилися, щоб попередити «самоцензуру».

Кожна пропозиція записується, незалежно від міри її безглузді, оскільки вона потенційно може стимулювати до виникнення ідей в інших учасників. Історія застосування мозкового штурму це доводить. Приміром, коли американські військові експерти намагалися віднайти оптимальний спосіб захисту від ворожих торпед, один із учасників мозкового штурму запропонував, щоб, у разі виявлення торпеди, вся команда корабля ставала на край борту та дмухала на неї. Згідно правил мозкового штурму ця ідея не була відкинута і згодом у ній було знайдено раціональне зерно – її було трансформовано в пропозицію розробки потужних насосів, які б відштовхували небезпечний об'єкт через рух потоків води [5, с.183].

Інколи ідеї не записують, а візуалізують через зображення, таблиці, схеми тощо. Цей підвид мозкового штурму називають «метаплан». Він дозволяє стимулювати творче мислення та активізувати висловлення ідей, завдяки залученню і тих осіб, які краще сприймають інформацію саме у такому вигляді. Крім того, візуалізація дозволяє структурувати ідеї, наприклад, записуючи подібні на картках одного кольору або розмішуючи їх певним чином на великому табло [4, с.443].

Перша стадія мозкового штурму може бути обмеженою в часі зовнішніми обставинами (наприклад, тривалістю оренди приміщення) або завершуватися тоді, коли ідеї всіх учасників вичерпаються. Після цього розпочинається другий етап, який передбачає узагальнення, класифікацію та ретельний аналіз усіх пропозицій. Тут дуже важливо виробити об'єктивні критерії оцінки ідей, щоб відкинути емоційні підстави для позитивного чи негативного ставлення до них. На цьому етапі учасникам дозволяють пояснювати чи конкретизувати свої ідеї, оскільки, навіть якщо жодна із пропозицій не підійде, вони можуть наштовхнути на вірне формулювання проблеми.

Описаний вище метод інколи ще називають «прямим» мозковим штурмом, оскільки ті, хто генерує ідеї, їх потім і оцінюють. Натомість, непрямий мозковий штурм передбачає створення двох груп – учасники (ті, які продукують пропозиції) та «комісії» або «суди» експертів (ті, хто їх аналізує). Ідеї можуть оцінюватися через систему балів, розміщення їх за рейтингом, або ж, за допомогою принципу «за – проти». За таких умов, учасники проводять попередній відбір ідей, залишаючи лише ті, які, на їхню думку, заслуговують на увагу. Кожна із таких пропозицій отримує «захисника» та «критика», які їх представляють суддям чи комісії та дискутують з цього приводу. Після цього відбувається колективне засідання експертів, на якому приймається остаточне рішення (два – три варіанти).

Крім традиційного усного способу генерування ідей, інколи використовують і письмовий обмін думками між учасниками. Зокрема, цікавим підвидом мозкового штурму є технологія «6-3-5». Оптимальна кількість учасників – шість. На початку їм роздають великі аркуші паперу із решіткою таблиці, яка складається із трьох колонок та шести рядів (вісімнадцять пустих комірок). Учасникам розповідають про проблемну ситуацію та пропонують заповнити першу комірку, записавши туди власне формулювання проблеми. На це виокремлюють п'ять хвилин, після чого аркуші передаються за годинниковою стрілкою. Процедура повторюється п'ять разів – учасники заповнюють наступну пусту комірку – але завданням тепер є пропозиція щодо формулювання проблеми із врахуванням ідей, записаних вище.

При використанні даної технології існує висока вірогідність отримання 108 ідей за півгодини, які можна колективно обговорити або запропонувати на розгляд експертам [4, с.441-442]. Ефективність її застосування залежить від забезпечення неоднорідності складу групи, дотримання повної заборони усного спілкування, стимулювання імпровізації та попередження самокритики через чітке дотримання термінів.

Подібним до описаного вище є і такий підвид мозкового штурму як «Round-Robin Brainstorming». Найбільш поширеною проблемою мозкового штурму є активізація сором'язливих та пасивних учасників. Іноді трапляється і так, що харизматичні особистості з самого початку висловлюють певну ідею, яку інші підсвідомо вважатимуть найкращою, відтак, подальші пропозиції будуть схожими. Натомість, дана технологія передбачає встановлення чіткої послідовності висловлення думок із обов'язковим залученням усіх учасників. Вона може проводитися як усно, так і письмово. У першому випадку, учасникам описують ситуацію та дають кілька хвилин для роздумів, після чого кожен із них по колу висловлює свою думку. Заборонено повторювати сказане чи пропускати свій хід. Те ж відбувається і при застосуванні письмової версії даного мозкового штурму – учасники

записують свої ідеї на аркуші паперу, не використовуючи уже наявні ідеї [7].

Достатньо ефективною, з цього погляду, є і техніка «драбини» (англ. *stepladder technique*). Вона була розроблена у 1992 р. американськими дослідниками Стівеном Рогельбергом, Джанет Барнс-Феррел та Чарльзом Лоуві, які вивчали вплив групи на формування думки індивіда та намагалися розробити методику для його применшення. При застосуванні цієї технології групі описують проблемну ситуацію, дають кілька хвилин на роздуми, після чого ізолюють будь-яких двох членів групи, які обговорюють проблему протягом певного часу. Як тільки вони приходять до консенсусу, запрошують ще одного учасника, який спочатку представляє власні ідеї групі, а тоді вони спільно генерують ідеї та обговорюють їх, формулюючи нові висновки. Так продовжується до тих пір, поки всі члени групи не приєднаються до перших двох [11].

У політологічних дослідженнях корисною може бути і технологія «написання карток Кроуфорда» («*Crawford Slip Writing*»). Її автором був професор педагогіки університету Південної Каліфорнії Клауд С. Кроуфорд, який вперше її випробував у 1920-х рр. Ця технологія дещо схожа на соціологічні опитування, проте, не передбачає складних опрацювань вибірки та результатів. Її найоптимальніше використовувати у групах із 50-200 учасників, однак, за потреби вона є доволі ефективною і у великих групах до 5000 осіб. Ще однією перевагою даної методики є те, що, як правило, системні аналітики використовують аудиторію, зібрану з іншого приводу. Це дозволяє уникнути витрат часових та фінансових ресурсів для організації заходу. Натомість, дослідник неочікувано заходить в приміщення, де знаходяться учасники, роздає їм картки, описує ситуацію та пропонує написати свій варіант формулювання проблеми (один варіант на одній картці). За 5-10 хвилин картки збираються і згодом опрацьовуються системним аналітиком [6].

Маловідома, але доволі оригінальна та ефективна технологія, була запропонована японськими дослідниками Кобаяші та Кавакіта – технологія ТКІ або «рисовий шторм» [8, р.147]. Вона дещо відрізняється від традиційного мозкового штурму, оскільки передбачає роботу групи над досягненням мети, а не над генерування якомога більшої кількості ідей. Алгоритм її використання наступний. Учасники записують всі факти, які стосуються проблемної ситуації, на окремих картках. Висуваються лише дві вимоги: ці факти повинні безпосередньо стосуватися проблеми та бути такими, які піддаються верифікації. Після цього картки збирають, копіюють та роздають кожному із учасників повний їх комплект. Ведучий зачитує факти із карток, а учасники відбирають із свого комплекту факти, пов'язані із щойно оголошеним, формуючи групи. На другому етапі учасники аналі-

зують кожну із груп, додаючи факти, які не потрапили в жодну із категорій. Тоді на картки записують уже назви категорій, які розмножуються і за тим же принципом групуються. Ця процедура продовжується до тих пір, поки не буде отриманий опис проблеми, який охоплює всі факти та стане підгрунтям для її формулювання [3, с.144].

Незалежно від обраного варіанту проведення колективного системного аналізу, дослідник тут повинен чітко означити свою роль: спостерігач, який стежить за ходом мозкового штурму, чи ведучий – модератор роботи групи, який на першому етапі мотивує до висловлення власних ідей, а на другому – стимулює критичний аналіз та пошук консенсусу. Оскільки ведучий може вплинути на перебіг мозкового штурму та забезпечити його невдачу або успіх, частіш за все, для цього запрошують фахівців власне із проведення мозкового штурму.

Не менш важливим є і склад учасників, від якого прямо залежить результативність використання даної технології. Групи варто формувати на підставі здатності до наукового мислення, аналізу, розвинутої інтуїції, різноманіття інтересів. Не менш важливою є і відкритість до нових ідей та адекватне сприйняття нетрадиційних підходів. Це сприятиме створенню атмосфери толерантності та поваги до поглядів іншого. Більш досвідчені системні аналітики, як правило, можуть самостійно здійснити вдалий підбір учасників. Існують і стандартизовані методики такого відбору, наприклад, тестування.

Крім наведених вище технологій колективного мозкового штурму є ще ряд технологій індивідуального, які покликані подолати ряд недоліків першого, зокрема, груповий тиск (англ. peer pressure), пов'язаний із тим, що активна більшість завжди прагне нав'язати свою позицію пасивній меншості. Крім цього, велике значення мають і особисті відмінності членів групи, приміром, кращі оратори схильні переконувати інших у вірності своїх позицій навіть за відсутності достатніх аргументів. Також, практично у будь-якій групі, завжди є відоміші чи авторитетніші експерти, чиї думки вважатимуться вагомішими. Це особливо характерно для державних структур, де точка зору начальника переважатиме думку фахівця з відповідним практичним досвідом, але нижчого рангу. Трапляється і так, що учасникам психологічно важко «забрати» висловлену ідею, навіть якщо її хибність стане очевидною, через страх втрати поваги в очах групи. Врешті, груповий варіант проведення мозкового штурму може вимагати фінансових затрат, не передбачених в бюджеті дослідження, або ж питання, що вивчаються, не варто виносити на загальний огляд. Тоді обираються технології, які можна назвати індивідуальними.

Однією із «індивідуальних» технологій проведення мозкового штурму є ментальні карти (англ. mind mapping). Вони дозволяють швидко ідентифі-

кувати та зрозуміти сутність проблеми через створення загальної картини. Їх застосування сприяє творчому мисленню та інноваційності практично такою ж мірою як і традиційний мозковий штурм [9]. Для розробки ментальної карти в центрі аркуша паперу розміщують максимально короткий опис проблемної ситуації. Від неї відходять «гілки», які структурують проблему за напрямками, позначаючи їх лаконічними фразами, окремими словами або різними кольорами. Після цього шукають точки перетину між розгалуженнями, виявляючи сутність проблеми та все багатоманіття її аспектів. Сьогодні це можна робити і за допомогою комп'ютерних програм.

Подібною до технології ментальних карт є технологія «спалахування зірок» (англ. *starbursting*). Вона ґрунтується на тому, що зрозуміти проблему можна, поступово розкриваючи її сутність, задаючи питання [10]. При цьому, ці запитання повинні впливати одне з одного (приміром, відповідь на питання, хто голосуватиме за дану партію може бути: пенсіонери, але із цього випливають наступні питання – які саме пенсіонери, чому пенсіонери і т. д.). У рамках системного аналізу дана технологія використовується наступним чином. На аркуші паперу малюють шестикінечну зірку, в центрі якої – опис проблемної ситуації. На краях зірки пишуться питання «хто?», «які?», «чому?», «де?», «коли?» та «як?», на які шукають відповіді, формулюючи, таким чином, проблему.

Загалом, технологія мозкового штурму має свої переваги та недоліки, які повинен враховувати системний аналітик, перед тим як застосовувати її для формулювання проблеми. Серед найбільших переваг даної технології, як правило, називають її відносно низьку вартість (вона не передбачає залучення високооплачуваних експертів) та результативність (можливість отримання великої кількості інноваційних ідей за короткий проміжок часу). Крім цього, мозковий штурм достатньо простий для розуміння і не потребує додаткового попереднього навчання учасників. Врешті, ідеї, які під час нього генеруються, можуть застосовуватися і для проведення системного аналізу інших явищ та процесів.

Водночас, системний аналіз має і ряд недоліків. Якщо ведучий не виконує своє завдання, мозковий штурм може затягнутися чи проходити без генерування нових ідей. Крім того, практика доводить, що одна і та ж група не зможе ефективно працювати над кількома проблемами, оскільки будь-який колектив рано чи пізно ієрархізується, виокремлюється лідер, а тому зникає рівноправність учасників та ідей. Відтак, виникає необхідність щоразу вирішувати організаційні питання. Високою є і ймовірність конфліктів між учасниками групи або ж учасниками та модератором (наприклад, якщо учасник вважає, що він поведився в рамках правил, але ведучий зробив зауваження).

Таким чином, існує цілий ряд різноманітних технологій, які допомагають системному аналітику вдало сформулювати проблему. Оскільки перший (підготовчий) етап системного аналізу є надзвичайно важливим, до формулювання проблеми варто підходити дуже старанно та ретельно підбирати таку технологію, яка буде зручною для системного аналітика. Ефективність описаної у даній статті технології залежить не стільки від її особливостей, а значною мірою базується на спроможності дослідника її застосовувати. Однак, у разі дотримання усіх правил та приділення належної уваги формулюванню проблеми, якість системного аналізу значно зростає. Після формулювання проблеми можна переходити до визначення цілі та завдань дослідження.

Література:

1. Лямец В. И. Системный анализ. Вводный курс / В. И. Лямец, А. Д. Тевяшев. – Х.: ХНУРЭ, 2004. – 448 с.
2. Мова В. В. Системний аналіз. Конспект лекцій / В. В. Мова, О. І. Аршинова, А. В. Шевченко. – К.: НАУ, 2005. – 75 с.
3. Тарасенко Ф. П. Прикладной системный анализ / Ф. П. Тарасенко. – Томск: Издательство Томского университета, 2004. – 186 с.
4. Теория систем и системный анализ в управлении организациями: справочник: [учеб. пособие] / под. ред. В. Н. Волковой, А. А. Емельянова. – М.: Финансы и статистика, 2006. – 848 с.
5. Чорней Н. Б. Теорія систем і системний аналіз / Н. Б. Чорней, Р. К. Чорней. – К.: МАУП, 2005. – 256 с.
6. Crawford's Slip Writing Method Generating ideas from many contributors; [Electronic resource] / Access mode: http://www.mindtools.com/pages/article/newCT_95.htm. – Title from the screen
7. Instructions for Roundrobin Brainstorming; [Electronic resource] / Access mode: http://www.hydroville.org/system/files/team_roundrobin.pdf. – Title from the screen
8. Jay R. The Ultimate Book of Business Creativity: 50 Great Thinking Tools for Transforming your Business / Ros Jay. – Tuscaloosa: Capstone Press, 2001. – 204 p.
9. Mind Maps: A powerful approach to note-taking; [Electronic resource] / Access mode: http://www.mindtools.com/pages/article/newISS_01.htm. – Title from the screen.
10. Starbursting: Understanding new ideas by brainstorming questions; [Electronic resource] / Access mode: www.mindtools.com/pages/article/newCT_91.htm. – Title from the screen

11. Stepladder Technique. Making better group decisions; [Electronic resource] / Access mode: http://www.mindtools.com/pages/article/newTED_89.htm. – Title from the screen.

Нелипа Д.В. Мозговой штурм как технология познания и формулирования проблемы при осуществлении системного анализа политических явлений и процессов

Раскрыты основные этапы проведения системного анализа в политологии и подчеркнута важность первого из них – подготовительного.

Ключевые слова: системный анализ, этапы системного анализа, проблема, технологии формулировки проблемы, мозговой штурм.

Nelipa D.V. Brainstorm how the technology knowledge and the formulation of problems in the implementation of systems analysis of political phenomena and processes

In the article, main stages of systems analysis in political science are underlined and the significance of first of them – preparatory – is stressed.

Keywords: system analysis, stages of system analysis, problem, technologies of problem formulation, brainstorming.

УДК 32.019.5-057.857

ПОЛІТИЧНІ РІШЕННЯ ЯК МЕТА ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Семенченко Ф. Г.[©]

Кандидат політичних наук, доцент, завідувач кафедри політології і права Херсонського національного технічного університету

Досліджується процес прийняття політичних рішень в політичній діяльності, визначаються функції політичного управління, розглядаються особливості сфери політики і сфери державного управління.

Ключові слова: *політичні рішення; політична діяльність; політичне управління; державне управління.*

Сучасний етап розвитку України зумовлюється, насамперед, потребою у прийнятті і реалізації сукупності політичних рішень, спрямованих на формування політичного курсу країни, внутрішньої і зовнішньої політики, консолідацію українського суспільства, вирішення гострих протиріч і проблем у соціально-економічній, політичній і духовній сферах. Причому, важливо, щоб рішення були не тільки адекватні історичному моменту, який переживає країна, національним і державним інтересам, але й узгоджувалися з нинішнім станом громадянського суспільства, нормами і цінностями Конституції України, враховували менталітет і культуру українського соціуму.

Без перебільшення можна сказати, що від здатності влади розробити, прийняти й реалізувати в найближчі роки систему соціально значущих загальнонаціональних рішень залежить не тільки доля країни, добробут народу, але і доля влади.

Уперше політичні рішення виникають, фактично, з формуванням політичної організації суспільства, державним будівництвом. Аналіз міфологічної літератури, писаних джерел стародавності дає змогу виокремити певні історичні періоди розвитку поняття «політичні рішення». Як зазначає дослідник Б. Кухта, на першому етапі, що отримав назву традиційного панування, політичні рішення приймали старійшини, виборні суб'єкти політичної влади – вожді, князі, царі. Такі рішення були переважно персоналізовані. Оскільки політична організація первісних суспільств була військова або напіввійськова, то була відсутня широка диференціація рішень. Тому, у суспільній сфері вони також мали переважно військово-політичний характер, економічно-побутовий тощо.

Із розвитком організованості стародавніх суспільств поступово виникають спадкові монархії, що видозмінює і політичні рішення. Так, царства Стародавнього Єгипту будувалися на основі теократичної піраміди влади. На її вершині були фараони, які ототожнювалися із богами. Характер влади фараонів був чисто авторитарним, так як і в більшості близькосхідних деспотій.

Іншим був процес прийняття політичних рішень в античній Греції. Правителі тут обиралися як із числа найбільш доблесних воїнів, так і з числа земельної знаті (перші як спадок епохи військової демократії, другі – як прихід нових людей, мірилом яких вже окрім рис воїна було й багатство). Рішення правителів коригувалися як військовою радою, так і спільною думкою земельної знаті (евпатридів). З них поступово почали обирати царів, суддів, командувачів військ. Вони, в свою чергу, приймали загальні рішення, зверталися від імені вільного населення до богів, приносили жертви тощо. Поступово основну масу населення відтіснили від влади, царі (грецькою – басілеї) ставали спадковими, і все частіше рішення приймали одноосібно.

На подальшому етапі, що отримав назву харизматичного панування, міняються зміст та форми політичних рішень. Із встановленням афінської демократії верхніх суб'єктів рішень уже обирали, що змушувало такого суб'єкта, приймаючи рішення, спиратися на волю більшості, самому вирізнятися визначними талантами, бути промовцем, уміти завойовувати симпатії громадян. Політичні рішення таких суб'єктів – це не лише акт їхнього свідомого вольового рішення, а й вираз загальної волі громадянства, яку краще глибше й зрозуміліше відчував політичний діяч. В афінській демократії рішення про призначення на військові посади приймали звичайним підняттям рук громадянами, судові рішення – викиданням певного кольору камінців у бронзову амфору.

У Стародавньому Римі рішення приймали виборні царі, народні збори й сенат. Падіння Римської імперії та утворення спадкових монархій у Європі майже на тисячу років утвердили єдиний одноосібний принцип прийняття політичних рішень. Це пояснювалося тим, що повнота законодавчої, виконавчої та судової влад зосереджувалася у руках монарха, який приймав закони або узаконював норми звичаєвого права, приймав розпорядчі рішення, був верховним суддею, командувачем армії. Починаючи з XII-XIII ст., у Франції, Англії, Іспанії формуються інститути стримувань та противаг одноосібній монаршій владі – парламенти, ради при королях тощо. Проте священність монаршої влади була незаперечною.

Буржуазні революції, що потрясли європейський континент, кардинально змінили порядок, форми та зміст прийняття політичних рішень. Велика Французька революція (1789-1795) уперше дала народів такі

широкі можливості брати участь у прийнятті рішень. XIX століття стало епохою поступового переходу від монаршої влади до влади конституційних монархій, республіканізму, що означало встановлення нового порядку прийняття політичних рішень верховними суб'єктами влади в європейських державах (за окремими винятками, наприклад, царської Росії, де подібні процеси відбулися лише на початку XX ст.). Відбувається велике переміщення у політичному житті, коли суб'єктами державної політики стають не дві-три тисячі великих королівських аристократичних родин, а діють кілька десятків масових політичних партій, що замінили спадкову аристократію, а їхні лідери стають якісно новими суб'єктами політичних рішень. Справжній же розквіт народного представництва, участі у великій політиці настав аж у XX ст., в епоху так званого раціонального панування, коли дуже скоро до влади прийшли політики-професіонали, що почали приймати політичні рішення, використовуючи здебільшого раціональне мислення, підпорядковуючи йому емоційні пориви [1].

Сьогодні політичні рішення – це особливого роду технологія перетворення суспільних вимог у загальнообов'язкові і публічні норми, що регулюють взаємостосунки і визначають розподіл владних ресурсів у суспільстві з метою розв'язання політично значущих проблем. Це соціально-політичний механізм, за допомогою якого суспільні проблеми і суперечності перетворюються на цілеспрямовані управлінські дії з метою подолання цих проблем і суперечностей.

Сутнісною ознакою політичного рішення є те, що процес його прийняття й реалізації пов'язаний з політичною владою. Якщо з'ясування, формулювання й артикулювання суспільних інтересів може здійснюватися і під час відсутності суб'єкта політичної влади, то для реалізації цих інтересів потрібні реальні владні повноваження. У свою чергу, для того, аби одержати владні повноваження, політикиві доводиться брати активну участь у відносинах з приводу їх завоювання й утвердження.

Характерною ознакою політичного рішення є його публічний характер. Публічність зумовлена, зокрема, масштабністю наслідків і ціною помилки політичних рішень, пов'язаних інколи з долями тисяч і мільйонів людей та величезними матеріально-фінансовими ресурсами.

Особливістю політичного рішення є також ресурсний дефіцит і невідзначеність. Будь-які політичні рішення приймаються в умовах обмеженості інформаційних, фінансових, часових та інших ресурсів, що, у свою чергу, поглиблюється нестабільністю і мінливістю навколишнього середовища, відсутністю інституціональних або технічних можливостей впливу на значущі для прийняття та реалізації рішення фактори.

Слід зазначити, що рішення, прийняте поза політичною сферою, може набути політичного характеру, якщо воно торкається інтересів великих

соціальних груп і верств суспільства. Наприклад, непопулярне рішення у сфері економіки може набути політичного забарвлення, якщо невдоволення цим рішенням викличе соціальний протест, і поставить під сумнів легітимність того або іншого суб'єкта влади, існуючу політичну структуру.

Правильним є і те, що політичні рішення містять адміністративний компонент, більшою мірою пов'язаний з механізмом їх реалізації. Тому є підстави для визначення такого виду рішень використовувати поняття «політико-управлінське рішення».

У політичній сфері процес прийняття рішень пов'язує воедино всі її елементи: органи державної влади, державних службовців – як пред'явників певних інтересів; суспільні і політичні об'єднання – як суб'єкт вибору альтернативи на основі політичних, фінансових, військових та інших ресурсів; ЗМІ і сучасні засоби масової комунікації – як інститут інформаційного забезпечення політичної системи.

Актуальним є питання «Хто готує і приймає політичні рішення?». Відповідь на нього не завжди може бути дана лише на основі конституції, у якій визначається компетенція різних політичних інститутів, закріплюються основоположні правила, норми, процедури, що стосуються прийняття рішень. Як показує політична практика, можливі ситуації, за яких політичні інститути, покликані приймати рішення (президент; парламент; кабінет міністрів; регіональні органи державної влади; політичні партії; громадські організації та ін.), перебувають під сильним впливом певних політичних і економічних сил. Останні на різних етапах процесу підготовки і прийняття рішень можуть контролювати діяльність формальних політичних інститутів або безпосередньо впливати на них з метою вираження, закріплення і реалізації в рішеннях своїх інтересів. Тому, щоб визначити, хто фактично у даному політичному режимі приймає рішення, потрібно вивчити взаємостосунки між політичними елітами, лідерами і конкретними особами або групами, які контролюють або впливають на владу, на структури, що приймають рішення. Ними можуть бути: індивідууми, наділені державною або юридичною відповідальністю за певні політичні рішення; суб'єкти, які фактично беруть участь у процесі прийняття рішень; суб'єкти, які подають інформацію для прийняття рішень; визначають вибір альтернатив; приналежні до найбільш могутніх верств політичної, військової, суспільної еліт тощо.

Політичні рішення суб'єктів політичної діяльності можна класифікувати за такими підставами.

За суб'єктами, що приймають рішення: законодавчі рішення; рішення президента країни (президентські рішення); рішення державних органів виконавчої влади; рішення, що приймаються політичними партіями;

рішення в системі регіональної і місцевої влади – як інструмент узгодження загальнодержавних і регіональних інтересів.

За рівнем соціальних інтересів: рішення про програми розвитку окремих сфер громадського життя; рішення про проведення виборчої кампанії; рішення про підтримку тих або інших соціальних груп; рішення про розвиток окремих регіонів, міст тощо.

За рівнем прийняття і масштабом розрізняють: стратегічні рішення, – це рішення, що прийняті на найвищому рівні державного управління і стосуються найважливіших напрямів розвитку суспільства і держави; тактичні рішення, – це рішення, що прийняті на середньому рівні державного керування і стосуються конкретних питань діяльності тієї організації або відомства, керівництво якого їх приймає; оперативні рішення, – прийняті на низовому рівні управління з поточних питань, що потребують негайного вирішення.

За ступенем раціоналізації процесу вироблення і прийняття розрізняють: інтуїтивні рішення, – прийняті на підставі суб'єктивного відчуття правильності вибору; рішення, що базуються на судженнях, в основі яких лежать практичний досвід і елементарна логіка прецеденту; раціональні рішення, – прийняті за допомогою об'єктивного аналізу проблеми.

За сферою впливу розрізняють рішення: соціально-політичні, політико-економічні, політико-культурні, військово-політичні, ідеологічні й ін.

За способом узгодження: безкомпромисне рішення, – являє собою неузгоджений, однозначний вибір на користь одного з варіантів; компромісне рішення, – досягається шляхом взаємних поступок; консенсусне рішення, – що приймається за згодою всіх учасників.

За кількістю учасників процесу ухвалення рішення: одноособове рішення, – прийняте політичним керівником, лідером одноосібно; колективне рішення, – прийняте більшістю голосів.

З погляду умов, у яких приймаються рішення, розрізняють: рішення, прийняті в умовах визначеності, коли стан зовнішнього середовища відомий і існує відома упевненість і прораховуваність наслідків прийняття можливих варіантів рішення; рішення, прийняті в умовах ризику, коли можливі різні стани зовнішнього середовища, однак є достатньо даних для встановлення імовірності кожного з цих станів; рішення, прийняті в умовах невизначеності, коли ймовірні значення основних значущих факторів і можливих станів зовнішнього середовища у певний момент часу невідомі.

За основними типами реалізації: популізм, елітизм, консерватизм, демократизм, радикалізм.

Політичні рішення можна класифікувати за формою прийняття і функціонування у суспільстві. Основні форми політичних рішень: право (законо,

укази, постанови, розпорядження, резолюції); рішення політичних партій; рішення громадських організацій.

Політичні рішення, прийняті суб'єктами політичної системи, мають різну кількість адресатів, стосовно яких вони приймаються. Рішення найвищих органів влади, як правило, визначають зміст дій, норм, правил як відносно самої системи органів влади, так і зовнішнього середовища (елементи суспільного організму, міжнародне співтовариство). Рішення політичних партій, інших суспільно-політичних організацій, рухів можуть стосуватися їхніх дій стосовно державних і недержавних структур, окремих елементів соціальної системи.

Різні типи політичних рішень характеризуються різним рівнем інтеграції соціальних інтересів. Так, метою політичних рішень, прийнятих на найвищому рівні державної влади, є узгодження різнорідних інтересів соціальних груп і верств суспільства, консолідація соціального організму країни, захист суспільства від можливих внутрішніх і зовнішніх загроз тощо.

Функція політичних рішень регіонального і місцевого рівня – гармонізація, поєднання локального інтересу із загальносоціальним, оптимальним варіантом функціонування політичних рішень є їх узгодженість, скоординованість одне з одним як по вертикалі, так і по горизонталі даної суспільно-політичної системи.

Можна погодитись із Кузьміним П.В. [2], що будь-яке політичне рішення приймається людьми для розв'язання певних соціальних проблем і протиріч. Інакше кажучи, політичне рішення становить складне переплетення об'єктивного і суб'єктивного. При цьому в того, хто приймає рішення, завжди буде велика спокуса – збільшити частку суб'єктивного в обсязі майбутнього рішення. Однією з умов недопущення такої спокуси, забезпечення високого рівня об'єктивності і реалістичності політичного рішення, є дотримання ряду принципів у процесі його розробки і прийняття. До них можна віднести:

1) доцільність ухвалення рішення, що означає усвідомлення об'єктивної необхідності уживання відповідних заходів і дій для розв'язання проблеми, розуміння мети і змісту майбутнього політичного рішення;

2) своєчасність розробки рішення. Під своєчасністю політичного рішення слід розуміти, з одного боку, можливість шляхом реалізації даного рішення запобігти (призупинити) небажаному розвитку соціальних процесів, усунути ту шкоду у життєдіяльності суспільства, соціальної групи, якої їм завдано за період від моменту виявлення процесу (ситуації) до ухвалення рішення. З другого боку, своєчасність рішення характеризується співвідношенням тривалості періоду часу, необхідного для здійснення передбачених рішенням заходів для розв'язання проблеми (ситуації) і фактичною три-

валістю часу, який мають для виконання рішення його виконавці. Усяке політичне рішення має прийматися і здійснюватися вчасно. Не можна ні забігати вперед, ні спізнюватися;

3) системність у врахуванні факторів, значущих для ухвалення рішення. Даний принцип вимагає від політика і його команди всесторонності і повноти аналізу ситуації, використання при цьому максимально можливої кількості даних, обліку ресурсного забезпечення рішення, передбачення його наслідків для країни, соціальних груп і верств суспільства;

4) відповідність рішення Конституції країни іншим законам і правовим нормам. Дуже важливо, щоб рішення не виходило за рамки існуючої правової системи, не провокували правовий нігілізм, не викликали прагнення обійти закон;

5) гнучкість у процесі розробки, прийняття і реалізації рішення. Даний принцип вимагає максимально використовувати надані можливості, вносити, за умови зміни обставин корективи як у саме рішення, так і в механізм його реалізації, йти на компроміси тощо;

6) підпорядкованість процесу прийняття і реалізації рішення вимогам науковості, конструктивності, результативності.

Процес підготовки рішень сам по собі є складним і багатобічним, він включає ряд етапів або фаз, пов'язаних з виконанням різних дій, операцій, оцінку й оптимізацію ризиків при прийнятті політичних рішень, підтримку законодавчої і виконавчої влади, політичних і громадських організацій, лідерів суспільної думки, рядових громадян.

Політична підтримка – необхідна умова життєздатності рішення як на етапі його прийняття, так і на етапі реалізації. На етапі прийняття рішення політична підтримка спрямовується на забезпечення вибору одного з альтернативних варіантів рішення. Фактор політичного вибору характеризує швидкість і легкість проходження альтернативного варіанта з точки А (альтернатива) у точку В (нормативно-правовий акт), де він і стає власне рішенням. Шлях від проекту до рішення може нараховувати безліч проміжних точок (наприклад, внесення до порядку денного, підготовка й обговорення в профільному комітеті, перше читання, внесення поправок, друге читання тощо), які необхідно успішно подолати. Практика свідчить, що на всьому шляху руху проекту рішення потрібна підтримка, яка залежить від якісного виконання таких завдань: виявлення й оцінка ступеня активності суб'єктів, які впливають (позитивно, негативно) на процес прийняття рішення (висловлення, намір, дія тощо); можливий політичний моніторинг і запобігання найбільш небажаним діям з боку будь-яких учасників політичних подій щодо рішення, яке готується; виявлення ієрархії дій учасників політичних подій з приводу ухвалення політичного рішення (за схемою: головне – необхідне – другорядне); оцінка ресурсів акторів

(фінансові можливості, організаційні можливості, досвід і уміння впливати на суспільну думку, стійкі зв'язки з офіційними особами, партіями, ЗМІ тощо).

Вирішуючи питання політичного вибору, важливо вдатися до підтримки людей, електорату, переконуючи, що ваша пропозиція відображає певною мірою їхні інтереси, є, у тому числі, і їхньою ідеєю. Рішення, спрямовані на радикальні політичні зміни, вимагають підтримки основних еліт суспільства.

Може виникнути ситуація, коли підготовлюване рішення вторгається у «вотчину» інших політичних акторів, однак вони ревниво ставляться до вторгнення у сферу політики, яку вважають «своєю». Якщо не подбати про залучення їх у тій або іншій формі до «участі» у виробленні рішення, вони можуть виступити із запереченнями, навіть не переймаючись змістом даного проекту рішення. Крім того, офіційні особи, схильні у своїх судженнях покладатися на думку експертів, можуть не приділити належної уваги пропозиції, щодо якої «профільний» фахівець не висловив своєї думки.

Підвищенню вибору проекту рішення може сприяти також стратегія компромісу, що полягає у виключенні з проекту тих положень, що найбільш неприйнятні для опонентів. Іноді моменти, що викликають неприйняття, можуть бути опущені без серйозних наслідків для основної суті пропозиції. Інший варіант – внесення доповнень, бажаних і привабливих для опонентів, або «пакетна» пропозиція.

Підтримка рішення потрібна й на фазі його реалізації. Можна виділити два підходи, що висувають свої пропозиції з питань імплементації рішення: програмний і адаптивний.

Програмний підхід виходить із припущення, що проблеми імплементації можуть бути спрощені шляхом ретельного передпрограмування процедур імплементації. Даний підхід вимагає ясності, точності, вичерпної повноти вихідних особливостей політичного рішення. Така визначеність передбачається бути досягнутою до остаточного рішення з політичних альтернатив. Запрограмовані процедури імплементації набирають сили водночас з ухваленням рішення.

Проблеми імплементації можуть виникнути з різних причин. Наприклад, неоднозначність політичної мети, викликана нерозумінням або конфліктом цінностей; участь занадто великого числа акторів з пересічними сферами відповідальності; опір імплементаторів, їхній непрофесіоналізм, низька відповідальність.

Так, якщо державні відомства мають пересічні сфери відповідальності, то буває важко знайти бажаного взяти на себе всю повноту відповідальності. Програмний підхід у цьому випадку пропонує як рецепт: чітко визначити границі повноважень (повноваження повинні бути симетричні

відповідальності); мінімізувати число учасників політичного процесу; звести до мінімуму свободу вибору дій для всіх рівнів виконавців, особливо низового рівня.

Адаптивний підхід виходить з того положення, що проблеми імплементації виникають через надмірну специфікацію і тверду заданість мети, нездатність утягнути значущих акторів у процес прийняття рішень і надмірного контролю над виконавцями.

Адаптивна імплементація являє собою процес, що протікає відповідно до реальних взаємовідносин між даною програмою та її інституціональним середовищем. Програма прагне лише до загальної, можливо нечіткої і навіть неформальної згоди відносно мети, стурбована встановленням правил гри, що дозволяють учасникам вести торг і укладати компроміси у процесі імплементації. Адаптивна імплементація також припускає активну участь значущих акторів, допускає і заохочує свободу вибору для виконавця у плані ресурсів, легітимності, підтримки вищих інстанцій. Цим самим спонукається ініціатива і творчість виконавців, що, зрештою дозволяє виконати рішення ефективнішим способом.

Прийняття політичних рішень, на думку А. Дехтярьова, являє собою ще і певний вид мистецтва, пов'язаний із творчістю й уявою, з волею і гнучкістю, з талантом і інтуїцією, які повинні супроводжуватися передбачливістю і витримкою, терпінням і наполегливістю, рішучістю і обережністю [3, с.123]. Політики постійно натикаються на нестандартні суспільні ситуації, до яких дуже важко, а часом просто неможливо застосувати відому модель. Для цього потрібні творче начало, здатність іти на ризик, моделювати наслідки прийнятого рішення.

Особливу небезпеку для української соціальної системи являє корупція, що деформує основну мету політики: замість забезпечення суспільних інтересів політика спрямовується на забезпечення приватного і групового інтересу.

Політичні наслідки корупції виявляються в тім, що вона: змінює сутність політичної влади, знижує рівень її легітимності як усередині країни, так і на міжнародній арені; порушує принципи її формування і функціонування; підриває політичну систему; породжує відчуження влади від народу, знижує залежність держави від її громадян; дестабілізує політичну ситуацію; підпорядковує державну владу приватним і корпоративним інтересам, у т.ч. інтересам корумпованих утворень і кланів [4, с.48].

Таким чином, політичні рішення будуть досягати мети політичної діяльності тоді коли боротьба проти корупції буде результативною, якщо політики, насамперед національного рівня, виявлять достатню політичну волю і погодженість дій у виконанні рішень щодо профілактики і боротьби з корупцією, зокрема у виконанні прийнятого 12 травня 2011 року Закону

України «Про внесення змін до деяких законів України щодо вдосконалення організаційно-правових основ боротьби із злочинністю та корупцією»

Література:

1. Кухта Б. Політична влада та її рішення. – Львів: ЦПД, 2006. – 240 с.
2. Кузьмін П.В. Політична діяльність: теоретичні засади та практика сучасної України. // Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня докторанта політичних наук. – Одеса, 2008. – 18 с.
3. Дегтярев А.А. Теория принятия политических решений в структуре социальных и управленческих дисциплин // Полис. – 2002. – № 2.
4. Мельник М.І. Корупція – корозія влади (соціальна сутність, тенденції та наслідки, заходи, протидії). Монографія. – К.: Юрид. думка, 2004.
5. Закон України: «Про внесення змін до деяких законів України щодо вдосконалення організаційно-правових основ боротьби із злочинністю та корупцією», прийнятий ВРУ 12 травня 2011 року.

Семенченко Ф.Г. Политические решения как цель политической деятельности

Исследуется процесс принятия политических решений в политической деятельности, определяются функции политического управления, рассматриваются особенности сферы политики и сферы государственного управления.

Ключевые слова: политические решения; политическая деятельность; политическое управление; государственное управление.

Semenchenko F. Political decisions as an aim of political activity

Process of making political decisions in political activity has been researched. Functions of political administration and peculiarities of political and state governance have been considered and determined.

Keywords: political decisions; political activity; political governance; state administration.

УДК 339.92(016.1)

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ФОРМУВАННЯ ІМІДЖУ КРАЇНИ

Дубас О. П. ©

*Кандидат політичних наук, здобувач кафедри політичних наук
Інституту політології та права НПУ імені М.П. Драгоманова*

Розглядаються основні теоретико-методологічні підходи до проблеми формування іміджу країни. Співставляються поняття «імідж країни» і «образ країни». Аналізуються конкретні заходи, яких вживає Україна з метою формування свого позитивного іміджу.

Ключові слова: *імідж країни, образ країни, теорія і практика формування іміджу країни.*

Актуальність проблеми формування іміджу країни полягає в тому, що для України в сучасних умовах її розвитку це одне з ключових завдань, пов'язане з реалізацією її національних інтересів. Дотепер на стадії вирішення перебуває проблема створення цілісної політологічної концепції формування і трансляції образу країни. Потребують розробки поняття «образ», «імідж», а також пов'язані з ними такі поняття, як формування і просування образу, іміджу країни. Також досі недостатньо вивчені методи створення і просування образу країни, техніки управління його сприйняттям. Звідси метою статті є спроба проаналізувати теорію і практику формування іміджу країни. Завдання статті: розглянути поняття «імідж країни», основні теоретико-методологічні підходи до його визначення, дослідити, як Україна формує свій позитивний імідж.

Тема іміджу України досі є лише інтелектуально модною, хоча останнім часом нею починають займатися все активніше спеціалісти різних напрямків, серед яких, насамперед, політологи, соціологи і культурологи. Слід відзначити праці зарубіжних авторів, присвячені проблемам іміджу країни, -- О.В. Гаман-Голутвиної, Н. Глазунова, З. Зотова, М. Ільїна, Ю. Ірхіна, В. Комаровського, Є. Морозової, А. Соловйова, О. Шаброва, Х. Арендт, Н. Лумана, М. Фуко та ін., -- а також українських авторів -- М. Бабак, В. Бебика, Г. Почепцова, О. Порфимович та ін.

Нині до цього дослідницького процесу підключились і рекламисти. У практиці реклами і Паблік Рілейшнз під іміджем розуміють саме цілеспрямовано створюваний (на основі дослідження потреб та ідеалів цільових аудиторій) інструментальний образ, призначений для трансляції з метою вдосконалення уявлень аудиторій в інтересах певного суб'єкта. Одне із

завдань формування іміджу – максимально наблизити уявлення індивіда чи групи індивідів до образу ідеального (з точки зору цього індивіда чи групи індивідів), відповідного сучасним комунікативним зв'язкам суб'єкта [1].

Образ й імідж – поняття, між якими у практиці комунікаційних дисциплін часто ставиться знак рівності, або слово «образ» несе пояснювальне значення щодо визначення іміджу. Так, наприклад, А.Чумакова пропонує визначення іміджу як цілеспрямованого створення певного образу з метою різних стратегій і в різних контекстах, який не завжди співпадає з реальністю, й зумовлений переважно ефективним використанням можливостей засобів масової інформації [2, с.6]. Водночас визначення образу, де пояснювальна роль належить слову «імідж», не зустрічаються. Під образом, як правило, розуміється суб'єктивно сприйняте «відображення» чогось, уявлення про щось. На відміну від образів, імідж – це мета й, водночас, інструмент управління суспільними настроями. Таке управління здійснюється шляхом імплементації в публічну дискусію певного набору уявлень про того чи іншого суб'єкта політичного процесу.

Відомий дослідник проблеми іміджів Е.Галумов визначає імідж країни так: «імідж (образ) країни – це комплекс об'єктивних взаємопов'язаних між собою характеристик державної системи (економічних, географічних, національних, демографічних та ін.), які сформувалися в процесі еволюційного розвитку державності як складної багатофакторної підсистеми світового устрою, ефективність взаємодії ланок якої визначає тенденції соціально-економічних, суспільно-політичних, національно-конфесійних та інших процесів» [3, с.43]. Виділяють чотири підходи до визначення іміджу країни: іміджевий, брендинговий, маркетинговий, геополітичний. Представники брендингового підходу (А.Чуміков, М.Бочаров) розглядають імідж в рамках торгової марки. Брендинг у даному випадку «виступає як основа нематеріальних активів держави, вид діяльності, спрямований на створення стійких уявлень у свідомості споживачів про об'єкти навколишнього світу» [4].

Е.Галумов запровадив поняття «геополітики образів». Йдеться про концепцію, «яка дозволяє не лише інтерпретувати важливі політичні, економічні й культурні події, а й цілеспрямовано конструювати простори певної образної конфігурації, які впливають на хід реальних подій і сприяють досягненню національних інтересів. Можна сказати, що правильно вибудований імідж держави в першу чергу дає уявлення про національний інтерес і навпаки – лише правильно усвідомлений інтерес лежить в основі успішного іміджу [5, с.320].

У рамках геополітики Д.Замятін визначив імідж країни як «стійкий і диверсифікований географічний образ, основною рисою чи особливістю

якого є прагнення до ускладнення структури і посилення ступенів взаємопов'язаності його основних елементів» [6]. Під геополітичним образом країни він розуміє «цілеспрямовані й чітко структуровані уявлення про географічний простір, що включають найбільш яскраві й пам'ятні символи, знаки і характеристики певних територій, країн, регіонів, які маркують їх з політичної точки зору» [7].

У рамках іміджевого підходу виділяються концепції А.Ваторопіна, Г.Заборовського і Є.Шукліної, в основі яких соціальні цінності певної країни – вітальні (безпека, здоров'я), соціальні, моральні та ін. Д.Гавра визначає імідж держави як «спільне уявлення (яке складається з набору переконань і відчуттів), що складається у людини від сприйняття країни в цілому. Це визначення іміджу передбачає раціонально-логічну (засновану на внутрішньому переконанні) й емоційно-образну (що базується на почуттях) складові» [8]. Таким чином, критерієм успішності іміджу виступає відповідність його ознак і характеру запитам і цінностям масової свідомості, що дозволяє інтерпретувати його як результат цілеспрямованого впливу на образ [9, с.12-13].

Говорячи про імідж країни, дослідники пропонують декілька варіантів і вивчають це поняття в різних площинах. Дані погляди мають певну культурологічну цінність. Так, наприклад, А.Панкрухін розглядає концепцію іміджу країни в рамках територіального маркетингу. Він визначає маркетинг території як «діяльність, яка здійснюється з метою створення, підтримання чи зміни відносин і поведінки суб'єктів ринку, соціальних відносин з приводу конкретних територій, зосереджених там природних, матеріально-технічних, фінансових, трудових і соціальних ресурсів, а також можливостей їх реалізації і відтворення» [10]. На його думку, маркетинг територій покликаний забезпечити формування і покращення іміджу території, зростання її престижу, ділової і соціальної конкурентоздатності, реалізації міжнародних і внутрішньодержавних програм на території і поза її межами.

Е.Галумов усвідомлює імідж держави як національну цінність міжнародного значення, що існує в певному просторі й часі: «Імідж країни – це база, що визначає, яку репутацію отримує країна у свідомості світової громадськості в результаті тих чи інших дій її суб'єктів, які взаємодіють із зовнішнім світом» [11]. Зарубіжні вчені У. Оллінс і С.Анхольт, говорячи про образ тієї чи іншої держави, запроваджують поняття *country branding*, яке можна перекласти як «національний чи країновий бренд» -- спільне сприйняття країни, що ґрунтується на шести складових: туризм; експорт; населення; уряд; культура, історія і традиції; інвестиції й іміграція [2, с.8-9]. Н.Медведева визначає імідж держави як спрощений символічний образ усієї сукупності інститутів влади держави, що ґрунтується як на їх реальній

діяльності, так і утворюваний стихійно чи цілеспрямовано на основі міфів і стереотипів масової свідомості, тим самим формуючи стійкі політичні мотивації людей. Н.Медведева виділяє в іміджі держави зовнішньополітичну і внутрішньополітичну складові [12, с.12].

Зовнішньополітичний імідж держави – це образ діяльності інститутів влади певної держави, що віддзеркалюється в політичній культурі інших держав і цілеспрямовано або стихійно формується інститутами влади і засобами масової інформації. Питання про те, які цілі переслідують держави, цілеспрямовано формуючи свій імідж, по різному вирішується в дослідженнях представників різних наукових напрямів. Класичні реалісти бачать причину цього в самій цінності сприятливого іміджу як такого. Мета політики престижу – вразити інші держави тією могутністю, якою в дійсності володіє держава, або ж могутністю, якої немає в дійсності, але в існування якої інші держави повинні повірити. На думку прибічників теорії ігор, уряди країн вважають свою репутацію важливим чинником внаслідок того, що, на їхню думку, інші опираються на неї, щоб передбачити їх наступні дії. Класичні реалісти вважають національні іміджі такими, що не змінюються з часом, тоді як прибічники теорії ігор розглядають імідж держави як явище, що цілковито залежить від ситуації [12, с.15].

Як справедливо відзначає П.Жукова, формування іміджу держави є процесом впливу на нього внутрішніх і зовнішніх факторів, а також залежить від кількості суб'єктів цього процесу (вузька аудиторія спеціалістів чи широка участь громадян). При цьому позитивний або негативний імідж свідчать про результати даного впливу. Для України зовнішніми факторами можна вважати: зовнішню політику України, національні інтереси й пріоритети, членство у міжнародних організаціях, розвиток відносин зі стратегічними партнерами, інвестиційний клімат і т. д. Внутрішні фактори іміджу України: добробут населення, забезпечення конституційних прав кожного громадянина, рівень корупції, рівень злочинності, рівень тіньового сектору економіки, соціальне самопочуття і т. ін.

Внутрішні фактори формування іміджу обумовлені процесами, які відбуваються всередині держави, зовнішні – процесами, які відбуваються поза межами держави. До внутрішніх, наприклад, відносяться громадська думка жителів країни, менталітет соціуму, виступи політиків, персоніфікація влади, історичні події, символіка, в тому числі й державна, особливості географічного положення країни і т. д. До зовнішніх – громадська думка населення іноземних держав, виступи національних політичних діячів на міжнародній арені, висловлювання і судження про країну зарубіжних політичних діячів, дипломатична діяльність країни, матеріали іноземних ЗМІ і т. д. [13].

На думку дослідників, важливими є психологічні аспекти сприйняття позитивного іміджу України, такі як: гордість за країну, бажання в ній

жити, захищати її; щастя, комфорт і проєкція свого майбутнього з країною [14]. О.Малєєва приходить до висновку, що в ході формування іміджу країни в очах громадськості він послідовно трансформується. Його базові ознаки зберігаються, але додаються нові, які відображають виникаючі реалії. Новоутворений імідж можна визначити як вторинний. Він складається у процесі конкурентної боротьби з іншими суб'єктами міжнародного життя. Вторинний імідж повинен зображати державу як у вищому ступені позитивне середовище по відношенню до своїх громадян і зарубіжних країн, що продукує мир, стабільність, благодійність. Для цього вторинний імідж необхідно планувати, причому так, щоб він виглядав достовірним, конкретним і яскравим [15, с.11]. Так, з метою формування вторинного іміджу Україна повинна проводити активну, навіть агресивну інформаційну політику. Активно пропагувати досягнення і можливості України, підтримувати українські інформаційні центри у різних країнах, просувати українські ЗМІ в різних мережах у світі, проводити транслявання передач різними мовами.

Слід відзначити, що певні кроки з боку Української держави для підвищення свого іміджу здійснюються, і навіть виділяються на це засоби. Так, у 2010 році Міністерству закордонних справ виділено 9,2 мільйони гривень на створення позитивного іміджу України за рубежом. Як відзначив прес-секретар прем'єр-міністра Віталій Лук'яненко, «Ідея показати світові нашу країну з кращої сторони, щоб привабити інвесторів і туристів із-за кордону, виникла ще в 2004 році, коли президентом був Леонід Кучма, а країна була на підйомі. Але тоді втілити її в життя не встигли». І далі: «Фактично ця програма відновилась з 2007 року, але вона хронічно не виконувалась. Були постійні скандали, гроші, виділені на рекламу країни, зникали... Звичайно, зараз грошей виділено небагато, але це реальні гроші. Їх витрату проконтролюють КРУ і Рахункова палата» [16].

З метою формування позитивного образу держави, серед іншого планується: видати два подарункових альбоми тиражем до 1000 примірників, один з яких розповість про Україну в загальному плані, а інший буде рекламувати туристичні визначні місця країни, її привабливість для бізнесу. Їх будуть роздавати послам, міністрам та іншим високопоставленим гостям країни; відзняти й запусити в ефір трьоххвилинний ролик під умовною назвою «Пізнайте Україну». Його планують показувати на Euronews, CNN та інших каналах. Крім того, буде знято 15-хвилинний відеофільм про Україну для презентації на виставках, конференціях, ярмарках; планується оновити веб-сайти МЗС і дипломатичних закладів – на них розмістять інформацію про Україну іноземними мовами.

Таким чином, можна зробити висновок, що політичний імідж держави відіграє важливу роль у політичному процесі, справляючи вплив, як на

зовнішню, так і на внутрішню політику країни. Формування і просування позитивного іміджу держави на міжнародній арені є необхідною умовою досягнення зовнішньополітичних цілей, відповідних національним інтересам країни. Для України проблема іміджу є особливо актуальною. В нинішніх умовах назріла необхідність зробити перші кроки в напрямку ефективного використання позитивних передумов для того, щоб образ України втілював у собі ті складові, які визначають їй гідне місце і роль у сучасному глобальному просторі серед країн світу, які більш динамічно і прогресивно розвиваються. Цей феномен має розглядатися як національна цінність міжнародного значення. Без перебільшення можна сказати, що робота з формування позитивної громадської думки повинна стати предметом особливого піклування політичного керівництва країни.

Література:

1. Гринберг Т.Э. Образ страны или имидж государства: поиск конструктивной модели / Т.Э. Гринберг [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.mediascope.ru/node/252>.
2. Чумакова А.А. Информационно-имиджевая политика страны в культурологическом освещении (на материале российской и зарубежной прессы): автореф. дис... канд. культурологии: спец. 24.00.01 – Теория и история культуры / А.А. Чумакова. – Москва, 2007.
3. Галумов Э.А. Имидж против имиджа / Э.А. Галумов. – М., 2005.
4. Чумиков А. Роль брендинга в позиционировании положительного имиджа России / А. Чумиков, М. Бочаров [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.pg-club.com.
5. Галумов Э.А. Международный имидж России: стратегия формирования / Э.А. Галумов. – М., 2003.
6. Замятин Д.Н. Структура и динамика политико-географических образов / Д.Н. Замятин // Полития. – 2000. – № 3. – С. 116-121.
7. Замятин Д.Н., Замятина Н.Ю. Образы регионов России в Internetе / Д.Н. Замятин, Н.Ю. Замятина [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.otd.ru/geo/sem_ob.htm.
8. Гавра Д.П. Современные подходы к построению структурной модели внешнего имиджа государства [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.statebrand.ru/upload/files/doc_1222464362.doc
9. Адилев В.А. Образ России в Казахстане: опыт проектирования имиджа страны во внешней среде: автореф. дис... канд. соц. наук: специальность 23.00.02 – политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии (социологические науки) / В.А. Адилев. – М., 2009.

10. Панкрухин А.П. Маркетинг территорий / А.П. Панкрухин. – М., 2002.
11. Галумов Э.А. Международный имидж России: стратегия формирования. – М., 2003.
12. Медведева Н.Н. Внешнеполитический имидж России в контексте развития отношения с Европейским Союзом: автореф. дис... канд. полит. наук: спец. 23.00.04 – Политические проблемы международных отношений и глобального развития / Н.Н. Медведева. – М., 2008.
13. Жукова П.И. Имидж Российской Федерации как фактор ее национальной безопасности: автореф. дис... канд. полит. наук: спец. 23.00.02 – Политические институты, процессы и технологии / П.И. Жукова. – М., 2010. – 26 с.
14. Богуш Д. Будущее имиджа Украины [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://pressing.net.ua/pressing/menu/Monitoring/Analitics/4783>
15. Малеева О.В. Роль СМИ в формировании образа России: автореф. дис... канд. полит. наук: специальность: 23.00.02 – Политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии / О.В. Малеева. – Москва, 2008.
16. 9 миллионов гривен потратят на рекламу Украины [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://podrobnosti.ua/power/2010/07/29/704643.html>

Дубас О.П. Теорія и практика формування іміджу держави

Рассматриваются основные теоретико-методологические подходы к проблеме формирования имиджа страны. Сопоставляются понятия «имидж страны» и «образ страны». Анализируются конкретные меры, предпринимаемые Украиной с целью формирования своего положительного имиджа.

Ключевые слова: имидж страны, образ страны, теория и практика формирования имиджа страны.

Dubas O.P. Teoriya and practice of forming the image of the state

This article discusses the basic theoretical and methodological approaches to the problem of forming the image of the country. A comparison of the concepts of «the country's image» and «image of the country.» Analyzed the specific measures being taken by Pakistan to build a positive image.

Keywords: image, image of the country, the theory and practice of forming the image of the country.

УДК 324

ЕЛЕКТОРАЛЬНА ПОВЕДІНКА В СТРУКТУРІ ПОЛІТИЧНОЇ ПОВЕДІНКИ: ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ

Ткаченко Л. В.[©]

*Аспірантка кафедри політології філософського факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Розглядаються основні підходи до електоральної поведінки, що були представлені і успішно застосовувалися у США і країнах Західної Європи впродовж XX століття, а також дається їх короткий огляд.

Ключові слова: електоральна політологія, політична поведінка, електоральна поведінка.

Дана проблематика є надзвичайно актуальною з огляду на те, що електоральна поведінка є однією з форм політичної поведінки. Вивчення електоральної поведінки – один з провідних дослідницьких напрямів політичної науки, бо саме пріоритети виборців є основним фактором, які певним чином сприяють формування державної політики. Останні роки як для України, так і для всіх держав, що виникли на пострадянському просторі, позначені глобальними трансформаційними процесами у політичній сфері. Розпад тоталітарної системи викликав необхідність появи нових чинників впливу на поведінку електорату. Різко зросла роль ЗМІ, вплив громадської думки на масову свідомість. На пострадянському просторі постійне вивчення проблематики виборчого процесу почало досліджуватись відносно недавно – з кінця 80-х рр. XX століття. У зв'язку з цим на сьогодні електоральна поведінка громадян України вивчена ще недостатньо. Становлення демократії в країні вимагає ретельного дослідження цього питання, бо саме дослідження електоральної поведінки сприяє політичній структуризації суспільства.

Незважаючи на широкий інтерес до цієї проблеми з боку науковців та політичних діячів, для політичної науки та практики проблема електоральної поведінки громадян України є досить новою і маловивченою, про що свідчить брак досліджень у науковій літературі, які б комплексно висвітлювали дану проблематику. За період незалежності з'явилися роботи, що зробили вагомий внесок у висвітлення цієї теми. Це автори: А. Литвин, О. Петров, Н. Хома. Однак ці вчені підходили до дослідження проблеми з погляду соціології, електоральної географії, а не політології.

У країнах Заходу протягом минулого століття створено та перевірено багато теорій масової електоральної поведінки, деякі монографії з цього

питання вже стали науковою класикою. В українських суспільних науках ці питання лише почали досліджуватися. Найбільша кількість досліджень цих процесів напрацьована політологами. У вітчизняній соціологічній літературі з'являються перші спроби висвітлити сутність зарубіжних наукових надбань та намагання залучити їх до аналізу електоральної поведінки виборців пострадянських країн. Серед таких слід зазначити праці Бекешкіної І. Є., Вишняка О. І., Петрова О. В., Резніка О.О. та ін.

Метою статті є огляд теоретико-методологічних підходів до розгляду електоральної поведінки громадян України. Реалізація мети передбачає вирішення завдань, які полягають у аналізі підходів до електоральної поведінки.

Проблема електоральної поведінки – одна з проблем не тільки становлення демократичної системи в Україні, але й процесу модернізації суспільства. Електоральна участь є надзвичайно важливою формою залучення громадян до політичної активності, включаючи їх у систему політичних зв'язків і відносин, фактором політичної соціалізації молоді. Окремі роботи присвячені аналізу електоральної поведінки з'явилися у західній політичній науці з 60-80 років XIX століття. Лідерами в цьому були Е. Еннел з Німеччини та О. Покарді з Італії [1; 2]. Причина пізнього наукового вивчення електоральних проблем криється у значному поширенні загального виборчого права з другої половини XX століття. До цього часу воно було обмежене різними цензами і, відповідно, необхідності в дослідженні як такої не було.

Класичною працею в галузі дослідження електоральної поведінки вважається праця французького дослідника А. Зигфріда «Політична картина Західної Франції в період III Республіки», яка була опублікована у 1913 році [3].

Часто дану роботу дослідника критикують за «фізичний детермінізм». У праці мова йшла про аналіз природних факторів, а прямої залежності поведінки виборців від природних характеристик не прослідковувалося. Більш деталізовані погляди цього автора можна знайти в його монографії 1949 року, де він прослідковує, що формування електоральних переваг громадян зумовлене безліччю факторів. Цей дослідник вважається засновником напряму вивчення політичної поведінки, який здобув назву «політична географія».

У творчій спадщині Зигфріда розвивалось вивчення поведінки виборців у континентальній Європі. Їхня особливість – реалізованої електоральної поведінки, що має на увазі аналіз виборчої статистики, і відповідно розподіл голосів в територіальному плані. Цей підхід відобразився в «екологічній школі».

У 20-30 роки ХХ ст. у США виходить низка робіт, в яких пропонується альтернативний підхід до вивчення поведінки виборців. Це дослідження С. Райса, С. Хейза і Ч. Мерріама [4, с.297]. Тут досліджується електоральна поведінка на базі даних соціологічних опитувань та інтерв'ю.

Даний підхід зумовлений певними особливостями, які відбувалися в США, тому аналіз масової електоральної поведінки у чистому вигляді був мало прийнятним і треба було виходити на індивідуальний рівень, тобто вивчення поведінки окремих виборців. Внаслідок цього в англосаксонських країнах набув великого поширення підхід до вивчення політичної поведінки за даними соціологічних опитувань. Цей підхід вдало вписувався в методологію біхевіоризму, поширену на той час у США [5; 6, с.157; 7, с.100].

Представники американського поведінкового підходу робили акцент на тому, що вони вивчають політичну поведінку окремих індивідів або їх первинних груп [2; 8]. Не варто протиставляти біхевіоризм і екологічну школу, бо саме прихильники біхевіоризму також аналізують статистику підсумків голосувань і вдаються до зіставлення характеристик територій [9, с.307]. З другої половини ХХ століття послідовники А. Зигфріда стали враховувати дані соціологічних опитувань. На заході багато в чому відбулося певне зближення цих двох напрямів. Жорстке протистояння шкіл несе бажання відмежуватися від «чужих традицій». Ось чому основні існуючі на Заході школи дослідження електоральної поведінки: соціологічна, соціально- психологічна і раціонально інструментальна [10, с.112] – хоч і були створені на базі біхевіоризму, в основному, неодмінно апелювали до підсумків голосувань.

Багато вчених вважають 1944 рік початком нової епохи у вивченні політичної поведінки [8,с.235], бо саме цього року представники Колумбійського університету П. Лазарсфельда і Б. Берельсона опублікувала дослідження, де була приділена увага поведінці окремих виборців. Робота цієї групи стала певним підґрунтям для створення школи політичної соціології. Основною ідеєю цього напрямку вважається твердження, що приналежність до соціальної групи, солідарність з інтересами якої відображає його електоральний вибір [10, с.112].

На початку 1950-х років з'являється соціально-психологічний підхід, або по- іншому школа соціальної психології [4, с.297]. В ній електоральна поведінка детермінується потребою виборців висловити емоційну солідарність з партією, відповідно первинною є самоідентифікація індивіда.

Представники даної концепції вважають, що голосування є інструментом демонстрації виборцями відчуття відданості, яке вони мають до окремих політичних партій [13].

Виборці вірять, що та чи інша партія повною мірою може висловлювати та захищати їхні інтереси, інтереси тієї соціальної групи, з якою вони себе ототожнюють. До того ж, не можна не відмітити, що функція партійної ідентифікації визначається саме в тому, щоб допомогти виборцю у розумінні політичної інформації та визначенні, за яку партію голосувати. Партійна ідентифікація значно полегшує рішення при виборі, адже громадянин, загалом, голосує на основі емоційної підтримки кандидата чи партії.

Вагомий внесок у розробку цієї концепції зробила група з Мічиганського університету, керівником якої був Е. Кемпбел. Відповідно з цією теорією партійна ідентифікація формується в дитинстві під впливом батьків. Але дослідники А. Перчерон, М. Дженнінгс, С. Фленаген дійшли висновку, що первинною може бути прихильність до широкого ідеологічного напрямку [10, с.112-113]. Зрушення, які відбувалися у 1970-х роках призвели до серйозної критики положень цієї школи.

Грунтуючись на цій схожості соціологічної та соціально-психологічної теорій політологи та соціологи неодноразово вдавалися до спроби їх синтезування. Так, британські дослідники Д. Батлер і Д. Стоукс розробили теорію «партійного образу собі». Вони відзначили, що беручи участь у голосуванні, виборець отримує подвійну користь: по-перше, психологічне задоволення від можливості надати підтримку тій партії, якій він симпатизує, а, по-друге, одержати моральне схвалення від свого оточення. Таким чином, завдяки виборам виборець підвищує самооцінку та відчуває внутрішній комфорт, а це цілком варте того, щоб відвідати виборчу дільницю.

Ще однією альтернативною до класичних теорій електоральної поведінки є «теорія схем» Д. Кіндера і Р. Ласкіна. Вона пояснює ту особливість мислення виборця, що П. Лазарсфельд і його колеги сприймали за політичну неосвіченість. У свідомості виборця насправді не існує цілісної партійної ідеології. Різні зрізи життя суспільства розташовуються в його голові у вигляді якихось схем, що характеризують прийнятні способи рішення самих різних питань, які засновані на світоглядних установах цього виборця. Всі схеми логічно впорядковані і не вступають у протиріччя між собою. Таким чином, маючи мінімальну інформацію про політичні партії, виборець співвідносить її з найбільш важливими для нього «схемами» і на підставі порівнянь із легкістю робить свій вибір, не вдаючись до вивчення програмних положень партій [14, с. 229-230].

У 1950-і роки з'являється раціонально-інструментальна теорія. Методологічною основою цієї школи є теорія раціонального вибору. Основу цього підходу заклав Й. Шумпетер у своїй книзі «Капіталізм, соціалізм і демократія». Він зазначав, що вибори та електоральна політика дуже схожі до ринку товарів та послуг. Політичні партії, які ставлять собі за мету

в конкурентній боротьбі здобути політичну владу, пропонують виборцям себе і свої програми, а виборці, що мислять раціонально, вибирають політичні програми [11, с.351].

В основу раціонально-інструментального підходу покладено модель цілерациональної політичної поведінки. Звідси випливає, що виборець обере ту політичну силу, яка, своєю чергою, демонструє якісну політичну програму.

Класична робота американського науковця А. Даунса «Економічна теорія демократії» розкриває фундаментальне для цієї концепції положення, яке визначається в тому, що кожен громадянин голосує за ту партію, яка, як він вважає, надасть йому найбільшій користі, ніж інша [12].

Російська дослідниця О. Мелешкіна зазначає, що паралельно зі зниженням впливу «класичних» соціальних розмежувань і фактора партійної ідентифікації, виникають нові основи формування політичних уподобань, які пов'язані з постіндустріальною стадією розвитку суспільства. З цього моменту з'являється категорія «нового виборця», яка характеризується, в першу чергу, мобільністю, нестабільністю політичних переконань, незважаючи на регулярну участь у виборах. Її представники є вихідцями з найбільш освічених середніх прошарків. Вони молоді, добре проінформовані, скептично налаштовані по відношенню до ідеології, позитивно оцінюють політику «відкритості» урядових коаліцій. Їхнє відношення до електоральних процедур визначається позицією споживача. Згідно з цією теорією виділяють дві таких характеристики. По-перше, індивід егоїстичний, тобто прямує до досягнення своїх цілей. Навіть якщо він демонструє альтруїстичну поведінку, то це означає лише те, що такий спосіб дій найбільш вигідний для нього у цій ситуації. По-друге, індивід раціональний, тобто він зіставляє результати та витрати, які отримує, намагаючись максимізувати свої вигоди та мінімізувати затрати [13]. Доцільно буде навести думку відомого дослідника М. Фіоріни, який зазначає, що зазвичай громадяни мають лише один вид порівняно «твердих» даних: вони знають, як їм жилося за цієї адміністрації. Їм не треба знати в деталях економічну чи зовнішню політику діючої адміністрації, щоб судити про результати цієї політики. Тобто, бачимо, що існує прямий зв'язок між економічним становищем громадян та результатами виборів [12].

З цього приводу, О. Мелешкіна детермінує два типи голосування:

1) «еґоцентричне-соціотропне» та 2) «ретроспективне-перспективне».

При першому виді голосування виборець робить свій вибір, виходячи з оцінки приватного економічного становища, при соціотропному він розглядає економіку країни та результати її функціонування в цілому. При другому підході – ретроспективному – виборцю важливіша оцінка минулої діяльності адміністрації, при виборі перспективного голосування є достат-

ньо важливими очікування з приводу того, наскільки добре в майбутньому буде функціонувати вибраний орган влади [15].

У свою чергу російський науковець Г. Голосов зауважує, що раціональний підхід до вивчення електоральної поведінки виборців містить у собі теорію «економічного голосування», автори якої виявляють залежність електорального вибору від стану економіки.

З кінця XX століття все більшу популярність здобувають маніпулятивні теорії електоральної поведінки, згідно яким популярність ЗМІ і особливо телебачення сприяють тому, що виборець діє усе менш раціонально. Він вірить у політичні спектаклі, які постійно розігруються на телеекранах, піддається найрізноманітнішим маніпулятивним технологіям та у результаті обирає того кандидата, що зовні здався йому найбільш привабливим [15, с.51]. На відміну від традиційних експресивних теорій і теорії раціонального вибору, усі маніпулятивні теорії не просто пояснюють мотиви поведінки виборця, але й припускають можливість корекції або навіть радикальної зміни електоральної поведінки за допомогою впливу спеціально розроблених технологій.

Маніпулятивні теорії лежать в основі маркетингового підходу до політики, у якому вся політична сфера життя суспільства вимальовується як політичний ринок, на якому взаємодіють продавці та покупці.

Тому виробникові політичних товарів і послуг необхідно вивчати попит на даному ринку і задовольняти його, використовуючи спеціально розроблені методики й технології. А значить під бажаним упакуванням зовсім не важко продати виборцеві зовсім не той товар, на який він розраховував.

На підставі проведеного огляду підходів до електоральної поведінки можемо зробити такі висновки:

1. Дослідження електоральної поведінки є однією із ключових сфер діяльності професійних політологів. Знання в даній сфері можуть допомогти не тільки в практичній діяльності і є важливим напрямом наукових розвідок. Вивчення електоральної поведінки можливе тільки у таких суспільствах, у яких державна влада організована таким чином, що виборці реально впливають на прийняття політичних рішень.

2. Наведений вище аналіз підходів та теорій, пов'язаних з поясненням сутності і специфіки електоральної поведінки, дає можливість дати визначення, що електоральна поведінка – це комплексне і соціальне явище, а її сутність визначається дією багатьох факторів.

3. Наразі існує ряд концептуальних підходів (моделей) електоральної поведінки, що, своєю чергою, пояснюють природу електорального вибору впливом певних факторів. Кожна з моделей робить акцент на певному факторові електорального вибору, вважаючи його основним. Але при цьому

жодна з моделей не відкидає повністю впливу інших факторів, а через їх другорядність не приділяє їм належної уваги.

4. Історія вивчення проблеми електоральної поведінки на Заході становить майже століття. За цей час накопичено величезний досвід досліджень, створено кілька шкіл і великої кількості окремих теорій. Існує два основних підходи до вивчення поведінки виборців: на підставі даних статистики підсумків голосувань або інформації отриманої за допомогою соціального опитування. Виділилося чотири наукові школи: 1) соціологічна; 2) соціально-психологічна; 3) раціонально-інструментальна; 4) екологічна.

Перші три школи створені в межах біхевіоризму або теорії раціонального вибору. В них основну увагу звернено на окремих виборців, відповідно головне джерело інформації – результат опитувань.

Екологічна школа поширена в континентальній Європі і досліджує реалізовану електоральну поведінку. Основною базою даних є статистика підсумків голосувань. Відповідно до її принципів будь – який науковий пошук в галузі електоральної поведінки мають ґрунтуватися на зіставленні результатів виборів і факторів, що можуть ці результати пояснити.

Література:

1. Самин А. М. Социология выборов // Энциклопедический социологический словарь. / РАН; Ин-т соц.-полит. Исслед.; Ред. сост. Кабыща А. В., Общ. ред. Осипов Г. В. – М.: ИСПИ РАН, 1995. – С. 704-707.
2. Галкин А. В. Электоральное поведение как объект исследования // Рабочие избиратели в странах Западной Европы. – М.: Наука, 1980. – С. 3-63.
3. Самин А. М. Промышленные рабочие Франции: к изучению сдвигов в политическом поведении. – М.: Наука, 1984. – 283 с.
4. Миллер У. И. Политическое поведение: вчера и сегодня // Политическая наука: новые направления. – М.: Вече, 1999. – С. 297-306.
5. Иванов В. Н. Биехвиоризм политический // Политическая энциклопедия. М.: Наука, 1999. – Т.1. – С. 132-133.
6. Лассуэл Г.Д. Методология исследования проблем политики // Политическая наука. – 2000. – №4. – С. 155-178.
7. Истон Д. Будущее постбиехвиоральной фазы в политической науке // Политическая наука. – 2000. – № 4. – С. 100-113.
8. Хакфельд Р. Политическое поведение: общие проблемы // Политическая наука: новые направления. – М.: Вече, 1999. – С. 235-261.
9. Хаммарберг М. Анализ исторических данных о выборах в США // Количественные методы в советской и американской историографии:

- Материалы советско-американских симпозиумов. – М.: Наука, 1983. – С. 296-318.
10. Шевченко Ю. Д. Поведение избирателей в России: основные подходы // Политическая наука. – 2000. – №3. – С. 111-134.
11. Шумпетер Й. А. Капіталізм, соціалізм і демократія. – К.: Основи, 1995. – 528с.
12. Голосов Г.В. Сравнительная политология: Учебник. – 3-е изд. –Изд-во Европ. ун-та в С.-Петербурге, 2001. – 368 с.
13. Мелешкина Е. Партии и выборы: Хрестоматия – М.: ИНИОН, 2004. – С. 104-122.
14. Голосов Г. В. Электоральное поведение // Голосов Г. В. Сравнительная политология: Учебник. – СПб.: Изд-во Европ.ун-та в С.-Петербурге, 2001. – С. 223-253.
15. Бекешкіна І. Е. Становлення електоральної соціології в Україні та традиція вивчення виборчої поведінки у країнах розвинутої демократії // Вестник Харьковского национального университета им. В. Н. Каразина; Серия «Социологические исследования современного общества: методология, теория, методы». – 2000. – №492. – С. 48-53.

Ткаченко Л. В. Электоральное поведение в структуре политического поведения: теоретические подходы

Рассматриваются основные подходы к изучению электорального поведения, которые были представлены и успешно применялись в США и странах Западной Европы на протяжении XX века, а также дается их анализ.

Ключевые слова: электоральная политология, политическое поведение, электоральное поведение.

Tkachenko LV Electoral Behavior In the Structure of Political Behavior: Theoretical Approache

Reviews the main approaches to the study of electoral behavior, which was presented and successfully applied in the U.S. and Western Europe during XX century, and given their analysis.

Keywords: electoral politology, political behavior, electoral behavior.

УДК: 32:659.1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ПОЛІТИЧНОЇ РЕКЛАМИ**Хомрач В. П.** ©

*Аспірантка кафедри політології філософського факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Здійснено огляд теоретичних підходів до визначення поняття «політична реклама». Також визначено структуру, принципи та функції політичної реклами.

Ключові слова: *реклама, політична реклама, рекламування, комунікація.*

Привертаючи увагу до актуальних соціальних проблем, формуючи культурні цінності чи національні ідеали, політичну рекламу можна назвати одним із головних інструментів проведення політичних кампаній. Саме реклама впливає на вибір людини, на її смаки, потреби, настанови, ставлення до реальності. Характер реклами відображає рівень розвитку останнього, визначає соціальні, економічні на інші відносини. Наразі, і у політологічних теоріях, і у прикладних політичних процесах постає ряд актуальних проблем, вирішення яких потребує переосмислення інструментів маркетингу, в тому числі і політичної реклами, її ролі у функціонуванні політичного ринку.

Сучасна вітчизняна наука демонструє інтерес не тільки до особливостей практичного застосування політичної реклами, але й до теоретичного обґрунтування її впливу на політичний процес та суспільство в цілому. Доказом цього є велика кількість праць присвячених цій тематиці.

Метою статті є огляд теоретичних основи політичної реклами, а саме проблеми її визначення, структури, принципів та функцій.

Глибоке теоретичне осмислення політичних комунікативних технологій відбулося лише у ХХ столітті: пов'язане воно насамперед з розвитком індустрії опитувань громадської думки, зростанням ролі ЗМІ у політичному житті, розвитком демократичних інститутів, зокрема інституту загальних виборів.

Концептуальні праці з даної проблематики з'явились наприкінці 40-х – початку 50-х років ХХ ст. Наукове обґрунтування явищ політичної комунікації зробили зарубіжні вчені, такі як Е.Бернайз, Г.Лассуелл, Дж.Клаппер, В.Шрем, Д.Берло, Р.Катц, П.Лазарсфельд, В.Ліппман, Л.Перлінг і М.Розенберг. Їх дослідження в основному базуються на вивченні ролі ЗМІ, їх впливу на громадську думку та електоральну поведінку.

У сучасній науці теоретичні та прикладні аспекти політичної реклами займають одне з провідних місць у працях зарубіжних дослідників. Глибоко і детально розробляють цей напрям С.Катліп, К.Крос і Т.Гакет, Ж.Домена, Дж. Мангейм, П.Боллер, К.Джемсон, Д.Брендерс, М. де Флер, Л.Глін, С.Ленард, Д.Зеллер, С.Янгар.

Актуальними проблеми політичної реклами, політичного маркетингу, ролі ЗМІ є й у вітчизняній політичній науці. Вагомий внесок мають праці таких українських авторів – В.Бебика, М.Томенка, О.Зернецької, С.Кашавцева, М. Варій, В.Королько, Н.Костенко, В.Полторака, Г.Почепцова, І.Слісаренка, Т.Ляпіна, Ю.Ганжурова, Є.Тихомирової, О.Гриценка, Е.Слободянюк, І.Шовкуна та ін.

Тож перш ніж перейти до проблеми інтерпретації сутності політичної реклами необхідно звернутись до витоків і дати визначення рекламі як такій.

Реклама (франц. *reclame*, від лат. *reclamare* – викрикувати) у широкому розумінні є сукупністю різноманітних заходів, що мають на меті сповіщати про що-небудь, наприклад, товар, видовище, послуги, що надаються тощо. У найзагальнішому вигляді реклама – це розповсюдження у будь-якій формі з допомогою будь-яких засобів інформації про фізичну або юридичну особу, товари, ідеї і почини, покликані формувати і підтримувати інтерес до цієї фізичної або юридичної особи, товарів, ідей і починів та сприяти їх реалізації.

Політична реклама є об'єктом міждисциплінарного дослідження. Політичну рекламу та її особливості розглядають з погляду маркетингово-економічного, соціологічного, комунікативного, іміджевого, електорального, психологічного підходів тощо. Інтерес до вивчення феномена політичної реклами не зникає, і, свідченням цьому є поява нових теорій та напрямів дослідження.

Відомо, що технології, які використовує політична реклама схожі на ті, які використовує реклама комерційна. Основна ознака, що характеризує політичну рекламу полягає, насамперед, у чіткому визначенні її завдань і предмета, в активному характері її комунікативного впливу. Політична реклама – своєрідний акумулятор стратегічних ідей і розробок рекламної кампанії, регулятор електоральної поведінки. У цьому світлі її можна розглядати як сукупність засобів та способів формування думки виборців шляхом подання загалом об'єктивної інформації, що переконує у перевагах певного кандидата чи політичної організації.

Російський дослідник у галузі маркетингу С. Лісовський пропонує поширити на політичну рекламу відоме визначення А. Дейяна: «Реклама – це платний, односпрямований і неособистий обіг, що здійснюється через засоби масової інформації та інші види зв'язку, що агітують на користь

якого-небудь товару, марки, фірми, підприємства, кандидата, уряду» [1, с.12].

Політична реклама також є політико-психологічним феноменом. У цьому аспекті реклама є сукупністю образів, віртуальних уявлень, створених для того, щоб спрямувати свідомість і несвідоме у потрібне русло і забезпечити бажані дії. Продукуючи і стимулюючи певні емоції, політична реклама регулює електоральну поведінку. З погляду політичної психології, реклама – це спосіб формування певних стандартів масової поведінки, що відповідають цілям політичної еліти.

Також відомо, що реклама – один з компонентів змісту масової комунікації. У 1980-і роки радянські словники визначали рекламу як безперечно інформаційне явище, тобто реклама – це інформація про споживацькі властивості товарів і види послуг з метою їх реалізації та створення попиту на них.

Політична реклама – також один з інструментів створення або кристалізації образу кандидата, його підсилення, пом'якшення або трансформації колишнього іміджу.

А. Соловійов вважає, що політична реклама є формою спрямованого безособового звернення до людини в умовах вільного і конкурентного вибору інформації й націлена на створення у нього позитивного образу політичного товару (кандидата, інституту, символу), який мобілізує людину на відповідну підтримку.

Аналізуючи сутність політичної реклами, можна виокремити два протилежних підходи до її визначення. Кожен з них уже довів своє право на існування, але разом з тим має як позитивні, так і негативні сторони. Представники першого підходу, основоположником якого є один із творців політичної реклами в США Р. Рівз, стверджують, що політична реклама – це та ж, що й звичайна комерційна реклама з тією лише різницею, що рекламодавець має справу з «живим товаром». Основний принцип цього підходу можна охарактеризувати наступним чином: «якщо можна продати костюм, то можна продати й політика, одягненого у цей костюм». Такий погляд передбачає наявність у суспільстві масового споживача, що ставиться до політики як до різновиду супермаркету, вибір якого пов'язаний з рівнем політичної культури.

Представники іншого підходу вважають, що політичні потреби не просто докорінно відрізняються від потреб споживчих (утилітарних, престижних і т.д.), але найчастіше носять антиспоживчий характер. В основі політичної реклами технології, що використовує public relations, лежить принцип поваги до волі виборця, його права на одержання об'єктивної й повної інформації про програми й діяльність політичних партій і рухів, а

також захист меж його фізичної й психологічної «комфортної зони» (на відміну від настирливої реклами).

У практиці політичного рекламування принципи цих підходів можуть поєднуватися з перевагою одного з них з огляду на ментальність та базові суспільні цінності. Вони також впливають на оцінку ефективності, результативності агітаційної кампанії, яка здійснюється за двома основними критеріями: критерієм інформування й критерієм переконання.

У найбільш об'ємних визначеннях політична реклама – це система політичних комунікацій, покликаних змінити свідомість і поведінку людей відповідно до політичних цілей рекламодавця (у широкому контексті – політичних партій, рухів, лідерів). У деяких визначеннях підкреслюються два моменти: безособовість реклами та її оплачуваний характер.

Із вищесказаного можна зробити висновок, що політична реклама – це реклама політичних партій, органів державної влади, державних та громадських організацій, а також окремих громадян, що беруть участь у політичній діяльності, їх дій, ідей, програм і відношення до будь-яких організацій, подій, ідей, громадян.

Вагомий внесок у розвиток теорії політичної реклами зробив російський дослідник в галузі PR та політичного маркетингу В.Д. Ольшанський. Досліджуючи концептуальні основи політичної реклами, він виокремлює такі основні її структурні елементи:

- предмет політичної реклами (претенденти на виборні посади, партії, політичні рухи, програми, ідеї, політичні акції та рухи);

- об'єкт політичної реклами (учасники виборчого процесу, виборці або їх цільові групи та електоральні сегменти);

- зміст політичної реклами (політичні платформи, предвиборчі програми, особи лідерів, ідеї та їх оформлення у лозунгах, закликах тощо);

- завдання політичної реклами (збільшення числа голосів виборців для приходу до влади через отримання виборної посади, формування громадської думки, стимулювання потрібної поведінки і т.д.);

- цілі політичної реклами, в яких можуть конкретизуватися ті або інші завдання, заключаються в стимулюванні людей приймати участь у будь-яких політичних процесах.

- технічні засоби і механізми здійснення політичної реклами (теле- і радіопередачі, публікації в ЗМІ, прямий обіг, зустрічі з виборцями, теледебати, масові акції, листівки, плакати, білборди, рекламні кліпи і т.д.);

- прями і зворотні зв'язки (листи читачів, опитування громадської думки, що фіксують масові настрої, ставлення до кандидата і його політичної реклами) [2, с.213].

Для повноцінного визначення поняття «політична реклама» автор вважає за доцільне розглянути можливі критерії її класифікації:

- за формою: пряма і непряма;
- за предметом реклами: реклама окремої людини, політичного устрою, політичного угруповання (партії), політичних дій;
- за ознакою сформованого ставлення: позитивна і негативна;
- за каналами дії: ЗМІ, Internet, створення суспільних рухів, лекції та публічні виступи, рекламні засоби тощо.

Комплексний огляд визначень політичної реклами, її структури, завдань дав змогу детальніше визначити певні принципи політичної реклами, які використовуються у виборчих технологіях:

1. Принцип всезагальності. Основи цього принципу полягають у вивченні особливостей сприйняття широкою аудиторією політичної реклами. Реклама вже давно є невід'ємною частиною нашого повсякдення, вона пропонується нашій увазі у різних формах: друкованій, телевізійній, візуальній та у вигляді аудіоінформації, у широкому масштабі чи всього в декількох пред'явленнях. Реклама формулюється так, щоб спрямувати посилену дію на масову чи індивідуальну свідомість, викликаючи спрогнозовану реакцію вибраної аудиторії. Техніка й технології політичної реклами розраховані на постійну присутність буквально у всіх масових інформаційних потоках: слід завоювати повністю увагу громадян, вони повинні зробити «усвідомлений» вибір тієї чи іншої політичної позиції. Сила рекламних технологій буває настільки значною, що людина здійснює не тільки конкретні дії, наприклад, голосує певним чином, але й змінює власні переконання й ціннісні орієнтації.

2. Принцип публічності передбачає, політична реклама завжди знаходиться в полі зору. Політична реклама має бути публічною, привселюдною, гласною, відкритою, призначеною для широкого кола людей, загальнодоступною.

3. Принцип рівності можливостей усіх учасників – це принцип, який характеризує нормативний вимір реклами. Він передбачає надання рівних можливостей для учасників виборчого процесу, надання певного обсягу безкоштовного ефіру відповідно до закону, лімітування витрат партій на виборчі кампанії, фінансових обліку та звітності під час виборчої кампанії.

4. Принцип конгруентності означає збіг, відповідність, узгодженість рекламного повідомлення та реальних характеристик та діяльності рекламованого лідера чи партії. Цей принцип характеризує аксіологічний вимір реклами, співвідношення правди та неправди у рекламному повідомленні.

5. Принцип правдивості або достовірності – реклама повинна розкривати правду і суттєві факти, ігнорування яких могло б неправильно орієнтувати громадян (електорат). Рекламований продукт повинен відповідати правді, істині, служити для висловлення правди. Реклама не

повинна вміщувати заяви і образи, які безпосередньо або побічно, умисно або помилково, за рахунок замовчування, двозначності або перебільшення можуть ввести в оману споживача реклами. У рекламі не допускається некоректне використання результатів досліджень, зокрема соціологічних. Статистичні дані не повинні надаватися, якщо вони не мають насправді великого значення.

6. Принцип доведеності або підтвердження – рекламні заяви повинні підтверджуватися фактами, які рекламодавець чи рекламне агентство мають отримати до виступів з заявами, або перед створенням політичної реклами. Політична реклама має обмежуватися лише компетентними свідченнями, які відображають істинні та чесно виражені думки чи досвід.

7. Принцип порівняння – політична реклама має утриматися від неправдивих, недостовірних або непідтверджених заяв про конкурента, його діяльність. Реклама не повинна містити свідочств або посилань на них, якщо вони не є правдивими і не засновані на досвіді осіб, що їх дають. Не повинні використовуватися свідчення або посилання, які застаріли чи вже непридатні з інших причин.

8. Принцип оригінальності – одна із своєрідних ознак реклами як комерційної, так і політичної. Суть її полягає в незвичайності та несподіваності. Рекламний продукт не має бути копією або підробкою чого-небудь; а мусить бути створений самостійно, без наслідування відомих зразків, повинен привертати до себе увагу своєю незвичайністю, своєрідністю, несхожістю на інших; самобутністю, що буде покращувати його сприйняття аудиторією.

9. Принцип ефективності. Ефективність – це результат, наслідок будь-яких причин, сил, дій. Всі зусилля рекламної кампанії сконцентровані на найбільш ефективному способі представлення рекламного звернення до потенційного електорату, і тому ефективність комунікації залежить від ефективності функціонування кожної з комунікативних ланок. Ефективність політичної реклами зростає за умови перетворення рекламної кампанії на двосторонній комунікативний процес. Ця вимога реалізується за умови збільшення терміну проведення рекламної кампанії, в ідеалі – перетворення її на безперервний циклічний процес. Тому для підвищення ефективності будь-якого типу комунікації потрібно ширше й інтенсивніше створювати та використовувати канали зворотного зв'язку, і це можна вважати загальним вихідним принципом, дотримання якого спроможне забезпечити зростання дієвості всіх чинників ефективної політичної реклами як складової суспільної комунікації [3, с.195].

Переходячи до розгляду функцій політичної реклами варто зазначити, що рекламування є багатофункціональним процесом. Т. Гринберг виокремлює інформативну, комунікативну, соціально-орієнтуючу та ідеологічну

функцію [4]. Російський дослідник С.Лісовський до цього переліку додає ще й культурну функцію, але, на його думку, вона є досить умовною [1, с.25] Досить об'ємно функції політичної реклами визначає Ф. Котлер. На думку дослідника, функції реклама поділяються на:

інформаційну котра використовується для інформування виборців про появу на політичному ринку нових кандидатів, партій, ідей, створення первинного інтересу до рекламного політичного об'єкту та виведення кандидата на політичний ринок і пошук електорату;

повідомляючу, що застосовується в умовах конкурентної боротьби для формування виборчого попиту, показу переваги кандидата перед його суперниками;

порівняльну – для аналізу основних характеристик рекламованого суб'єкта у протиставленні з аналогічними характеристиками конкурентів;

нагадувальну, що використовується для рекламування кандидата, який вже завоював певні позиції серед електоральних переваг, проте потребує нагадування про себе;

підкріплювальну, котра використовується для зміцнення установок щодо правильності зробленого вибору;

Проаналізувавши класифікацію Ф. Котлера, можна зробити висновок, що ефективність рекламної кампанії неможлива при ігноруванні усіх її можливостей. Не можна нехтувати жодним з перерахованих напрямів для досягнення та закріплення бажаних результатів.

У виборчій кампанії функції політичної реклами поділяються на дві основні групи: маніфестні та латентні. Маніфестні (прямі) функції здебільшого характерні для демократичних виборчих кампаній, де політична реклама використовується з метою інформування виборців, створення позитивного ставлення, формування іміджу та регулюється нормативно, а латентні (непрямі, приховані) пов'язані з маніпулюванням масовою свідомістю, використанням адмінресурсу, стають основними в авторитарних суспільствах і слабо регулюються нормами.

Тож підсумовуючи, зазначимо, що політична реклама – це диференційована, багатоцільова та мультифункціональна діяльність. Її можна розглядати з точки зору багатьох підходів, але у них є певна спільна особливість – це комунікація за допомогою ЗМІ та інших засобів зв'язку з метою вплинути на установки людей відносно політичних суб'єктів або об'єктів. Такими суб'єктами можуть бути кандидати на виборах, діючі політики, політичні організації, державні структури – уряди, міністерства, партії. Політичними об'єктами можуть стати програми, політичні події, документи. Політична реклама формує імідж політичних акторів, їх ідей, програм, поглядів. Головна проблема, яка виникає при визначенні сутності політичної реклами заключається у відсутності єдиного визнаного авто-

ритетного визначення доного поняття та явища. Це можна пояснити тим, що у сучасному вітчизняному законодавстві відсутня правова регламентація політичної реклами, що, в свою чергу, перешкоджає її комплексному науковому трактуванню.

Література:

1. Лисовский С. Ф. Политическая реклама – М.: ИВЦ «Маркетинг», 2000. – 150 с.
2. Ольшанский Д. В. Политический PR. – СПб.: «Питер», 2003. – 544 с.
3. Лютко Н. В. Політична реклама у виборчих технологіях: аксіологічно-нормативні виміри та принципи: автореф. дис... канд. політ. наук. – Львів, 2009.
4. Гринберг Т. Э. Политические технологии: PR и реклама / Т.Э.Гринберг. – М.: Аспект Пресс, 2006. – 317 с.

Хомрач В.П. Теоретические основы политической рекламы

Представлен обзор теоретических подходов к понятию «политическая реклама». Также определена структура, принципы и функции политической рекламы.

Ключевые слова: реклама, политическая реклама, рекламирование, коммуникация.

Khomrach V. Theoretical Basis of the Political Advertising

Provides analysis the theoretical views of political advertising. Also was identified the structure, principles and functions of political advertising.

Keywords: advertising, political advertising, communication.

УДК 328.184: 328.124 (471)

ЛОБІЗМ ЯК МЕХАНІЗМ ДОСЯГНЕННЯ ГРУПОВИХ ІНТЕРЕСІВ: ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ

Левенець С. В. ©

Студент філософського факультету Київського Національного університету імені Тараса Шевченка

Розглянуто теоретичні засади дослідження лобізму як механізму досягнення групових інтересів.

Ключові слова: лобізм, лобіювання, групи інтересів, представництво інтересів.

Актуальність. Сучасні політологічні дослідження у сфері політичних інститутів і процесів мають переорієнтовуватися на явища, що раніше з різних причин перебували за межами наукового пошуку. Йдеться, зокрема, про представництво політичних інтересів, що здійснюється неформальними або непрофільними політичними агентами.

Для політології в Україні 1990-х – 2000-х років характерним був інституціональний погляд на динаміку розвитку політичної системи. Відтак, у фокусі уваги дослідників опинялися переважно органи державної влади, політичні партії та інституціоналізовані громадські організації як базові суб'єкти захисту певних політичних інтересів.

Сьогодні ж виникає гостра потреба в науковому розгляді неформальних схем і стратегій представництва та досягнення цих інтересів. Це обумовлюється тим, що концептуальна схема представництва політичних інтересів впливових груп суспільства через публічні інституції не відображає специфіки реалій української політики і не може дати відповідь на питання щодо балансу, спрямованості та методів їх захисту. З іншого боку, проблематика неформальної (тіньової, корупційної) політичної діяльності є однією з провідних характеристик у визначенні результатів і подальших орієнтирів демократичного транзиту в Україні.

Лобізм як особлива система і практика досягнення інтересів окремих організацій та різноманітних груп громадськості, шляхом цілеспрямованого впливу на законодавчі та виконавчі органи державної влади, став невід'ємною складовою політичного процесу демократичного суспільства.

Отже, проблематизація феномена представництва групових інтересів пов'язана як з об'єктивним станом політичної сфери (не тільки України,

але й світу в цілому), так і з позицією політичної науки, що потребує нових перспектив розвитку.

Ступінь наукової розробки. Вже існує певний теоретичний доробок який стосується процесу розв'язання зазначеної проблеми. Є, передусім, праці Л. Бакун і О. Золотарьової, у яких розглядаються концептуальні засади вивчення реалізації групових інтересів у світовій політичній науці. Істотні аспекти проблеми лобізму в контексті розвитку українського політикуму розглядаються в працях М. Банчука, В. Брустинова, І. Воронова. Російські дослідники Н. Лапіна і В. Лапкіна у своїх працях розкривають соціологічні передумови діяльності груп інтересів у політиці. Корисною для цього дослідження є дисертаційна робота О. Лісничука, в якій значна увага звертається на українську специфіку явища.

У вітчизняній науковій літературі особливостями діяльності лобістів у законодавчій та виконавчій владі у сучасній Україні присвячені праці І.Семенка, В.Биковця,, І.Сікори, І.Павленка, Н.Михальської та інших вчених. Особливості законодавчого регулювання розглядаються у працях Н.Боржелі, А.Ткачука, Л.Гринченка, І.Дмитренка, А.Євгенєвої, О.Парфімович, Н.Михальської та інших.

Аналіз лобізму в зарубіжній науковій літературі представлений працями Дж.Хіглі, Р.Гюнтера, Б.Левіна, К.Брауна, К.Девіс та інших вчених.

Метою статті є аналіз теоретичних засад дослідження лобізму як механізму досягнення групових інтересів.

Виклад основного змісту та результатів дослідження.

Терміном «представництво інтересів» у сучасному політологічному значенні прийнято позначати сукупність форм і методів артикуляції інтересів суспільних агентів (формальних і неформальних груп інтересів) [4, с.104]. На думку американських вчених Ч. Ендрейна і Д. Ептера [6], таке явище відображає модальність взаємин між групами інтересів і владними структурами і має системний характер. Тобто, воно є самовідтворюваним, функціональним і відокремленим від зовнішнього середовища. Окрім того, «представництво інтересів» американські політологи інтерпретують як один з основних каналів взаємодії громадянського суспільства і держави. До складу системи представництва інтересів (в розвинених демократіях) у якості одного з його компонентів входить лобістська діяльність у її різних проявах, консультативні й експертні інститути всіх рівнів, механізми соціального партнерства, служба зв'язків підприємств та установ з громадськістю (PR). Істотним аспектом сучасної системи представництва інтересів у політиці є її корпоративна спрямованість, що передбачає наявність потужних гравців-ініціаторів репрезентаційного процесу [13, с.236].

Політичний характер інтересів – це найзагальніші вимоги стосовно держави. Від «Щоб держава не заважала спокійно існувати і працювати»

(тобто встановила і дотримувалася справедливих правил гри) до «Щоб допомагала» як у внутрішньому економічному і соціально-політичному просторі, так і за його межами [2, с.10]. Власне, ця істина й пояснює існування лобізму як явища. Держава існує заради всього народу, об'єднаного в ті чи інші групи інтересів.

Початок розроблення теорії груп інтересів поклав видатний американський політолог А.Бентлі. У виданій 1908 р. книзі «Процес здійснення державної влади. Вивчення громадянських тисків» він уперше зосередив увагу на такому суб'єкті інтересу, як група, відокремивши її від поняття класу. Теорія груп інтересів А.Бентлі базується на ідеї плюралізму інтересів і визнає здатність інтеграції численних особистих, індивідуальних інтересів у цілісний загальний інтерес. Процес інтеграції приватногрупових мотивів і цілей відбувається за допомогою конкуренції, змагання які можуть набувати конфліктних форм. В умовах розширення і загострення конфлікту відбувається його вихід у політичний простір. Зацікавлені групи починають впливати на владні структури як неінституційовані суб'єкти і діють як групи тиску.

Визнавши існування численних особистих, індивідуальних інтересів і здатність до самоорганізації, А.Бентлі довів можливість їх інтеграції до одного суспільного групового інтересу шляхом змагального процесу конкурентного типу, який містить у собі як міжгрупові конфлікти, так і співробітництво [15, с.47].

Теорія груп інтересів дозволяє фіксувати, що між державою і партіями, з одного боку і суспільством – з іншого, існує певна сфера організованих інтересів, які об'єднують громадянське суспільство з політичною системою [15, с.47]. Групи інтересів, що об'єктивно існують у суспільстві, – це базові суб'єкти функціонального представництва.

Німецькі дослідники В.Гук і С.Голцер пропонують розгорнуте визначення груп інтересів. Під ними вони розуміють «усі добровільні об'єднання людей, колективів і організацій з формальною основною структурою, в яких особисті вимоги поєднані із матеріальною і духовною суспільною користю і які вивляють себе всередині своєї організації або – за допомогою співробітництва і впливу – визначаються щодо інших груп і політичних інститутів» [5, с.95].

Англійський дослідник Г.Джордан дає граничну інтепретацію груп інтересів, за якою вони постають як «добровільні, демократичні, з індивідуальним членством» організації. Він конкретизує це визначення відразу в узагальнених рисах таких груп: створення їх тільки для досягнення певної політичної мети, ця мета лежить у сфері досяжності, після якої можливий їх розпуск; це неурядові утворення, вони не прагнуть до формування уряду, а намагаються вплинути на державну політику; у них формалізо-

вано-добровільне індивідуальне членство. «Кожна організація, якості якої перелічені вище, – на думку Г.Джордана, – зараховується до категорії груп інтересів(тиску) майже всіма авторами» [15, с.88].

Групи інтересів – це об'єднання людей, які, виходячи з певних інтересів або потреб, висувають вимоги до інших груп суспільства чи суспільства в цілому з метою підтримати або поліпшити свої позиції, досягти певних цілей. Вони прагнуть впливати на систему влади заради власних потреб [12, с.21]. У своїй діяльності групи інтересів виступають як групи тиску. Більшість політологів не бачить різниці між поняттями «група інтересів» і «група тиску», але деякі розрізняють. На думку П. Шляхтуна: «Групи інтересів – це добровільні об'єднання людей, створені для вираження і задоволення їхніх інтересів у відносинах з різними політичними інститутами, насамперед із державою», а «група тиску – це громадське об'єднання, яке домагається задоволення власних інтересів за допомогою цілеспрямованого впливу на інститути публічної влади» [17, с. 361].

На думку Дж. Вілсона: «Групи інтересів (або групи тиску) – це організації, що прагнуть знайти канали впливу на уряд, але, на відміну від політичних партій, не мають наміру контролювати його. Майже у всіх країнах групи інтересів є ланкою зв'язку, своєрідною трансмісією між суспільством і державою» [6, с. 310].

Існує доволі розгалужена класифікація груп інтересів. За типологією У.Алемана групи інтересів поділяються за різними сферами діяльності. В економічній сфері та сфері праці – це об'єднання підприємців, профспілки, споживчі союзи; у соціальній – об'єднання із захисту соціальних прав громадян; у сфері релігії, науки і культури – церкви, секти; у політичній – партії [14, с.45].

Американці Г.Алмонд і Г.Пауел віділяють такі типи груп інтересів, беручи за основу рівень спеціалізації та організованості груп: спонтанні – стихійні; ефемерні – часто орієнтовані на насильство; неасоціативні – неформальні, непостійні й ненасильницькі угруповання, що формуються на основі родинних зв'язків, віросповідання, для яких характерним є відсутність безперервності існування і організованості; інституціональні – формальні організації – партії, збори, армія, церква, які наділені й іншими функціями, крім вираження інтересів, але при цьому мають здатність жити цими інтересами; асоціативні – добровільні, що спеціалізуються на вираженні інтересів організації та її членів – профспілки, угруповання представників бізнесу чи підприємців. Ці групи мають рівень організованості і спеціалізації, які характерні для ефективних груп тиску [14, с.47].

Групи тиску можуть також функціонально замінювати партії, якщо ті виявляються нездатними здійснювати агрегуючу функцію в суспіль-

стві. Впливаючи безпосередньо на владу, групи тиску своєю діяльністю впливають і на партії, які підтримують чи контролюють цю владу, і на громадську думку, що впливає на владу і контролює її.

На думку А. Доза: «групи інтересів – це об'єднання індивідів, що прагнуть впливати на уряд будь-якими засобами задля досягнення своїх інтересів» [6, с.311].

Групи інтересів широко використовують опосередкований вплив на владу (через засоби масової інформації або через політичні партії), формуючи вигідну для себе громадську думку. Поряд з використанням традиційних політичних партій, групи можуть і самі організувати тимчасові партії за інтересами, невеликі за своєю чисельністю. Така практика, до речі, дуже поширена в Україні. Крім того, групи інтересів прагнуть бути представленими серед владної еліти, намагаючись отримати посади для своїх представників на різних рівнях державної влади [9, с.2].

Інтереси ж, котрі потребують політичного виразу і захисту, можуть впливати на формування порядку денного політичного управління. У зв'язку з цим Ф. Шміттер зауважує, що сучасна державна політика має однією із своїх складових «усталені канали функціонального представництва» [7, с. 46].

Однією з визначальних складових системи представництва інтересів є лобізм. Існування лобізму в наш час тісно пов'язане з діяльністю груп інтересів та можливостями їх впливу на органи влади. Крім того, його розвиток залежить від розвиненості плюралізму, інституціалізованості політичної участі, впливовості та активності політичних партій.

Лобізм (як явище) чи лобіювання (як діяльність) є вельми специфічним засобом досягнення цілей групами інтересів.

На думку Ф. Шамхалова [16], він є широко визнаним засобом формального і неформального впливу груп інтересів на владні структури з метою прийняття необхідних їм рішень. Лобізм може здійснюватися через будь-яку складову представництва інтересів, але найефективніше він діє через плюралістичну модель, пристосовану для відкритого впливу на рішення владних структур на користь тих чи інших інтересів при зіставленні й змагальності без установаження між сторонами зобов'язань, визначених правовими нормами.

Поняття «лобіст» виникло в другій половині XIX століття у Великій Британії і США. В цих країнах розвинулася система представницької демократії, що передбачала колегіальний і процедурний процес прийняття рішень, який складався з багатьох етапів. На деяких із них існувала можливість звернення до парламентарів та членів уряду задля вирішення важливих питань. Лобістами називали осіб, зацікавлених у просуванні законопроектів, а також осіб, що безпосередньо зверталися до керівників

або членів комітетів та інших підрозділів законодавчих органів. Суворий регламент не передбачав присутності сторонніх у залах засідань. Саме тому, що «прохачі» перебували в кулуарах, вони й отримали, як пише В. Лепехін [10, с.119], назву лобістів (від англ. lobby – кулуари).

Лобізм як окремий вид діяльності був узаконений в середині ХХ століття, оскільки набув значного поширення і статусу загальноприйнятої практики. Першим нормативним актом, що прямо регулює лобізм у США, став закон «Про реорганізацію законодавчих органів» (1946 р.) Він передбачає реєстрацію фірм, які надають лобістські і консультативні послуги, а також оприлюднення фінансових результатів лобістської діяльності. Отже, лобізм є цілком легальною та інституційованою формою представництва інтересів, апробованим механізмом здійснення політики [6, с. 196].

На думку Британського експерта Каусона у західній літературі найчастіше вживають лобізм у двох визначеннях: «По-перше: лобізм – це реалізація права кожного громадянина звертатися із зверненням до уряду. По – друге це професійна діяльність службовців або спеціальних консультантів найнятих фірмами діловими та професійними асоціаціями для представлення інтересів цих організацій у процесі формування державної політики» [8, с. 39].

Український науковець П. Шляхтун, визначає процес лобізму як: «Організований вплив різних суспільних груп на представників органів державної влади з метою прийняття вигідних для себе рішень» [17, с.20].

Чарльз Вайз характеризує лобізм: «як справу окремих громадян; організацій вплинути на прийняття чи відхилення закону в парламенті спираючись на підтримку народних депутатів, політичних партій, громадських організацій через засоби масової інформації» [8, с.36].

Західні дослідники, зокрема, американці Ч. Ендрейн і Д. Ептер, розрізняють три типи лобізму:

1) прямий лобізм – коли ведеться цілеспрямована робота з представниками інститутів влади зусиллями лобістів-професіоналів, яких наймає група;

2) непрямий лобізм – коли організуються різні акції у вигляді широкомасштабних кампаній у ЗМІ, збору підписів, надсилання листів на підтримку або проти конкретних рішень;

3) внутрішній лобізм – коли інтереси в органах влади захищають особи, які працюють в них або мають до них безпосередній доступ [11, с.9].

Лобізм інтересів, що має за основу використання таких інструментів як демонстрації, мітинги, політичні заяви, маніпулювання громадською думкою через ЗМІ прийнято називати «публічним». Механізмами ж «не публічного» лобізму є: спонсорство, фінансування проєктів, особиста підтримка чи переконання, надання ексклюзивної інформації, погрози, тиск.

Одним із правових методів лобістської діяльності є створення спеціальних відділів по зв'язках з органами державної влади, GR-відділи, що спеціалізуються на взаємодії з представниками влади. Відділ по зв'язках з органами державної влади повинен керуватися у своїй діяльності такими принципами: системний характер взаємодії з органами влади; забезпечення сприятливих конкурентних умов для компанії; підтримка і розвиток позитивного іміджу компанії, як в органах влади, так і серед партнерів і клієнтів; підвищення рівня прибутковості, або ж мінімізація втрат від діяльності органів державної влади. До основних функцій GR – відділів відносяться: визначення і аналіз потреб компанії у взаємозв'язках з органами державної влади; моніторинг діяльності органів державної влади і прогнозування її впливу на функціонування компанії; координація побудови взаємозв'язків компанії з органами державної влади; вплив на органи державної влади заради забезпечення інтересів компанії тощо [3, с. 5].

Усю сукупність демократичних технологій лобіювання умовно можна поділити на три групи:

- перша – технологія, яка передбачає своєрідний «обмін» голосування політика з важливого для групи питання на його «популярність», яка принесе йому перемогу на наступних виборах;

- друга – діяльність, яка спрямована на переконання, зміну думок, а іноді й ціннісних установок осіб, які ухвалюють рішення;

- третя – доступ до процесу ухвалення рішень через надання політикові допомоги в аналізі проблеми і підготовці потрібних для її вирішення документів (доповідей, законопроектів) [3, с.6].

У політичній науці усталилася думка про позитивний вплив лобізму на розвиток державного управління. Деякі дослідники-американці, як, наприклад, Р. Кінебас, визнають лобізм головним елементом американської державної системи.

Лобізм у значній мірі сприяє формуванню стійкого «балансу сил» у суспільстві, який створюють групи інтересів. Останні, у свою чергу, віддзеркалюють думку значних верств населення. Отже, діяльність груп політичних інтересів сприяє досягненню політичного консенсусу в суспільстві. Вона дає уявлення політикам і співробітникам державних структур про широкий спектр суспільних потреб і думок більшості груп інтересів. Оскільки деякі групи можна віднести до громадянського суспільства (наприклад, некомерційні природоохоронні організації), то є підстави стверджувати, що лобізм як явище впливає не тільки на «профільні» сфери, де мають реалізовуватися групові інтереси, але й на політичне життя суспільства в цілому [8, с.37].

До форм лобістської діяльності варто віднести: прийняття законів, затвердження загальнодержавних програм економічного, науково-тех-

нічного, соціального, національно-культурного розвитку, затвердження переліку об'єктів державної власності, які не підлягають приватизації, проекти законів про внесення поправок у Конституцію, проведення парламентських слухань, «круглі столи», семінари, конференції, інші заходи, пов'язані з законотворчою діяльністю [3, с.3].

Особливим проявом лобізму як практики обстоювання групових інтересів у політиці є міжнародний лобізм. На міжнародному рівні свої інтереси лобіюють, як правило, групи потужних національних і транснаціональних корпорацій. Про це говориться, зокрема, в працях І. Семененка, А. Хомича, а також колективу американських авторів під керівництвом Дж. Хіглі і Р. Гюнтера.

До міжнародного лобізму належить і так зване етнічне лобі, представники якого, проживаючи за кордоном, захищають інтереси своєї історичної батьківщини. Основним методом діяльності етнічних лобістів є використання зв'язків з діючими та відставними посадовцями законодавчих органів – конгресменами, сенаторами, губернаторами, працівниками апарату, якщо останні є представниками певної етнічної групи, в минулому іммігрантами або їх нащадками. Приклад: завдяки своєму лобі в США Вірменія одержує від цієї держави значну фінансову допомогу (близько \$200 мільйонів на рік). Крім того, за даними В. Войткова і В. Музики [1, с.12], США забезпечують постійними фінансовими надходженнями (\$20 мільйонів на рік) бюджет невизнаної Нагірно-Карабахської республіки. Симптоматично, що члени етнічних діаспор не посідають провідних позицій у політичному житті країн свого перебування. Їх представники можуть взагалі не брати участі в політичній діяльності. Але завдяки розгалуженим зв'язкам їх представницькі зусилля у більшості випадків стають результативними. Іншим прикладом етнічного міжнародного лобіювання є українська діаспора в США. Тут лобістом України виступає українсько-американське неформальне об'єднання КОКУС, до якого належить кілька десятків американських конгресменів.

Висновок.

Лобізм це організований вплив різних суспільних груп на представників органів державної влади з метою прийняття вигідних для себе рішень. Групи інтересів широко використовують опосередкований вплив на владу (через засоби масової інформації або через політичні партії), формуючи вигідну для себе громадську думку. Однією з визначальних складових системи представництва інтересів є лобізм. Існування лобізму в наш час тісно пов'язане з діяльністю груп інтересів та можливостями їх впливу на органи влади. Крім того, його розвиток залежить від розвиненості плюралізму, інституціалізованості політичної участі, впливовості та активності

політичних партій. Лобізм (як явище) чи лобіювання (як діяльність) є вельми специфічним засобом досягнення цілей групами інтересів.

Література:

1. Войтков В., Музика В. Нашим лоббистам закон еще не писан // Власть и политика. – № 39. – 2003. С. 12-13.
2. Голіченко О. Механізми впливу недержавних організацій на державні структури // <http://www.spa.ukma.kiev.ua/article.php?story=20040513122124601>
3. Гричина Н.А. Лобізм як інститут сучасної демократії: автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02/ ВПЦ «Київський університет». – К. – 2009. – 19 с.
4. Грудницька С. Щодо питання про напрями розвитку законодавства про об'єднання / С.Грудницька // Право України. – 1998. – №11. – С. 103-108.
5. Групповые интересы и властно-управленческий аппарат (к методологии исследования) // Социс. – 1996. – №11. – С. 93-103.
6. Групи інтересів / Основи демократії: Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів / За заг. ред. А. Колодій. К.: Вид-во «Ай Бі», 2002. – 684 с.
7. Кинебас Р. Группы интересов в политической жизни США // Бизнес и политика. – 1995. – № 3. – С. 43-47.
8. Кумс К. Лоббизм и его регулирование: советы британского эксперта // Бизнес и политика. – 1999. – № 1. – С. 34-39.
9. Кухар І. «Коридорний» лобізм // День. – 2002. – №109. доступ до джерела: <http://www.day.kiev.ua/59140>
10. Лепехин В.А. Лоббизм в России и проблемы его правового регулирования / В.А. Лепехин // Политич. исслед. – 1998. – № 4. – С. 119-121.
11. Немчинов І. Лобіювання як форма діалогу з владою // Контекст. – 2002. – № 2. – С. 9-12.
12. Перегудов С. Российские группы интересов – особый случай или подтверждение правила? // МЭ и МО. – 1997. – №2. – С. 20-25.
13. Тихомирова Є. Технологія зв'язків із владою: міжнародний досвід лобіювання / Є. Б. Тихомирова // Вісн. Львів ун-ту. – Вип. 6. – 2001. – С. 235-244.
14. Хомич А. Лоббизм в странах АСЕАН // Бизнес и политика. – 1995. – № 9. – С.44-49.
15. Цвих В. Ф. Профспілки у громадянському суспільстві: теорія, методологія, практика: Монографія. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2002. – 376 с.

16. Шамхалов Ф. И. Лоббизм во взаимодействиях государства и бизнеса (материалы к лекциям и семинарам) // Российский экономический журнал. – 1999. – № 1. – С. 103-110.

17. Шляхтун П.П. Політологія (теорія та історія політичної науки): Підручник. 3-тє вид., стер. – К.: Либідь. – 2005. – 576 с.

Левенец С.В. Лоббизм как механизм достижения групповых интересов: теоретические основания

Рассмотрено теоретические основы исследования лоббизма как механизма достижения групповых интересов.

Ключевые слова: лоббизм, лоббирование, группы интересов, представление интересов.

Levenets S. Lobbying as a mechanism of achievement group interests: theoretical foundations

This article is devoted to the theoretical principles of investigating lobbism as a mechanism of satisfying group interests

Keywords: lobbyism, lobbying, groups of interest, representation of interests.

УДК 327.5

ПЕРЕХІД ДО БАГАТОПОЛЯРНОЇ МОДЕЛІ СВІТУ І МІСЦЕ УКРАЇНИ В ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСАХ

Завгороднюк М. О.[©]

*Аспірантка кафедри політології Інституту соціальних наук
Одеського національного університету ім.І.І.Мечникова*

Розглядаються відмінності багатополарності від однополарної та біполарної систем світу, а також риси сучасної геополітичної ситуації на основі цивілізаційних відмінностей. Особливу увагу приділяється необхідності рівноправного діалогу України з основними геополітичними гравцями.

Ключові слова: багатополарність, світоустрій, геополітика, цивілізація, інтеграція.

Актуальність. Початок ХХІ століття ознаменувався перехідним періодом еволюції міжнародної системи. Сучасний світ опинився в трансформаційному стані, що направлений на пошук нової моделі геополітичної стабільності в умовах нового співвідношення сил на планеті.

На сьогоднішній день можна говорити про формування багатополарності, яка поєднує в собі військове домінування США і різнополюсний економічний і політичний вплив нових регіональних лідерів.

Це породжує глобальні проблеми, які не можуть бути вирішені зусиллями однієї країни або обмеженого кола великих держав. Перспектива глобальної співпраці у рамках багатополарного світу часто розглядається в якості імперативу, що гарантує стійкість у міжнародних відносинах. Але багатополарний світ не є реальністю, яка вже склалася, а сама концепція багатополарності не відпрацьована ні в теоретичному, ні практичному планах.

За цих умов актуального значення набуває питання про зміну векторів розвитку світу, насамперед про зміну співвідношення полюсів протистояння. Цю проблему часто порушували філософи, політологи, історики, соціологи. Аналіз багатьох аспектів геополітичних зрушень міститься у працях У.Бека, З.Баумана, І.Валлерстайна, Дж.Л.Геддіса, М.Кастельса, Е.Тоффлера, С.Хантінгтона, Х.Шумана, Ф.Фукуями, Дж.Стігліца, Д.Хелда, Л.Зідентопа, Дж.Сороса, А.Л. Страуса, О.І. Неклесси, В.Л. Іноземцева, С.Б. Переслегіна, О.І. Уткіна, М.Косолапова, А.Панаріна, В.Лапкіна та інших дослідників.

Однак світова криза, що наростає, вимагає постійного перегляду основ глобального порядку. Така необхідність усвідомлюється політичними елітами більшості країн, однак представляється в різних варіантах. Важливою науковою задачею є аналіз можливих геополітичних сценаріїв у світі, оскільки поки немає чітко розробленої і всіма визнаної моделі нового світового порядку.

Стаття має на меті окреслити контури сучасного світу та визначити підхід до розвитку інтеграційної стратегії України як ключового фактора зовнішньої політики. Розглянемо три моделі світоустрою – однополярну, біполярну і багатополярну.

В основі твердження про неминучість встановлення однополярної системи є положення про остаточну перемогу інститутів і цінностей західного лібералізму як найкращих для організації будь-якого суспільства. Так, висунувши концепцію «кінця історії» Ф. Фукуяма обґрунтував «тріумф Заходу» тим, що у лібералізмі не залишилося ніяких життєздатних альтернатив. «Ліберальна демократія може являти собою кінцевий пункт ідеологічної еволюції людства», – заявляв він [1; 7].

Ю. Габермас у свою чергу писав про «гегемоніальний лібералізм», в рамках якого ліберально-демократичні цінності, сформовані в західній цивілізації, стають універсальними [2, с.175]. Цьому відповідає модель однополярного світу, який можна позначити як світ однієї цивілізації – західної цивілізації.

Однополярність стала головною тезою в зовнішній політиці США після розпаду СРСР і стверджувала неминучість такого сценарію на протипагу всесвітньому хаосу. Поширення одержало твердження, що міжнародна система потребує ефективної стабілізуючої сили, і що найбільш вірогідною альтернативою конструктивної ролі Америки незабаром була б глобальна дестабілізація.

Проте за минулі десятиліття ця ідея зіткнулася з новими викликами, що послабили американське домінування в світі. Навіть американський політолог З. Бжезинський у своїй книзі «Ще один шанс» визнав, що на шляху до світового панування США наткнулися на глобальне «політичне пробудження», що стало відповіддю народів світу на безцеремонну політику Вашингтона у різних регіонах планети [3, с. 201].

Єдина, на думку автора, можливість уникнути «повстання мас» проти Америки полягає в тому, щоб осідлати це пробудження. Одним з найважливіших умов цього З. Бжезинський назвав повагу до культурної та релігійної мозаїки світу. «Це ще одна причина того, що поспішна демократизація, що нав'язується ззовні, приречена на невдачу», – констатував він [3, с. 204].

Претендуючи на роль лідера однополюсного світу, США виявилися фізично і морально невідповідними нести тягар такого лідерства. Тому

спочатку модель свободи і демократії натрапила на незрозуміння не тільки в країнах, що належать до інших цивілізаційних систем, але й в державах, де очікувалося її повне сприйняття.

У зв'язку з цим економічне відставання США на тлі безпрецедентного економічного піднесення Китаю і нових індустріальних країн Східної Азії, а також демографічний вибух в ісламських державах і зростаюче неприйняття західних цінностей іншим світом змушує США робити ставку саме на військову силу, щоб утримати світове лідерство.

Біполярна система, що існувала в роки «холодної війни», була заснована на ідеологічному протистоянні двох соціальних систем – США і СРСР.

У цій системі одночасно існували рівновага між наддержавами і стійкі ієрархічні структури в кожній з двох утворених ними підсистем.

Рівновага при такій системі була обумовлена тим, що в обох підсистемах кожна з наддержав не тільки вимагала зобов'язань від учасників свого табору, а й прагнула дати своїм прихильникам гарантії стійкості їх міжнародного статусу та захисту від небезпеки ззовні. Основна боротьба велася за країни, не включені в дві ієрархічно вибудовані підсистеми.

Багато дослідників вважають біполярну модель світоустрою оптимальною для збереження стабільності сучасного світу. Так, американський політолог К. Вольтц бачив значення біполярності в тому, що вона мінімізує невизначеність, оскільки кількість учасників конфронтації в цій моделі обмежена. При цьому багатополосний світ початку ХХ століття, зазначав він, «на жаль, був занадто схильним до війн» [4, с.142].

Інший автор, Дж.Меершаймер, попереджав, що «в один прекрасний день ми станемо шкодувати про втрату порядку, який завдяки «холодній війні» прийшов на зміну хаосу в міжнародних відносинах».

За його твердженням, біполярна система більш прийнятна, тому що «при цій системі великі держави, як правило, вимагають лояльності від малих країн, що з високою часткою ймовірності призводить до утворення жорстких союзницьких структур». «Малі держави, таким чином, захищені не тільки від нападів держави, що їм протистоїть, але й один від одного... Тому при рівності інших факторів вірогідність війни статистично вище при багатополлярній моделі, ніж при біполярній», – писав Дж.Меершаймер [5, с.9].

Разом з тим Дж.Л. Геддіс, який також відстоював переваги біполярності, визнавав: «Холодна війна» могла бути гірше, набагато гірше... Все могло статися з точністю до навпаки»[6, с.266].

США в нинішніх умовах стрімко втрачають статус одноосібного центру сили, який не здатний підтримувати стабільність у різних точках світу. Сучасні глобальні трансформації виводять на світову арену нових глобальних гравців.

На роль другого полюсу в світі все більше починає претендувати Китай. Проте Китай поки що самостійно не може стати геополітичним конкурентом США. Для такого варіанту потрібно континентальний союз з Росією, що в умовах несинхронного економічного і соціально-політичного розвитку двох країн представляється малоімовірним.

Слід також зазначити, що на глобальному співвідношенні економічних і політичних сил все більше позначається зміцнення позицій Індії. Вагомий потенціал таких центрів, як Європейський Союз і Японія. Інтенсивно розвивається ряд країн Азії і Латинської Америки, помітніше стає присутність на міжнародно-політичній арені ісламського світу.

Отже, у даний час світ рухається до формування багатопольної системи, яка стає реальністю сучасної міжнародної системи. Перш за все, це обумовлено розпадом світу на конкуруючі зони внутрішньої економічної інтеграції – Європейський Союз, Північноамериканська зона вільної торгівлі (НАФТА), зона китайської економіки, Японія, група країн АСЕАН.

Особливістю цього процесу стало те, що кожна глобальна економічна зона становить також етноцивілізаційну і культурну спільність. Відбувається активне повернення таких спільнот до власного цивілізаційного коріння, виразно проявляється тенденція до зближення держав, що входять в єдині культурно-цивілізаційні спільноти.

Одночасно слід погодитися з тим, що формування на макрорівні міжнародного спілкування нових цивілізаційних полюсів сучасного світу на мікрорівні доповнюється поляризацією цінностей. Це знаходить підтвердження в неоднаковому відношенні людей різних цивілізаційних архетипів до глибинного сприйняття одних і тих же проблем, які зачіпають людство в цілому (тероризм, боротьба з бідністю і соціальною нерівністю, ядерне нерозповсюдження, екологія).

Ситуацію, коли головними гравцями на світовій арені відтепер стануть не держави та уряду, а цивілізації, прогнозував С. Хантінгтон. Він вважав, що основними причинами зіткнень будуть не економічні чи політичні інтереси, а культурні протиріччя. «Найбільш визначні конфлікти майбутнього розгорнуться вздовж ліній розлому між цивілізаціями», – пояснював він [7;34]. Ідеологія, що мала величезне значення в ХХ столітті, поступиться місцем культурі, як головній домінанті світових геополітичних процесів.

С. Хантінгтон також справедливо попереджав, що з підвищенням рівня розвитку внутрішньої регіональної економіки зросте і цінність зв'язків між регіонами. Регіональні зв'язки між частинами однієї цивілізації швидше налагоджуються і зміцнюються, на відміну від регіональних зв'язків між цивілізаціями, де культурні відмінності можуть стати нездоланною перешкодою.

С. Хантінгтон вважає, що існують два рівні можливих конфліктів цивілізації. Перший – мікрорівень, де конфлікт відбувається між частинами окремих цивілізацій за територію і владу. І другий рівень – макрорівень, де боротьба ведеться за домінування у світі військових, політичних і економічних сил, з метою поширити свій вплив як можна ширше.

Треба визнати, що для відносної стійкості поліцентричного світу необхідно, по-перше, усвідомлення того, що у сфері сучасних військових приготувань, особливо в галузі ядерних озброєнь, збільшення числа конкуруючих центрів сили здатне призвести до підриву міжнародної безпеки і стабільності.

По-друге, трансформація міжнародної політичної системи повинна супроводжуватися спільними цілеспрямованими зусиллями по мінімізації ефектів дестабілізуючого характеру.

По-третє, необхідне досягнення консенсусу між провідними світовими державами щодо того, як буде здійснюватися колективне управління.

Таким, чином, багатополярність несе в собі як додаткові можливості співробітництва, так і багато в чому не прогнозовані ризики, оскільки може призвести до нових або відродження старих криз і конфліктів.

Яку ж позицію повинна зайняти Україна в умовах наростаючої багатополярності?

Поява світових регіональних центрів значно змінює роль окремих держав, створюючи нові можливості для молодих країн. Але зміни конфігурації світової системи безпеки теж висувають свої прагматичні вимоги. У новій архітектурі світових відносин для забезпечення стабільності української держави слід зайняти послідовну і активну позицію, інакше вона опиниться на узбіччі фундаментальних змін і примириться з роллю пасивного об'єкта впливу центрів політики.

Особливістю геополітичного простору, в якому знаходиться Україна, є те, що вона опинилася на межі цивілізаційного розлому між Європою та Азією, і відповідно є об'єктом боротьби євроцентристського (ЄС) і євразійського проєктів (Росія).

Радник президента України В. Януковича О. Рафальський, підкреслюючи, що цивілізаційна парадигма української державності є одним із недостатньо досліджених феноменів політологічної науки, зазначає: «Населення сучасних українських земель у державний період свого розвитку перебувало у складі таких державних структур: Речі Посполитої, Російської та Австро-Угорської імперій Радянського Союзу. Сучасному українському етносу в цих структурах вдалося не тільки в цілому сформуватися, але й вижити під час створення «нової історичної спільності – радянського народу». Без сумніву, це сталося лише тому, що в цьому європейському регіоні державно-цивілізаційні процеси не переривалися тривалий час...

Сучасне покоління українців зробило свій вибір, і вітчизняна, і порубіжна між Сходом і Заходом, цивілізація майже готова до того, щоб інтегруватися в цивілізацію європейську» [8, с. 19-220].

Україна визначила для себе як головний зовнішньополітичний пріоритет курс на європейську інтеграцію, і навіть закріпила це на законодавчому рівні.

Однак сучасна політика Європейського Союзу після складного розширення стала більш прагматичною і виваженою. Площина євроінтеграційних процесів формується вже не основі політичних уподобань, а насамперед на базі фінансових розрахунків і економічної доцільності. Це підтверджується складністю діалогу щодо укладення Угоди про асоціацію з ЄС. Європейська сторона наполягає на серйозних поступках Києва, фактично ведучи переговори в ультимативній формі. Тому Україні тим більше не варто розраховувати на перспективу членства в ЄС в найближчі роки.

Поки Україні необхідно зосередитися на формуванні поглибленої зони вільної торгівлі з ЄС, опанувати новими інструментами технічної та фінансової допомоги ЄС. Також слід більше дипломатичної уваги приділяти відносинам з ключовими країнами-членами ЄС. Важливим кроком стануть заходи для скасування візового режиму для громадян України з боку ЄС.

Український дослідник В.Гарагонич називає одним із головних підходів щодо розвитку ефективної міжрегіональної й транскордонної співпраці регіонів України «стратегічний підхід» [9, с.265]. Він трактується не як альтернатива загально європейської інтеграції України, а лише як дуже ефективний засіб, як конкретна низка заходів щодо просування України до європейського економічного й суспільно-політичного простору Євросоюзу.

З Росією Україні слід формувати максимально не конфліктні відносини без відмови від своїх основоположних національних інтересів.

Питання модернізації української газотранспортної системи за участю російських партнерів повинно розглядатися виключно з прагматичної точки зору. Україні слід дуже виважено поставитися до участі в Митному союзі РФ, Білорусії і Казахстану, в першу чергу, у доступі українських товарів та послуг. Україно-російські відносини також потребують завершення процесу делімітації морського кордону і початку активної стадії демаркації сухопутного кордону. При цьому доцільно відкласти конфліктні питання, остаточне вирішення яких неможливе в короткостроковій перспективі (гуманітарні питання, трактування історичного минулого).

Таким чином, Україна, з одного боку, не повинна механічно копіювати західноєвропейські стандарти демократичного і економічного розвитку, а з іншого – не йти у фарватері Росії.

Перш за все, українській державі необхідно відмовитися від парадигми протистояння військово-політичних блоків НАТО і Росії на пострадянському просторі і заохотити діалог між Заходом і Росією щодо європейської безпеки, в яку включається Україна. Почати трансформацію структур безпеки на користь ведення поліцейських і гуманітарних місій в зонах нестабільності, наприклад у придністровському конфлікті.

Крім того, в рамках переговорів по майбутній архітектурі Європи мова повинна йти про забезпечення непорушності і дотримання існуючих міжнародних домовленостей, що гарантують безпеку України, а також, можливо, розширити цю договірно-правову базу. Необхідно підтвердження гарантій викладених у Будапештському меморандумі про гарантії безпеки від 5 грудня 1994 року, шляхом прийняття однозначного тлумачення назви Меморандуму – не «запевнення», а «гарантії» безпеки. Якщо це питання вирішиться таким чином, Україна автоматично зміцнює свій позаблоковий статус.

Держава має йти своїм самобутнім шляхом синтезу європейського, євразійського й власного цивілізаційного досвіду. В умовах нового світового порядку вона повинна взяти участь у створенні багатосторонньої регіональної системи міжнародного співробітництва.

Україна зможе отримати статус регіональної держави або регіонального лідера за умови здійснення важливих політичних кроків і реалізації масштабних транснаціональних економічних проєктів. Для цього їй слід проявляти ініціативу в енергетичній співпраці, використовуючи своє вигідне географічне положення; зміцнювати роль у Чорноморському регіоні шляхом модернізації інфраструктури та розвитку портів; використовувати потенціал транспортних коридорів; сформувавши чітку стратегію транскордонного співробітництва. Тільки такі координовані дії дозволять сформувавши статус України як лідера в субрегіоні Центрально-Східної Європи і зайняти свої позиції у зміцненні системи загальноєвропейської колективної безпеки.

Література:

1. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек /Пер. с англ. Левина М.Б. – М.: АСТ: Ермак, 2005. – 592с.
2. Хабермас Ю. Расколотый Запад. – М.: Весь Мир, 2008. – 187с.
3. Бжезинский З. Еще один шанс. Три президента и кризис американской сверхдержавы. – М.: Международные отношения, 2007. – 240с.
4. Waltz K. The Emerging Structure of International Politics // International Security. Vol. 18. – No. 2. – 1993. – 321p.

5. Миршеймер Дж. Почему мы скоро будем тосковать по холодной войне // Россия в глобальной политике. – 2008. – №6. – С. 9-13.
6. Gaddis J.L. The Cold War. – London. Penguin Books, 2007. – 352p.
7. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций // Полис. – 1994. – № 1. – С.33-48.
8. Рафальський О.О. Україна як цивілізаційний феномен. – К.: Бланк-Прес, 2010. – 256с.
9. Гарагонич В. Стратегія міжрегіональної й транскордонної співпраці в контексті євроінтеграції України//Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Вип. 19: Між- відомчий збірник наукових праць / Відп. ред. С. В. Віднянський / НАН України. Інститут історії України. – К.: Ін-т історії України, 2010. – С. 265-276.

Zavgorodniuk M.A. Transition to multipolar world model and the place of Ukraine in integration processes

Рассматриваются отличия многополярности от однополярной и биполярной систем мира, а также характеристики современной геополитической ситуации на основе цивилизационных отличий. Отдельное внимание уделяется необходимости равноправного диалога Украины с основными геополитическими игроками.

Ключевые слова: многополярность, мироустройство, геополитика, цивилизация, интеграция.

Zavgorodniuk Maryna. Transition to multipolar world model and the place of Ukraine in the integration processes

It reviews the differences between multipolarity and unipolar and bipolar world systems and gives recommendations on avoiding possible intensification of international situation on the basis of civilizational differences. Special attention is paid to the need of equitable dialog between Ukraine and principal geopolitical players.

Keywords: multipolarity, world order, geopolitics, civilization, integration.

УДК 327 (477)

АНАЛІЗ ЕФЕКТИВНОСТІ ПОЛІТИКИ БАГАТОВЕКТОРНОСТІ У СУЧАСНИХ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ УКРАЇНИ

Хижняк Д. Г.©

*Студента Інституту міжнародних відносин Київського
Національного університету імені Тараса Шевченка*

Аналізуються проблеми багатовекторної інтеграції України в сучасних умовах.

Ключові слова: *геоекономіка, геополітика, глобалізм, інтеграція, кібербезпека, політика багатовекторності, прагматизм, продовольча безпека.*

Постановка проблеми. В сьогоденнішніх умовах все більше політичні відносини переплітаються з економічними і саме економічна складова грає вирішальну роль в геополітиці. Саме економічний прагматизм став основним фактором розвитку світової геополітики. У даному сенсі Україна у геополітичних стосунках має спиратися на власний інтерес і налагоджувати співпрацю з усіма країнами, співпраця з якими принесе користь. У цьому сенсі політика України має бути багатовекторною.

Роки президентства Віктора Ющенко яскраво засвідчили, що не зважаючи на різкий прорив демократії в нашій країні і поворот напрямку зовнішньоекономічних та політичних відносин з багатовекторного з домінуванням російського на прозахідний, ЄС та НАТО не поспішили приймати Україну у свої члени. Перш за все це сталося тому, що ЄС було не вигідно приймати до себе слабку українську економіку.

Тому політика багатовекторності у цьому сенсі не є синонімом безхарактерності у зовнішніх відносинах, а скоріше, її треба трансформувати як синонім прагматизму. Перш за все, геополітичні інтеграційні пріоритети України мають враховувати вітчизняний експортний потенціал та міжнародний рух капіталів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З глобалізацією міжнародних політичних відносин проблеми пошуку ефективних форм і напрямів інтеграційної політики стали предметом дослідження багатьох інститутів та науковців. В Україні питання інтеграційного та регіонального розвитку досліджували такі науковці та практики, як О.Білорус, В.Будкін, І.Грицяк, К. Грищенко, Н. Весела, А.Поручник, І. Розпутенко, А.Румянцев, Є. Рябінін, А.Філіпенко та ін.

К.Грищенко, будучи міністром закордонних справ України з 2010 року, у своїх виступах наголошує на політиці багатовекторності як єдино правильній у сучасних умовах [4]. І. Розпуненко [5] наголошує на потребі прозахідної орієнтації зовнішньої політики України. Н. Весела [2] зосереджується на пріоритетах вступу України в ЄС, зону вільної торгівлі та асоційованому членстві.

Аналіз публікацій даних авторів свідчить про те, що немає однозначної думки щодо напрямку вектора зовнішньої політики України, тому ряд аспектів інтеграції України в контексті її багатовекторності та створення належних умов для українського державотворення потребують подальшого дослідження.

Метою статті є аналіз ефективності багатовекторної інтеграції України як такої, що відповідає сучасному стану розвитку геополітики і геоeкономіки. Багатовекторність інтеграційних процесів України повинна бути синонімом сумарних вигід (економічних, фінансових, соціальних, культурно-духовних тощо).

Викладення основного матеріалу. Багатовекторність міжнародних політичних відносин України має давню історію. Після розпаду СРСР українська еліта не змогла надати суспільству нової ідеології розбудови української державності та її місця у світовому співтоваристві. Тому, звичайно, владна верхівка звернула свій погляд на Захід у надії отримати та імплементувати готові європейські цінності соціального захисту, ринкової економіки та демократії. Проте автоматично дані стандарти та цінності самі по собі не могли з'явитись в Україні, для цього потрібно було пройти довгий шлях розбудови європейських цінностей в Україні. Водночас Україна мала тісні економічні, соціальні, культурні зв'язки з Росією, тому розвернутись одразу на 180 градусів у зовнішній політиці вона не могла. Це і стало однією з причин причин багатовекторності політики нашої держави.

Зовнішня політика – це завжди продовження внутрішньої, по-перше, а по-друге, вона завжди залежить від географічного розташування країни, хоча в світлі глобалізації другий аспект стає менш значимим. Тому обмеження маневрування України у зовнішній політиці зумовлені наступними факторами [5, с.10]:

- у геополітичному – Україна знаходиться між ЄС і Росією;
- в економічному – між країнами з ринковою, соціально орієнтованою економікою Заходу та економікою Росії, що тільки розвивається;
- у духовно-моральному – між тоталітарним ідеологічним минулим і невизначним правовим майбутнім;
- у ціннісному – між східною та західною цивілізаціями.

Інтеграція з ЄС – це складний та багатоступінчатий процес. Для вступу в дане співтовариство необхідно побудувати сильну економіку, демократію, високі соціальні стандарти всередині країни. Тобто ЄС не приймає країни, що розвиваються, а потім впроваджує в них європейські цінності, а вимагає, щоб країни побудували високі соціальні стандарти, а вже потім вступали до ЄС.

Європейський Союз тримається на двох стовпах – економічному прагматизмі та безпеці. З точки зору економічної складової відносин України та ЄС, то варто звернути увагу на структуру експорту та імпорту нашої держави з ЄС. У структурі експорту до ЄС переважає сировина, натомість Україна імпортує високотехнологічну продукцію з ЄС [7]. Причому імпортує у великих обсягах, її кордони практично відкриті для імпорту, і це при тому, що Україна не є членом ЄС. Тому вступ України у зону вільної торгівлі з ЄС для самої України нічого відчутного не принесе у підсумку: Україна змушена буде ще більше відкрити кордони для імпорту європейської продукції, натомість не зможе конкурувати зі своїми товарами на європейському ринку.

За другу складову безпеки ЄС відповідає НАТО. Україна не є членом НАТО, проте приймає участь у спільних навчаннях, і фактично у бойових діях альянсу, надаючи для цього своїх миротворців. Тобто, фактично альянс отримує від України відчутну віддачу, не даючи нічого взамін [2, с. 4].

Новий закон про засади внутрішньої та зовнішньої політики, ухвалений парламентом 2 липня 2010 року, затвердив співробітництво з усіма зацікавленими партнерами, уникнення залежності від окремих держав, груп держав чи міжнародних структур, що засвідчило стабільний курс влади на відмову від вступу в НАТО [1]. Було ліквідовано Міжвідомчу комісію з питань підготовки України до вступу до НАТО та Національний центр з питань євроатлантичної інтеграції України. Проте зростаюча загроза тероризму, зростання напруженості в північноафриканських країнах та на Близькому Сході показали, що Україна не зможе стояти осторонь цих процесів, світ став глобалізованим. Після розпаду СРСР Україна скоротила свою 700-тисячну армію, відмовилась від атомної зброї. Тому для забезпечення позаблоковості та безпеки необхідно в декілька десятків разів збільшити військовий бюджет.

Що ж до Росії, то за останні десять років вона значно активізувалась у зовнішніх відносинах, її зовнішня політика стала більш агресивною. 2010 рік продемонстрував надзвичайну насиченість заходами, присвяченими проблемам європейської/євроатлантичної/євразійської безпеки, починаючи від Мюнхенської безпекової конференції (лютий 2010), обговорення російського проекту Договору про європейську безпеку – до самітів НАТО та ОБСЄ в листопаді–грудні 2010. Останні два заходи стали найбільш очі-

куваними та помітними в політичному житті всіх залучених країн і дали відповідь на ряд поставлених запитань. Світова фінансово-економічна криза поставила перед порядком денним питання енергетичної безпеки, фінансової, кібербезпеки та продовольчої безпеки.

НАТО та ОБСЄ переживають «кризу ідентифікації». Для обох інституцій точкою відліку останньої глобальної трансформації є 1999 рік, коли у Вашингтоні була прийнята попередня Стратегічна концепція Альянсу та відбувся останній саміт ОБСЄ в Стамбулі, де були прийняті найважливіші для цієї організації документи за останні 11 років. Десятиліття, що минуло, настільки динамічно змінило безпекове середовище не лише в Європі, а й в усьому світі, і обумовило появу нових загроз та нових акторів, що потреба в адаптації цих структур до нових реалій стало нагальною потребою. На цьому тлі Росія остаточно ствердилась як потужний гравець в міжнародній політиці.

Головними положеннями та досягненнями Стратегічної концепції «Активне залучення, сучасна оборона», яка, за словами Генерального Секретаря, ознаменувала вступ Альянсу в третю фазу свого розвитку – «НАТО 3.0» (перша – від Вашингтонського договору 1949 р., друга із закінченням «холодної війни») стали [7]:

1. Колективна оборона, кооперативна безпека, врегулювання криз або безпека на базі співробітництва.

2. Головними загрозами (більшість із яких не містила попередня концепція) названі поширення зброї масового знищення, тероризм, нестабільність та конфлікти в межах чи поза межами Альянсу, кібератаки, залежність від зовнішніх енергетичних постачань, вичерпаність природних та інших матеріальних ресурсів. Тобто було підкреслено основні загрози людства: тероризм, кіберзлочинність, енергетична та продовольча безпека. В плані забезпечення продовольчої безпеки Україна зі своїми запасами родючих земель повинна стати одним з головних гравців на ринку продовольства та отримати свої економічні вигоди.

3. Географічний фактор діяльності НАТО не знайшов свого відображення в концепції. Документ лише зазначає, що конфлікти та кризи за межами НАТО можуть становити небезпеку для її членів, а відтак Альянс братиме участь «там, де це необхідно» в попередженні криз. Тобто у сучасному світі стираються кордони між державами і Україна не може стояти осторонь цих процесів.

4. Діяльність Альянсу з врегулювання криз носитиме більш комплексний характер, ніж раніше, і включатиме в себе політичний, військовий та цивільний підхід, чого потребують сучасні конфлікти та кризи. Так, передбачається розвиток інструментів та механізмів для цивільного врегулювання криз, а також для підтримання енергетичної безпеки. Це чутливий

для співробітництва НАТО і Європейського Союзу аспект, адже неформально вважається, що цивільне врегулювання – прерогатива Євросоюзу, а НАТО робить більший акцент на воєнних аспектах врегулювання криз. Обидві організації користуються ресурсами і можливостями один одного (згідно з домовленостями «Берлін плюс» та іншим прийнятим на їх основі документах) для тих чи інших операцій, що забезпечує їх компліментарність і більшу ефективність.

5. Альянс залишиться ядерним союзом доти, доки ядерна зброя існуватиме в світі. Хоча залежність від неї в стратегії НАТО зменшується. Водночас, зазначається, що НАТО прагнути до створення умов для перетворення світу на без'ядерний. Такі формулювання стали результатом компромісу між Францією та Німеччиною, відповідно.

6. Абсолютно новим положенням є оголошення наміру НАТО розвинути систему протиракетної оборони як центральний елемент колективної оборони та шукати співробітництва у цьому питанні з Росією та іншими партнерами.

7. Альянс декларується відкритим для розширення та залишає двері відкритими для всіх, хто може поділяти спільні цінності й брати на себе зобов'язання. Закріплено намір сприяти євроатлантичній інтеграції Західних Балкан.

Наприкінці 90-х ОБСЄ ще виконувала свої функції та служила єдиним форумом для країн євроатлантичного простору. Проте з того часу багато з членів ОБСЄ вступили в НАТО і їх без пекові питання стали вирішуватися в межах даної організації. У 2007 році Росія оголосила про припинення своєї участі в ДЗЗСЄ, що нівелювало один з найзначніших договірних механізмів ОБСЄ. І якщо НАТО є військово-політичним блоком, то ОБСЄ залишається по своїй суті безпековим, про що свідчить криза розвитку Бюро з демократичних інститутів і прав людини [6, с. 8].

Без ПДЧ НАТО та без бажання вступати до ОДКБ Україні існує природний інтерес до нових безпекових рішень, таких як виведення ініціативи Медведєва щодо європейської безпеки за рамки Корфійського процесу, який ОБСЄ «заговорює» до неможливості, а також відновлення й розширення Будапештського меморандуму 1994 року.

В даному аспекту перед Заходом Україна постійно виступала як країна з негативною репутацією. Дехто може починати відлік ще від падіння першого помаранчевого уряду в 2005 році, інші від парламентської кризи 2007 року, газової кризи січня 2009 року, або невиконання угод з ЄС і МВФ упродовж 2009 року.

Домінуючу зовнішньополітичну стратегію в Східній Європі можна описати як різновид «колективного тітоїзму». Держави регіону переважно слабкі, із закріпленими корумпованими елітами, для яких «Європейський

вибір» є більш віртуальним, аніж реальним; тож місцеві лідери використовують гру в балансування для викачування ресурсів з Росії і Заходу та виправдання відсутності своїх реформ. Україна за керівництва Януковича грає ближче до російського полюса. Вихід на сцену міжнародних відносин Китаю показав, що світ стає все більш багатополярним в ідеях, а також полюсах впливу. Проте зовнішня політика України не повинна обмежуватись ЄС чи Росією. Світ став глобалізованим і Україні варто шукати зони своїх інтересів за межами кордонів своїх сусідів. І знову на перший план тут виходить економіка. Наша держава має потужну базу літакобудування, військово-промисловий комплекс, інженерну базу. Тому цікавими для нашої країни є обмін наших технологій на нафту та газ з країн Близького Сходу. Також Україна займає досить зручне транспортне становище, є «мостом» між ЄС та азійськими країнами.

Центром політики багатовекторності повинна стати сама Україна, а не Росія чи ЄС, інакше дана політика є збитковою як в економічному, так і в політичному плані. Наприклад, сучасна формули одночасної участі України в зоні вільної торгівлі з ЄС і членства Митному союзі з Білоруссю, Росією, Казахстаном одержить чергові збитки – і бюджетні, і політичні [6, с.9].

Якщо Україна приєднається до Митного союзу, закритій економічній зоні, що побудована Російською Федерацією, то порушить правила ВТО й закріє для українського експортера західні ринки.

Україна повинна реалізувати свої геополітичні прагнення там, де є найбільші вигоди для національної економіки». Геополітичні ігри з Росією і ЄС закінчилися тим, що Росія транспортує свій газ у ЄС через Україну за цінами в 3-4 рази нижче, ніж в інших європейських країнах, а продає за цінами, які є одними за найвищих у Європі.

Проаналізуємо як оцінюють політику багатовекторності України самі українці. Як свідчать дані опитувань, яке проводив інститут Горшеніна 14 – 23 лютого 2011 року, кожний другий українець (50,6%) позитивно оцінює зовнішньополітичну діяльність президента України Віктора Януковича.

Усього відповідно до випадкової вибірки було опитано 2000 респондентів у віці від 18 років, в обласних центрах, містах, селищах міського типу й селах України, включаючи міста Київ і Севастополь. Квотами були область, тип населеного пункту, стать і вік респондентів. Погіршеність репрезентативності дослідження не перевищує +/-2,2%.

З них відповідь «точно позитивно» дали 25,5% опитаних і стільки ж (25,1%) – «скоріше позитивно». Негативно оцінюють діяльність Президента Януковича в цій сфері 30,5% опитаних. З них 19,2% відповіли на це питання «точно негативно», а 11,3% – «скоріше негативно». Завагалися з відповіддю – 18,9% респондентів.

Більша частина громадян України (64,0%) думає, що за останній рік відносини між Україною та Росією покращилися. З них 34,1% висловили думку, що відносини країн «скоріше покращилися», 29,9% – «точно покращилися». Помітили погіршення відносин між Україною й Росією 16,1% респондентів. З них 11,6% стверджують, що вони «скоріше погіршилися», 4,5% – «точно погіршилися». Складно відповісти було на дане запитання кожному п'ятому опитаному (19,9%) [8].

Біля третини українців (32,7%) висловили думку, що відносини між Україною та ЄС за останній рік покращилися. З них 23,0% дали відповідь «скоріше покращилися» на це питання, а 9,7% – «точно покращилися». Думають, що за вказаний період відносини між Україною і ЄС погіршилися, більше чверті респондентів (28,1%). З них 18,0% вважають, що вони «скоріше погіршилися», а 10,1% – «точно погіршилися». При цьому 39,2% опитаним було складно відповісти на дане запитання.

Отже, українці позитивно оцінюють зрушення в міжнародних відносинах як з ЄС, так і з Росією.

З розвіянням ілюзій швидкого вступу в ЄС та НАТО активізувались зв'язки між колишніми республіками СРСР на принципово новій основі, насамперед з Росією. У даних відносинах повинні домінувати риси економічної кооперації на базі інноваційного розвитку, а саме:

- інтенсивний розвиток виробничо-технологічної кооперації підприємств і галузей, які мають традиційні зв'язки, що склалися в рамках єдиної держави;

- створення стратегічних транс'європейських та євразійських транспортних коридорів, зокрема Євроазіатського транспортного коридору, з метою об'єднання ринків країн Азії і Європи, значного збільшення транзитних товаропотоків;

- дослідження та освоєння космічного простору, проведення спільних досліджень в астрономії та астрофізиці;

- спільна розробка родовищ корисних копалин – сировинних паливно-енергетичних та ресурсів.

У стосунках з Європейським Союзом перед Україною у 2011-у стоїть завдання підписання угоди про зону вільної торгівлі з ЄС, виконання умов плану дій щодо отримання безвізового режиму з європейськими державами.

Висновки. У сучасних міжнародних відносинах переважає не територіальний чи ідеологічний фактор, а фактор економічного чи безпекового прагматизму. І в цьому сенсі будь-яка політика сучасної сильної держави є багатовекторною.

Перспективи подальших розвідок. Актуальними та такими, що потребують подальшого дослідження з теоретико-методологічних позицій

багатовекторності інтеграції, залишаються питання ефективної реалізації політики багатовекторності України в міжнародних відносинах.

Література:

1. Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 01.07.2010р. Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/12069.html>
2. Весела Н. 2010: євроінтеграційний поступ України // Зовнішні справи. – 2010. – № 11. – С. 23-27.
3. Грицяк І. А. Європейське управління: теоретико-методологічні засади: монографія / І. А. Грицяк. – К.: К.І.С., 2006. – 398 с.
4. Грищенко Костянтин. Україна: від пострадянської до європейської держави // Зовнішні справи. – 2010. – № 11. – С. 16-22.
5. Розпутенко І. В. Геоекономічний зріз багатовекторності державної політики України / І. В. Роз-путенко // Наук.-інформ. вісн. з держ. упр. – 2010. – № 1. – С. 6–11.
6. Рябінін Є, к.е.н. Зовнішня політика нової влади: спроба політологічного аналізу // Зовнішні справи. – 2011. – № 2. – С. 7-9.
7. Андрусів Віктор. Урок багатовекторності // Українська Правда. 18 січня 2008. Джерело доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2008/01/18>
8. Соціологічне опитування інституту Горшеніна 14 – 23 лютого 2011 року. Джерело доступу: <http://www.unian.net/rus/news/news-422893.html>

Хижняк Д.Г. Анализ эффективности политики многовекторности в современных международных отношениях Украины

Анализируются проблемы многовекторной интеграции Украины в современных условиях.

Ключевые слова: геоэкономика, геополитика, глобализм, интеграция, кибербезопасность, политика многовекторности, прагматизм, продовольственная безопасность.

Khizhnyak D. G. An analysis of efficiency of policy of multivector is in the modern international relations of Ukraine

The article is devoted the analysis of problems of multivectorial integration of Ukraine in modern terms.

Keywords: geoeconomics, geopolitics, globalizm, integration, kibersafety, policy of multivector, pragmatism, food safety.

УДК 327+321.7

ЛІБЕРАЛЬНА ДЕМОКРАТІЯ У ВИПРОБУВАННЯХ ГЛОБАЛІЗАЦІЄЮ

Пилявець О.Л.©

*Аспірантка Інституту світової економіки та міжнародних відносин
НАН України*

Здійснено спробу класифікувати та розглянути основні глобалізаційні виклики, перед якими постала сучасна демократія.

Ключові слова: демократія, сучасна система міжнародних відносин, виклики глобалізація, демократизація.

У цій науковій розвідці авторка має намір класифікувати і розглянути найбільш значущі ризики для подальшого розвитку демократичних цінностей та принципів у світі, а також охарактеризувати їх вплив на демократичні системи, транзитивні суспільства та наднаціональні структури. Запропонована класифікація не є вичерпною, проте дає можливість систематизувати різнопланові підходи щодо визначення деструктивних для демократії чинників.

Досягнення даної мети обумовлює узагальнюючий аналіз основних тенденцій розвитку демократії на початку XXI століття.

Характерною ознакою сучасної системи міжнародних відносин є процес глобального поширення демократії, на разі не лише як форми політичного устрою, а й як універсальної системи ціннісних орієнтирів та норм суспільного буття. Значення демократії в цивілізаційному розвитку влучно визначив російський дослідник Алексей Салмін. На його думку, демократія є, напевно, найбільш впливовою політичною ідеєю XIX століття, яка стала на початку XX століття політичною реальністю, до середини цього ж століття – реальністю геополітичною, а наприкінці – універсальною, хоча й далеко не для всіх прийнятною парадигмою політичного устрою, навмисно чи ненавмисно визначеною точкою відліку політичних систем [1, с. 17].

Поширення демократії у світі прийнято вважати хвилеподібним, лінійним процесом, в якому кожна «хвиля» демократизації є потужнішою за попередню і відділена від неї періодом відкату. Такий підхід, запропонований Семюелом Хантінгтоном, досі залишається найбільш авторитетним у дослідженні демократичних перетворень.

На разі «Третю хвилю» демократизації, яка розпочалася у середині сімдесятих років, й обумовила трансформації на постсоціалістичному

просторі, можна вважати найбільш значущою як за ареалом поширення, так і за глибиною перетворень. Вона спричинила сплеск оптимізму щодо перспектив демократії. Деякі дослідники на початку 90-х років впевнено заявляли, що з перемогою демократії «вичерпалися життєздатні системні альтернативи» [2, с.37-38]. Поразка комунізму у війні ідеологій та експансія ліберально-демократичних цінностей, на думку західних дослідників, мали привести до стабілізації системи міжнародних відносин.

Наприкінці ХХ століття формується «великий демократичний ареал», розпочавшись з країн Центрально-Східної Європи, які увійшли до НАТО та ЄС. Успішність демократичного транзиту на постсоціалістичному просторі ЦСЄ обумовила очікування подальшого утвердження демократичних цінностей в країнах, що утворилися на пострадянському просторі. Результати, однак, виявилися досить суперечливими: режими, які утрималися при владі на теренах СНД, були далекі від демократичних засад, не без підстав кваліфікуються як фасадні демократії, псевдодемократії, протодемократії, квазідемократії, керовані демократії, демократії під вартою [3, с.194].

Поява таких новоутворень не могла приховати авторитарні рудименти систем, що постали на політичній карті світу внаслідок «Третьої хвилі» демократизації. Вже у 2002 році Майкл Мак Фул, оцінюючи ситуацію, підкреслює, що успішний перехід до демократії в державах ЦСЄ настільки відрізняється від будь-яких інших в рамках «Третьої хвилі», що спроби проаналізувати його, використовуючи класичну транзитологічну парадигму, ведуть до помилкових висновків. Декомунізація, зазначає дослідник, стала початком нової, «Четвертої хвилі» переходу до демократії та диктатури [4, с.220]. Її особливість полягала в тому, що посткомуністичні диктатури певний час претендували на статус перехідних систем, які поступово прямують шляхом демократизації. Згодом стало очевидно, що їх розвиток кардинально відрізняється від моделі транзиту держав Центрально-Східної Європи. Запозичивши у ліберальних демократій виборчі процедури, такі режими, користуючись адміністративними ресурсами, які дісталися у спадок від авторитарних попередників, вправно «модифікують» волевиявлення на власну користь.

Піднесене сприйняття процесу «Третьої хвилі» демократизації поступово пішло на спад. Використання тренду демократії для модифікації та утвердження авторитарних систем призвело до посилення прагматичної компоненти в міжнародних відносинах. У цьому контексті помітним явищем стали так звані «кольорові революції», хвиля яких розпочалася в Сербії та Грузії, торкнулася України, Киргизстану, відгукнулася у Молдові та Білорусі. Вони надали нового імпульсу дискусії щодо ефективності застосування механізму експорту ліберальних цінностей. Несподіваний

початок, динамічний перебіг та суперечливі здобутки – такими є основні характеристики цих трансформацій.

Вичерпавши доволі швидко свій трансформаційний ресурс, «кольорові революції» поступилися місцем демократичному відкату. Грунтовні дослідження глобальних тенденцій розвитку демократії (рейтинг «Свобода у світі – 2011», оприлюднений Freedom House та рейтинг «Індекс демократії – 2011», підготовлений виданням The Economist) свідчать про те, що у світі спостерігається масштабний відкат демократії, який триває вже більш ніж п'ять років. Демократичні системи перехідних держав нездатні швидко та ефективно консолідуватися, чим можуть скористатися авторитарні сили. У розвинутих країнах демократичні інститути піддаються корозії, що також впливає на їх активність у поширенні демократичних цінностей у світі [5].

На тлі занепаду демократії досить несподіваними виявилися революційні процеси на початку 2011 року в Північній Африці. «Твіттерові революції», названі так на честь соціальних мереж, якими скористалися організатори для планування та управління протестами (нове явище для масових суспільно-політичних акцій), охопили Туніс, Єгипет, Сирію та похитнули, здавалося б, непорушний режим Муаммара Каддафі в Лівії. Революції у Північній Африці актуалізували питання життєздатності демократії в арабському світі, викликавши обережні оцінки як аналітиків, так і політичних діячів. Незважаючи на близькі часові рамки та певну подібність перебігу, на нашу думку, недоцільно розглядати дані процеси як продовження «кольорових революцій» через наявність низки відмінностей. «Кольорові революції» були, насамперед, реакцією опозиційних сил на сфальсифіковані на користь провладних сил результати виборів, у той час як революції у Північній Африці та на Близькому Сході не скеровувалися консолідованою опозицією і є, передусім, реакцією на вкорінення та «політичний застій» авторитарних режимів. Певні відмінності окреслює віце-президент Фонду Карнегі за міжнародний мир Томас Каротерс, серед яких, зокрема, виокремлює й те, що події 2011 року не пов'язуються міжнародними оглядачами із «зовнішніми впливами», чи прихованим тиском західних країн, зокрема Сполучених Штатів Америки [6]. Можна передбачити, що головним результатом перетворень, які відбуваються в арабському світі, буде становлення перехідних, конфліктних та нестабільних систем, що не відповідатимуть традиційним демократичним стандартам, принаймні у короткостроковій перспективі.

Таким чином, можна визначити дві основоположні взаємопов'язані тенденції розвитку демократії на сучасному етапі: більш ніж п'ятирічний «відкат» демократії у світі, на тлі якого спостерігаються імпульсивні та локалізовані «сплески» демократизації, динаміка яких важко прогнозо-

вана. З огляду на це, постає питання майбутнього демократії, її здатності реагувати на динамічні зміни міжнародного середовища, яке генерує нові загрози і виклики. Систематизація таких викликів дасть можливість ідентифікувати ті параметри концепту демократії, які потребують переосмислення, актуалізації чи оновлення в сучасних умовах.

Виклики демократії слід розуміти як певні явища чи процеси в міжнародних відносинах, які загрожують стабільному існуванню демократичних політичних систем та ставлять під сумнів відповідність демократії, як системи ціннісно-нормативних засад суспільного життя, сучасним умовам.

Проаналізувавши новітні підходи до загроз та викликів, з якими стикається демократія, можна зробити висновок, що, здебільшого, їх генеза прямо чи опосередковано спричинена саме глобалізацією, яка є основоположною характеристикою сучасної системи міжнародних відносин. Такі виклики пропонується розподілити на п'ять груп, відповідно до сфери дії, а саме:

- змістовно-ціннісні виклики, пов'язані з переглядом або модифікацією засадничих принципів демократії, її значення чи практичного втілення;
- економічні виклики, спричинені процесами економічної інтеграції;
- виклики передислокації центрів влади, зумовлені десуверенізацією влади держави та делегуванням частини повноважень наднаціональним структурам;
- міграційні виклики, пов'язані з міграцією населення та міграційною взаємопроникністю демократичних і недемократичних суспільств;
- безпекові виклики, співвідносні з комплексними загрозами міжнародній безпеці на сучасному етапі.

Проаналізуємо вплив та значення викликів кожної з наведених груп у трьох вимірах: для демократичних систем, для транзитивних (перехідних) суспільств та для міжнародної системи загалом. Узагальнені результати зводяться до такого.

Серед змістовно-ціннісних викликів демократії ключове місце посідає укорінення розуміння західної (за іншими визначеннями – американської) моделі ліберальної демократії, як найвищого можливого щабля демократичного розвитку, еталону, чи навіть кінцевого етапу консолідації демократії. На думку прихильників теорії складних систем Р. Гайера та С. Райані, такий підхід є наслідком тривалого домінування у суспільно-політичних науках саме лінейного сприйняття, а відтак не актуальний і потребує перегляду [7, с. 10]. Для розвинутих демократичних систем цей виклик криє, передусім, потенційну загрозу стагнації демократії, відсутність мотивації для пошуку нових моделей та форм демократії. Як слушно зауважує французький дослідник П'єр Розанвалон, у сучасному світі голо-

вним є те, що демократія ускладнюється. «Цей процес характеризується утворенням подвійного дуалізму: між електорально-представницькими інститутами та інститутами непрямой демократії, з одного боку (дуалізм, на якому ґрунтується демократія як режим), та між системою процедур чи поведінкою й системою прийняття рішень, з іншого (дуалізм, що структурує демократію як урядування)» [8, с.25].

Отже, для подолання даного виклику демократичні держави повинні не лише усвідомити хибність розуміння ліберальної демократії американського зразка як еталону демократії, а й самостійно визначити напрям її подальшого розвитку. Відкритим залишається питання: чи буде це подальша лібералізація, чи, в окремих випадках, вибіркоче послаблення ліберальної компоненти заради життєздатності демократії. Не заперечуючи по суті, Фарід Закарія вказує на те, що уряди Європи, Сполучених Штатів, Японії в умовах глобальної світової кризи виявилися значно обмеженими у своїй діяльності демократичними нормами та принципами. Здійснення ефективних реформ в демократичній державі може загрожувати реформаторам політичним самогубством. Реформи, які потребують довгого періоду часу на впровадження, – механізми регулювання економіки, зниження дефіциту – це ті кроки, на які нелегко зважитися в умовах розвинутої ліберальної демократії [9, с.2]. Загалом пошук нових моделей і форм демократичного урядування в розвинутих демократіях матиме, на нашу думку, конструктивний характер.

Однією з таких моделей, наприклад, є контрдемократія, запропонована П'єром Розанвалом. Це новітня форма демократії, яка становить противагу представницько-електоральній моделі, і є демократією непрямой влади, розпорошеної в суспільстві. Як вважає Розанвалон, контрдемократія є своєрідною системою з офіційними демократичними інституціями, що протистоїть феномену представницької ентропії, тобто деградації відносин між виборцями і народними обранцями [10, с.15].

Ситуація у транзитивних державах значно складніша. Експорт демократичних цінностей виявився ефективним лише у випадку Центрально-Східної Європи. Спробою обґрунтувати невдачі демократії поза межами західних суспільств є аргумент, який наводиться Данієлом Беллом: «не можна побудувати демократичний режим на пустому місці, чи імпортувати його. Все, на що варто розраховувати, – це можливість використати наявну ситуацію та допомагати демократичним силам» [11, с.164].

Інституційна, фінансова, інформаційна допомога демократичним течіям – політичним чи громадським – потребує значних ресурсів, проте може продемонструвати неабияку ефективність, оскільки готує внутрішні, національні передумови для стабільного демократичного розвитку. Поразки урядів на шляху демократизації подекуди певною мірою

компенсуються появою активних неурядових організацій, які в умовах «розмиття» держави як актора міжнародних відносин перебирають на себе низку суб'єктних функцій. Можна погодитися з російським дослідником М. Барановим, який стверджує, що поява глобального громадянського суспільства відкриває шляхи демократії там, де механізми міждержавних відносин демонструють своє безсилля [12, с.115].

Окрім того, важливим викликом саме для транзитивних суспільств є зіставлення реформ та демократії, що привносить у систему міжнародних відносин потенційну загрозу легітимізації авторитарних режимів в економічно неблагополучних регіонах.

Як пише молдавський дослідник Ніку Попеску, у 90-ті роки, в період постсоціалістичних перетворень у Центрально-Східній Європі і пізніше на Балканах, все здавалося простим і зрозумілим. Уряди, які демонстрували повагу до демократичних норм, досягали успіхів і в проведенні реформ, таких, як боротьба з корупцією, поліпшення клімату для підприємницької діяльності, модернізація державних інститутів, поліції, митної служби тощо. У результаті «кольорових революцій» на пострадянському просторі поділ на «білих» та «чорних» зник. Реформатори в Грузії на чолі з Міхаїлом Саакашвілі дедалі більше схиляються до авторитаризму, а демократи в Україні, під керівництвом Віктора Ющенка, зазнали нищівної поразки внаслідок нездатності ефективно здійснити хоча б мінімальні суспільно-економічні перетворення [13].

Водночас крок за кроком відновлює свій вплив Російська Федерація. Скориставшись прагматизацією сучасних міжнародних відносин, Росія почала активно просувати власну модель «керованої демократії». Ця модель є важливим елементом сучасних ціннісних орієнтирів Росії, які вона намагається реалізувати в рамках квазі-ідеологічних детермінант євразійства, мультиполярного світу, «Русского міра», тощо. В її основі – ідея сильної влади.

Еклектичне поєднання різних моделей політичного розвитку та спроба уніфікації (або універсализації) ліберальної демократії призвели до посилення скептицизму та прагматизму в міжнародних відносинах. Світова політика опинилася у точці перетину *realpolitik* та принципів захисту прав і свобод людини, намагаючись збалансувати матеріальні вигоди та демократичні цінності. Єгипет, Лівія і Туніс похитнули цей нетривкий баланс, змусивши деяких європейських лідерів, у тому числі канцлера Німеччини Ангелу Меркель, переглянути свої підходи до цих проблем і пообіцяти в подальшому не йти на компроміси у відносинах з авторитарними системами [14, с.4].

Економічні виклики охоплюють комплекс наслідків економічної глобалізації. Насамперед, це поява потужних транснаціональних корпорацій, що

привела до часткового розмиття суверенітету національних держав у міжнародних економічних відносинах (феномен невідповідності політичної та економічної географії). Окрім того, слід відзначити посилення взаємозалежності економік розвинутих країн, що повною мірою проявилось під час глобальної економічної кризи. Ще одним важливим, на нашу думку, викликом є динамічне зростання розриву між багатими та бідними державами, що безпосередньо впливає на сприйняття розвинутих суспільств у середовищі країн, які розвиваються.

Для демократій подолання економічних викликів є одним із ключових завдань. Варто зазначити, що поява на міжнародній арені транснаціональних корпорацій як актора міжнародних відносин обумовлена саме демократичними розвинутими суспільствами. Становлення ТНК, як креатури лібералізації ринків, поступово почало суперечити цілям політичної влади. Лобізм економічних інтересів поступово відсуває на другий план політичні аспекти зовнішньополітичної діяльності демократичних урядів. Можна навести чимало прикладів: зокрема, відносини Європейського Союзу з Росією, в яких пріоритет надається здебільшого економічній складовій, хоча демократичний розвиток Російської Федерації не сприймається позитивно більшістю європейських країн. Такою ж стриманою є критика режиму в КНР, враховуючи темпи нарощування китайської економічної потуги. Звісно, співпраця демократій з авторитарними режимами є далеко не новим явищем у міжнародних відносинах, проте наприкінці ХХ століття критика недемократичних режимів звучала частіше та гостріше і зазвичай підтримувалася економічними санкціями. На сьогодні, навіть в умовах політичного протистояння, міжнародні компанії демократичних країн прагнуть вільно підтримувати економічні відносини з недемократичними режимами. З одного боку, це актуалізує проблему подвійних стандартів політики демократичних урядів, на яку нерідко звертають увагу представники громадянського суспільства, в тому числі і в Україні, а з іншого – відкриває можливості для більш гнучкої міжнародної співпраці. Важливо зазначити, що недемократичні режими з легкістю використовують власні економічні компанії в інтересах зовнішньої політики (не можна не згадати роль «Газпрому» в ініціативах російського уряду), в той час як у демократичних державах політика інколи значною мірою залежить від інтересів найбільших підприємств.

Економічна взаємозалежність демократичних держав, яку так переконливо продемонструвала глобальна економічна криза, що розгорнулася у 2008-2009 роках, посилює їх вразливість та відкритість до дестабілізуючих факторів. Особливо це помітно на прикладі «молодих демократій» Центрально-Східної Європи. Економічні негаразди позначилися на політичній ситуації в Латвії, Угорщині. Остання навіть набула репутації однієї

з найбільш націоналістично-налаштованих країн після приходу до влади уряду Віктора Орбана. Процеси, які відбуваються в Угорщині, були охарактеризовані як «путінізація» держави, тобто обмеження свободи слова, зібрань та тиск на національні меншини. Необхідно наголосити, що на момент глобальної економічної кризи, політичні системи держав ЦСЄ відзначалися консолідованістю і стійкістю, а економічні негаразди загострили внутрішньополітичні конфлікти та протиріччя. У країнах-нових членах ЄС поступово починає зростати «евроскептицизм», що на практиці означає розчарування громадян в ефективності демократії, поширення радикальних настроїв, оскільки демократія в регіоні тісно пов'язана саме з європейським вектором розвитку. Демократизація в ЦСЄ набула форми «європеїзації», тобто демократичні цінності сприймаються у комплексі із загальноєвропейськими.

У транзитивних суспільствах економічні впливи ТНК мають свої особливості. Виходи на ринки держав, що розвиваються, були пріоритетним завданням для економічних гігантів, які здебільшого походять з демократично розвинутих країн. Мобільність, набута транснаціональними корпораціями, тобто «тими, хто інвестує», означала для них «безпрецедентне у своїй радикальній беззастережності відділення влади від обов'язків. Виникає нова асиметрія між екстериторіальною природою влади і досі територіальним життям загалом», яку влада (капітал) «може вільно використовувати, а потім залишити наодинці з наслідками цього використання» [15, с.12]. Наявність значного спектру соціально-економічних проблем у транзитивних державах потребує від політичних еліт цих країн оперативного залучення коштів, яке неможливе без відкриття доступу транснаціональним корпораціям і міжнародним інвесторам. Таким чином відбуваються суттєві зміни ментальності правлячих верхів, які поступово відмовляються від національно-орієнтованої політики на користь космополітизованого бачення. Кошти ТНК пришвидшують ці процеси, відтак національні інтереси поступаються вимогам іноземних економічних акторів, які не несуть жодної відповідальності перед народами таких країн. Це лише поглиблює розрив між елітою та стрімким зубожінням населення. З огляду на те, що ці процеси в суспільній свідомості асоціюються саме з демократією, значно зростає загроза поширення популізму, який може стати основою нових соціальних вибухів.

Серед економічних викликів на глобальному рівні зазначимо закритість та непрозорість глобальних інститутів регулювання фінансів і світової економіки. Величезні обсяги технічної інформації мають практичну цінність для експертів та фахівців у даній сфері, в той час як для пересічних громадян діяльність таких інституцій, як Міжнародний валютний фонд, МБРР, ЄБРР, «Велика вісімка» залишається малозрозумілою [16, с.18]. Попри це,

умови життя на національному рівні часто до певної міри визначаються саме цими міжнародними організаціями. Щоб ідентифікувати цей виклик, урядам національних держав необхідно налагодити ефективний механізм координування свого співробітництва з наднаціональними фінансовими інституціями з підзвітністю власному народу. Це стосується як демократій, так і країн, що розвиваються. Релевантний приклад – події в Україні, де вимоги Міжнародного валютного фонду є предметом активних внутрішньополітичних спекуляцій.

Охарактеризувавши ключові аспекти співвідношення демократії та транснаціональних економічних структур, окреслимо головні виклики, які позиціонують стосовно демократії наднаціональні політичні структури, а саме – виклики передислокації центрів влади.

На думку авторитетного дослідника демократії Роберта Даля, важливий зсув, який визначає реалії функціонування сучасної демократії, полягає в тому, що «демократичні суспільства все більше залежать від недемократичних міжнародних систем» [17, с.914]. Іншими словами, нинішні проблеми демократії так чи інакше спричинені сучасними тенденціями глобалізації, серед яких треба виокремити звуження сфери суверенної влади демократичних інститутів сучасної держави та делегування частини її повноважень наднаціональним структурам. Як вважає російський дослідник Г. Вайнштейн, обумовлена глобалізацією «передислокація влади» являє собою безпосередній виклик демократії, оскільки традиційні національні моделі управління багатьма соціально-економічними процесами поступаються інтересам наднаціональних органів. Показовими у цьому контексті є показники світового опитування, проведеного Gallup International у 2006 році. За його даними, на запитання «Чи влада у вашій країні діє відповідно до волі народу?» відповіли «так» лише 30% громадян Великої Британії, 28% італійців та 26% французів. У Німеччині цей показник вражаюче низький – 18% [18, с.6-7].

Ф. Шміттер стверджував, що «субнаціональні та наднаціональні структури влади, незалежно від їх розмірів, складності їх внутрішньої структури чи характеру виконаних функцій, ніколи не зможуть бути дійсно демократичними» [19, с.935].

Для транзитивних суспільств даний виклик не є виключно негативним. Це можна обґрунтувати наступним чином. Найбільш ефективним та, власне, єдиним дійсно наднаціональним політичним утворенням у сучасній системі міжнародних відносин є Європейський Союз. Для перехідних суспільств, охоплених Європейською політикою сусідства (тобто так чи інакше залучених до простору опосередкованої дії наднаціональних органів ЄС), європеїзація співзвучна з демократизацією та лібералізацією, оскільки вона передбачає рецепцію правил та стандартів ЄС, адаптацію

законодавства до права Євросоюзу, що є за своєю сутністю демократичним. Отже, наднаціональні структури можуть виступати рушійною силою подальшої демократизації перехідних систем.

Глобалізація також відкрила новий ракурс проблеми демократичного світового порядку. Процеси світової інтеграції та взаємозалежності держав з різними особливостями політичного устрою сприяли появі та утвердженню концепції «транснаціональної демократії» як особливої форми глобального правління, за якої національні держави фактично втрачають свою суб'єктність у міжнародних відносинах. Інакше кажучи, «транснаціональний прогресивізм», беручи свої витoki з ліберальної школи теорії міжнародних відносин, передбачає створення демократичного світового уряду. Носіями такої ідеології є, здебільшого, представники західної еліти.

Скептично до ідеї транснаціональної демократії ставиться американський дослідник М. Планнер, який вказує на несумісність тенденцій глобалізації економіки з ліберально-демократичним принципом самоуправління. «Глобалізація, доведена до свого логічного завершення, ворожа самоуправлінню як такому. Тому малоймовірно, що світ без кордонів може бути демократичним» [20, с.61].

Відкритість кордонів призвела до загострення проблеми міграції, яка, насамперед, стосується саме демократичних систем. Масштабні зрушення в демографічній структурі населення розвинутих країн піддають серйозному випробуванню їх ефективне функціонування. Проникнення західних цінностей та соціально-політичних стандартів у незахідні суспільства супроводжувалося інфільтрацією демократичних суспільств Заходу носіями антизахідних цінностей та норм поведінки, включно з радикально налаштованими антагоністами такого способу життя. Мігранти, перебравшись у «розвинений світ», здебільшого не інтегруються в нього, продовжуючи жити в системі ціннісних координат, яка є легітимною в рамках їх рідної цивілізації [21, с.37].

Найбільш яскравим прикладом таких процесів є «ісламізація Європи», а саме – проживання в історично етнічно гомогенних європейських суспільствах багатомільйонної маси вихідців з арабського світу та другого і третього поколінь їхніх нащадків. Для позначення даного явища інколи застосовується неологізм Єврабія, запропонований публіцисткою Бат Є-Ор. Мігранти, які переважно є консервативними мусульманами, здобувають дедалі більший політичний вплив, що, у свою чергу, генерує посилення радикально-націоналістичних настроїв серед місцевого населення, які, особливо під впливом кваліфікованих популістів, можуть перерости у серйозне протистояння.

За всю історію свого існування демократія напрацювала ефективні механізми подолання різних соціальних, політичних, економічних конфліктів. Однак етнічні, або соціально-культурні, конфлікти залишаються найбільш складними для врегулювання [22, с.42]. Міграційні виклики можуть стати основоположними чинниками для формування майбутнього демократії, зважаючи на їх високий конфліктогенний потенціал. Відомий дослідник Френсіс Фукуяма зазначає: завдання інтеграції іммігрантських меншин, особливо вихідців з мусульманських країн, в якості «громадян плюралістичних демократій» є найбільш серйозним довгостроковим викликом, з яким сьогодні зіткнулася ліберальна демократія. «У випадку нездатності Європи інтегрувати своє мусульманське населення у спільну ліберальну культуру, знайшовши заміну невдалій моделі мультикультуризму, присутність в європейському суспільстві цієї категорії громадян стане бомбою уповільненої дії, яка спровокує більш жорстку реакцію з боку корінного населення та правих радикалів і взагалі стане загрозою існуванню самої європейської демократії» [23, с.5].

Вплив цього чинника на транзитивні суспільства опосередковано зворотній, оскільки саме з цих держав спостерігається відтік робочої сили до розвинутих демократичних країн. На глобальному рівні міграційні виклики можна розцінювати як потенційну передумову так званого «зіткнення цивілізацій», або ж як вияв поступового взаємопроникнення різних цивілізаційних систем.

Звернемося до останньої групи викликів – безпекових. Поширення демократії з метою створення демократичного ареалу стабільності та безпеки не виправдало покладених на нього сподівань. Масштабні міжнародні терористичні акти поставили під сумнів захищеність західного світу. Розвинуті демократичні суспільства, зіткнувшись з проблемою вразливості від зовнішньої асиметричної агресії, погодилися пожертвувати частиною особистих прав і свобод (що переважно стосувалися ідентифікації, приватного життя громадян та контролю за пересуваннями) заради безпеки і стабільності. Деяко суперечливими у цьому контексті видаються воєнні дії США, спрямовані проти терористів, адже це спроба побороти наслідки, не подолавши причин цього явища. Тероризм є спільною загрозою як для демократичних і перехідних суспільств, так і для міжнародної спільноти загалом, подолання якої неможливе без врахування впливу викликів, наведених у даній класифікації.

Таким чином, виклики, які постають перед сучасною демократією, мають екзогенний характер та є довгостроковими. Їх можна класифікувати за критерієм сфери дії, виокремивши п'ять груп (змістовно-ціннісні, економічні, передислокації влади, міграційні, безпекові). Вплив кожної з перелічених груп викликів на демократичні системи, транзитивні суспіль-

ства та на світову спільноту має різні виміри, тому має аналізуватися в рамках кожного з цих вимірів. Подальший розвиток демократії як у короткостроковій, так і в довгостроковій перспективі залежатиме від готовності суспільств на національному та міжнародному рівнях знайти релевантні та ефективні відповіді на такі виклики.

Література:

1. Салмин А.М. Современная демократия: очерки становления и развития. – М., 2009. – 384с.
2. Хантингтон С. Третья Волна: Демократизация в конце XX века. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2003. – 368с.
3. Кольер Д., Левицькі С. Демократія з «прикметниками»: концептуальні оновлення у процесі порівняльних досліджень – Демократія, антологія. – К., Смолоскип 2005. – С. 177-206.
4. Mc Faul, Michael. The fourth wave of democracy and dictatorship. Noncooperative transitions in the Postcommunist World // World Politics 54 (January 2002). – P.212–244.
5. Democracy index 2010. Democracy index 2010// Report from the Economist Intelligence Unit, January 2011, – 37pp. and Freedom in the World 2011//Report from Freedom House, Selected data – January, 2011. – 34p.
6. Carother, T. The «Jasmine Revolution» in Tunisia: Not Just Another Color // Carnegie Endowment for International Peace Publications, – 19 January, 2011 [Електронний ресурс] – Режим доступу <http://www.carnegieendowment.org/publications/index.cfm?fa=view&id=42334>
7. Geyer R., Rihani S. Complexity theory and the fundamental challenges to democracy in the 21st century // Materials of the PSA Conference at the London School of Economics, 10-13 April 2000. – 98p.
8. Розанвалон П. Демократична легітимність. Безсторонність, рефлексивність, наближеність. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська Академія», 2009. – 287с.
9. Фрагмент виступлення Фарида Закария на Международной конференции «Современное государство и глобальная безопасность» // Материалы конференции. – Ярославль, 2009 [Електронний ресурс] – Режим доступу http://www.yaroslavl-2009.ru/ru/materials/materials_shorthand
10. Rosanvallon, P. La contre-démocratie. La politique à l'âge de la défiance. – Seuil, 2006. – 372 p.
11. Белл Д., Иноземцев В.Л. Эпоха разобщенности: Размышления о мире XXI века. – М., 2007. – 304с.

12. Баранов Н.А. О роли демократии в формировании многополярного мира // Многополярный мир и безопасность: равенство, лидерство, гегемония: материалы Всероссийской научной конференции с международным участием. Санкт-Петербург, 27-28 мая 2010 г. В 2-х т. – СПб.: Балт. гос. техн. ун-т, 2010. – Т.1. –С.111-117.
13. Popescu N. Democracy and reformism in EU's neighbourhood // EU.Observer, 12 January, 2011. [Электронный ресурс] – Режим доступа <http://blogs.euobserver.com/popescu/2011/01/11/democracy-vs-reformism/>
14. Stöber S. Zwischen Realpolitik und Menschenrechten: Wie soll Europa mit despotischen Regimen umgehen? // Tagesschau Deutschland. – 13 February, 2011. – P.4.
15. Бауман, З. Глобалізація. Наслідки для людини і суспільства.– К.: Вид. дім «Києво-Могилянська Академія», 2008. – 109с.
16. Coleman, William D., Porter, T. International Institutions, globalization and democracy: assessing the challenges.// Materials of the 11th Annual Meeting on Socio-Economics, Globalization and the Good Society, Madison, Wisconsin, USA, 8-11 July 1999. – 34p.
17. Dahl R. The Shifting Boundaries of Democratic Governments // Prospects for Democracy. Special Issue of «Social Research». – V. 66. – N 3. – Fall 1999. – P. 911-923.
18. Вайнштейн Г. И. Меняющийся мир и проблемы функционирования демократии // Мировая экономика и международные отношения (МЭМО).– №9. – 200.7 – С. 3-17.
18. Shmitter Ph. The Future of Democracy: Could It Be a Matter of Scale? // Social Research. – V. 66. – N 3. – Fall 1999.- P. 933-958.
19. Planner M. Globalization and Self-Government // Journal of Democracy. July 2002. – V. 13. – N 3. – P. 59 -70.
20. Вайнштейн Г., Преображенская А. Правый радикализм в политической жизни современной Европы / Политика стран Запада: содержание, акторы, институциональные проблемы. – М., 2006. – С. 135.
21. Diamond L., Lira J. and Lipset S.M. Introduction / Politics in Developing Countries. Comparing Experiences with Democracy. – Boulder, 1995. – P 456.
22. Fukuyama F. Identity, Immigration, and Liberal Democracy // Journal of Democracy. April 2006. – V. 17. – N 2. – P. 5-6.

Пилявец О. Л. Либеральная демократия в испытаниях глобализацией

Осуществлена попытка классифицировать и рассмотреть основные глобализационные вызовы, с которыми столкнулась современная демократия.

Ключевые слова: Демократия, современная система международных отношений, вызовы, глобализация, демократизация.

Pyliavets O. Liberal Democracy facing Globalization Challenges

In the article the globalization challenges faced by the democracy in the current system of the international relations are systematized and categorized.

Keywords: Democracy, current system of the international relations, globalization, democratization.

УДК: 327(470+571+061.1ЄС)

РОСІЯ ТА ЄС НА ШЛЯХУ ДО ВЕЛИКОЇ ЄВРОПИ

Слесарчук Ю. В. ©

*Аспіранка Інституту світової економіки та міжнародних відносин
НАН України*

Здійснено спробу розглянути відносини Російської Федерації та Європейського Союзу у контексті процесу євроінтеграції, зокрема ідеї створення Великої Європи.

Ключові слова: Росія, ЄС, зовнішня політика, стратегічне партнерство, Україна.

В умовах динамічної трансформації системи міжнародних відносин посилюється взаємозалежність її суб'єктів. Зокрема, йдеться про таку велику державу, як Російська Федерація, що є активним і досить впливовим учасником складних колізій процесу європейської інтеграції. Будучи постійним членом Ради Безпеки ООН, володіючи значним потенціалом і ресурсами у всіх галузях, ця країна дедалі впевненіше позиціонує себе як один з ймовірних силових центрів сьогодення. Принаймні, стратегією її розвитку передбачається досягнення такого статусу. Тому важливо розглянути її взаємовідносини з довкіллям, передусім, з європейськими країнами.

Метою цієї наукової розвідки є аналіз окремих аспектів співпраці Російської Федерації та Європейського Союзу в контексті процесів глобалізації.

Трансформація міжнародних відносин, припинення конфронтації і послідовне подолання наслідків «холодної війни», просування російських реформ істотно розширили можливості співробітництва на світовій арені. У той же час виникають виклики і загрози. Посилюється тенденція до створення однополярної структури світу при економічному і силовому домінуванні США. При вирішенні принципових питань міжнародної безпеки ставка робиться на західні інститути і форуми обмеженого складу, на ослаблення ролі Ради Безпеки ООН.

Стратегія односторонніх дій може дестабілізувати міжнародну обстановку, провокувати напруженість і гонку озброєнь, міждержавні протиріччя, національну і релігійну ворожнечу. Застосування силових методів в обхід діючих міжнародно-правових механізмів не усуває загрози цілої низки викликів, спричинених, зокрема, процесами глобалізації.

Відносини з європейськими державами – традиційний пріоритетний напрямок зовнішньої політики Росії, головною метою якої є створення

стабільної і демократичної системи загальноєвропейської безпеки і співробітництва. РФ зацікавлена у збалансованому розвитку взаємовідносин з Організацією з питань безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ) і докладає зусиль у цьому напрямкові. І це зрозуміло: для Москви важливо використати накопичений цією організацією, після прийняття в 1975 році Гельсінкського Заключного акту, нормотворчий потенціал для успішного налагодження співробітництва з країнами Європи.

Ключове значення мають відносини з Європейським Союзом (ЄС), який дедалі вагоміше впливає на перебіг процесів, що відбуваються нині на Старому континенті. Це – питання розширення Євросоюзу, перехід до єдиної валюти, інституціональна реформа, вироблення спільної зовнішньої політики і політики у сфері безпеки, і т. ін. Розглядаючи ці процеси як об'єктивну складову європейського розвитку, Росія намагається реалізувати свою стратегію за допомогою налагодження двосторонніх відносин з окремими країнами – членами ЄС.

За двадцять років Росія та Європейський Союз накопичили значний потенціал взаємодій, проте так і не сформулювали спільного стратегічного бачення своїх відносин. Основними причинами є існуючі розбіжності в політико-економічних системах РФ та ЄС, а також різноманіття зовнішньополітичних пріоритетів держав-членів Євросоюзу.

Риси таких політичних гравців спроможні вже в недалекому майбутньому досить потужно змінити геополітичний розклад сил у світі. Україні, як молодій державі демократії, практично неможливо виробити свою стратегію внутрішньої та зовнішньополітичної діяльності без врахування даних акторів. Тому визначення складових, стану та мотиваційних чинників нарощування взаємовідносин Москви і Брюсселю постає нагальним завданням перед вітчизняною наукою і практикою.

Росія як євроазійська країна перебуває на роздоріжжі вибору основного напрямку розвитку та поглиблення співробітництва між Сходом та Заходом [1]. З одного боку Європа є взірцем розвитку соціуму, з іншого – проявляється відштовхуюче зверхнє, часом агресивне ставлення європейських країн до проблем трансформації РФ. Водночас показово, що потужні держави Сходу не вказують Росії на її внутрішні проблеми, ставлячись до неї як мінімум рівноправного учасника сучасного політичного та економічного простору.

Визначення факторів і механізмів впливу на діалог Росії з Євросоюзом (зі знаком «плюс» чи «мінус») – найважливіше політичне і прикладне завдання російської дипломатії. Застосування оптимального інструментарію дасть змогу успішно втілювати стратегію відносин з країнами континенту і не тільки. Набутий досвід відносин Росії і ЄС у рамках європейської і світової політики продемонстрував, у принципі, значні організаційні, нормативні,

політико-економічні і дипломатичні можливості сторін налагоджувати відносини реального партнерства і співробітництва. Налагоджувати таким чином, щоб вони стали багатфакторним стимулом взаєморозвитку, а також (у статусі об'єднаних потенціалів Росія-ЄС) інструментом практичного впливу на інші держави та численні міжнародні структури.

В даному випадку, аналізуючи взаємини ЄС – РФ, слід говорити не про інтеграцію в сенсі приєднання та взаємодоповнення, а про пошук взаємовигідних складових співпраці. Росія є самодостатньою державою зі значною питомою вагою на політично-економічній мапі світу, яка перебуває у складному процесі трансформації устрою країни – поступу в напрямі трансформації політичної системи та створення потужної ринкової економіки.

Розширення ЄС

У розширенні Євросоюзу є певні плюси для Росії: до її території наближається зона добробуту й стабільності. Зрозуміло, що країни, які тільки що вступили в ЄС, будуть розвиватися більш швидкими темпами. А, відповідно, з'явиться й більше можливостей для взаємодії. Та й середній рівень митних тарифів на експорт і імпорт у ЄС нижче середнього рівня російських торговельних тарифів з цими країнами. Таким чином, у середньостроковій перспективі Росія в цьому контексті може виграти.

Але існують й мінуси: передусім, короткострокові тенденції. По-перше, з різних причин (традиційної бюрократії як Росії, так і країн Євросоюзу), з великим запізненням вирішуються питання визначення національних пріоритетів. Скажімо, заздалегідь не розпочато переговори про зменшення або скорочення до мінімуму тих втрат, які загрожували, наприклад, у зв'язку з невивідною зміною тарифів по цілій групі товарів, що істотно для багатьох галузей.

По-друге, розширення ЄС за рахунок країн, в яких традиційно сильні антиросійські настрої, може посилити цю тенденцію загалом серед учасників Євросоюзу.

Крім того, істотно позначається проблема Калінінградського транзиту. У принципі переговори Росії щодо Калінінграду були проведені вкрай невдало: так і не була створена спеціальна програма відродження цього міста й перетворення його в зону особливого співробітництва з ЄС. І в результаті Калінінград тихо «відпливає» кудись убік.

До того ж, Москва відмовлялася поширити на нові країни-члени ЄС дію Угоди про партнерство й співробітництво між Росією і Євросоюзом. Все це було серією невдалих кроків з боку обох сторін [2].

Співробітництво РФ-ЄС

Політико-правова база відносин Росія-ЄС ґрунтується на презумпції гармонізації російського законодавства зі стандартами та законодавством

Євросоюзу, без наділення РФ правами та повноваженнями щодо регулювання галузей, які гармонізуються. Іншими словами, вона не сумісна з ідеєю рівноправного стратегічного партнерства. Росія зацікавлена у розробці нової стратегічної угоди, яка б кардинально відрізнялась від Угоди про партнерство, прийнятої в епоху, коли співвідношення сил Росії та ЄС, а також її динаміка радикально відрізнялась від нинішньої [3].

Співробітництво на двосторонній основі між РФ та країнами Євросоюзу превалює над відносинами по лінії Росія-ЄС загалом:

- основна частина надбаного позитивного багажу відноситься саме до двосторонніх міждержавних зв'язків;

- у відносинах Росія-ЄС та Росія-Єврокомісія домінує негативний досвід. Це і наболіле питання вступу РФ у ВТО, і тиск Брюсселя в питанні про тансисібірські перельоти, і явно застережливе ставлення ЄС до розвитку стратегічного діалогу з Росією щодо важливих питань європейської та міжнародної безпеки;

- практична взаємодія в політичній та економічній сферах також має характер переважно двосторонніх відносин;

- політичний і стратегічний діалог розвивається переважно на двосторонньому рівні (Росія-Німеччина, Росія-Франція, Росія-Італія і т.д.);

- торгова та інвестиційна взаємодія також має двосторонній характер (торгівля енергоносіями і регулювання інвестицій і надалі відноситься до компетенцій держав-членів);

- головні зовнішньополітичні проекти Росії так само реалізуються на двосторонньому рівні. Щодо перспективних напрямків економічних відносин Росія-ЄС (перш за все, виробнича кооперація у високотехнологічному та інноваційному секторах), то і тут головна роль відводиться проектам, що реалізуються на двосторонньому рівні в рамках міждержавних комісій і т.д. [3].

Претензії Росії до ЄС стосуються:

- пропозицій ЄС про ведення діалогу з Росією в рамках програми «Нове партнерство» – єдиного плану співробітництва Євросоюзу із державами, які межують з ним, що ставить РФ на рівень північноафриканських держав;

- неврегульованості питань перевезення вантажів і пасажирів між територією Росії й Калінінградською областю;

- обмеження прав російськомовних меншин у Латвії та Естонії;

- спроб ЄС протистояти збереженню зовнішньополітичного впливу Росії на пострадянському просторі;

Претензії Євросоюзу до РФ стосуються:

- порушень прав людини у Чечні та громадянських свобод;

– збереження російських військових баз у Придністров'ї та Грузії, втручання Росії у внутрішньогрузинські конфлікти (Абхазія та Південна Осетія);

– занижених внутрішньоросійських цін на енергоносії у порівнянні зі світовими цінами;

– стягнення Росією компенсаційних виплат з європейських авіакомпаній за використання ними безпосадочного транссибірського маршруту [4].

Євросоюз демонструє набагато більшу зацікавленість у відносинах з РФ, ніж вона з ЄС. Слабкість європейської позиції полягає в тому, що в Європейського Союзу немає якихось принципово нових ініціатив, оскільки бракує загальної стратегії щодо двосторонніх відносин з РФ. Разом із США ЄС робить ставку на тактику «залучення» Росії до кола демократичного західного світу, що на практиці означає намагання уникнути прямої конфронтації з Росією. Натомість РФ послідовно демонструє у відповідь тактику демонстрації власної сили і «нарощування м'язів». До цього часу тактика Москви виявлялася загалом ефективнішою, оскільки вона підпорядкована стратегії набуття цієї країною першорядного впливу на світову політику [5].

Відносини між Росією і Європейським Союзом оцінюються скоріше як не дуже позитивні. Це пояснюється короткозорою політикою, що суперечить об'єктивним інтересам і потребам глобального розвитку Москва й Брюссель, таким чином завдали колосальної шкоди не тільки один одному, а й всьому населенню континенту. Така політика потребує докорінних змін.

Необхідно висувати нові, нетривіальні ідеї, активніше працювати над їхнім практичним втіленням. Таким політичним проектом могла б стати побудова Великої Європи (у значенні англійського терміна Greater Europe) без розділових ліній або, якщо говорити з трохи більшим пафосом, – Союзу Європи. Над окремими гуманітарними аспектами проекту вже протягом багатьох років, щоправда, без особливої надії на успіх, працює Рада Європи. Але це починання не має реального втілення, дедалі більше відходячи на периферію політичного життя; подальша його доля залежить тільки від доброї волі Росії та ЄС.

Для сучасної Європи набагато більш затребуваною та рятівною була б економічна й політична реконструкція континенту на принципах, яку обстоює і просуває Рада Європи. Реконструкція, яка була б встановленням союзницьких відносин, а також сприяла б формуванню політичної культури, загального ринку, наднаціонального й гармонізованого права, ефективних інститутів співробітництва, партнерства й керування, які відповідали б духу таких відносин. Реконструкція, у результаті здійснення якої сформувалася б союз, що поєднує всі народи регіону.

Настала пора, нехай і з 20-літнім запізненням, перебороти розкол Європи в зазначених галузях, а також у сфері зовнішньої й внутрішньої безпеки та інших основних сферах. Об'єктивні передумови для цього є, (вони існували з кінця 1980-х – початку 1990-х років). Ними не зуміли скористатися. Суб'єктивні передумови занадто невизначені: позитивний досвід співробітництва Росії з НАТО і ЄС мінімальний. Виходить, що його важливо нарощувати. А суб'єктивні передумови – поступово створювати.

Що далі?

Перевага такої програми, як «Партнерство для модернізації», полягає в тому, що її реалізація пов'язана з концентрацією або навіть мобілізацією сил і засобів на певному обмеженому колі напрямків. За рахунок цього існує висока ймовірність того, що у випадку належної постановки справи вдасться швидко одержати бажаний результат. Але Росії і Євросоюзу такої програми явно мало: їм потрібно, щоб всі владні структури, всі складові політичної системи, господарського механізму й громадянського суспільства сторін, що співпрацюють, функціонували ефективно.

Відповіддю на таке політичне й соціальне замовлення повинна бути набагато більш масштабна й всеосяжна програма, в яку «Партнерство для модернізації» було б органічно вписане як один з додатків. Нею може стати формування Великої Європи, або, інакше, Союзу Європи, що охоплює весь континент.

Проголошення курсу на створення Великої Європи дасть змогу тепер вже остаточно покінчити з історичною несправедливістю й возз'єднати дві половинки Європи. Історичне примирення всіх європейських народів, їхнє добровільне об'єднання в єдину родину знімуть ту підозрілість, заздрість і недовіру, які, як і раніше, отруюють міждержавні відносини. Всі розташовані тут країни зможуть у повному обсязі виявити солідарність, настільки близьку душі сучасного європейця.

Створення Великої Європи як єдиного господарського комплексу буде означати, що додаток капіталу не буде обмежуватися ніякими національними рамками. Весь економічний простір континенту без яких-небудь винятків буде відкритим для вільної підприємницької діяльності. Боротьба з дискримінацією господарюючих суб'єктів за ознакою національної приналежності й з несумлінною конкуренцією буде вестися безупинно й послідовно, тим самим забезпечуючи для всіх єдині правила гри.

Створення Великої Європи як соціальної спільності приведе до того, що будь-яка приватна особа зможе користуватися однаковим захистом і тим же набором і обсягом прав, що й всі інші, незалежно від того, де, в якій частині регіону живе й працює. Усім буде гарантований однаковий соціальний статус. За цим будуть стежити адміністративні й судові органи на внутрішньодержавному, наднаціональному й міжнародному рівнях.

Створення Великої Європи як політичного союзу всіх держав континенту означатиме, що вони зможуть спільно й максимально ефективно протистояти глобальним погрозам і вирішувати проблеми, які постають перед окремими країнами. Об'єднання політичне дасть змогу істотно просунутися до врегулювання більшості застарілих конфліктів незалежно від їхньої географії. Держави Великої Європи одержать можливість спільно формувати своє бачення процесів, що відбуваються у світі, тобто створювати передумови для того, щоб у ньому панувала сила права, а не право сили і щоб його метою став гармонійний справедливий розвиток для всіх [6].

Триває зменшення зовнішньополітичного впливу Євросоюзу, що не дає йому можливості переводити величезний економічний потенціал і культурну привабливість у здатність захищати свої позиції й інтереси. Європу починають ігнорувати. Більші європейські країни, що колись виступили ініціаторами переходу до єдиної європейської зовнішньої політики й надіялися збільшити з її допомогою свій світовий вплив, одержали зворотний результат і намагаються відійти від цієї єдиної політики. Один з прикладів цього відходу – Довіль. Франція й Німеччина починають намагатися діяти самостійно, хоча поки й з усіма необхідними політкоректними еківоками.

Тенденція до зовнішньополітичного ослаблення стала ще опуклішою після ратифікації Лісабонського договору, теоретично покликаного підняти європейську єдність і вплив на новий рівень. Відбувся зворотній процес [7].

Загострення відносин Росія-ЄС негативно впливає на безпекове середовище в Європі і безпосередньо позначається на міжнародному становищі України, обмежуючи і зводячи нанівець можливості реалізації пріоритетних напрямків української зовнішньої політики – європейської та євроатлантичної інтеграції. На цьому тлі РФ продовжує політику енергетичного тиску на Європу, ефективно виставляючи Україну в ролі «пугала», підживлюючи конфлікти з приводу нафтогазового комплексу в самій країні, послаблюючи довіру до України як до надійного транзитера [5].

Для Росії та країн Євросоюзу перехід відносин на більш високий рівень має екзистенціальний характер, є єдиною запорукою збереження обома партнерами провідної ролі у світі. Ця мета не може бути принесена у жертву міжнародно-політичній кон'юктурі. Історичною основою стратегічного союзу Росії та Європи є їхня культурно-цивілізаційна спільність, економічне та геополітичне взаємодоповнення [3].

Формування спільного загальноєвропейського соціально-економічного простору загалом і, зокрема ЄС й Росії, значною мірою залежатиме від європеїзації пострадянських країн, зокрема російських державних і недержавних інститутів, а також від реалізації можливостей поєднання цивілізаційних цілей сторін і, перш за все, у створенні спільного політич-

ного простору. Такий контекст залишається в центрі наукової й політичної дискусії, розглядається як одна з головних передумов політичного й економічного зближення й інтеграції. Інакше кажучи, питання європеїзації РФ на порядку денному було й залишається з набуття Росією нового статусу головною засадою її відносин з ЄС.

Література:

1. Европа племен: концепции и стратеги интеграционных процессов / Московский ун-т им. М.В. Ломоносова / Под ред. Л.И. Глухарева. – М.: Крафт+, 2006. – 352с.
2. Расширение Евросоюза. Плюсы и минусы для России Директор-Инфо // №17'2004 [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.director-info.ru/Article.aspx?id=13761&iid=606>
3. Россия VS Европа Противостояние или союз? / под ред.С.А. Караганова, И.Ю. Юргенса. – М.: Астрель: Русь-Олимп, 2010. – 382, [2] с.
4. Вікіпедія, вільна енциклопедія [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://ru.wikipedia.org>
5. Парахонський Б.О., Яворська Г.М., Герасимчук С.П. Відносини у трикутнику ЄС – США – РФ у контексті європейської безпеки // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – Вип. 88 (частина II), 2010.
6. Mark ENTIN. Future tasks for the development of the relations between Russia and the European Union//Working papers ICEUR-Vienna #3 2010, EU-Russia: New Departures and Old Habits.
7. Сергей Караганов. Довиль как зеркало Европы // Россия в глобальной политике [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.globalaffairs.ru/pubcol/Dovil-kak-zerkalo-Evropy-15031>

Слесарчук Ю.В. Россия и ЕС на пути к Великой Европе

Осуществлена попытка рассмотреть отношения Российской Федерации и Европейского Союза в контексте процесса евроинтеграции, в частности идеи создания Большой Европы.

Ключевые слова: Россия, ЕС, внешняя политика, стратегическое партнерство, Украина.

Slesarchuk Y. The EU and Russia on the way to the Great European

In this article is an attempt to examine relations between Russian Federation and European Union in the context of the euro integration process, particularly the idea of Greater Europe creation.

Keywords: Russia, EU, foreign policy, strategichekoje partnership, Ukraine.

УДК 327

ГАЗОВИЙ ТРИКУТНИК РОСІЯ-УКРАЇНА-ЄС

Левін Д. І. ©

*Студент Інституту міжнародних відносин Київського
Національного університету імені Тараса Шевченка*

Аналізується реальна ступінь взаємозалежності Росії та Європи, сучасність та перспективи цього співробітництва, роль та перспективи України як транзитера в рамках цього трикутника.

Ключові слова: *обсяг споживання, частка імпорту, постачальник газу, транзитер газу, газопровід, диверсифікація, енергетична залежність.*

На сьогоднішній день питання взаємовідносин у газовому трикутнику Росія-Україна-ЄС є дуже актуальним для всіх сторін цих відносин.

Для Європи – це питання надійності та безперебійності постачання та забезпечення Європи енергоносіями. Згідно з Європейською Енергетичною Хартією головним завданням Європи є диверсифікація джерел постачання енергоносіїв, для того щоб вибудувати свою систему забезпечення енергоносіями таким чином, щоб, по-перше не залежити від одного постачальника, а по-друге, щоб навіть у разі певних негараздів або форс-мажорних обставин з одним постачальником, інші джерела постачання змогли б забезпечити необхідні потреби Європи у енергоносіях і Європа не залишилася б без енергоносіїв, як це сталося під час російсько-української «газової війни». При цьому варто зауважити, що з іншого боку Європі необхідні значні об'єми поставок, які не кожен постачальник зможе забезпечити.

Аналізуючи існуючу ситуацію з постачальниками газу на світовому ринку, то у Європи фактично немає альтернативи Росії. Оскільки жоден інший постачальник газу до Європи, ні Алжир, ні Норвегія, ні Голандія, не зможуть забезпечити необхідні потреби Європи в енергоносіях та замінити Росію. Але все ж таки, чому саме Росія?

Росія є важливим енергетичним партнером провідних країн ЄС. Країни ЄС в тому числі і Франція, насамперед зацікавлені у надійних та безперебійних поставках енергоресурсів. Європа та Росія визнають свою взаємну енергозалежність, яка у газовій сфері протягом найближчих 15 років буде лише зростати. Вже сьогодні частка імпорту російського газу у Франції становить 25%, у Німеччини – 40%, у Австрії – 75%, у Болгарії та Словенії – 90%, а у Фінляндії взагалі дорівнює майже 100%.

З іншого боку також не варто і переоцінювати експортні можливості Росії. Наведені вище процентні данні – це частки російського та середньоазійського газу у імпорті Європи природного газу, а не у загальному показнику споживання природного газу. Ці речі дуже часто і багато хто плутає намагаючись висвітлити кожен у своєму світлі. Продемонструю в чому полягає різниця.

Взявши за основу показники 2007 року, можна прорахувати частку російського газового експорту у споживанні Європою газу. Європа спожила 535 млрд. куб., при цьому в середині самої Європи є власний видобуток газу, що скалдає приблизно 286 млрд. куб. Отже, якщо відняти від газу, що Європа спожила, той газ, що вона виробила, ми отримуємо 251 млрд. куб. природного газу – це газ, який Європа вимушена закупати ззовні, тобто імпортувати. З них Алжир Голландія та Норвегія як європейські постачальники, постачають 80 млрд. куб. Виходить, що на Росію залишається приблизно 170 млрд. куб., що співрадає з офіційними російськими даними по експортній спроможності постачання газу Російською Федерацією, з урахуванням власного споживання.

Отже, серед всього об'єму спожитого у Європі газу, частка «Газпрому» скалдає 32%, отже не більше тритини.

Тоді чому ж тоді всі кричать про газову монополію Росії у Європі?

Тому що, якщо вирахувати частку експортованого «Газпромом» газу не у об'ємі всього спожитого Європою, а у показнику об'єму газу, що Європа вимушена імпортувати, то ситуація тут зовсім інша.

Знову ж повернімося до чисел. Як ви пам'ятаєте, Європі необхідно закупати ззовні 251 млрд. куб. природного газу, а Російська Федерація постачає 170 млрд. куб., з цього виходить, що частка російського газу у всьому європейському імпорті газу складає 68%.

Ось у чому і полягає різниця між цими показниками, при чому різниця між ними більш ніж у два рази. Саме це і дозволяє сьогодні маніпулювати такими показниками, як правило, не пояснюючи у чому їх суть, багатьом політикам, як в Україні так і у Росії. В Україні малюючи жахаючий образ злого російського монополіста, використовують як правило показники частки у імпорті, що є більшими за своїм розміром, щоб продемонструвати усім наскільки сильно Європа залежить від Росії та її поставок газу, доходячи до того, що стверджують, що без російських поставок уся Європа просто «замерзне». В той же самий час представники «Газпрому», як правило використовують показники частки у розрахунку на об'єм споживання, що є відповідно меншими за своїми розмірами, щоб певним чином заспокоїти опонентів.

Усі ці маніпуляції показниками з різних сторін не дозволяють об'єктивно побачити ситуацію газових відносин Європи та Росії що склалася. Отже, спробуймо.

Так, звісно, вище ми вже довели довели що без російського та середньоазійського газу Європа не «замерзне», оскільки частка її газу у об'ємі споживання складає не більше тритини, але все ж таки дефіцит у 170 млрд. куб природного газу теж не дуже райдужна перспектива для Європи.

До того ж специфіка такого дефіциту у цій ситуації полягає у тому, що його нічим покрити. Жоден з сьогоднішніх постачальників природного газу до Європи не зможе покрити дефіцит такого розміру.

Для цього давайте розглянемо основних поставщиків газу до Європи крім Росії. Серед них можна виділити Норвегія, Голандія та Алжир.

Отже, розглянемо цих постачальників. Розпочнемо з Алжиру.

Алжир в якості постачальника газових ресурсів до Європи покриває лише 12% європейського попиту на газ. Причому, через трубопровід, найефективніший, з точки зору об'ємів постачання. Газ з Алжиру постачається лише до Італії та Іспанії. До решти ж країн Європи газ постачається танкерами. Це не покриває французький попит на газ, через малі об'єми поставок, у порівнянні з трубопровідним шляхом поставок.

Проекти щодо трубопровідних поставок алжирського газу до інших країн Європи звісно ж існують. Але й досі не реалізовані. Тут варто відзначити проект побудови чотирьох ліній газопроводу з Алжиру. Введення цього проекту в роботу дозволить підвищити об'єми поставок газу з Алжиру до Європи до 31 мільярду кубів Газу.

Цей проект включає в себе чотири гілки газопроводу:

- Алжир – Марокко – Іспанія – Франція;
- Алжир – Іспанія – Франція;
- Алжир – Сардинія – Корсика – Франція – Італія;
- Алжир – Туніс – Італія.

Але цей проект розглядається лише у перспективі, на даний момент Франція отримує з Алжиру газ лише на танкерах.

Наступним постачальником давайте розглянемо Норвегію, оскільки Норвегія заслуговує особливої уваги в цьому питанні. Сьогодні багато політиків зазначають що Норвегія може стати альтернативою Росії у справі постачання газу до Європи. Справді Норвегія має значний газовий потенціал, і могла б стати альтернативою Росії, якби не особливе ставлення Норвегії до питання експорту газу.

Основною ціллю газової стратегії Норвегії є власне забезпечення газовими ресурсами та невеликі об'єми експорту. Здається, Норвегія ніби притримує свій газ на майбутнє, небажаючи розбазарювати своє «національне надбання», викидаючи його на експорт. Оскільки як відомо

природні ресурси не є безкінечними і колись все ж таки настане день коли вони закінчатся, і ціни на них тоді будуть зовсім іншими. Взяти наприклад США, яка імпортує нафтові ресурси, при цьому маючи «заморожені родовища», які вони притримують на «чорний день».

До того ж Норвегія дискредитувала себе як надійного газового партнера після історії з Польщею. Суть полягала в тому, що Польща в рамках стратегії диверсифікації джерел постачання енергоресурсів переглянула умови поставок газу з Росії до Польщі (1993 року), зменшивши об'єми поставок з 14 мільярдів кубів до 7,5-8 мільярдів кубів, сподіваючись покрити цей дефіцит за рахунок Норвегії, з якою вона паралельно вела переговори щодо поставок. Але проект з Норвегією по невідомим причинам зірвався, а умови поставок газу з Росії вже були переглянуті. Таким чином Польща отримала дефіцит у 7,5-8 мільярдів кубів газу.

Голандія в якості великого постачальника також наврядче може розглядатися. Голандія видобуває 70-80 мільярдів кубів газу, з яких 30-40 мільярдів використовується всередині самої країни. Тим не менш Голандія не має значних об'ємів газу для додаткових продажів немає, оскільки по-перше, більша частина експортованого газу припадає на раніше підписані контракти і на збільшення об'ємів поставок за якими Голандія наврядче наважиться; по-друге, значні витрати газу всередині самої країни, і, нарешті, по-третє, Голандія і сама імпортує щорічно 4 мільярди кубів російського газу через Білорусь.

Отже Європі Росія все ж такі необхідна і нікуди від цього вона не дінеться. Головним «козирами» Росії в цьому питанні є Казахстан, Узбекистан та Туркменістан. Вони з одного боку взмозі забезпечити потреби Європи в енергоносіях, а з іншого повністю залежать від Росії у питанні транспортування цього газу до Європи, оскільки можуть вони це зробити лише через Росію, а прямих газопроводів з Казахстану, Узбекистану та Туркменістану до Європи немає.

Ось тут постає найголовніша проблема, проблема ролі газопроводів у відносинах нашого трикутника Росія-Україна-ЄС.

ЄС може вирішити свою проблему дефіциту постачальників енергоносіїв, в даному випадку газових ресурсів, шляхом побудови шляхів-сполучень, для транспортування цих носіїв напряму від Середньоазійських постачальників. Тим паче, аналізуючи досвід Китаю у побудові нафтопроводів до Середньої Азії та Казакстану зокрема, ЄС розуміє, що Казахстан, Узбекистан та Туркменістан залюбки підуть на переговори про прямі поставки, якщо Європа зможе прокласти до них шлях в обхід монополії Росії. Знову ж повернемось до Китаю, їх приклад доводить що це можливо – було б бажання.

У Європи для такого розвитку подій є «Набукко». Проект газопроводу, що має на пряму з'єднати Європу зі згадуваними вище постачальниками з Середньої Азії, в обхід Росії. Назва «Набукко» дуже часто використовується політиками, як на заході так і у нас, про нього дуже багато говорять, але реальних кроків для його реалізації не роблять.

Чому? Адже цей проект дійсно може вирішити газові проблеми Європи. Мабуть тому що на шляху до реалізації цього проекту стоять багато перешкод. Давайте їх розглянемо.

По-перше, це звичайно Росія, яку на сході починає тіснити Китай, і для якої у цій ситуації монополія на європейському ринку необхідна як ніколи.

По-друге, це звичайно фінансова складова питання. Проект «Набукко» є надзвичайно дорогим проектом, і проблеми виникають в першу чергу зі шляхами пошуку джерел фінансування даного проекту.

По-третє, це небажання певних кіл всередині самої Європи змінювати існуючу ситуацію, оскільки газова залежність Європи від Росії для цих кіл є вигідною.

Отже, ми маємо виключно європейський проект «Набукко» та російські проекти «Північний потік» та «Південний потік». Шлях прокладення «Південного потоку» через Чорне море дуже схожий з маршрутом «Набукко». Отже, існування цих трьох проектів разом неможливо, да і немає такої необхідності, оскільки і «Набукко», і «Південний потік» разом з «Північним потоком» зможуть забезпечити потреби Європи у газі, але різним чином і з різними подальшими наслідками для Європи.

Якщо запрацює «Набукко», то Європа матиме прямі поставки з Середньої Азії. Це звичайно не означає, що вона відмовиться від поставок Росії через Україну, оскільки така ситуація суперечила б принципу диверсифікації, і Європа опинилася б у залежності тепер від постачальників з Середньої Азії, що також є неприпустимим.

Якщо запрацюють російські проекти газопроводів «Південний потік» та «Північний потік», то Європа буде остаточно залежати від одного постачальника – Росії, а транспортуватися до неї газ буде різними шляхами: через «Північний потік»; через «Південний потік»; та через газотранспортну систему України.

При чому, у разі такого варіанту розвитку подій невиключено що навантаження на газотранспортну систему України буде постійно зменшуватися, аж до можливої відмови від її використання. Звісно, це було б дуже вигідно для Росії, оскільки тоді залишаться лише її проекти і вона таки отримує газову монополію в Європі і не тільки в якості постачальника, а і в якості транзитера.

Для України відмова Європи від використання її газотранспортної системи для транзиту газу з Росії до Європи буде означати втрату статусу України як транзитеру газу. Для України – це питання конкурентноспроможності своєї газотранспортної системи у сучасних реаліях та недопущення витіснення України з цього трикутника. Для Росії – це намагання витіснення посередників у постачанні та отримання повної монополії.

У цій ситуації Україні потрібно орієнтуватися лише на власні сили, і не дуже то вірити європейським обіцянкам та заявам. Оскільки Європа цю ситуацію розглядає під різними кутами. З одного боку Європа декларує важливість диверсифікації; заявляє про те, що Україна буде залишатися основним газовим транзитером Європи, а нові проекти (чи-то «Набукко», чи-то «Південний потік» та «Північний потік») будуть розглядатися лише як додаткові в рамках програми диверсифікації шляхів постачання енергоносіїв, в даному випадку газу.

З іншого боку, окремі країни Європи, особливо великі, все одно в першу чергу будуть думати про власні інтереси. Так, наприклад, Німеччина, що має неоднозначну політику по відношенню до російської газової політики у Європі, чи Франція, що з одного боку активно виступає з ініціативами щодо європейського газотранспортного проекту «Набукко», а з іншого також досить активно цікавиться приєднанням до проектів «Північний потік» та «Південний потік», що само по-собі має протирічливий характер.

Україна відіграє і має відігравати ключову роль у сфері європейської енергетичної політики незважаючи ні на що. Хай би хто, що там говорив Україна Європі потрібна, оскільки Європі просто не вигідно відмовлятися від послуг України як транзитеру газу, тому що, наприклад, якщо, суто теоретично, припустити, що Європа знайде нового альтернативного транспортера енергоносіїв(газу), відмовляючись повністю від послуг України, Європа, тим самим, потрапляє у нову залежність вже від нового транспортера. Відмова від посередництва України ні яким чином не зможе гарантувати енергетичну безпеку Європи.

Навпаки і це задекларовано в Європейській Енергетичній Хартії, що головною метою Європи в галузі енергетичної безпеки є диверсифікація постачальників та шляхів потачання енергоносіїв. І всі проекти газопроводів, що начебто, на думку деяких політиків, витіснять Україну з числа транспортерів енергоносіїв, такі як: «Південний потік»; «Північний потік»; «Nabucco» та багато інших будуються не для того, щоб обійти Україну і залишити її з нічим, а знову ж таки з метою тієї самої диверсифікації джерел постачання та транспортування енергоносіїв.

За допомогою цих нових газопроводів Європа зможе забезпечити свою енергетичну безпеку за рахунок більшої кількості шляхів транспортування

енергоносіїв, оскільки з джерелами постачань у них на сьогодні варіантів нема. При цьому Європа не збирається відмовлятися від України як головного постачальника і про це відкрито заявляє. Перший час нові газопроводи не зможуть працювати на повну потужність, тому Україна все одно буде транспортувати через свою територію ліву частку російського та середньоазійського газу. Всі ці проекти будуть працювати паралельно.

Але що робити Україні коли зазначені проекти запрацюють на повну потужність? В якому співвідношенні буде розподілятися російський газ по цим газопроводам? Це буде залежити лише від України, а саме від її політики та стану її газотранспортної мережі. Ця газотранспортна мережа має витримати конкуренцію нових проектів. І якщо Україна не витримає цієї конкуренції, то винні в цьому будуть не нові проекти газопостачання, не Росія і не Європа, а ми самі.

Література:

1. Левін Д.І. Політика Франції Ніколя Саркозі відносно Росії у газовій сфері // Гілея. – К. – №48.
2. <http://www.uazakon.com/document/tpart15/isx15243.htm>
Європейська Енергетична Хартія
3. Дар'я Костюченко «Україно-російські відносини: енергетичний вимір» <http://www.viche.info/journal/1421/>
4. <http://greenopinion.ru/energydialogue/?q=taxonomy/term/1>
5. <http://www.bfm.ru/news/2009/01/11/alzhir-gotov-uvelichit-postavki-gaza-v-evropu.html>

Левин Д.И. Газовый треугольник Россия-Украина-ЕС

Анализируется реальная степень взаимозависимости России и Европы современности и перспективы этого сотрудничества, роль и перспективы Украины как транзитера в рамках этого треугольника.

Ключевые слова: объем потребления, доля импорта, поставщик газа, транзитёр газа, газопровод, диверсификация, энергетическая зависимость.

Levin D.I. «Gas triangle Russia-Ukraine-EU»

It is analyzed the degree of real interdependence of Russia and the European modernity and the prospects of this cooperation, the role and prospects of Ukraine as a transit country in this triangle.

Keywords: consumption, import share, the supplier of gas, gas transit, gas, diversification, energy dependence.

УДК 327:25

ПРОБЛЕМИ КРИЗИ СПІВДРУЖНОСТІ ЯК ІНТЕГРАЦІЙНОГО ОБ'ЄДНАННЯ У ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІЙ ДОКТРИНІ ТА ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ РОСІЇ СЕРЕДИНИ- КІНЦЯ 1990-Х РР.

Волошин О. А.[©]

*Здобувач кафедри країнознавства Інституту міжнародних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Досліджується принципова зміна парадигми у ставленні російського політичного класу до розвитку Співдружності Незалежних Держав та її місця в структурі пріоритетів російської зовнішньої політики на пострадянському просторі..

Ключові слова: криза, інтеграція, стратегія, баланс інтересів.

Скептичне ставлення до здатності Співдружності Незалежних Держав ефективно виконувати роль механізму реінтеграції пострадянського простору навколо Росії чи хоча б слугувати надійним інструментом проведення російської політики в регіоні було поширене в російському експертному співтоваристві і окремих колах російської політичної еліти вже у 1992-1995 роках. Ніхто не відкидав необхідності інвестицій в розвиток СНД, але поступово все більше поширення набувала думка про те, що це є вимушений крок, щоб не втратити взагалі все, ніж перспективний проект для Москви. З середини 90-х років думка про те, що СНД в існуючому вигляді ніяк не може задовільняти Росію і розглядати організацію як аналог Євросоюзу можуть лише непрофесійні оптимісти стала взагалі найбільш поширеною серед російських експертів-міжнародників і навіть керівного складу Міністерства закордонних справ РФ. Цю позицію вже не могли ігнорувати члени команди президента Бориса Єльцина, і вона поступово оволодівала навіть державними управліннями в Кремлі. Дискусія, що розгорнулася у 1996-1999 роках в Росії навколо перспектив СНД, пріоритетів її розвитку, значення Співдружності для реалізації російських національних інтересів на пострадянському просторі багато в чому визначила зміст російської політики щодо розвитку організації на початку 2000-х років і навіть сьогодні. «Охолодження» Москви до колись ключового свого проекту на території колишнього СРСР, відсунення Співдружності на узбіччя російських ініціатив в регіоні, поява альтернативних, вужчих за

складом та цілями інтеграційних об'єднань та ставка на них Москви – все це стало прямим наслідком корінного перегляду ставлення до СНД та її місії з боку російської еліти у другій половині 90-х років.

Головним, на що звертали уваги більшість вчених, було те, що вже всередині 90-х років можна було стверджувати, що в рамках СНД не вдалося досягти жодної з базових цілей, що декларувалися країнами-членами в період заснування організації у 1991-92 роках. Першою невдачею став практично повний провал спроб запуску комплексної економічної інтеграції в межах Співдружності. «В силу істотних розбіжностей в інтересах і політиці країн-учасниць Співдружності концепція Економічного союзу країн СНД, викладена в Договорі 24 вересня 1993 року, залишилась нерелізованою. Не були створені не лише Митний, Платіжний чи Валютний союзи, залишилась на папері угода відносна першого кроку на шляху формування Економічного союзу – створення зони вільної торгівлі» [7]. Інші вчені підкреслювали, що неефективність та декларативність більш як 500 багатосторонніх документів, укладених в рамках СНД у 1991-94 роках була їм іманента в силу того, що вони з'явилися на світ в період, коли процес господарської дезінтеграції колишніх республік СРСР, неминучий в умовах формування ними автономних політичних і економічних систем, ще не був завершений, а центробіжна тенденція переважала [11, с.51]. З цим погоджувалися навіть прихильники рішучої реінтеграції пострадянського простору за домінування Москви. «Практика існування СНД довела, що до цього часу найбільш дієздатними були союзи на основі двосторонньої інтеграції. Сама ж Співдружність в її нинішньому стані не може задовільняти нікого, хто бажає добра Росії», – зазначив у своєму дослідженні відомий російський вчений-геополітик К.Гаджієв [12].

Ще більш негативно російські дослідники-міжнародники оцінювали здобутки СНД в політичній сфері, на чому робився особливий акцент у «Стратегічному курі Росії з державами-учасницями Співдружності Незалежних Держав» [13, с.14]. Найменшого успіху в 90-і роки вдалося досягти в плані перетворення СНД на «політичне об'єднання державне, здатне претендувати на гідне місце у світовому співтоваристві. Координація зовнішньої політики держав-учасниць і тим більше їх узгоджені виступи на міжнародній арені носили епізодичний характер. – зазначає вчений-міжнародник Д.Фурман. – В цьому процесі брали участь лише окремі країни Співдружності. СНД, що згідно установчим документам не є суб'єктом міжнародного права, так і не стало навіть неформальним суб'єктом регіональної і тим більше світової політики» [14, с.6]. В той же час дослідник М.Шумський підкреслює, що «навіть багатостороннє співробітництво країн СНД в культурній і гуманітарній сферах (зокрема, в тому, що стосується забезпечення спільних стандартів дотримання прав людини), так

і не отримало розвитку» [15, с.23]. З такими оцінками невдач та провалів на різних напрямках розвитку Співдружності у другій половині 90-х років погоджувалися російські дослідники-міжнародники з абсолютно всіх ідеологічних таборів та груп. Що ж стосується причин такого стану речей, ступені провини в ситуації, що склалася, самої Росії та, особливо, стосовно необхідності та змісту корегування російської політики щодо СНД, то в цих питаннях російська наукова та дипломатична еліти зовсім не були однастайні. Їх представники активно дискутували та сперечались між собою, а весь процес вироблення нових підходів Москви до діяльності і перспектив Співдружності був позначений інтеграцією тих чи інших елементів пропозицій окремих наукових груп у державну політику на цьому напрямі.

Першою впливовою групою російських вчених-міжнародників та експертів-політологів, які негативно оцінювали політику Росії щодо СНД на початку та в середині 90-х років були ліберали помірковано прозахідних поглядів, чиє бачення пріоритетів російської міжнародної політики сформувалась під впливом демократичних перетворень в країні кінця 80-х – початку 90-х років. Вони рішуче критикували курс на «збереження та укріплення багатостороннього співробітництва в рамках СНД, наділення органів Співдружності наднаціональними повноваженнями з метою забезпечення збереження Співдружності в якості певного геополітичного «моноліту» за домінуючої ролі Росії» [7, с.110]. Прихильники цієї течії не лише прагнули шукати засоби рішучої «санації» СНД, відродження реінтеграційних тенденцій серед її членів, посилення домінуючої ролі Росії в Співдружності, а, навпаки, закликали розглядати кризу Організації як об'єктивну закономірність, що полегшує для Москви вирішення головного завдання – інтеграції в світову економіку та європейський політико-економічний простір. «Виходячи з пріоритетності поступової інтеграції Росії в глобальні економічні процеси, необхідності залучення зовнішніх ресурсів для модернізації і розвитку російської економіки, а також з врахуванням відносно невисокої ваги країн СНД у зовнішньоекономічних зв'язках Росії, подальша диверсифікація відносин окремих країн СНД з третіми країнами, послаблення їх залежності від Росії є не лише об'єктивним процесом, але і не протирічить довгостроковим інтересам Росії, пов'язаним передусім з поступовою інтеграцією в європейський економічний простір», – так задекларував своє бачення процесів в Співдружності один з яскравих представників течії російських лібералів-західників Ю.Горін [16, с.18]. Інший представник цього табору, О.Загорський, підсумовуючи досвід розвитку СНД з 1992 по 1999 року робить невтішні висновки як щодо майбутнього Співдружності, так і стосовно можливостей Росії грати активно роль в ній. «У нове століття Росія вступає в ситуації, коли вона ще залишається вагомим, але вже не монопольним і часто – не головним

економічним, фінансовим, військово-політичним і політичним партнером всіх або більшості країн СНД. Це дозволяє їй розраховувати на впливову, але не виключну роль на пострадянському просторі, яке вже втратило свою монолітність і стає все більш «геоплюралістичним» [7, с.112].

На абсолютно протилежному полюсі знаходилися ті вчені-міжнародники, дипломати і політики, які прагнули забезпечити якнайшвидше повернення Росії статусу великої держави, одного з ключових гравців світової політики. В цьому сенсі вони розглядали забезпечення визнання пострадянського простору сферою виключних інтересів Росії, прискорення інтеграційних процесів в регіоні під егідою Москви як невід'ємну складову свого «великодержавного проекту» [17, с.45]. Симптоматично, що вже в другій половині 90-х років в цих колах російської наукової та політичної еліти стали дуже яскраво проявлятися не лише схильність до скептичного ставлення до значення СНД для російської політики в регіоні, але і готовність радикально переглянути бачення Співдружності і затаврувати її як джерело проблем та загроз для Москви [1, с.45]. В цьому аспекті на особливу увагу заслуговує доповідь відомих російських політологів та політиків Константина Затуліна та Андраніка Міграняна «СНД: початок чи кінець історії?», що була опублікована у 1997 році. Слід зауважити, що А.Мігранян ще наприкінці 1980-х років став відомим у колах радянських (російських) вчених-міжнародників як один з основних розробників нових концепцій інтеграції в рамках Ради економічної взаємодопомоги. А.Мігранян активно відстоював ідею «фінляндізації» відносин в рамках РЕВ, роблячи акцент на лібералізації соціально-економічної політики при збереженні військової та зовнішньополітичної орієнтації країн Центральної та Східної Європи на Москву. Відтак А.Мігранян вважається одним з найбільш авторитетних розробників інтеграційної теорії в Росії і його думка у досліджуваний період мала вплив на світогляд багатьох представників російської влади.

У згаданій доповіді прямо критикується відсутність в Росії цілісної і довгострокової стратегії щодо розвитку Співдружності в цілому і відносин з окремими її державами-учасниками зокрема. Цей факт автори пов'язують з відсутністю в той момент в Росії сильної та консолідованої влади як такої. У документі, зокрема, зазначено: «Сьогодні стало загальноприйнятим усвідомлення того факту, що СНД перетворюється на фікцію. Після короткого сполоху центроспрямованих тенденцій, що проявилися у деяких країнах СНД у 1993-94 роках, зараз все більш очевидним стає, що потенціал тих можливостей не був використаний Росією для створення інструментів інтеграції в економічній, політичній та військовій сферах». Автори доповіді дозволили собі вперше у відкритій дискусії не в маргінальних ультраціоналістичних та комуністичних ЗМІ, а в провідних

федеральних мас-медіа не просто критикувати окремі тактичні підходи Росії до політики в регіоні чи гальмування процесу зближення країн-учасниць Співдружності, а рішуче закликати до зміни концептуальних засад російської політики щодо розвитку СНД. Для підтвердження значимості даної доповіді для зміщення акцентів у внутрішньоросійській дискусії щодо майбутнього Співдружності варто навести декілька ключових тез документу. «Слід відзначити грубу помилку російської влади у розумінні того, що відбувається, самих інтеграційних процесів, їх пріоритетів і послідовності. В період утворення СНД на пострадянський простір, де існували надінтегровані радянські економічні, мовні, культурні, інформаційні, освітні системи, були перенесені схеми і логіка інтеграції Європейського Союзу, – підкреслюють К.Затулін та А.Мігранян. – Найбільшою помилкою Росії було те, що вона фактично погодилася з такою логікою інтеграції, за якої колишні радянські республіки зі стадії протодержавних утворень стають реальними державами, зі всіма необхідними для цього атрибутами, потім здійснюють інтеграцію в економічній сфері, і лише після цього слідує процес військової та політичної інтеграції й створення дійсно оновленого союзу суверенних та вільних держав. Досвід розвитку СНД та пострадянського простору приводить до однозначного твердження, що подібна логіка розвитку інтеграційних процесів призведе у найближчому майбутньому до остаточної дискредитації ідеї інтеграції взагалі, оскільки за цими очікуваннями повним ходом йде процес утворення багатьох центрів сили на просторі Євразії, витіснення Росії з багатьох життєво важливих зон. Саме тому, якщо ми хочемо зберегти Росію як державу й ядро пострадянського простору, слід в конкретному випадку, у застосуванні до такого унікального утворення, як СНД, змінити традиційну західну схему інтеграції. Нам доведеться робити ставку в першу чергу на військово-політичну інтеграцію або навіть повне об'єднання з окремими країнами, до чого підтягнеться пізніше процес економічної інтеграції. Найкращим та найбільш близьким для країн СНД є не досвід становлення і розвитку Європейського Співтовариства, а, скоріше, досвід об'єднання двох Німеччин» [2, с.4]. При цьому саму Співдружність автори доповіді не закликали розпускати. «За наявності з російського боку певної політичної волі СНГ має право продовжувати своє існування як «круглий стіл» колишньої радянської історико-культурної спільноти, як механізм посередництва і як трибуна – поле для ініціатив інтеграції» [2]. Цікаво, що саме ці рекомендації виявились достатньо виваженими і обгрунтованими, щоб знайти своє практичне втілення у підходах російської дипломатії до реформування СНД всередині 2000-х. Більше того, вони були взяті на озброєння представниками інших політичних та наукових груп і кіл, які в усьому іншому рішуче критику-

вали реінтеграційну та великодержавну риторику К.Затуліна, А.Міграняна, Д.Рогозіна та інших їх однодумців.

Дана доповідь викликала величезний резонанс не лише в Росії, а й в інших державах СНД, які обвинуватили Москву в потаканні «виступам неоімперіалістів та шовністів». В результаті МЗС РФ на чолі з Є.Примаковим вимушений був офіційно відмежуватися від доповіді та засудити її авторів за радикалізм [3, с.67].

Автори наведених тез з доповіді відносилися до табору тих, хто вважав помилковими не цілі російської політики щодо СНД, а методи їх досягнення. Ця група вчених, дипломатів і політиків, вимагаючи перегляду політики країни на цьому напрямі, не відмовлялися від ідеї реінтеграції пострадянського простору навколо Москви. Просто, на їх думку, такий курс реалізувався не послідовно, а часто і хибними інструментами, а сама Співдружність була неефективним механізмом відстоювання російських інтересів. Такі ідеї ані в досліджуваній період, ані пізніше не стали в чистому вигляді складовою державної політики щодо СНД, водночас, вони істотним чином вплинули на перегляд Кремлем ставлення до Співдружності. Радикальна критика політики щодо СНД у попередні роки з позиції євразійців, прихильників «Великої Росії» та антизахідників була значима для дискурсу в російській еліті в урізаному варіанті: правляча еліта сприйняла аргументи проти попередньої політики, але зовсім не готова була дослухатися до пропозицій щодо змісту і методів нового курсу [4, с.72].

У цьому розрізі особливий інтерес становить доповідь аналітичного центру Ради із зовнішньої та оборонної політики (Совет по внешней и оборонной политике – СВОП) «Стратегія для Росії: порядок денний для президента-2000», що у 2000 році була видана окремою книгою. Дана доповідь, хоча і була спрямована в якості набору політичних порад новому президенту РФ Володимирі Путіну за своєю суттю підсумовувала висновки щодо розвитку Росії в останню половину 1990-х років за час другого президентського терміну Б.Єльцина. Цей документ став фактично маніфестом прихильників «зосередження Росії» (за аналогією з відомим висловом канцлера Олександра Горчакова, чия постать стала активно досліджуватися та популяризуватися в країні наприкінці 90-х рр.). Ця група інтелектуалів, політиків, державних службовців наполягала на необхідності концентрації всіх зусиль на економічному та соціальному відродженню Росії, забезпеченні її внутрішньої єдності, підвищенні ефективності державного управління при одночасному зменшенні інвестицій в боротьбу за статус «великої» чи, тим більше, «наддержави». Зокрема, у згаданій доповіді серед принципів перегляду політичним класом Росії стратегічних пріоритетів держави другим йде заклик до «свідомої відмови

від гонитви за фантомом «наддержави» [5, с.92]. Розтлумачуючи цю тезу, автори доповіді, серед яких такі відомі та впливові в Росії вчені та політики, як А. Арбагов, С. Караганов, Є. Примаков, В. Никонов, зазначають: «Час усвідомити, що з кожним роком вслід за економічним послабленням країни «велич» йде і стає все більш віртуальною. Якщо Росія не зможе найближчим часом зосередитися на відновленні держави, економіки, добробуту народу, то країна приречена на стагнацію і в кінцевому рахунку – через низку авторитарних реакцій – на розпад. Коли почне відновлюватися держава, коли прийде економічний успіх, тоді в повній мірі поновиться і зникаюча нині «велич» [5, с.93].

Така парадигма державного розвитку підштовхує її розробників та adeptів до відповідних висновків і щодо необхідності перегляду російської політики по відношенню до СНД. В цілому поділяючи погляди представників «великодержавного» табору на неефективність такої політики в попередні роки, учасники СВОП дають діаметрально протилежні рекомендації на перспективу. «На часі необхідність істотної корекції політики по відношенню до країн колишнього СРСР, – зазначають експерти СВОП. Вектором російської політики по відношенню до країн колишнього СРСР повинен стати акцент на двосторонніх відносинах при жорсткому відстоюванні національних економічних інтересів. Багатостороння дипломатія в СНД повинна доповнювати, а не замінити собою двусторонню дипломатію. Враховуючи збереження тенденції до пониження рівня інтеграції в СНД, варто було б, можливо, тимчасово понизити й рівень зустрічей, перевести на робочий, міністерський ранг, проводячи зустрічі на вищому рівні лише тоді, коли в цьому є гостра потреба» [5, с.98].

Таким чином, якщо adeptи «великодержавництва» вказували в дискусії середини-кінця 90-х років на необхідність трансформації СНД в більш інтегровану спільноту військово-політичного спрямування, подібну до Організації Варшавського договору, то представники консервативно-реформаторської групи російської зовнішньополітичної еліти, зосередженої в тому числі і в СВОП, закликали навпаки до зменшення інвестицій у багатосторонні форми співробітництва на пострадянському просторі.

Така еволюція поглядів російського керівництва не залишилась не поміченою експертами-міжнародниками та дослідниками. Зокрема відомий вчений-міжнародник А.Загорський відзначив, що «починаючи з 1998 року в російській політиці стає все більш помітним послаблення інтеграційної риторики». «Акцент в сфері багатостороннього співробітництва, – продовжує дослідник, – робиться не стільки на просуванні грандіозних, але нереалістичних інтеграційних проектів, скільки на прагматичному вирішенні більш простих проблем співробітництва. Хоча інтеграційна фразеологія зберігається у російських доктринальних документах, вона

помітно послаблюється» [7, с.109]. Інший російський дослідник, Л.Гагут, підсумовуючи глибокий зсув у системі підходів Бориса Єльцина та його адміністрації до пріоритетів розвитку СНД, підкреслює готовність Росії відмовитись від багатьох базових цілей, що декларувались на початку і в середині 90-х років. «Офіційна Москва у 1998-99 роках прагне здійснити «економізацію» співробітництва в рамках Співдружності, – зазначає Л.Гагут. На перший план висуваються завдання структурної реформи СНД, а також формування зони вільної торгівлі замість амбіційних планів створення глибоко інтегрованого Економічного союзу. З 1999 року Росія перестала наполягати на наділенні органів Співдружності наднаціональними повноваженнями, проти чого заперечувала більшість держав-учасниць» [8, с.75].

Звичайно, в цей період керівництво Росії ще не готово було ставити під сумнів доцільність існування Співдружності чи необхідність підтримки життєдіяльності цієї організації. В кінці 90-х Росія ще гостро потребувала СНД, хоча процес виокремлення реальних завдань, які Москва могла б вирішувати за допомогою цієї організації ще тільки розпочинався і розтягнувся аж до середини 2000-х років. В цей період усвідомлення невдач СНД, твереза оцінка її можливостей та їх співвідносності з російськими інтересами в регіоні спонукали Москву не до відмови від активної участі в Співдружності, а до спроб реформувати організацію, надати їй розвитку нової динаміки. Ці несистемні та в цілому малоефективні зусилля, як і дискусія середини – кінця 90-х років сформували в комплексі фундамент для визначення Москвою своїх базових вимог до СНД, з'ясування місця організації в структурі зовнішньополітичних інтересів Росії на пострадянському просторі та, зрештою, для окреслення російських підходів до розвитку організації у першій декаді XXI століття.

Література:

1. Густое В.А., Манько В.Х. Россия – СНГ: Путь интеграции тернист, но заманчив. СПб. – М., 2002. С. 45.
2. Затулин К., Мигранян А. СНГ: начало или конец истории ? // Независимая газета. – 1997. – 26 марта. С. 4.
3. Макаренко В.В. Кто союзники России? Ментальность и геополитика: парадоксы политики безопасности России. М., 2000. С. 67.
4. Шишков Ю.В. Интеграционные процессы на пороге XXI века. Почему не интегрируются страны СНГ. М., 2001. С. 72.
5. Стратегия для России: повестка дня для президента – 2000. М., 2000.
6. Трубников В.И. Десятилетие Содружества Независимых Государств // Международная жизнь. 2001, № 11. С. 34.

7. Загорский А. Россия и СНГ / Внешняя политика Российской Федерации (под ред. А.Торкунова). – М.: МГИМО (У): Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2000.
8. Гагут Л.Д. СНГ: новый путь развития в XXI веке. М., 2000. С. 75.
9. Бляхман Л.С., Кротов М.И. Россия и Содружество Независимых Государств: уроки первого десятилетия. СПб., 2001. С. 111.
10. Пекарский В. Ельцин за мягкую политику в отношении СНГ // Коммерсант. – 1997. – 24 июня. С. 2.
11. Иванов Э.М. Экономические отношения России со странами СНГ: итоги 1991-2002 гг. и перспективы развития. Рос. Ин-т стратегич. Исслед. М., 2003. – 128 с.
12. Гаджиев К.С. Введение в геополитику. М., 1998. – 416 с.
13. Стратегический курс России с государствами-участниками Содружества Независимых Государств. // Дипломатический вестник, № 10, 1995. С. 14.
14. Фурман Д.Е. О будущем «постсоветского пространства». – Внешняя политика и безопасность современной России. Хрестоматия в двух томах / Сост. Т.А. Шаклеина. Т. 1. Кн. II. Исследования. М., 1999, с. 6.
15. Шумский Н. Интеграция в СНГ: проблемы и перспективы.// Мировая экономика и международные отношения., 1999, № 11. С. 23.
16. Горин Ю. Квазиинтеграция в СНГ и национальная безопасность России. // Мировая экономика и международные отношения, № 12, 1999. С. 18.
17. Мальгин А.В. К обеспечению региональной стабильности в СНГ. – Россия и международные режимы безопасности. М.: МОНФ. – 1998. – С. 45.
18. Концепция национальной безопасности Российской Федерации. Утверждена Указом Президента РФ № 954 от 17.12.1997// Собрание законодательства РФ. – 2000. – № 12. – С. 150.

Волошин О.А. Проблемы кризиса Содружества как интеграционно-объединения во внешнеполитической доктрине и политическом дискурсе России середины – конца 1990-х гг.

Исследуется принципиальная смена парадигмы в отношении российского политического класса к развитию Содружества Независимых Государств и его места в структуре приоритетов российской внешней политики на постсоветском пространстве.

Ключевые слова: кризис, интеграция, стратегия, баланс интересов.

Voloshin O.A. CIS integration crisis problems in foreign policy doctrine and political discourse of Russia in the second half of the 1990-th.

The author studies principal shift of the paradigm of attitude of Russian political class towards the development of the Commonwealth of Independent States and its respective place in the structure of Russian foreign policy priorities in the post-Soviet space. T

Keywords: crisis, integration, strategy, balance of interests

УДК 327 (44)

ОСНОВНІ ВЕКТОРИ СУЧАСНОЇ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ФРАНЦІЇ

Черпакова Т. Г. ©

*Студентка Інституту міжнародних відносин Київського
національного університету імені Тараса Шевченка*

*Проаналізовано зовнішньополітичний курс Франції на сучасному етапі.
Визначено основні вектори співпраці з іншими країнами та розглянуто
перспективи розвитку цих відносин.*

Ключові слова: *Франція, Ніколя Саркозі, Європейський Союз, Середземноморський союз, розширення ЄС.*

Необхідно зазначити, що з історичної точки зору Франція є важливим гравцем у системі міжнародних відносин. Вона належить до кола держав, що визначають майбутній розвиток системи європейської безпеки, її ініціативи зазвичай мають вагомий вплив на прийняття рішень в рамках міжнародних організацій. Зовнішній політиці Франції приділено багато уваги в працях таких науковців, як Є. В. Донченко, Ю. М. Рубінський, Е. О. Обічкіна, І. Г. Тюлін, В. А. Манжолі та ін.. Саме у роботах Е. О. Обічкіної та І. Г. Тюліна аналізується зовнішня політика Франції в пост біполярному світі та основні течії в політичній думці Франції. Що важливо, відносини Франції з основними акторами міжнародних відносин пояснюються через призму французьких національних інтересів та оптимальних шляхів їх реалізації. У статтях В. А. Манжолі досліджується сучасний етап розвитку французької зовнішньої політики та визначаються основні засади, на яких вона будується вже після приходу до влади Ніколя Саркозі. Саме даний етап розвитку зовнішньої політики потребує ґрунтовного дослідження та розгляду, адже з приходом до влади у 2007 році Ніколя Саркозі було внесено багато змін та інновацій у характер здійснення зовнішньої політики Французької Республіки. Безперечно саме ті зміни, що привніс до діяльності Французької республіки Ніколя Саркозі потребують вивчення. Безперечно це сильний та визначний політик, який готовий до нових змін та рішень, які перш за все відповідають національним інтересам Франції, а не очікуванням міжнародної громадськості [1]. Необхідно більш ґрунтовно дослідити зміни зовнішньої політики Франції за президентства Саркозі, зокрема його позиції щодо розширення ЄС та взагалі самого процесу поглиблення європейської інтеграції, перспективи діалогу з Росією та

Середземноморськими країнами, зрештою майбутнє двосторонніх відносин з Україною.

Лідер правого політичного об'єднання «Союз за Європу» Ніколя Саркозі прийшов до влади у 2007 році як представник нового покоління політичних діячів та людина, що прагне до посилення міжнародного авторитету та ваги Франції. Ніколя Саркозі є активним прихильником «європейського будівництва» і більше того, одразу заявляв, що саме Франції має належати провідне місце в цьому процесі. «Головними напрямками діяльності Франції на міжнародній арені визначено європейський, атлантичний та африкансько – середземноморський»[2, с.11].

Нинішній президент виступає за перегляд відносин з США та налагодження конструктивного діалогу заради вирішення спільних викликів та проблем. Наголошується на тих цінностях та рисах, що є спільними для обох держав та можуть стати основою для плідної співпраці. Прикладами такої координації політик можна назвати зближення позицій двох держав при вирішенні таких міжнародних проблем, як ситуація в Іраку, статус Косово та інші. Хоча економічна та політична конкуренція залишають деяку напругу у відносинах. Саркозі є прихильником мультиполярної системи міжнародних відносин, тому неодноразово критикував США за прагнення монополізувати владу та політичний вплив.

Важливими є ініціативи нового президента щодо реформування «G8». Згідно пропозиції Ніколя Саркозі до її складу мають бути включені Китай, Індія, Бразилія, Мексика та ПАР. Співпраця з цими економічними потугами дозволить вирішити багато міжнародних викликів, одним з яких є боротьба проти змін клімату. Щодо ролі та механізму діяльності ООН, Саркозі наполягає, що до Ради Безпеки мають бути включені як постійні члени Німеччина, Японія, Бразилія та Індія. Нинішній склад не тільки не відповідає сучасній системі відносин між державами, а деколи просто заважає ефективній співпраці в рамках ООН.

Важливим вектором зовнішньої політики сучасної Французької Республіки є відносини з Росією. У своїх промовах Саркозі зазначав, що Росія є активним і подекуди навіть жорстким актором, що використовує енергетичну перевагу для впливу на інші держави, що залежать від неї у цій сфері. І хоча Росія часто критикується за недотримання прав та свобод людини, централізовану владу та недостатню демократизацію політичного процесу, налагодження конструктивного діалогу з нею залишається одним з пріоритетів у зовнішній політиці Франції. На підтвердження цього, ще на початку свого президентського терміну, у жовтні 2007 року, Саркозі відвідав Москву і заявив, що Франція готова до плідної та активної співпраці з Російською Федерацією.

Звичайно європейських вектор зовнішньої політики Саркозі потребує окремого аналізу та дослідження. Саме французький президент фактично реанімував Лісабонський договір та є активним прибічником поглиблення європейської інтеграції. Головування Франції в Євросоюзі викликало неоднозначні оцінки – «з однієї сторони дії Саркозі призвели до відновлення зв'язків Франції з ЄС після того, як французи відмовились проголосувати на референдумі за прийняття європейської конституції. В той же час політика Саркозі вплинула на традиційні зв'язки по лінії Париж-Берлін, що призвело до їх певного охолодження»[3, с.34].

Щодо розширення географічних меж ЄС та приєднання нових членів, то Саркозі виділяє «дві групи країн з нинішнього оточення ЄС: 1) країни, що безперечно належать до Європи та прагнуть вступити до ЄС (Швейцарія, Норвегія, Ісландія) і 2) країни, чия європейська ідентичність не є очевидним фактом і які є сусідами ЄС, не будучи при цьому європейськими державами (Туреччина, країни євразійського та середземноморського простору)»[2, с.10].

Франція, та зокрема її лідер Н. Саркозі, займає виважену позицію щодо розширення ЄС, адже розуміє, що один з її найсильніших конкурентів в рамках союзу – Німеччина, може використати розширення у своїх інтересах. Сама Франція наприклад не має таких контактів та зв'язків з деяким державами ЦСЄ, як Німеччина.

До того ж при розширення політичний та економічний центр ЄС може зміститися на північний – схід, і тоді роль лідера при таких географічних рамках ЄС буде належати Німеччині.

Хоча зрештою повністю блокувати вступ нових членів Франція теж не могла, тож мала просто використати всі переваги та дивіденди, що надалися при приєднанні нових членів у 2007 році.

У доповнення до цього Французька дипломатія активізувала діалог з середземноморськими країнами, адже гарні торгові відносини з цим регіоном надзвичайно важливі для економічного розвитку Франції.

Наразі можна проаналізувати політику Франції щодо розширення ЄС на прикладі конкретних кандидатів на вступ та її позиції щодо їх інтеграції до організації. Зокрема можна навести приклад Туреччини, яка прагне стати членом ЄС вже багато років. Франція постійно підкреслює, що хоча й проводяться певні зустрічі та консультації, це не дає ніяких гарантій Туреччині на вступ до ЄС.

Н. Саркозі та інші представники політичної еліти країни підкреслюють недостатній ефект від проведених турецьким урядом реформ та трансформацій.

Хоча французька сторона не вітає подальше розширення ЄС в найближчому майбутньому, вона зазвичай дуже виважено та обережно висловлює

свою позицію. Хоча останнім часом можна помітити, що щодо ЄС дедалі частіше використовуються прямі вирази того, що навряд чи вона взагалі має бути членом ЄС. Н.Саркозі часто стверджує, що Туреччина не належить до Європи і не потрібно давати їй марних надій. Він часто підкреслює, що можна надати їй статус асоційованого члена, але не повноправного учасника організації.

В свою чергу Туреччина навіть будучи незадоволеною та роздратованою такою позицією Франції, все одно має знаходити з нею точки дотику та спільну мову, адже вже дуже вагомою є позиція цієї держави при вирішенні питання розширення рамок ЄС.

Нещодавно, ЄС зупинив переговори по 8 суперечливим главам майбутньої угоди з Туреччиною через закриття останньою своїх аеропортів для кіпрських кораблів. Франція зі своєї сторони заморозила переговори по 5 главам, говорячи, що їх успішне завершення могло б привести до скорого включення Туреччини до ЄС.

Щодо Туреччини, то можна зробити висновок, що Франція займає дедалі жорсткішу позицію щодо вступу цієї мусульманської держави до ЄС. І навіть проведення спільних днів Туреччини у Франції та зустрічі найвищого керівництва держав досі не призвели до покращення відносин між державами та не допомогли знайти їм спільну мову.

Серед Французьких політиків, що відстоюють думку, що розширення ЄС треба призупинити, окрім президента, можна згадати держсекретаря з європейських справ Брюно ле Мер, що неодноразово висловлювався га припинення розширення ЄС після прийняття до нього країн Західних Балкан. Він переконаний, що після Балкан необхідно в першу чергу сконцентруватися на укріпленні європейських інститутів.

Французька еліта наразі переконана, що ЄС опинився в дуже скрутній ситуації після останньої хвилі розширення. Франція переконана, що процес відбувався занадто швидко, без дотримання всіх належних норм та досягнення країнами-претендентами належного рівня політичного та економічного розвитку. 27 країн-членів мають занадто різні соціальні та юридичні системи, і як наслідок тепер ЄС має вирішувати ряд економічних та внутрішньо-організаційних проблем.

Тепер Франція, в особі її лідера наполягає на обережному діалозі з країнами ЦСЄ. Останні в свою чергу вважають, що це нагадує нову своєрідну «залізну завісу», тільки на цей раз економічну.

Щодо України, то ще в своїй програмній передвиборній промові Саркозі проголосував можливість «об'єднання (європейського) континенту аж до Києва», офіційний Париж декларував бажання сприяти поглибленню партнерства між Україною та Євросоюзом. Однак у той самий час заклики до формального встановлення географічних меж Євросоюзу могли мати

несприятливі імплікації для нашої країни. Тим паче, що в ході передвиборної кампанії майбутнього президента звучала й теза про те, що для таких держав, як Туреччина, Україна, Росія та країн Середземноморського басейну, потрібно віднайти нову форму відносин з ЄС [4, с.14].

Н. Саркозі неодноразово заявляв, що подальше розширення ЄС потребує створення нових інститутів ЄС. Він переконаний, що в організації виникла криза існуючих інститутів, і тому як можливий варіант виходу з неї Франція активно підтримувала впровадження в життя Лісабонського договору. Саркозі не стверджував, що цей договір мав одразу вирішити всі проблеми, але наголошував на необхідності змін та реакції ЄС на зміни в сучасних міжнародних відносинах.

Щодо розширення, то французький президент вважає, що ЄС не забезпечив себе необхідними інститутами перш ніж розпочати розширення і це була помилка, за яку організація тепер має розплачуватися. Одночасно Саркозі заявив, що підтримує розширення, якщо для цього буде створена необхідна база. Зокрема він привітав інтеграційні прагнення балканських держав, та сказав, що безперечно хорвати та серби є європейцями та друзями Франції.

Франція виходить з того, що якщо не буде вироблена єдина позиція всіх членів щодо розширення, то воно просто не має сенсу, адже не буде плідотворним та перспективним. Зокрема неодноразово підкреслювався приклад референдуму в Ірландії, як знак того, що спочатку треба вирішити всі спірні питання всередині організації.

Саркозі наголошує, що майбутні члени ЄС мають відповідати всім вимогам організації. Зокрема на прикладі Туреччини він стверджує, що вона ще має вирішити внутрішні проблеми, до того ж Франція з нею має ряд особливих двосторонніх проблем, що теж вимагають вирішення та знаходження спільної позиції.

При цьому Франція діє мудро та виважено, та намагається не допустити серйозного погіршення відносин з Туреччиною, підкреслюючи дружні зв'язки з нею та пропонуючи їй різні варіанти співпраці – як наприклад асоціація чи партнерство. Позицію Франції щодо ЄС підтримує Німеччина, зокрема щодо Туреччини та України.

Франція постійно пояснює свою позицію тим, що вона проти розширення до того моменту, поки не створені відповідні механізми приєднання нових членів та співпраці з ними. Інакше ЄС прирікає себе на розширення, що в будь-якому випадку принесе більше проблем ніж переваг.

Також під час головування Франції в ЄС наголошувалось на такому пріоритетному напрямку співпраці, як міграційна політика. Другим пріоритетом головування Франції в ЄС одразу була визначена спільна аграрна

політика заради вирішення продовольчої кризи та забезпечення продовольчої рівноваги усьому світі [5, с.32].

Знаковим у світі зміни характеру зовнішньої політики є проведення, після п'ятирічної перерви, у жовтні 2010 року, тристоронньої зустрічі між президентами РФ, Франції та Німеччини. Д. Медведєв, Н. Саркозі та Ангела Меркель обговорили проблеми глобальної безпеки та перспективи майбутньої співпраці. «Основною темою саміту було визначено перспективи будівництва в регіоні Євро-атлантики і Євразії демократичного простору рівної та неподільної безпеки, що має відповідати сучасним політичним реаліям і давати змогу спільно реагувати на загрози та виклики»[6].

Отже, проаналізувавши основні вектори зовнішньої політики Франції за президентства Н. Саркозі можна зробити декілька висновків: перш за все, і це очевидно – пріоритетом залишається європейський напрям співпраці, при цьому саме Франції надається головна роль у процесі поглиблення та активізації інтеграції. Саркозі займає досить жорстку позицію щодо розширення ЄС, пояснюючи це тим, що необхідно вдосконалити інститути співпраці та вирішити всі проблеми всередині співтовариства, і вже потім приймати нових членів, тільки тоді розширення буде виправданим та плідним. Зокрема Франція займає досить обережну, а іноді й жорстку позицію щодо залучення Туреччини до процесів європейської інтеграції. Окрім Європи, наголошується на необхідності активізації співпраці з Середземноморськими країнами, перш за все через економічні перспективи такого зближення [7]. Значна увага приділяється налагодженню більш активного діалогу з Російською Федерацією. Цікаво, що претендуючи на лідерство серед європейських країн, Франція часто негативно характеризує намагання США монополізувати владу та вплив у системі міжнародних відносин, та наголошує на доцільності дотримання концепції мультиполярності у сучасному світі.

Література:

1. Обичкина Е.О. Голлистская традиция в современной французской дипломатии // Новая и новейшая история. – 2004. – №6. – С.38-44.
2. Манжола В., Шаповалова О. Перегляд голлістської спадщини?(аналіз результатів президентських виборів у Франції) // Зовнішні справи. – 2007. – №6. – С.8-12.
3. Али Ахани. Европейская политика Саркози: анализ действий Франции в период председательства в Евросоюзе.- [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.dermfa.ir/pdf/Amudarya-pecha2009/1.pdf
4. Манжола В., Шаповалова О. Політична інновація французької дипломатії // Зовнішні справи. – 2008. – №11. – С.10-14.

5. Французькі пріоритети/Редакційна колегія // Зовнішні справи. – 2008. – №8. – С.32.
6. Савченко М.А. Медведєв, Меркель та Саркозі зустрічаються в Довіллі.- [Електронний ресурс]. – Режим доступу:<http://eunews.unian.net/ukr/detail/194552>
7. Манжола В., Шаповалова О. Зміна тональності // Зовнішні справи. – 2008. № 5. – С.34-35.

Черпакова Т. Г. Основные векторы современной внешней политики Франции

Проанализирован внешнеполитический курс Франции на современном этапе. Определены основные векторы сотрудничества с другими странами и рассмотрены перспективы развития этих отношений.

Ключевые слова: Франция, Николя Саркози, Европейский союз, Средиземноморский союз, расширение ЕС.

Cherpakova T. G. The main vectors of foreign policy of modern France.

The article analyzes the foreign policy of France today. The main vectors of cooperation with other countries and the prospects of development of these relations are thoroughly discussed..

Keywords: France, Nicolas Sarkozy, European Union, Mediterranean Union, the EU enlargement.

УДК 341.238+(624+44)

ДАРФУРСЬКИЙ ВЕКТОР ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ НІКОЛЯ САРКОЗІ

Ткач В. А. ©

Студент Інституту міжнародних відносин Київського
національного університету імені Тараса Шевченка

Здійснюється компаративний аналіз політики Франції щодо дарфурської проблематики під час президентства Ніколя Саркозі і його попередників, наводяться аргументи щодо зміни концептуальних підходів у проведенні даної політики.

Ключові слова: *постголлізм, дарфурський вектор, Єврофор, Юнамід, НіФ, миротворчість.*

Прихід до влади у Франції Ніколя Саркозі викликав різні очікування та інсинуації з приводу його зовнішньополітичного курсу і ставлення щодо векторальної орієнтації політики Франції. З цього часу вже минуло три роки і тому деяким дослідникам кроки Саркозі дають привід для порівняння курсу Ніколя Саркозі з політикою Шарля де Голля. Порівняння в цьому випадку робляться в контексті означення пріоритетних напрямків зовнішньої політики. Так, для Саркозі характерні намагання вибудувати нові відносини з Росією(для де Голля характерне було балансування між США і СРСР), підвищити власну роль у Європейському Союзі. Лише відносини з НАТО різняться, але варто зважати на час, який минув. Таким чином, це дає змогу казати про деякий постголлізм курсу Саркозі.

У цьому контексті вироблення особливих відносин з країнами Африки займає особливе місце, через довгу історичну пов'язаність Франції як країни метрополії з своїми бувшими колоніями. Ніколя Саркозі завжди підкреслює пріоритетність і першочерговість африканського напрямку у зовнішній політиці Франції, що є центральною віссю політики партнерства Європейського Союзу. Франція намагається інструментами ЄС проводити власну політику в африканському регіоні. Саркозі відзначає в цьому контексті, що сьогодні Францію вже не можна називати «хворою людиною планети», що економіка цих країн вже розвивається і середньорічний приріст складає близько п'яти відсотків. Дарфурський вектор займає особливу роль.

Франція, традиційно прагнула відігравати особливу роль у близькосхідних справах, завжди мала досить специфічні відносини з Суданом – найбільшою за площею країною Африки. У цих відносинах

можна виділити три періоди: до військового перевороту 1989 року, з 1989 по 2000 рік, коли президент Омар аль-Башир «співіснував» з лідером Ніф Хасаном ат-Турабі, з 2000 року по теперішній час, коли Аль-Башир вважав за краще усунути Ат-Турабі від участі у державних справах (14 січня 2009 Ат-Турабі був в черговий раз заарештований) [3].

Франція протягом всієї історії конфліктності в Дарфурі робила спроби відігравати роль миротворця і посередника у врегулювання різного роду протиріч. Так, після того, як Бен Ладен покинув Судан, у Ніф почалися фінансові проблеми, які завадили здійснити ряд уже спланованих терактів, і зокрема, проти американських цивільних літаків. Заради вирішення цих проблем Ат-Турабі – лідер зеленого руху в Судані, був готовий йти на все. За 50 млн доларів, виплачених йому Саудівською Аравією за наповнянням США, він видав Франції Ілліча Раміреса Санчеса, відомого всьому світу під ім'ям Карлос. Причому останньому не допомогло навіть те, що він прийняв іслам. Переговори щодо цієї операції вели представники французьких спецслужб. Французи виступали у ролі посередників підтверджуючи свою особливу роль у регіоні [4]. Такий інтерес Франції до Дарфуру має дві причини:

1) французи мають на меті реалізацію власних зовнішньополітичних завдань, геостратегічних завдань. Для реалізації цих цілей, які завжди полягали у тому, щоб відігравати особливу роль у Африці, Франція зберігає власні форпости у Африці. Одним із таких форпостів виступає Чад, який межує з Суданом і який найбільше страждає від величезних напливів біженців з Дарфуру (дарфурська криза набула свого міжнародного характеру саме після того як 100000 біженців перетнули кордон Чаду). В Чаді з 1986 року розташований французький контингент. Тому мета Франції – якнайшоріше досягти залагодження даного конфлікту і прибрати нестабільність з кордону Чаду. Саме це обумовлює активну участь Франції як миротворця у врегулюванні даного конфлікту [1];

2) Франція зацікавлена у дарфурській нафті, яка є набагато якіснішої за нафту Перської затоки та Каспійського басейну. Справа в тому, що ще в 1980 р. Франція придбала права на розвідку і видобуток нафти в секторі «Block 5», який займає площу понад 120 тис. кв. км., тягнучись із півночі на південь між Малакаль і Бором і на схід в напрямку ефіопського кордону. Дослідження французьких інженерів показали, що блок має значний потенціал для видобутку нафти. З того часу Франція займається видобутком нафти у Дарфурі. Але декілька раз цей процес переривався через війни і конфлікти в регіоні. Так відбулося і в результат конфлікта в Дарфурі, що розпочався у 2003 році і тягнеться до сьогоднішнього дня [3].

У 2003 році вибухнув конфлікт у західносуданській провінції Дарфур. Сторонами конфлікту стали підтримувані центральною владою загони

міліції «Джанджавід», складені з представників кочових племен Абба і баггара, і землеробські африканські народності фур, загава і масаліт. У ході конфлікту Хартум не лише надавав зброю формуванням «Джанджавід», але й використовував регулярні війська в операціях проти африканського населення. За даними ООН, в результаті конфлікту загинули понад 400 тисяч людей, 2,7 млн стали біженцями. Зі свого боку Хартум стверджує, що мова йде про «всього» 10 тис. загиблих. Франція в період 2003 – 2007 роки робила спроби по врегулюванню і посередництву в даному конфлікті, але новий подих і нове значення миро творчості такого роду надав саме Саркозі.

В 2007 році, прийшовши до влади і оголосивши пріоритетність африканського напрямку, Ніколя Саркозі разом з британським прем'єром Гордоном Брауном зробив спільну заяву з приводу необхідності консолідації зусиль з боку світової спільноти з питання врегулювання кризи в Дарфурі. Тоді президентом Франції була виражена підтримка резолюції ООН, щодо розміщення контингенту ООН і Африканського Союзу (ЮНАМІД) в регіоні.

На початку 2008 року етнічний конфлікт у Дарфурі призвів до того, що Франція виступила ініціатором розгортання в Чаді та ЦАР військового контингенту Євросоюзу «Єврофор» чисельністю близько 4 тис. осіб для захисту приблизно 0,5 млн біженців з Дарфура. Ці сили розглядаються також як щит для власне Чаду, влада якого протягом 2008р. неодноразово звинувачували Хартум в тому, що той через підтримку чадських повстанців намагається розширити конфлікт в Дарфурі на територію сусідньої країни. 6 лютого 2008р., Відразу після безуспішної спроби повстанців захопити Нджамену, у столиці Чаду побував міністр оборони Франції Ерве Морен. Він запевнив главу Чаду побував міністр оборони Франції Ерве Морен. Він запевнив главу Чаду в тому, що Франція повністю підтримує «законно обраний уряд і принцип територіальної цілісності країни». Саркозі був напрочуд занепокоений таким перебігом подій, тому цей контингент Європейського Союзу і був сформований. Варто зазначити що він на 90 відсотків складається із представників Франції [3].

У березні 2008р. Франція увійшла до числа учасників «групи друзів», яка покликана сприяти розгортанню Змішаної місії Африканського Союзу і ООН в суданській провінції Дарфур (ЮНАМІД). Запланована чисельність контингенту ЮНАМІД-26 тисяч чоловік. У тому ж місяці Париж виступив в якості одного із спонсорів мирних переговорів між Чадом і Суданом на вищому рівні, що проходили в столиці Сенегалу Дакарі. Вони увінчалися підписанням чергової, шостої за рахунком, мирної угоди. І знову ж Франція виступила у якості посередника – миротворця.

У травні 2008р. формування дарфурського повстанського угруповання «Рух за справедливість і рівність» здійснили рейд углиб території Судану і дійшли до околиць Хартума, звідки їх вибили урядові війська. У відпо-

відь на цей рейд Судан розірвав дипломатичні відносини з Чадом. Зі свого боку Франція «різко засудила» дії РСР. «Цей напад вказує на необхідність термінового врегулювання кризи в Дарфурі, наголошувалося в комюніке французького МЗС. – Франція закликає прискорити розгортання ЮНАМІД, відновити політичний діалог і виконати угоди, що сприяють пом'якшенню напруженості в регіоні». За станом на початок 2009р. у складі ЮНАМІД налічувалося всього 12,1 тис. військовослужбовців замість запланованих 26 тисяч. Лише на серпень 2010 року була досягнута кількість в 26 тисяч [2].

У червні Судан звернувся саме до Франції з проханням сприяти у справі пом'якшення напруженості між Хартумом і Нджаменою. З цією метою в Парижі побував голова МЗС Судану Денг Алор. «Ми не перебуваємо у стані війни з Чадом і не прагнемо до такої війни, – заявив тоді суданський міністр. – В силу складності ситуації ми просимо наших французьких друзів допомогти двом країнам врегулювати ситуацію» [2]. Глава МЗС Франції Бернар Кушнер зі свого боку наголосив, що його країна пов'язана з Чадом договором і буде його дотримуватися. «Проте мова не йде про військову підтримку та участь французьких військ, – нагадав міністр. – Мова йде тільки про тилову підтримку чадської сторони». Відповідно до двосторонньої угоди Франція, військовий контингент якої дислокований в Чаді з 1986 року в рамках операції «Яструб», надає таку підтримку Чаду.

14 липня 2008р. головний обвинувач у Міжнародному кримінальному суді Луїс Морено-Окампо зажадав видати міжнародний ордер на арешт аль-Башира за звинуваченнями у геноциді, злочинах проти людяності і військові злочини в Дарфурі. У той же день Кушнер закликав главу Судану підкоритися можливому рішенням суду. Відповідаючи на питання про те, що в даному випадку позиція Франції може призвести до серйозного ускладнення спроб вирішення дарфурського кризи, Кушнер сказав: «Ми віддаємо собі звіт в тому, які можуть бути подальші наслідки, але ми вважаємо за необхідне виступати на підтримку рішень Міжнародного кримінального суду». «Протидія його рішенням неприпустима», – підкреслив він. Свого міністра підтримав і глава держави Ніколя Саркозі [4].

У вересні 2008р. відбувся візит до Сирії президента Франції Ніколя Саркозі. У ході переговорів у Дамаску мова йшла, зокрема, про сприяння Парижа переведення сирійсько-ізраїльських переговорів у формат прямого діалогу. Незадовго до цього відбулося багатозначне подія – голова політбюро палестинського руху ХАМАС Халед Машааль перебрався з Дамаску в Хартум. Схоже, що в цій події не обійшлося без участі Франції. Це можна розглядати в контексті геостратегічних планів Франції в регіоні.

На прохання Франції Росія в 2008 році прийняла рішення про приєднання до європейських зусиль в Чаді та ЦАР шляхом направлення до

складу «Єврофор» вертолітної групи у складі чотирьох вертольотів Мі-8 і до 130 військовослужбовців.

Втім, спочатку жорстка позиція Франції щодо можливості судового переслідування Аль – Башира швидко змінилася на більш прагматичну – Париж запропонував припинити судове переслідування президента Судану за умови співпраці Хартума в питанні врегулювання конфлікту в Дарфурі. Поки що можна лише здогадуватися, чому Париж на час відмовився від жорсткої риторики. Надалі він продовжив використовувати тактику «багога і пряника» – 8 грудня Саркозі зажадав від Аль-Башира «у найближчі дні» почати реалізацію ініціатив щодо встановлення миру в Дарфурі. «Або президент Судану змінить свій курс, і тоді міжнародне співтовариство зможе вести з ним діалог, або ж йому доведеться відповідати за свої дії, зокрема, перед Міжнародним кримінальним судом, – заявив тоді французький керівник. – Даний вибір президентові Судану належить зробити не в найближчі тижні, а вже в найближчі дні. В іншому випадку ніхто не буде вести з ним переговори. У президента Аль-Башира залишається дуже мало часу для того, щоб прийняти рішення. Його доля сьогодні в його власних руках « При цьому він відкинув критику на свою адресу, що лунала з боку низки правозахисних організацій, підкресливши, що змушений йти на переговори з режимом Аль-Башира, так як «якщо не вести діалог з суданським урядом, то неможливо буде врегулювати кризу в даному регіоні світу» [3].

Необхідно визнати, що в сформованій ситуації можливості як потенційних посередників, так і самого Аль-Башира за досягнення будь-яких помітних практичних результатів у справі врегулювання ситуації в Дарфурі вельми обмежені, оскільки до нього причетне занадто багато дійових осіб. Наочний приклад тому – з'явився 18 січня 2009 року повідомлення про те, що після кровопролитної міжусобиці за участю повстанських угруповань Рух за справедливість і рівність / РСР / і Армії визволення Судану / АВС – єдине з повстанських угруповань, що підписала мирну угоду з Хартумом / формування РСР встановили контроль над значною частиною Дарфура на півдні провінції. Це відбулося незважаючи на те, що урядові ВПС надали підтримку з повітря загонам АВС – в даному випадку використовувалися пристосовані для бомбометання транспортні літаки типу «Антонов» [4].

В цілому, незважаючи на видиму слабкість хартумського режиму в період, коли одним з його представників був Ат-Турабі, він грав помітну роль в системі міжнародного руху ісламізму. При цьому його функціями були теоретична / головний виконавець – Ат-Турабі / і практична. Остання здійснювалася у трьох напрямках – військово-технічному / через підготовку бойовиків для ісламістських організацій та їх обладнання /, прикладному / безпосередня організація силових акцій і напрям бойовиків в «гарячі точки» / та фінансовому / перерозподіл коштів, що отримуються

«Зеленим інтернаціоналом», серед національних організацій /. Потім ці функції в світовому ісламістському русі поступово перейшли до «Аль-Каїди». Що стосується режиму Аль-Башира, то він з 1999р. спирається на блок військової верхівки і суфійських братств. Одночасно він узяв курс на зближення із Заходом з тим, щоб мати можливість отримувати дивіденди від початку видобутку нафти [1].

14 січня 2009 р., був в черговий раз арештований Ат-Турабі – головний опозиціонер аль Баширу. Це сталося через два дні після того, як він виступив із заявою, згідно з якою Аль-Башир «політично винен» у злочинах, скоєних у Дарфурі, і запропонував йому з власної волі постати перед Міжнародним кримінальним судом. Франція дуже негативно відреагувала на цей факт. Але результати виборів 2010 року, на яких діючий президент Омар аль Башир був переобраний говорять самі за себе. І тому позиція Франція залишається у необхідності ви будови діалогу з існуючою владою Судану.

Отже, якщо коротко підсумувати, то позиція Франція формується згідно з такими факторами:

1. Франція зацікавлена у суданській нафті. 1980 р. Франція придбала права на розвідку і видобуток нафти в секторі «Block 5», який займає площу понад 120 тис. кв. км., тягнучись із півночі на південь між Малакаль і Бором і на схід в напрямку ефіопського кордону. Дослідження французьких інженерів показали, що блок має значний потенціал для видобутку нафти.

2. На початку 2008 року Франція виступила ініціатором розгортання в Чаді та ЦАР військового контингенту Євросоюзу «Єврофор» чисельністю близько 4 тис. осіб для захисту приблизно 0,5 млн біженців з Дарфура.

3. Франція є посередником у переговорному процесі між Суданом та Чадом щодо прикордонних проблем.

4. Інтереси Франції лежать і в площині традиційного геополітичного домінування в регіоні, тому що конфлікт зачіпає Чад – традиційний оплот французького впливу в регіоні, де починаючи з 1986 року розташований солідний французький контингент.

Таким чином, Саркозі завжди підкреслював і підкреслює пріоритетність африканського напрямку зовнішньої політики Франції. Франція хоче відігравати особливу роль на Африканському континенті. Приклад Дарфуру в цьому розумінні є показовим. Своєю участю у врегулюванні кризи, Франція бажає досягнути одразу декілька надважливих для себе цілей. По – перше, підтвердити своє реноме держави – миротворця і єдиного актора здатного відігравати роль посередника між країнами Африки і іншим світом. По – друге, забезпечити собі безперервний доступ до видобутку нафти, чому заважають військові дії в регіоні. І по – третє, нормалізувати ситуацію на судансько – чадському кордоні, для зняття загрози для своєї держави – фор-

посту в центрі Африки. Але внесок у врегулювання кризи є безумовним і це є заслугою діючого президента Франції.

Література:

1. Бюсселен Т. Дарфур: правда и полуправда о конфликте.
- [електронне джерело]/Режим доступу: <http://www.left.ru/2007/11/busselen163.shtml>
2. Взгляд. История конфликта в Дарфуре. - [електронне джерело]/
Режим доступу: <http://www.vz.ru/information/2009/3/5/262498.html>
3. Куделев В.В. Франция и конфликт в суданской провинции Дарфур.
- [електронне джерело]/Режим доступу: <http://www.iimes.ru/rus/stat/2009/27-01-09a.htm>
4. Франция заявляет: Кризис в Дарфуре должен быть разрешён.
- [електронне джерело]/Режим доступу: <http://www.epochtimes.com.ua/ru/articles/view/35/3321.html>

Ткач В.А. Дарфурский вектор внешней политики Никола Саркози

Осуществляется компаративный анализ политики Франции относительно дарфурской проблематики во время президентства Никола Саркози и его предшественников, приводятся аргументы относительно изменения концептуальных подходов в проведении данной политики.

Ключевые слова: постголлизм, дарфурский вектор, ЕВРОФОР, ЮНАМИД, Ниф, миротворчество.

Tkach V.A. Darfur vector of foreign policy of Nicolas Sarkozy

Is carried out comparative analysis of policy of France on Darfur issues during the presidency of Nicolas Sarkozy and his predecessors, makes the case for a change of conceptual approaches in carrying out this policy.

Keywords: postgollizm, Darfur vector, EUROFOR, UNAMID, Nif, peacemaking.

УДК 327

ВЗАЄМИНИ ФРАНЦІЇ ТА АЛЖИРУ ЗА ПРЕЗИДЕНТСТВА НІКОЛЯ САРКОЗІ

Циганок Г. М. ©

*Студент Інституту міжнародних відносин Київського
національного університету імені Тараса Шевченка*

Розглядаються взаємовідносини Алжиру та Франції періоду приходу до влади президента Н. Саркозі.

Ключові слова: *Франція, Алжир, двосторонні відносини Середземноморський союз, Саркозі.*

Зовнішня політика держави є ознакою її суверенітету. Аналіз зовнішньої політики певної держави дає змогу зрозуміти, чи є дана держава повністю незалежною, чи на її поведінку на міжнародній арені впливає інша держава. Аналіз також дає змогу зрозуміти, з якими силами всередині держави рахується керівництво та які фактори міжнародного середовища враховує при формуванні своєї зовнішньополітичної лінії. Аналізуючи зовнішню політику держави, можна вибудувати модель поведінки керівництва держави та прогнозувати його дії на тому чи іншому напрямку в певних обставинах.

Особливо важливо мати змогу прогнозувати дії держав, що відіграють значну роль у міжнародних відносинах на глобальному чи регіональному рівні. Французька Республіка входить до десятки найрозвиненіших країн світу, є постійним членом Ради Безпеки ООН (а отже і володіє правом вето), є однією з держав-засновниць Європейського Союзу та колишньою метрополією, колонії котрої дістали незалежність, проте не втратили тісні зв'язки з колишнім центром.

Метою даної роботи є дослідити зовнішню політику Франції за президентства Ніколя Саркозі щодо Алжирської Народної Демократичної Республіки.

Завдання: 1) визначити основні пріоритети зовнішньої політики Н. Саркозі; 2) з'ясувати стан двосторонніх відносин Франції та Алжиру; 3) визначити місце Алжиру у зовнішній політиці Франції; 4) встановити особливості двосторонньої взаємодії та перспективи її розвитку.

Дослідженням даної проблематики, від окремих питань до загального аналізу, займалася ціла низка істориків та політологів, як з пострадянського простору, так і з країн Заходу. Серед західних дослідників варто виділити книгу Б. Стора «Загадка Де Голля», що присвячена діям та рішен-

ням Президента Де Голля під час Алжирської кризи, увага приділяється його промові про «самовизначення» алжирського народу та впливові війни та відокремлення Алжиру на свідомість французького суспільства; роботу Б. Кассена «Зовнішня політика Франції», де аналізувалися зовнішньополітичні пункти передвиборчих програм тогочасних кандидатів на пост голови держави, розглядалося їх ставлення до Палестинського питання, до ситуації в Іраку, порівнювалися європейські виміри зовнішньополітичних стратегій кандидатів. У роботі Д. Моізі «Французька зовнішня політика: чи зможе вона адаптуватися?» (1988) увага приділяється діяльності французької дипломатії по відношенню до НАТО, ставленні та участі в операціях у Чаді та Лівані, в операції «Rainbow Warrior». Серед науковців з пострадянського простору потрібно виділити роботу В. А. Манжолі «Ядерна політика Франції» присвячену проблематиці ядерної політики Франції, її впливу на двосторонні відносини з центрами сили, та роботу К. П. Зуевої, кандидата історичних наук, «Зовнішня політика Франції в епоху «неоголлізму»», присвячену дослідженню модифікації позиції Франції по Балканському та Іракському питаннях, трансформації діалогу з Російською Федерацією за президентства Жака Ширака.

Основою для аналізу зовнішньополітичної лінії президента Франції може слугувати його промова від 27 серпня 2008-го року, виголошена в Єлисейському палаці [11].

Виголошуючи своє бачення сучасного світу, Саркозі зазначив, що кінець холодної війни та таке жадане Францією падіння «Ялтинського порядку» не зробили світ безпечнішим. Плюралізм та глобалізація, на його думку, лише збільшують конфліктогенність неоднорідного світу, навіть великі держави не завжди можуть втримати контроль за ситуацією. Перед Францією, як і перед усім іншим світом, постане в найближчій перспективі декілька викликів:

- загроза зіткнення між ісламом та Заходом (адже ісламський фундаменталізм, і тероризм, виникли саме як протидія впливові західних держав та західної культури на Схід);

- проблема інтеграції Китаю, Індії та Бразилії (що невпинно нарощують потужності та мають ядерну зброю, з чим не можна не рахуватися), де проглядається вже перша новація Саркозі – охолодження відносин з Росією, на відміну від періоду президентства Ширака, коли ініціативи Росії дуже часто знаходили підтримку Французької Республіки;

- глобальне потепління, нові пандемії та енергетична безпека.

В інтересах управління глобалізацією в багатополлярному антагоністичному світі, Саркозі пропонує надати імпульсу розвитку міжнародних інституцій, ООН – в першу чергу. Франція виступає за реформування Ради Безпеки ООН шляхом збільшення кількості постійних членів (Саркозі

бачить у РБ ООН Німеччину, Японію, Індію та Бразилію) та надання більшої кількості мандатів країнам Африки. Були пропозиції щодо розширення «Великої – 8» до «Великої – 13», включивши Китай, Індію, Бразилію, Мексику та ПАР.

Для Франції ЄС є головним проектом, який Франція повинна захищати і розвивати. Було проголошено гасло про «повернення Франції до Європи» – Саркозі хоче взяти реванш за провалене за часів Ширака (2005) голосування по проекту європейської конституції (Франція та Нідерланди). Вирішено було змінити форму – і Конституція Європи перетворилася у «полегшений конституційний договір». Конституційний договір знайшов своє вираження у Лісабонській договорі 2009 року.

В ЄС Франція піднімала питання регулювання міграції (значною для Франції є проблема мігрантів – арабів та циган), вироблення спільної енергетичної політики та енергетичного аспекту політики безпеки.

Спільна оборонна політика є спробою Франції реалізувати своє давнє прагнення про формування «Європи-держави». В контексті цього Саркозі змінив своє бачення ролі НАТО для Європи та для Франції зокрема. Позиція Франції стала такою: НАТО жодним чином не заважає Європі бути самостійною та перетворитися на полюс сили. «Протиставляти ЄС та НАТО не має сенсу, адже нам потрібні обидві структури» – такими були слова президента [10]. Він навіть не намагався завуалювати свого бажання реінтегрувати Францію до військової організації НАТО. На даному етапі ми бачимо, що даний пункт програми Саркозі виконав: Франція повернулася до військової організації НАТО у квітні 2009-го року, на ювілейному саміті НАТО з нагоди 60-ти річчя Альянсу. Хоча Франція й наголошує на потребі реформування НАТО, аби європейська система безпеки стала органічною частиною атлантичної організації колективної оборони.

Повернення Франції у лоно НАТО чудово вписується у проголошені Саркозі «особливі відносини» зі США, чим він відмовляється від традиції «антигегемонізму» («антиамериканізму» по факту), що була присутня тривалий час у зовнішньополітичній лінії V Республіки. На даному етапі позиція Франції з кризових питань майже завжди дублює позиції США: чи то Іран, чи Дарфур, Косово, Афганістан, Близький Схід. Знаковим є те, що радником президента з питань зовнішньої політики призначено було колишнього посла до Вашингтону – Жана Левіта. Проте бажання Саркозі співпрацювати зі США можна пояснити і простою логікою: Франція – 2-й інвестор в економіку США (150 млрд. дол.), у США працюють 3 тис. французьких компаній (600 тис. робочих місць!). Хоча політику Саркозі не можна просто зводити до потурання американським інтересам: Франція досі не може вибачити США агресію в Іраку, нехтування Кіотським протоколом.

Незмінним залишається ставлення Франції до країн Африки (особливо до колишніх колоній), відносини з якими президент охарактеризував як «основний пріоритет Франції та центральну вісь політики співробітництва ЄС». Спостерігаючи нормальні темпи розвитку африканських країн (середні темпи росту – 5%), Франція на даному етапі вирішила перейти від практики «патерналізму» (покровительства) до практики «прагматизму».

Однією з новацій президента можна вважати ідею створення Середземноморського союзу, який, за словами президента, має інтенсифікувати співпрацю у сфері екології, культурний діалог, безпекову співпрацю та взаємне економічне зростання. Дуже активними дії президента по цьому напрямку були в перший рік його каденції, але зустрівши опір з усіх сторін, він мав відступити[10].

За президентства Н. Саркозі інтенсифікувався розвиток двосторонніх відносин між Францією та Алжиром, чому лише сприяють спільні зусилля керівників даних держав. Здебільшого це пояснюється традиційною близькістю двох країн у сфері економіки, культури та політики.

Алжир був французькою колонією з 1834 по 1962 і після здобуття незалежності будує відносини з Францією на принципах незалежності, взаємної вигоди та рівних прав. Обумовлює зацікавленість Алжиру у підтриманні тісних відносин з Францією залежність від колишньої метрополії в економічній та торгівельній сферах, що збереглася й досі, а також прив'язаність до французького ринку. Алжиру також конче необхідні кредити для розвитку від Франції, а також французькі промислові товари та технології. Особливий стан відносин між двома країнами викликаний також наявністю у Франції численної алжирської діаспори (1 млн. осіб).

Існування, а також збільшення даної діаспори вигідно як Франції, так і Алжиру: алжирці складають близько 20% іноземної робочої сили у Франції, яка є дуже корисною у зв'язку з надмірною схильністю французів до страйків; Алжир же таким чином доволі просто зменшує проблему безробіття у країні. Проте для Франції важливо, аби даний процес був завжди під контролем.

Франція зацікавлена у побудові багатопланових відносин з Алжиром, маючи на меті провадити політику по максимальному збереженню та розширенню свого впливу на найбільш важливі регіони світу, якими МЗС Франції називає Близький Схід та Північну Африку. При цьому французи враховують чинник активізації політики Алжиру щодо становлення у якості одночасно арабської, африканської та ісламської держави. Важливим є те, що Алжир є одним з основних постачальників енергоносіїв для ЄС та важливим зовнішньоторговельним партнером Франції. Алжир може сприяти налагодженню взаємодії з численною ісламською общиною, що мешкає у Франції.

Підтримання інтенсивних відносин з Алжиром важливе для Франції з наступних причин: 1) вирішення проблеми з мігрантами у Франції; 2) усунення загрози безпеці Франції з боку екстремістських організацій; 3) забезпечення енергетичної безпеки Франції; 4) економічна вигода від участі у двосторонніх економічних проєктах.

Для Саркозі характерною є схильність до дипломатичної діяльності на найвищому рівні, до дипломатії особистостей, він завжди надає перевагу особистим зустрічам, навіть, до свого обрання президентом, займаючи посаду в уряді Ширака.

Лише за перші півроку свого перебування на посту президента Французької Республіки Саркозі два рази прибував до Алжиру, з офіційним та державним візитом. Алжир, до речі, став першою неєвропейською країною, яку Саркозі відвідав після приходу до влади. Результатом зустрічей лише 2007-го стало підписання цілого ряду двосторонніх договорів, які стосувалися торгівлі зброєю (Франція посідає 4-е місце в світі за виробництвом зброї), аби Алжир зміг відповісти на виклик міжнародного тероризму в обличчі «Аль-Каїди», а також співпраці в технологічній сфері та поставок алжирського газу в Європу. Загальна сума даних контрактів складає 6 млрд. євро [3].

Також були підписані угоди про співпрацю в сфері атомної енергетики, що включають наукові дослідження, передача технологій, підготовку кадрового складу працівників АЕС, мова йде про підготовку 2 тис. фахівців у сфері атомної енергетики та виробництво атомної електроенергії (тобто побудову АЕС, адже основним джерелом електроенергії Алжиру є система ТЕС). Також французькі підприємства отримали право на розвідку та розробку уранових родовищ на території Алжиру. Алжир вдається до продажу іноземним компаніям права на «спільну» розробку родовищ корисних копалин. Так компанія «Газпром» виграла в 2008-му році тендер на розробку родовищ газу на суходільній частині (ділянка Ель-Ассер) і в березні 2011 року почалося буріння першої свердловини.

Співпраця у сфері атомної енергетики стала можливою лише завдяки приєднанню Алжиру до ДНЯЗ (NPT) у 1995-му році. Договір даного роду став першим, який Франція підписала з арабо-мусульманською країною. Таким чином ми бачимо, що Саркозі не боїться робити кроки назустріч неєвропейським країнам, а особливо, коли це ще й приносить дивіденди.

Проблемним аспектом у взаєминах Алжиру і Франції залишається оцінка французького панування над Алжиром. Президент Алжиру Бутефліка вимагав і вимагає визнання французької колонізації актом геноциду, що мав на меті культурне розчинення автохтонного населення у загальній культурі метрополії. Алжирське керівництво давно вимагає у французьких колег вибачень за період колоніального панування і за злочини

того часу, бо переконане, що лише після цього можна будувати «нові відносини дружби». Париж пропонує ж доручити цю справу історикам, процес діяльності та прийняття рішень яких контролювати дуже складно, адже паралельно з вимогою вибачень йде вимога сплати компенсацій за «варварське поводження колонізаторів». Це стало каменем спотикання у заключенні алжирсько-французького договору про дружбу, що був запропонований Шираком у 2003-му році. Через два роки після цього Саркозі відстоював у парламенті проект закону про невизнання геноциду, що мало наслідком холодний прийом Саркозі під час візиту до Алжиру 2006-го року, в якості міністра внутрішніх справ уряду Ширака.

Добре пам'ятаючи провал ініціативи Ширака, Саркозі не пропонував Алжиру в 2007-му «великого» договору», замінивши його «Конвенцією про співпрацю» терміном на 10 років, яка і була підписана у грудні 2007 року. Під час виступу Саркозі назвав колоніальну систему несправедливою, проте вибачатися не став і порадив алжирській стороні частіше дивитися в бік майбутнього. Дана лінія була продовжена Бутефлікою в 2009-му році заявою про прагнення знайти «власний шлях», який дозволить вийти з даної складної ситуації та нормалізувати зносини без акценту на історичному минулому.

Торговельно-економічні зв'язки двох країн знаходяться на належному рівні: в Алжирі працює більше 250 французьких компаній, а щорічний товарообіг складає близько 8 млрд. дол. [5].

Останній пункт програми Саркозі вже самою своєю назвою зачіпає Алжир і має на меті допомогти Франції у вирішенні проблеми мігрантів, адже однією з основних цілей даного Союзу є співпраця у сфері міграції.

Цю ідею Саркозі доніс до керівництва Алжиру під час свого першого візиту до цієї держави в якості президента в липні 2007-го. Президент одразу попередив, що має намір включити у даний регіональний союз Туреччину та Ізраїль, що одразу привернуло увагу представників арабського світу.

Маючи немалий досвід з цього питання, Алжир одразу ж зазначив, що Франції не вдасться таким чином налагодити відносини Ізраїлю з арабським світом, а можна ще й зіпсувати ставлення останнього до Франції. Це, а також факт прив'язаності даного Союзу до ЄС і думка про те, що дане об'єднання створюється задля відвернення уваги Туреччини від бажання стати частиною єдиної Європи, і зумовило прохолодне ставлення Алжиру до даної ініціативи. Навіть, Р. Проді, однодумець Саркозі відносно Середземноморського Союзу, який був на той момент прем'єр-міністром Італії заявив про те, що не варто «перетворювати велику середземноморську політику у відмовку для вирішення проблеми з Туреччиною»[10]. Інші ж лідери Європи (окрім іспанського прем'єра) заявили про те, що

«створювати альтернативну інтеграційну структуру за гроші ЄС – нерозумно». Ось чому А. Меркель, канцлер ФРН, наполягала на включенні до даного Союзу усіх членів ЄС, аби Середземноморський Союз став однією з інституцій ЄС.

В сфері безпеки Алжир представляє для Франції величезний інтерес: військова безпека і енергетична безпека Франції потребують участі Алжиру.

Алжир є третім постачальником енергоносіїв для Франції після Росії та Норвегії, тому Франція приділяє велику увагу розвитку інфраструктури Алжиру (особливо газотранспортній галузі), а також розвитку добувної промисловості. Таким чином Франція намагається мінімізувати згубний вплив можливих майбутніх газових воєн на маршрутах «Союзу» та «Прогресу» та диверсифікувати джерела енергоносіїв ЄС в цілому. Лише маючи значні стратегічні запаси та надійного партнера в обличчі Алжиру Франція спокійно пережила період зими 2008-2009рр. З цією метою Франція фінансує значну кількість мільярдних проектів пов'язаних з Алжиром.

Співпраця у військовій сфері з Алжиром для Франції представляє інтерес у декількох аспектах:

1) врегулювання суперечки Алжиру та Марокко відносно Західної Сахари; хоча від прямого посередництва Франції у даному питанні Алжир відмовився;

2) захист від міжнародного тероризму, що активізувався в даному регіоні з початком 2007-го року; річ у тім, що з 26 січня 2007-го року Салафітська (салафізм – загальна течія в ісламі, що апелює до часів Пророка) група проповіді та джихаду змінила назву (начебо за наказом Бен Ладена) на АКМ (Аль-Каїду Магрибу) і одразу оголосила війну усім режимам регіону, ведучи асиметричну війну руками радикальних ісламістів проти правлячих режимів; особливою рисою терористичної діяльності даного угруповання є часте використання шахідів, особливо дітей; вже в березні того ж року нанесла перший удар: підрив автобусу з робітниками нафтової галузі;

З 2006-го року спостерігається зміна форми діяльності Аль-Каїди – створення системи «дочірніх» угруповань у Північній Африці

для: полегшення доступу своїх бойовиків до країн Європи, більш широкого залучення ісламських угруповань з країн Магрибу для вчинення терактів у Європі та налагодження активної практики вербування для залучення добровольців до проведення джихаду в Іраку.

Для протидії тероризму спільними зусиллями та її посиленню сторони керуються рамковим Договором про координацію дій проти тероризму та організованої злочинності 2003-го року.

3) розбудова системи безпеки та підтримання миру у прилеглих до ЄС (та прямо до Франції) районах; Договір про військову співпрацю між

даними двома державами був підписаний у 2008-му. Алжир негативно ставиться до співпраці Франції з Марокко, що виражається гальмуванням виконання договорів по закупівлі французької техніки та озброєння (танки «Леклерк» та винищувачі «Рафаль»), будівництво фрегатів типу FREMM); Франція демонструє своє дружнє ставлення до Алжиру не лише шляхом продажу виробів власного ВПК (що певним чином прив'язує країну у політичному плані до постачальника через періодичну необхідність запчастин, повного оновлення продукції та інструкторів), а й допомагаючи будувати Алжиру свої об'єкти ВПК (поточне будівництво заводу воєнної електроніки, як підтвердження Договору 2008).[3]

Франція не лише сама співпрацює з Алжиром у військовій сфері, а й намагається залучати до цього інші європейські країни. Підтвердженням тому може слугувати італійсько-алжирський контракт 2009-го року про постачання військових вертольотів для внутрішніх військ. Загальна сума контракту склала 460 млн. євро.

Висновки. Підтримання стабільних відносин з Алжиром є надзвичайно важливим для Франції. Мотивом для цього є необхідність вирішити питання безпеки в регіоні та в самій Франції, потреба економічного росту та проблема міграції. Не останню роль в цьому процесі грає і тривале спільне минуле обох країн.

Проблемним питанням двосторонніх відносин є різна оцінка періоду панування Франції над Алжиром; також занепокоєння алжирської сторони викликає співпраця Франції з країнами регіону, яких Алжир вважає своїми конкурентами чи з якими має невирішені питання. В разі виникнення проблем країни зазвичай обмежуються лише політичними заявами.

Двосторонні відносини Франції та Алжиру можна охарактеризувати як такі, що розвиваються стабільно, перебувають на високому рівні та є різноплановими. В двосторонніх відносинах наявні тісні контакти не лише в економічній та військовій сферах, а й у культурній та науковій сферах. Франція повністю зацікавлена у підтриманні двосторонніх відносин на існуючому рівні та їх поглибленні.

Література:

1. Внешнеполитическая стратегия Саркози: начало эры «постголлизма» – Фонд исторической перспективы – 10.09.2007 [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.perspektivy.info/oikumena/europe/vneshnepoliticheskaya_strategiya_sarkozi_nachalo_ery_postgollizma_2007-9-10-47-5.htm.
2. Коковина Лариса. Французская эволюция: Эпоха Ширака закончилась, впереди эпоха Саркози [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://fxmoney.ru/article/?id=545>;

3. Саркози в Алжире осудил колонизацию [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.intelligent.lv/ru/Sarkozi-v-Alzhire-osudil-kolonizaciju-0_16850.html;
4. Саркози – вдохновитель Средиземноморского Союза – «DW-World» – 25.12.2007 [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://rodon.org/polit-071225164006>;
5. Саркози прибывает в Алжир с первым официальным визитом – Новости@mail.ru – 10.07.2007 [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://news.mail.ru/politics/1376871/>
6. Algerian Armed Forces [Archive] [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.skyscrapercity.com/archive/index.php/t-1040903-p-2.html>;
7. Algérie Pyrénées – de Toulouse à Tamanrasset [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.algeriepyrenees.com/article-10813521.html>
8. Nichem Ben Yaïche. Algérie – France: la politique étrangère au temps de Nicolas Sarkozy [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://algerie-monde.com/actualite/article4296.html>;
9. France's foreign policy/Bernard Cassen//Le Monde diplomatique. – april 2007 [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://mondediplo.com/2007/04/05foreign>;
10. Sarkozy seeks closer relationship with Algeria. – The New York Times, July 10, 2007 [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.nytimes.com/2007/07/10/world/europe/10ihtfrance.4.6595302.html?_r=1
11. Voyage à haut risque de Nicolas Sarkozy en Algérie. – Business for you. – 4.12.2007 [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://business4you.bloguez.com/business4you/279185/Voyage-haut-risque-de-Nicolas-Sarkozy-en-Alg-rie>;

Циганок Г.М. Взаимоотношения Вранции и Алжира за президентства Николя Саркози

Рассматриваются взаимоотношения Алжира и Франции периода прихода к власти президента Н.Саркози.

Ключевые слова: Франция, Алжир, двусторонние отношения Средиземноморский союз, Саркози.

Tsiganok GM Relations between Algeria and Vranstii for the presidency of Nicolas Sarkozy

Addresses the relationship of Algeria and France, the period came to power, President Nicolas Sarkozy.

Keywords: France, Algeria, the bilateral relations the Mediterranean Union, Sarkozy.

УДК 327.82

КИТАЙ В ЄВРАЗІЙСЬКІЙ ГЕОСТРАТЕГІЇ США (ЗА ПРАЦЯМИ ЗБ.БЖЕЗІНСЬКОГО)

Котович І. О.[©]

*Аспірантка кафедри політології Київського національного
університету імені Тараса Шевченка*

В статті розглядається бачення Збігневим Бжезінським ролі, яка відводиться Китаю у формуванні євразійської геостратегії «нового світового порядку» Сполучених Штатів Америки..

Ключові слова: євразійська геостратегія, американо-китайські відносини, велика двійка.

У другій половині ХХ століття геополітична ситуація на світовій арені стрімко змінювалася. Холодна війна, ідеологічне протистояння, гонка озброєнь та, врешті, розпад біполярного світу призвели до перерозподілення балансу сил як на мапі Євразії, так і всього світу.

В ХХІ ст. Сполучені Штати Америки виступають в статусі єдиної, дійсно світової наддержави. Першість в галузі озброєнь, економічних показників і технологій, роль в розповсюдженні привабливої масової культури дозволяють їм сформувану євразійську геостратегію «нового світового порядку».

Оскільки американське світове панування відрізняється стрімкістю свого становлення, а також глобальними масштабами способів здійснення, на сьогодні вищою гарантією глобальної стабільності у світі Бжезінський називає американську могутність. Однак, саме Євразія зберігає за собою геополітичне значення у політичному майбутньому Америки.

Для Сполучених Штатів євразійська геостратегія включає цілеспрямоване керівництво динамічними з геостратегічної точки зору державами й обережне поводження з державами-каталізаторами в геополітичному плані, дотримуючись двох рівноцінних інтересів Америки: в найближчій перспективі – збереження своєї виняткової глобальної влади, а в далекій перспективі – її трансформацію у все більш інституціоналізуючу глобальну співпрацю. Мета політики США має складатися з двох частин: довгострокове лідерство і створення геополітичної структури, що пом'якшуватиме потрясіння і напруженість, викликані політичними змінами, в той же час формуючи геополітичну серцевину взаємної відповідальності за управління світом без воєн.

Одним з тих чинників, які визначають суть політичних процесів в сучасному світі є поступове посилення Китаю. Зростання національної

сили Китаю неминуче створює тиск в перерозподілі влади в міжнародній системі. Зміцнюючи міць держави, Китай розширює радіус свого геополітичного та гео економічного впливу в Європі. В умовах зростання Китаю, Сполученим Штатам також необхідно далекоглядно регулювати себе, і поступово досягти трансформації міжнародної системи, по-новому визначити керівну позицію США [4, с.85].

Бжезінський позиціонує Китай як державу, що поставила собі за мету стати в один ряд з найбільш розвиненими державами світу. І те, наскільки цей поступовий процес набрав обертів, демонструє унікальність цього явища. Адже те, що для середині ХХ століття було лише фантазією або дуже сміливими прогнозами на майбутнє, у сучасному світі є безперечними фактами.

Зміни в КНР почалися зі зміни зовнішньої політики і саме вони були й лишаються критерієм розвитку американо-китайських відносин. Як країна з соціалістичною системою, Китай протягом багатьох років перебував у протистоянні з капіталістичним світом. А його внутрішня замкнутість була характерною рисою і гальмом його розвитку протягом тривалого часу.

Проте на міжнародній арені саме ця замкнутість слугує нестійкості американо-китайських відносин, нормалізація яких почалася паралельно з проведенням в КНР політики реформ та відкритості. Ця політика надала потужного імпульсу сприянню відносин з США. У 80-х рр. з розширенням Китаєм зв'язків із зовнішнім світом, з дня у день активізувалися контакти з США в політичній, економічній, науково-технічній і культурній галузях.

У червні 1983р. США було прийнято рішення про надання КНР статусу «дружньої та неприєднаної країни» у торгівлі. Це рішення відкривало перед Китаєм більш широкі можливості для імпорту із США складних технологій і обладнання, в тому числі військового призначення. Прем'єр Чжао Цзяян заявив із цього приводу, що для Китаю це не технічне питання, а проблема встановлення взаємної довіри [9].

Далі, незважаючи на ряд глухих кутів, діаметральну різницю курсів та визнання наявності «різних підходів» щодо деяких питань міжнародного життя та двосторонніх відносин, обидві сторони, на думку Бжезінського, регулярно підкреслюють необхідність звертати свої погляди на весь світ і приділяти увагу майбутньому, щоб підтримувати тим самим здорові та стабільні американо-китайські взаємини.

Активний націоналізм китайського народу Бжезінський виокремлює як чинник, який має бути неодмінно врахованим у побудові та підтримці відносин США з Китаєм, оскільки він пов'язаний із самовизначенням і емоціями безпрецедентної кількості китайців. У книзі «Велика Шахівниця» китайський націоналізм представляється масовим явищем, що визна-

чає умонастрій найчисленнішої за кількістю населення держави світу [7, с.54].

Бжезінський вважає, що те місце, яке займає Китай зараз і на яке претендує в майбутньому, безпосередньо залежить від того, як буде розвиватися сам Китай, наскільки могутньою державою економічно та військово він стане насправді. Аналізуючи темпи економічного розвитку Китаю, масштаби іноземних капіталовкладень, Бжезінський вбачає статистичну основу для прогнозу того, що Китай може стати світовою державою, рівною Сполученим Штатам та Європі (за умови, що остання об'єднається та ще більше розшириться). «До цього часу за показниками ВВП Китай може значно обігнати Японію, і він вже набагато випереджає Росію» – писав політолог в книзі «Велика Шахівниця» [7, с.58].

Економічний імпульс та досягнута ним військова потуга може спричинити геостратегічну переорієнтацію в регіоні. А подальше зміцнення позицій Китаю завдяки приєднанню Гонконгу і Макао і, можливо, в кінцевому рахунку, завдяки політичному підпорядкуванню Тайваню, може перетворити Великий Китай не тільки в панівну державу Далекого Сходу, а й у світову державу першого рангу [6, с.124].

Однак разом з можливістю стати не регіональною, а державою світового масштабу та перерозподілу балансу сил на «шахівниці» Євразії, Бжезінський також говорить про ряд можливих похибок у прогнозі неминучого перетворення Китаю з регіональної в світову державу:

1. Можливість незбереження бурхливих темпів росту протягом значного періоду часу. А також проблематичним є одночасне збереження протягом тривалого часу вдалого поєднання ефективного національного керівництва, політичної стабільності, соціальної дисципліни всередині країни, високого рівня накопичень, збереження дуже високого рівня іноземних капіталовкладень і регіональної стабільності.

Крім того, Бжезінський не відкидає можливі побічні політичні наслідки, які можуть мати високі темпи економічного зростання Китаю. Це, перш за все, можлива залежність від імпорту, яка може зробити його більш вразливим до зовнішнього тиску.

У військовому аспекті Бжезінський називає Китай «частково світовою державою», оскільки самі масштаби його економіки та високі темпи зростання повинні дозволити керівництву КНР спрямувати значну частину ВВП країни на істотне розширення і модернізацію збройних сил, включаючи подальше нарощування стратегічного ядерного арсеналу. Однак, надмірність зусиль може призвести до негативного впливу на довгострокове економічне зростання Китаю.

Швидкий розвиток Китаю ще більше посилить соціальну нерівність. У певний момент нерівність в якості та рівні життя може вплинути на політичну стабільність в країні.

2. Можливе протиріччя між замкненою, бюрократично жорсткою комуністичною диктатурою та динамічним характером економічної трансформації Китаю, включаючи його соціальну відкритість іншому світові.

Бжезінський вбачає у самій постановці догм комуністичних ідеалів і політичної еліти Китаю можливість фронтального зіткнення з соціальними імперативами китайської економіки. А отже, перед Китаєм рано чи пізностане питання або демократизації, або ізоляції себе від світу.

Самоізоляція покладе край будь-яким серйозним надіям Китаю не тільки на те, щоб стати світовою державою, але навіть на те, щоб зайняти провідне становище в регіоні. А отже, на думку Бжезінського, необхідність демократизації буде все більшою мірою переслідувати Китай. Просто неможливо занадто довго уникати цього процесу і пов'язаного з ним питання прав людини [6, с.131].

Бжезінський бачить майбутній прогрес Китаю, так само як і його перетворення в одну з головних держав світу, в тому, наскільки вміло правляча еліта Китаю зуміє вирішити дві взаємопов'язані проблеми, а саме: проблему передачі влади більш молодій команді від нинішнього покоління правителів і проблему врегулювання зростаючого протиріччя між економічною і політичною системами країни.

Китайським лідерам, можливо, вдасться здійснити повільний і поступовий перехід до дуже обмеженого «електорального авторитаризму», за якого буде проявлена терпимість до деякого політичного вибору на низькому рівні. І тільки після цього зробити крок у бік справжнього політичного плюралізму, включаючи приділення більшої уваги тому конституційному правлінню, яке зароджується.

Повертаючись до питання про політичну еліту Китаю, Бжезінський говорив, з одного боку, про збереження її єдності, з іншого ж про необхідність передачі монополії на владу та привілеї. Однак, цих чинників вельми важко досягти.

Без допомоги США як лідера, Китаю не вдасться уникнути етапу політичної нестабільності при переході до демократизації. Беручи до уваги розміри країни, реальну можливість розростання регіональних протиріч та спадщину у вигляді майже 50 років догматичної диктатури, без допомоги ця фаза може стати руйнівною з точки зору як політики, так і економіки [4, с.24].

3. Бідність самого населення Китаю. У книзі «Велика Шахівниця» Бжезінський, аналізуючи можливості цієї держави, вважав, що навіть при збільшенні в 3 рази внутрішнього валового продукту, населення Китаю

залишитися в останніх рядах держав світу за доходами на душу населення, не кажучи вже про справжню бідність значної частини китайського народу. Порівняльний рівень доступу до телефонів, автомашин і комп'ютерів на душу населення, не враховуючи споживчі товари, буде дуже низьким [7, с.58].

Без втручання та допомоги Америки Китай зі всіма його теперішніми та майбутніми проблемами лишиться домінуючою регіональною державою в Східній Азії. Й не зважаючи на те, що Бжезінський виділяє Китай як найбільш впливову в геополітичному плані державу материка, всеодно лишається необхідним все більше зміцнювати свої позиції в регіоні, погодившись з вимогами своєї історії, географії та економіки.

В іншому випадку, навіть у домінуючого в регіоні Китаю не буде військових засобів для нав'язування своєї волі, особливо зважаючи на протидію США. А в цьому випадку проблема, як і раніше, буде підживлювати китайський націоналізм, створюючи перешкоди в американо-китайських відносинах.

Як світова держава та безсумнівний лідер регіону, Китай може спокуситися вирішувати питання власною силою та взагалі ігнорувати позицію США. Такого сценарію треба уникнути, оскільки він одночасно ставить і Америку і сам Китай в абсолютно не вигідне становище у світі та може призвести до хаосу, зазначає Бжезінський. Китайська політика має головним чином бути спрямованою впливати на дії Сполучених Штатів і, особливо, на вкрай важливі зв'язки між США та Японією. При цьому у взаєминах Китаю з іншими державами тактика повинна змінюватися з урахуванням саме цього стратегічного інтересу.

Аналізуючи можливу сферу впливу Китаю як світової держави, Бжезінський вважає, що вона буде в значній мірі витягнута на південь, причому й Індонезія, й Філіппіни змушені будуть змиритися з тим, що китайський флот панує в Південно-Китайському морі. Такий Китай може спокуситися навіть на остаточне вирішення питання з Тайванем.

На заході підтримати Китай може Узбекистан – держава Середньої Азії, яка проявляє найбільшу рішучість протистояти зазіханню Росії на свої колишні володіння. Таку ж позицію може зайняти Туркменістан. Китай також може відчувати себе впевненіше і в етнічно розколотому, а, отже, в аспекті національних відносин більш вразливому Казахстані. Ставши справжнім політичним та економічним гігантом, Китай зможе також робити більш відвертий політичний вплив на російський Далекий Схід, в той же час підтримуючи об'єднання Кореї під своїм заступництвом, вважає Бжезінський.

Однак, на його думку, таке розростання Китаю може зустріти і сильну зовнішню протидію. У Росії, так і в Індії серйозні геополітичні причини

для укладення союзу для того, щоб змусити Китай відмовитися від його зазіхань. Інтерес до співпраці між ними, мабуть, буде викликаний головним чином районами Середньої Азії та Пакистану, вважає політолог, де Китай найбільше загрожував би їм. На півдні найбільша протидія надходила б від В'єтнаму та Індонезії (можливо, за підтримки Австралії). На сході США, можливо, за підтримки Японії, буде проявляти негативну реакцію на будь-які спроби Китаю домогтися переваги в Кореї і силою приєднати до себе Тайвань – дії, які послабили б американську політичну присутність на Далекому Сході, обмеживши його потенційно нестабільним і єдиним форпостом у Японії.

Незважаючи на те, що від ходу розвитку самого Китаю залежить вірогідність реалізації прогнозованого Бжезінським сценарію, на розстановку сил в регіоні у значній мірі впливають дії США та сама їх присутність. І головним завданням Америки, вважає політолог, є не втратити нинішні позиції та не допустити вихід розвитку та зміцнення Китаю з-під контролю [1, с.22].

З причин можливих ускладнень відносин між Китаєм та Америкою, Бжезінський виділяє сам статус США в регіоні. Адже одна лише присутність Америки в регіоні, заснована на авторитеті в Японії, стримує процес розширення китайського впливу. А якщо взяти в розрахунок те, що США є тим, що вони є і знаходяться на тому рівні розвитку, на якому знаходяться, вони ненавмисно стають противником Китаю, замість того, щоб бути їх природним союзником. Тому Бжезінський основним завданням китайської політики називає використання американської потужності для того, щоб мирним шляхом «завдати поразки» її гегемонії в регіоні [1, с.74].

Говорячи про геостратегію Китаю, Бжезінський виділяє дві її цілі:

По-перше, прагнення до зменшення американської гегемонії, однак, уникаючи при цьому військового зіткнення, яке поклато б кінець просуванню Китаю вперед до економічного могутності. Сюди ж входить і аналіз розстановки сил у світі, використовуючи невдоволення деяких найбільш розвинених держав неофіційною ієрархією сил, в якій нагорі розташовується США.

По-друге, на думку Бжезінського, метою Китаю має стати утримання від будь-яких серйозних конфліктів з найближчими сусідами, навіть за умови продовженні пошуку шляхів досягнення регіональної переваги; особливо він застерігає від налагодження китайсько-російських відносин, оскільки Росія слабша за Китай та їм нема чого один одному запропонувати.

Найбільш важливим є те, що саме мирне зміцнення позицій Китаю в регіоні, на думку Бжезінського, полегшить йому досягнення їх головної мети: «розмити» американську владу в регіоні до такої міри, щоб ослаблена Америка відчула необхідність зробити Китай, який користується

регіональним впливом, своїм союзником. А з часом мати Китай, який став впливовою світовою державою, своїм партнером. До цієї мети потрібно прагнути і їй потрібно домагатися таким чином, щоб не підстьобнути ані розширення оборонних масштабів американо-японського альянсу, ані заміни американського впливу в регіоні японським [6, с.124].

Бжезінський вважає, що в більш віддаленому майбутньому, за китайськими стратегічним розрахунками, американська гегемонія не зможе утриматися. Хоча деякі китайці, особливо військові, схильні розглядати Америку як непримиренного ворога, в Пекіні сподіваються, що Америка виявиться в більшій ізоляції в регіоні. Через те, що, США надмірно покладаючись на Японію, будуть все більше залежати від неї за умов одночасного посилення американо-японських суперечностей та страху американців перед японським мілітаризмом. Це дасть Китаю можливість зіштовхнути інтереси США та Японії один з одним. На думку Пекіна, настане час, коли Америка зрозуміє, що для того, щоб зберегти свій вплив в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні, їй нічого більше не залишається, як звернутися до свого природного партнера в материковій Азії. А отже, на думку Бжезінського, Америці необхідно буде в разі зростання ваги Китаю, зробити з ним велику глобальну вісь, незважаючи на різницю ідеологій та світоглядів США і КНР, щоб не допустити такого можливого небезпечного сценарію розвитку подій, як створення «антигегемоністської» коаліції за участю Китаю, Росії і, можливо, Ірану. А це, за розрахунками Бжезінського, може навіть призвести до припинення американської присутності на Далекому Сході.

Надалі в ряді своїх статей Бжезінський відзначив, що на Далекому Сході Євразії Китай відіграє центральну роль все більше і в США не буде політичного опорного пункту в Євразії до тих пір, поки не буде досягнутий геостратегічний консенсус між Вашингтоном і Пекіном. Бжезінський вважає, що зараз Китай явно демонструє колосальну впевненість у власних силах і відчуває, що його власна могутність зростає [9].

Сучасний, міцніючий у світовому масштабі Китай – це «ревізійністська держава», на думку Бжезінського. Китай прагне істотно змінити міжнародну архітектуру терпляче, розсудливо і мирно. Для цієї країни характерна давня і принципова традиція нейтралітету.

Пекіну і Вашингтону не слід забувати про їх взаємозалежність, а тому, на думку Бжезінського, необхідно поглибити і розширити їх геостратегічну співпрацю. На його думку, необхідна безпосередня участь Китаю в діалозі з Іраном і в спробах врегулювати ізраїльсько-палестинський конфлікт. Крім того, потрібні американо-китайські консультації з приводу відносин Індії з Пакистаном і спільна розробка політики в області кліматичних змін та реорганізації ООН.

Насьогодні немає двосторонніх зв'язків, які більше впливали б на світову політику, ніж американо-китайські – в економічному, політичному, а зараз все більше і військовому плані. Оптимізм, застереження та згладжування суперечностей, яке нині демонструє Президент США Барак Обама, покладені Бжезінським в основу нового витку американо-китайських відносин.

Ширина і глибина американо-китайських відносин вже давно переступили стратегічні міркування з моменту встановлення дипломатичних відносин. Почалося будівництво відносин конструктивної і взаємозалежної співпраці на основі широких і загальних стратегічних інтересів. Бжезінський вірить, що, як для Сполучених Штатів, так і для Китаю, американо-китайські відносини є найважливішими і динамічними двосторонніми відносинами.

Однак, для цього необхідна неформальна група G2 (the Group of Two), стверджує Збігнев Бжезінський, пропонуючи надати американо-китайським відносинам всеосяжного характеру, за моделлю відносин США з ЄС і Японією, та проводити регулярні неформальні саміти для обговорення становища у світі в цілому [8].

Культивування на президентському рівні геополітичної «великої двійки» сприяє розвитку все більш важливого стратегічного діалогу. Лідери Сполучених Штатів та Китаю визнають, що обидві країни дуже зацікавлені в ефективній і функціональній світовій системі. Мабуть, так само високо вони оцінюють історичний потенціал і відповідні національні інтереси, яким відповідають такі двосторонні відносини.

Насьогодні ескалація взаємної «демонізації» – гірший сценарій для довгострокової стабільності Азії і американо-китайських відносин, вважає Бжезінський. Але такий курс є надзвичайно привабливим, оскільки й США, й Китай мають внутрішньополітичні проблеми. США потребують всеосяжних внутрішніх реформ, Китай «намагається управляти перегрітою економікою в рамках відсталого політичного системи», – пише Бжезінський [2, с. 17].

США і Китай не повинні цуратися відвертої розмови про свої розбіжності, необхідно усвідомлювати, що вони потребують один одного, що криза в одній країні шкодить іншій. І Вашингтону і Пекіну слід висловити в сумісній заяві епохальний потенціал американо-китайської співпраці і його основоположні принципи. На думку політолога, їм слід підтримати ідею того, що американо-китайська співпраця має керуватися не національними інтересами, а етичними імперативами глобальної взаємозалежності. Все це має послужити відправним пунктом для формулювання загальних політичних, економічних і соціальних цілей, основою для «реалістичної китайсько-американської співпраці» [2, с. 12].

Бжезінський вельми оптимістично дивиться на майбутнє китайсько-американських відносин, які знаходяться на важливому історичному етапі, що пов'язує минуле і майбутнє. На його думку, Сполучені Штати і Китай є найвпливовішими країнами політично, економічно і географічно, вони є незамінними партнерами в реагуванні на глобальні питання. Не зважаючи на неминучі тертя в двосторонніх відносинах, поки обидві сторони дотримуються діалогу і укріплюють співпрацю, ці чинники не вплинуть на загальну ситуацію подальшого розвитку відносин між двома країнами. На його думку, «в останні 15-20 років американська політика відносно Китаю залишалася стабільною. Сполучені Штати і Китай мають загальні інтереси, тому і США і КНР, а також обидві американські партії чудово розуміють, що цю тенденцію треба продовжувати» [3, с. 72].

Називаючи це місією, гідною двох країн з найбільшими можливостями для формування спільного майбутнього, Бжезінський остаточно визнає прорив Китаю від регіонального лідера до світової держави.

На думку Бжезінського, основним для Америки є створення і зміцнення відносин глобального лідерства, чільне місце серед яких мають займати відносини з більш об'єднаною і в політичному плані більш оформленою Європою, а США і Китай називає «групою двох, здатною змінити світ» [8]. В світлі сучасного розподілення важелів між «великою вісімкою» (G8) з одного боку та США, що займають лідируючу позицію, з іншого, зближення між Америкою та Китаєм змусило замислитися все світове співтовариство. І пропозиція американського політолога Збігнева Бжезінського щодо створення неформальної групи «великої двійки» (G2), підкреслила не тільки поглиблений характер американо-китайських відносин, але й ту геостратегічну роль, яку став відігравати Китай на Сході та у світі.

Література:

1. Brzezinski Zb. *Out of Control: Global Turmoil on the Eve of the 21st Century*. – New York: Collier, 1993.
2. Brzezinski Zb. *The Geostrategic Triad: Living with China, Europe, and Russia*, Center for Strategic & International Studies, December 2000.
3. Brzezinski Zb. *America and the World: Conversations on the Future of American Foreign Policy*, Basic Books, September 2008.
4. Бжезинский З. *Выбор. Глобальное господство или глобальное лидерство* / Пер. с англ. – М.: Междунар. отношения, 2004. – 288 с.
5. Бжезинский З. *Ещё один шанс. Три президента и кризис американской сверхдержавы*. – М.: Междунар. отношения, 2007. – 240 с.
6. Бжезинский, З. *Китай – региональная, а не мировая держава // Pro et contra*. – 1998. – Т. 3. – № 1. – С. 127-141.

7. Бжезінський З. Велика Шахівниця. Американська першість та її стратегічні імперативи. – Львів – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. – 236 с.
8. Бжезінський предложил США и Китаю создать G2. – <http://www.inosmi.ru/>
9. Семь вопросов: беседа со Збигневом Бжезінским. – <http://www.inosmi.ru/>

Котович И.А. Китай в евразийской геостратегии США (по работам Зб. Бжезінського).

Рассматривается видение Зб. Бжезінским роли, которая отводится Китаю в формировании евразийской геостратегии «нового мирового порядка» Соединенных Штатов Америки.

Ключевые слова: геостратегия, американо-китайские отношения, большая двойка.

Kotovyeh I.O. China in Eurasian geostrategy of the USA (by Zb. Brzezinski)

This article describes a vision of Zb. Brzezinski for role of China in the formation of the Eurasian geostrategy of the «new world order» of the United States of America.

Keywords: Eurasian geostrategy, American-Chinese relations, the Group of Two.

УДК 327(5-13)

ВПЛИВ ІНДІЇ НА ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ У МАЛИХ КРАЇНАХ ПІВДЕННОЇ АЗІЇ

Солдатенко О. В. ©

*Студентка Інституту міжнародних відносин Київського
національного університету імені Тараса Шевченка*

*Висвітлюється сучасний стан відносин залежності країн Південної
Азії від Індії*

Ключові слова: *малі держави Південної Азії, Індія, економічна допо-
мога, конфлікт, сепаратизм.*

Після завершення холодної війни відбулося розширення геополітичного контексту зовнішньої політики Індії – в її реалізації протягом останніх 20 років Індія виходить з безпекових інтересів двох якостей – традиційних, пов'язаних зі збереженням існування держави та забезпеченням її нормального розвитку, та специфічних, пов'язаних з потребою збереження гегемоністичного статусу в Південній Азії. Серед традиційних інтересів пріоритетними були: забезпечення здатності протидіяти та запобігання можливій зовнішній агресії; обмеження локальних та регіональних конфліктів; формування середовища безпеки в Південній Азії шляхом формування конструктивних відносин з сусідніми державами. До числа інтересів безпеки Індії, пов'язаних зі збереженням гегемонії у Південній Азії, належали: збереження контролю над ключовими для захисту безпеки державами (Непал, Бутан, Бангладеш, Шрі-Ланка); обмеження впливу у Південній Азії позарегіональних держав [15, с.462].

В реалізації зазначених інтересів Індія застосовує широкий спектр засобів політики. До числа силових засобів належали: 1) демонстрація сили (проведення військових навчань у безпосередній близькості від кордонів сусідніх держав, проведення випробувань нових зразків озброєнь); 2) силовий тиск (гонка озброєнь, блокування кордонів та обмеження транспортних і торговельних зв'язків, посилення військової присутності у прикордонних районах); 3) політичний тиск (невизнання політичних режимів, звинувачення у підтримці тероризму, припинення переговорів зі спірних питань, відкликання послів). Силові засоби застосовувалися урядами Індії при захисті традиційних інтересів безпеки, переважно у ситуаціях конфлікту. До числа несилових засобів належали: 1) односторонні поступки у спірних питаннях (переважно у економічних питаннях); 2) стимулювання економічної інтеграції з сусідніми державами у форматі

СААРК, спрямоване на посилення взаємозалежності держав комплексу безпеки в Південній Азії та залежності малих держав від Індії; 3) стимулювання розвитку регіонального співробітництва у різних сферах, спрямоване на покращення політичного клімату у Південній Азії; 4) посередництво при врегулюванні конфліктів; 5) надання кредитів та економічної і технічної допомоги. За допомогою несилкових засобів уряди Індії забезпечували реалізацію специфічних інтересів безпеки, пов'язаних зі статусом Індії у регіоні.

З 1990 р. в Південній Азії урядами Індії здійснювалася стратегія забезпечення регіонального домінування та постановки питання про залежність безпеки малих держав Південної Азії виключно від безпеки Індії. Головною особливістю стратегії Індії в Південній Азії стає посилення структур взаємодії між Індією та кожною з малих держав окремо.

Пошук оптимальної зовнішньополітичної стратегії щодо Непалу

Починаючи з 1950 р. відносини Індії та Непалу були засновані на двох договорах. Відповідно до Договору про мир і дружбу, ратифікованого в липні 1950 року, країни погодилися визнати і поважати суверенітет, територіальну цілісність і незалежність одна одної [2]. У Договорі про торгівлю 1950 р., Індія визнала право Непалу щодо безмитного імпорту та експорту товарів по території Індії через індійські порти [5]. Вплив Індії на цю державу збільшувався протягом 1950-х рр. Закон про громадянство 1952 р. дозволив індійцям імміграцію і набуття громадянства Непалу, що викликало там незадоволення. Проте непальцям також було дозволено вільно мігрувати в Індію, що призвело до невдоволення вже в Індії (ця політика не змінилася до 1962 року, коли було прийнято кілька обмежень, що були додані до непальської конституції.) [4]. Крім того, в 1952 р., індійська військова місія була створена в Непалі. У той же час, невдоволення частини правлячого класу Непалу зростаючим впливом Індії досягло межі, розпочалися спроби встановити відносини з КНР [13, с.67]. Після китайсько-індійської прикордонної війни, відносини між Катманду і Делі стали кращими. Індія призупинила підтримку непальської опозиції, а Непал виторгував доступ до індійського ринку. У свою чергу, на основі таємної угоди, укладеної в 1965 році, Індія завоювала монополію на поставки зброї до Непалу. У 1969 році відносини набули напруженого характеру, Непал вимагав відкликання індійської військової місії [14, с.118]. Індія ліквідувала військову присутність в Непалі, хоча договір не був скасований [8, с.45].

Подальші зміни в непальсько-індійських відносинах відбулися в 1970-х роках. Довіра до Індії як до регіонального лідера, зменшилась через укладення 1971 р. індійсько-радянського Договору про мир, дружбу і співробітництво; війну з Пакистаном, яка привела до виникнення Бангладеш; поглинання Сіккіму Індією в 1974 р.; збільшення підтримки опозиційної

партії Непальський конгрес. 1975 року, під час коронації король Бірендра закликає до визнання Непалу як зони миру. Індія продемонструвала гнучкість, відмежувавшись від непальської опозиції та погодившись на сприятливі торговельні і транзитні домовленості в 1978 р., й уклала ще одну угоду про спільні промислові підприємства за участю індійських і непальських компаній. Крім того, Індія продовжила надавати допомогу Непалу. Відносини між країнами поліпшувались протягом наступного десятиліття, але Індія продовжувала підтримувати непальську опозицію і відмовилася визнати Непал зоною миру. У 1989-1990 рр. Непал знаходився в економічній блокаді з боку Індії [17, с.201].

Поворот у відносинах відбувся після успіху Руху за відновлення демократії на початку 1990 р. У червні 1990 р. спільно Катманду та Делі було опубліковано комюніке щодо укладання угоди, яка охоплює аспекти двосторонніх та торговельних відносин, відновлення транзитних маршрутів в Непалі. У комюніке заявлено, що Катманду і Делі будуть співпрацювати в галузі промислового розвитку, у використанні вод річок, а також в охороні навколишнього середовища [17, с.34].

Індійська економічна блокада Непалу тривала до кінця квітня 1990 р. Хоча економічні питання були основним чинником у цій конфронтації, невдоволення придбанням Непалом китайської зброї зіграло важливу роль. Договори 1959 р. і 1965 р., які включають Непал в зону безпеки Індії і вимагають не закупати зброю без дозволу в Індії, продовжували діяти. Індія вимагала пов'язати увесь спектр економічних та безпекових відносин із Непалом в рамках одного переговорного процесу та єдиної угоди. Непал був змушений відступити після погіршення економічних умов, що ще й призвело до зміни його політичної системи, адже монарх погодився на відновлення інституту парламентської демократії. Новий уряд прагнув швидкого відновлення дружніх відносин з Індією[20, с.39].

Особливі стосунки між Делі і Катманду були відновлені в червні 1990 р. після зустрічі прем'єр-міністра Непалу К. П. Бхаттарай з прем'єр-міністром Індії В. П. Сінгхом. У грудні 1991 візит до Індії здійснив прем'єр-міністр Непалу Г. П. Коїрала, дві країни підписали угоди, спрямовані на надання Непалу економічних преференцій. У 1995 р., під час візиту до Індії прем'єр-міністра Непалу Адхікарі, Непал розпочав домагатися перегляду угоди 1950 р., з метою поліпшити відносини з КНР.

У 2005 році після перевороту короля Гьянендри, відносини з Індією зіпсувалися [13, с.190]. Однак, після відновлення демократії, Прачанда, прем'єр-міністр Непалу, відвідав Індію, у вересні 2008 року. Він зустрівся з прем'єр-міністром Індії М. Сінгхом і міністром закордонних справ П. Мукерджі. Індійсько-непальські зв'язки отримали додатковий імпульс в угоді про відновлення переговорів щодо водних ресурсів, було прокладено

шлях до вирішення територіальної суперечки між країнами. Пізніше, опозиція в особі колишнього прем'єра Г. П. Коїрали почала шукати допомогу Нью-Делі для «збереження» демократії в країні та боротьби з маоїстським урядом. Проте Індія відмовилася від будь-якого втручання в політичну кризу в Непалі[19].

Стратегія щодо країн з багатовекторною зовнішньою політикою (Шрі-Ланка, Бангладеш)

Двосторонні відносини Індії зі Шрі-Ланкою мають складний характер через міжетнічну громадянську війну на острові. Обидві країни після встановлення дипломатичних відносин приступили до налагодження культурних, комерційних, стратегічних та оборонних зв'язків, беручи за основу принцип неприєднання у зовнішній політиці. Довгий час теплі двосторонні відносини базувалися ще й на дружбі І. Ганді та С. Бандаранаїке. У 1971 р. індійські війська придушили заколот в Шрі-Ланці. У 1970-1980-х рр. бізнес-структури штату Тамілнад в Індії здійснили фінансування і підготовку сепаратистської організації «Тигри визволення Таміл-Іламу». У 1987 році Індія втрутилася в конфлікт після того як уряд Шрі-Ланки спробував відновити контроль над північню країни шляхом економічної блокади і військових дій – Індія постачає тамільському населенню продовольство і медикаменти по повітрю і морем. Невдовзі уряди двох країн дійшли згоди, і було оголошено про створення тамільської автономії, а також направлено індійських миротворців [18, с.68]. Але «Тигри звільнення Таміл Іламу» відкинули угоду і згодом відмовилися передати зброю миротворцям. Розпочалася кровопролитна боротьба, що налаштувала проти індійської присутності усе населення острова. Президент Шрі-Ланки Премадаса домігся виведення індійських військ у березні 1990 р. [10, с.132]. Двосторонні відносини покращилися в 1990-х рр. Індія в 1996-2009 рр. підтримувала мирний процес і відмовлялася втручатися в конфлікт. В 2000-х рр. Індія наростила економічні зв'язки з островом. Оскільки двосторонні угоди про вільну торгівлю були підписані і набули чинності в 2000 р., обсяг торгівлі виріс на 128% до 2004 р. і в чотири рази до 2006 року, досягнувши 2,6 млрд. доларів [1]. Переговори також ведуться, щоб розширити угоду про вільну торгівлю і збільшення інвестицій і спільних підприємств у різних галузях промисловості. Планується побудова ТЕС в Сампурі за допомогою Індії. Близько однієї шостої від кредитування, наданого індійським агентством ДОІ, поступає до Шрі-Ланки. В останні роки були продовжені три кредитні лінії для Шрі-Ланки. Індія надає Шрі-Ланці допомогу в гуманітарній сфері, комп'ютеризації шкіл та поставці медичного обладнання, будівництві лікарень. Також з грудня 2005 р. розпочалася програма підготовки 465 ланкійських поліцейських в Індії [8, с.320].

Як відомо, у 1971 р. Індія сприяла становленню Бангладеш як незалежної держави. Проте політичні відносини між Індією і Бангладеш проходили через цикли потепління та похолодання в залежності від того, хто був при владі у двопартійній політичній системі країни. Відносини були сприятливими в періоди правління урядів Народної Ліги, набували ледве не стану ворожості під час правління урядів Націоналістичної партії Х. Зії (1991-1996, 2001-2006). Так було до кризи політичної системи Бангладеш у 2006-2007 роках, якою скористалася Індія, щоб вирішити питання у відносинах двох країн [19, с.101]. Наразі відносини покращилися, після придушення в Бангладеш терористичних груп Об'єднаного Фронту визволення Ассаму, дружня до Індії прем'єр-міністр Шейх Хасіна відвідала з державним візитом Індію в січні 2010 року, і продовжила діалог щодо спірних гребель Фаракке. Перший візит батько-засновник Бангладеш М. Рахман здійснив в Індію і тоді вирішив, що індійсько-бангладеські відносини будуть керуватися принципами демократії, соціалізму, неприєднання і боротьби проти колоніалізму і расизму. І. Ганді теж відвідала Бангладеш в 1972 році і запевнила, що Індія ніколи не буде втручатися у внутрішні справи країни. 1972 році країни підписали «Договір про дружбу і мир». Однією з основних проблем у відносинах двох країн стало будівництво та експлуатація гребель [12, с.103]. Бангладеш наполягає, що вона не отримує справедливої частку води Гангу в сухий сезон, і затоплюється під час мусонів. На початку 2000-х років Бангладеш стала базою терористичної діяльності, здійснюваної ісламістами. Індія і Бангладеш погодилися спільно боротися з тероризмом і вже здійснили кілька рішучих кроків. Нарешті нелегальна імміграція з Бангладеш спричинює соціальне напруження в кількох індійських штатах. Після свого візиту до Індії прем'єр-міністр Бангладеш Шейх Хасіна відвідала Китай. Потребу візиту слід розглядати в контексті минулих спроб Бангладеш використовувати Китай як противагу проти Індії. Тим не менше, відмінність цього разу – те, що уряд Хасіна, який прийшов до влади на виборах 2008 року, сприймається як дружній до Індії. Проте зростаючі відносини з КНР викликають занепокоєння в Індії. Але вірно також і те, що зростаюча чисельність сил джихаду в Бангладеш, створили проблеми для партії «Народна ліга» – багато її лідерів стали жертвами ісламістів. Очевидно, що співробітництво в галузі боротьби з тероризмом, важливо як для Індії, так і для Бангладеш [12, с.201].

Бангладеш під керівництвом нового уряду з 2009 р. дозволила використання портів Монгла і Читтагонг для руху товарів з Індії, Непалу та Бутану, автомобільним і залізничним транспортом. В той же час Бангладеш прагне китайської допомоги в будівництві дороги, що проходить через М'янму до китайської провінції Юньнань. Китайська роль у розвитку Читтагонгу викликає занепокоєння в Індії, оскільки проект схожий на участь Китаю в

розвитку Хамбантота на півдні Шрі-Ланки і Гвадар в Белуджистані. Хоча уряд Бангладеш заявляє, що намагається встановити відносини партнерства з Індією і Китаєм, він намагається отримати вигоду зі свого геостратегічного положення між двома азійськими гігантами. Це допустимо для КНР, але китайська присутність в Читтагонгу представляє головну проблему безпеки для Індії на її східному кордоні. Все, що вигідно для Бангладеш, не обов'язково вигідно для Індії. Китай є основним постачальником зброї для оборони Бангладеш. У 2008 році Бангладеш почала створення ракетного космодрому поблизу порту Читтагонг за допомогою Китаю [17].

Стратегія залежності (Бутан)

Двосторонні відносини Бутану та Індії мали фактичний характер сюзеренітету – Індія могла впливати на зовнішню політику Бутану, оборону та торгівлю з 1949 до 2007 р. Після анексії КНР Тибету у 1950 р. Бутан відіграє важливе місце у гімалайському секторі безпеки Індії. Індія має 605 км кордону з Бутаном і є найбільшим торговельним партнером монархії, на Індію припадає 98 % її експорту і 90 % імпорту. 8 серпня 1949 р. Бутан та Індія підписали Договір про дружбу, що закликав до миру між двома народами і невтручання в їхні внутрішні справи. Тим не менше, Бутан погодився надати Індії «керівництво» своєю зовнішньою політикою, і обидві країни мали консультуватися щодо закордонних справ і оборони. Договір також створив умови для вільної торгівлі та екстрадиції[6].

Окупації Тибету комуністичним Китаєм призвела до зміцнення стратегічної залежності від Індії. У 1958 р. Неру відвідав Бутан, оголосив підтримку Індією незалежності Бутану, а потім заявив в парламенті, що будь-яка агресія проти Бутану буде розглядатися як агресія проти Індії [18, с.166]. В цей час зросла економічна військова допомога з метою розвитку Бутану, який також приступив до здійснення програми модернізації, щоб зміцнити свою безпеку. Хоча Індія неодноразово підтверджувала свою військову підтримку Бутану, останній висловив занепокоєння з приводу здатності Індії для захисту країни у боротьбі проти Китаю у 1971 р. під час війни. Незважаючи на гарні відносини, Індією і Бутаном не було завершено докладної демаркації їх кордону до 1984 р.[3]. З 1970-х рр. монархія заявила про необхідність перегляду частини договору 1949 р. Бутан почав стверджувати незалежні відносини в міжнародних питаннях, приєднавшись до ООН в 1971 році, визнаючи Бангладеш і підписав нову торгову угоду в 1972 році за умови, що відбудеться звільнення від експортних мит на товари з Бутану в треті країни. Індія переглянула договір 1949 р. з Бутаном і підписала новий договір про дружбу в 2007 році. Бутан не мав отримувати дозвіл Індії щодо імпорту зброї [7]. У 2008 році прем'єр-міністр Індії д-р М. Сінгх відвідав Бутан та висловив рішучу підтримку встановленню демократії в Бутані. За договором дозволено мати 16 пунктів в'їзду

і виїзду для торгівлі Бутану з іншими країнами (за винятком КНР), і Індія погодилася імпортувати не менше 5000 мегават електроенергії з Бутану до 2020 року [19].

Отже, ми можемо зробити висновок, що політика Індії щодо малих країн Південної Азії від самого початку відрізнялася від положень, які були закладені у «панча шили». Найбільш яскраво це проявилось в контролі над зовнішньою політикою та оборонними питаннями Бутану та Непалу, що були прописані в міждержавних договорах, двох інтервенціях на Шрі-Ланку. На сьогодні в питаннях зовнішньої політики та безпеки найбільш залежним від Індії є Бутан, не вдалося диверсифікувати свою зовнішню політику Непалу, в той час як Шрі-Ланка та Бангладеш не тільки підтримують відносини з КНР та Пакистаном – конкурентами Індії в боротьбі за регіональний вплив, але й знаходяться в стратегічному співробітництві з Китаєм та Пакистаном (Шрі-Ланка) чи лише Китаєм (Бангладеш). Все це зумовлює зростання занепокоєння Індії. Особливо це проявлялося під час адміністрації Халеди Зії у Бангладеш в 2001-2006 рр., коли двосторонні відносини були обтяжені правлінням уряду, що включав ісламістів та інтенсивним розвитком відносин з КНР [9].

Таким чином, ми можемо зробити висновок щодо місця малих країн Південної Азії в зовнішній політиці Індії, то необхідно сказати, що положення «панча шили» найменше стосувалися Бутану та Непалу, яким одразу було запропоновано фактичний протекторат Індії, певний час вони розглядалися деякими індійськими політиками як територіальні одиниці, що приєднуються до країни в майбутньому. У свою чергу, Шрі-Ланка та Бангладеш визначали свій шлях політичного розвитку самостійно.

Література:

1. Free Trade agreement between the republic of India and the Democratic Socialist Republic of Sri-Lanka. 28 Dec., 1999.
2. Indo-Nepal Treaty of Peace and Friendship. 31 Jul., 1995.
3. Interview with external affairs Minister Yaswant Singh. http://www.indianembassy.org/new/newdelhipressfile/Jaswant_Singh_Interview.html
4. Nepal Citizenship, Act of 1952.
5. The Treaty of Trade and Commerce between Nepal and India. Oct. 16, 1950
6. The Treaty of perpetual peace and friendship between Government Of India and Government of Bhutan. Aug, 8. 1949.
7. The Treaty between India and Bhutan. Aug, 16. 2007.
8. Cohen P. Stephen. India: emerging power. – Brookings Institution Press. 2001. – 377p.

9. Anand Cumar. Chinese Puzzle in India-Bangladesh Relations. IDSA Comment/http://www.idsa.in/idsacomments/ChinesePuzzleinIndia-BangladeshRelations_akumar_190410
10. Dos Santos Anna. Military intervention and secession in South Asia: The Cases of Bangladesh, Sri-Lanka, Kashmir and Punjab. – Praeger Security International. – 2007. – 216 p.
11. Dwarika Nath Dhungel. The Nepal-India Water Relationship: Challenges. – Springer. – 2008. – 499 p.
12. Harsh V. Pant. Contemporary Debates in Indian Foreign and Security Policy: India Negotiates its Rise in the International System. – Palgrave Macmillan. – 2008. – 208 p.
13. Li Onesto. Dispatches from the People's War in Nepal. – Pluto Press. – 2005.
14. Белокреницкий В.Я. Южная Азия в мировой политике. – М.: Международные отношения., 2003. – 368 с.
15. Ігнат'єв П.М. Індія на шляху до лідерства в Південній Азії. – Чернівці: Книги – XXI, 2006. – 504 с.
16. Манжоло В.А., Кобзаренко А.М. Концептуальні засади безпекової політики Індії після завершення холодної війни // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – К., 2004. – Вип. 10. – Ч. II. – С. 555-572.
17. Ramesh Thakur, Oddny Wiggen. South Asia in the World: Problem-Solving Perspectives on Security, Sustainable Development, and Good Governance. – United Nations University Press. 2004. – 460p.
18. Sankaran Krishna. Postcolonial Insecurities: India, Sri Lanka, and the Question of Nationhood. – University of Minnesota Press. – 1999. – 316 p.
19. Yashwant Sinha. India's Interest in Nepal. Jan., 16. 2010.
20. Zachariah B. Nehru (Routledge Historical Biographies). – Routledge., 2004. – 336 p.

Солдатенко О. В. Влияние Индии на политическую ситуацию у малых странах Южной Азии

Приводится описание современного состояния отношений зависимости малых государств Южной Азии от Индии.

Ключевые слова: малые государства Южной Азии, Индия, экономическая помощь, конфликт, сепаратизм.

Soldatenko O. India's influence on the political situation in the smaller countries of South Asia

Describes the current state of relations of dependence of small states in South Asia from India.

Keywords: small South-Asian states, India, economic aid, conflict, separatism.

УДК: 327(477)

СПІВРОБІТНИЦТВО ДЕРЖАВ-ЧЛЕНІВ МЕРКОСУР В ЕНЕРГЕТИЧНІЙ СФЕРІ

Гончаров І. М.[©]

*Студент Інституту міжнародних відносин Київського
національного університету імені Тараса Шевченка*

*Досліджуються проблеми та досягнення п'яти держав-членів
МЕРКОСУР в сфері енергетики, зокрема в питанні видобутку та тран-
спортування нафти та газу.*

Ключові слова: МЕРКОСУР, Бразилія, Венесуела, нафта, газопровід.

Серед більш як 420 регіональних торговельно-економічних угод, зареєстрованих Світовою організацією торгівлі Меркосур є одним з небагатьох реально діючих об'єднань, яке знаходиться на завершальній стадії формування митного союзу з елементами спільного ринку та координації різних політик. Поєднання в Меркосур політичної та економічної складової, принципів лібералізму та протекціонізму, поверхневої та певних форм глибокої інтеграції дозволяє розглядати цю організацію як інтеграційну модель особливого виду. Проте проблеми зі створенням зони вільної торгівлі, що виникли в рамках організації в останні кілька років, змушують переключити свою увагу на інші сфери співробітництва. Паралельно з цим відбувалися процеси актуалізації енергетичного співробітництва з огляду на нагальну необхідність забезпечення зростаючих південноамериканських економік сировиною. З огляду на ці фактори активізація енергетичного співробітництва в рамках Меркосур стала цілком закономірним процесом.

Близькі питання досліджувалися зарубіжними науковцями, серед яких С. Крилов., В. Кузьмін, і Р. Патрігнан, Р. Поррата-Дорія, Ф. Фодерс, О. Януш та ін.. Серед українських науковців, що займаються даною проблематикою, варто відзначити О. Бредіхіна, Н. Веселу, Є. Камінського, В. Кириченко, О. Ковальову, С. Кононенка, М. Лозюка та ін. Однак в роботах зазначених науковців увага переважно акцентується на питаннях політичних чи митно-фіскальних аспектів інтеграції. В цій роботі ми спробуємо дослідити складну структуру відносин в п'ятірці держав в енергетичній сфері, що набуває все важливішої ролі в регіоні.

Меркосур просунувся далше всіх інших інтеграційних угруповань регіону у виробленні спільної енергетичної політики, яка направлена на підвищення конкурентоспроможності і якості кінцевої продукції енергосектору, а також на використання взаємодоповнюваності в цій сфері.

Меркосур зацікавлений в залученні до організації таких багатих на вуглеводневі ресурси членів Андської групи як Болівії та Еквадора, оскільки це б дало можливість більш ефективно вирішувати енергетичні проблеми. В 2005 році Аргентина, Венесуела та Бразилія здійснили один з перших реальних кроків в напрямку енергетичної інтеграції, підписавши угоду про створення регіональної енергетичної компанії «Petrosur» на базі державних компаній «Enarsa», PDVSA та «Petrobras». Завдання новоствореної компанії полягає в координації роботи по розвідуванні ресурсів, переробці та транспортуванні нафтопродуктів. У 2007 році у Венесуелі відбувся Перший південноамериканський енергетичний саміт, в якому взяли участь 12 держав регіону. На цьому саміті президенти Аргентини, Болівії, Бразилії та Венесуели прийняли ряд стратегічно важливих рішень, до яких приєдналися й інші учасники. Зокрема, на 2009 рік заплановано початок будівництва транснаціонального газопроводу, досягнуто домовленості щодо створення Енергетичної хартії, що буде відображати чотири основні напрямки співпраці: нафта, природний газ, альтернативні джерела енергії та енергозбереження. В Меркосур досить чітко усвідомлюють важливість енергетичної незалежності та стабільності. В країнах регіону досить швидко росте потреба в енергоресурсах, особливо це стосується Аргентини та Бразилії, а певні занепокоєння викликає політична нестабільність в основних регіональних постачальниках Болівії та Венесуелі. Слід зазначити що Венесуела є п'ятим в світі постачальником нафти на міжнародний ринок.

В Південноамериканському регіоні виділяється вісь Бразилія – Буенос-Айрес, яку дехто порівнює з віссю Бонн – Париж в Європі. Нещодавно сюди ввійшов і Каракас під керівництвом амбіційного президента Уго Чавеса [1]. Ця трійка останнім часом намагається виступати єдиним фронтом на різних зібраннях міжнародного та регіонального рівня. Така співпраця не є безпідставною, адже Аргентина та Бразилія мають найбільші економіки в південній Америці, а Венесуела володіє надзвичайно потужними енергоресурсами.

З прийняттям Венесуели до складу організації це об'єднання перетворилося на великого гравця на світовому ринку енергетики. На території п'яти основних країн-учасниць та асоційованих членів сконцентровано більше 90% енергоресурсів країн Латинської Америки та Карибського басейну. Відкриття за останні два десятиліття в Аргентині, Бразилії, Болівії, Колумбії та Перу великих покладів нафти та газу підвищили рівень самозабезпечення цих країн енергоресурсами, розширили експортні можливості і скоректували внутрішньоблокову спеціалізацію. Найбільшими виробниками нафти залишаються Венесуела та Бразилія, а з асоційованих членів – Колумбія та Еквадор. Якщо раніше в 1970-80х роках енергозалежні Бразилія, Парагвай, Уругвай та Чилі імпортували необхідні нафту

та газ з поза меж регіону, в той час як Аргентина та Болівія експортували ресурси до США та в Європу, то вже тепер вищезгадані країни самі забезпечують себе ресурсами в рамках Меркосур, а значну частину навіть експортують. Пов'язана така історична ситуація, наперед з тим, що протягом десятиліть Аргентина та Бразилія боролися за лідерство на континенті і залишалися закритими одна для одної [2]. В рамках Меркосур на міждержавному рівні було створено робочу групу з питань енергетики і видобувної промисловості, яка спочатку складалася з експертів основних чотирьох країн, а потім включала і представників асоційованих членів. В 2005 році на черговому саміті Організації було оголошено про план створення так званого «енергетичного кільця». Цю ідею запропонували асоційовані члени і полягала вона в будівництві ряду газопроводів, які мали зв'язати вже існуючі розгалуження в єдину систему. Центральним проектом проголошувалось прокладання газопроводу від перуанського порту Піско до чилійського порту Токопілья, а також декілька додаткових газопроводів. Проте державні структури дуже часто конфліктують з приватними іноземними корпораціями. В Аргентині, наприклад, досить часто застосовується державне регулювання цін на енергоносії проти чого виступають ТНК, і це в результаті призводить до перебоїв в поставці нафти та газу. Разом з тим Меркосур як міжурядова організація залишається впливовим актором на енергетичному ринку регіону.

В трикутнику Аргентина-Бразилія-Венесуела можна побачити риси взаємодоповнюваності, щонайменше ідея обміну Аргентинського та Бразильського продовольства на Венесуельські нафтопродукти вже звучала на найвищому рівні. Це об'єднання вже продемонструвало свою політичну силу. Так на нараді по ФТАА в Маямі в 2003 році і в Буенос Айресі в 2004 році ці держави, фактично, змусили делегацію США погодитись на їх проект рішень. Крім того ці держави досить активно діють в Організації Американських Держав (ОАД) щодо асоціації Меркосур і Андської групи. Інтенсифікувалися також контакти Венесуели та Аргентини з Кубою. Венесуела вже з 1999 року постачає до Куби на пільгових умовах нафту та надає технічну допомогу в сфері нафтовидобування. В той самий час Аргентина вже встигла списати цій країні борг на суму 1.9 млрд. доларів і підписала торгову угоду про режим найбільшого сприяння для Кубинського імпорту на 1300 товарних позицій. А після цього міністр закордонних справ Аргентини Р.Бьєлса пообіцяв сприяти асоційованому членству Куби в об'єднанні. А результатом візиту на Кубу президента Лули да Сільва стало вирішення проблеми заборгованості Куби, окрім того розпочалося виконання вигідних інвестиційних проектів. Таким чином ми бачимо що країни-члени Меркосур справді стають центром сили й тяжіння для Латинської Америки. Угрупування таким чином демонструє авто-

номність від США, і що дуже важливо – здатність до діалогу з режимом Кастро, адже Вашингтон вже давно хоче зробити цю країну підконтрольною впливу Сполучених Штатів.

У співробітництві країн Південного конуса в нафтогазовій сфері найбільш значимі проблеми пов'язані з політикою Бразилії, спрямованою на збільшення видобутку нафти і газу; спробами Чилі диверсифікувати свої енергетичні поставки для досягнення незалежності від Аргентини і болівійського газу; напруженістю у відносинах між Болівією, Аргентиною, Бразилією і Чилі щодо питання цін на газ; політикою Венесуели щодо країн Південного конуса, що стосується видобутку важкої нафти в поясі Оріноко, а також будівництвом «Південного газопроводу» [3].

Варто відзначити, що в останні десятиліття Бразилія дуже активно нарощує видобуток нафти і газу, проте, на відміну від Венесуели і Мексики, вона поки не стала великим експортером. У 1990-і роки відбулася реорганізація державної нафтової компанії Petrobras, яка відкрила можливості досить незалежного управління. На даний момент держава володіє 32,2% акцій компанії. У результаті перетворень компанія стала одним з лідерів в області глибоководного видобутку. У 2007 р. вона купила акції видобувних компаній в Екваторіальній Гвінеї, Нігерії та Лівії, а також придбала частку Shell в активах в Колумбії, Парагваї та Уругваї, підписала попередню угоду про покупку в США нафтопереробного заводу, придбала 53 ліцензії на розробку газових родовищ в Мексиканській затоці. Варто відзначити, що Petrobras готова інвестувати в різноманітні проекти по видобутку протягом п'яти років 11 млрд дол. [4].

В кінці 2008 р. Бразилія зробила дві важливі заяви, які підвищують її значимість в енергетичній політиці регіону. По-перше, в 2011 р. Бразилія планує покрити своє внутрішнє споживання за рахунок власного видобутку. Потреба Бразилії оцінюється в 1,95 млн барелів на добу. У 2008 р. в країні добовий обсяг виробництва досяг 1,8 млн барелів, але передбачається, що до кінця 2011 р. цей показник зросте до 2,1 млн барелів на добу. Бразилія виношує амбітні плани: видобувати до кінця 2011 р. 3400 тисяч барелів на день. По-друге, в країні спостерігається вражаючий ріст видобутку природного газу у зв'язку з відкриттям найбільшого в країні родовища в басейні Сантос, запаси якого оцінюються в 400 млрд м³.

Основними постачальниками сирової нафти до Бразилії є Нігерія і Алжир. Бразилія намагається досягти торгового балансу з цими країнами за рахунок підписання вигідних контрактів на постачання вуглеводневої сировини з тим, щоб перенаправити зростаючі обсяги нафти на експорт і зафіксувати маржинальний дохід.

Крім давніх ділових відносин з африканськими країнами Бразилію пов'язує дуже тісна співпраця з Болівією. У цій країні Petrobras є най-

більшою іноземною компанією, що видобуває 43% всього болівійського газу, і планує інвестувати в енергосектор країни р. 1,5 млрд дол.. Бразилія також – найбільший імпортер болівійського газу з найбільш розвинутою системою газопроводів, що з'єднують ці країни [5].

Від президента Моралеса очікували раціонального політичного рішення про зміцнення співпраці зі своїм бразильським колегою, беручи до уваги політичну близькість двох лідерів. Тим не менш, Моралес вирішив націоналізувати газові родовища Petrobras і переглянути всі контракти. Націоналізація була проведена без попереднього повідомлення, з застосуванням збройних сил, що доволі пагубно позначилося на стані двосторонніх відносин.

У політиці Болівії в націоналізації нафтогазового сектора чітко простежується вплив президента Венесуели Чавеса. Венесуельська національна нафтова компанія PDVSA відразу ж запропонувала свої консультаційні послуги YPF, яка в свою чергу зажадала від іноземних компаній перегляду нафтових контрактів за тією ж схемою, що і її венесуельська колега. Чавес під час свого чергового візиту до Болівії заявив про намір інвестувати 1,5 млрд дол в болівійський енергетичний сектор, хоча не уточнив ні термінів, ні конкретних проектів. Навіть якщо ця сума буде матеріалізована і Болівія зможе зміцнити свій енергетичний баланс, це все одно не стане компенсацією тих 5 млрд дол інвестицій, які Petrobras, згідно з бізнес-планом, намічала вкласти в республіку.

Незважаючи на всі суперечності, актуальним залишається реалізація двох спільних бразильсько-венесуельських проектів: розробка нових родовищ в Оріноко і будівництво НПЗ в Пернамбуко (Бразилія) вартістю 2,5 млрд долл [6].

Енергетичний баланс Чилі дуже чутливий до політичних змін у регіоні. Почнемо з того, що Чилі видобуває менше 4% нафти і 20% газу від внутрішнього споживання. Енергетичні відносини Чилі з сусідніми країнами характеризуються наявністю спірних ситуацій і навіть прямих конфліктів.

У 1997 р. Аргентина стала єдиним постачальником природного газу в Чилі, 77% її експорту спрямовується на цей ринок. З плином часу фіксовані низькі ціни на газ в Аргентині привели до суперечливих наслідків: з одного боку, стимулювали споживання, а з іншого – знижували інтерес інвестувати в розвідку, видобуток і транспортування. У цих умовах уряду Аргентини довелося зіткнутися з дилемою: обмеження внутрішнього споживання або зниження обсягів експорту в Чилі. Аргентина обрала другий варіант, пояснивши своє рішення тим, що в найближчі кілька років країна вже не буде нетто-експортером газу, тому вона змушена скоротити експортні постачання в Чилі. Паралельно з цим рішенням Буенос-Айрес збільшив постачання газу до Бразилії.

Тим не менш, найскладніші стосунки склалися в Чилі з Болівією. У перші роки нинішнього десятиліття болівійський уряд розглядав ідею транспортування зрідженого природного газу через один із чилійських портів для поставок на ринки Мексики та Сполучених Штатів. З точки зору економічної доцільності даний проект був вигідний усім. Однак йому не судилося реалізуватися з політичних мотивів. Енергетична політика Моралеса щодо Чилі укладалася в гасло: «Ні метра газу до тих пір, поки у нас немає доступу до океану». Для Чилі це означало кінець надій на поставки з Болівії. Однак після того, як Аргентина підписала контракти на імпорт болівійського газу, Чилі отримала можливість закуповувати надлишки аргентинського газу.

Що стосується можливостей постачань газу з Перу з родовища Camisea, то дана перспектива є малоімовірною з урахуванням поточних контрактних зобов'язань Перу і неможливості збільшити видобуток газу в тому обсязі, який був би необхідний Чилі. У цих умовах Чилі розробила політику, спрямовану на диверсифікацію своєї енергетичної системи, в результаті чого будуть побудовані додаткові енергетичні потужності на півдні країни. Нещодавно прийнятий закон, що передбачає стимулювання будівництва нових енергетичних установок (Ley Corta II), плани будівництва 26 нових енергоблоків на суму 2,5 млрд дол. Уряд Чилі недавно оголосив також про відкриття родовищ природного газу на півдні країни. Незважаючи на обмеженість доведених запасів, чилійська державна компанія ENAP спільно з British Gas почала будівництво заводу з виробництва скрапленого природного газу, що дозволить Чилі частково скоротити імпорт аргентинського і болівійського газу [7].

В середині 2008 р. президентами Болівії, Уругваю, Парагваю та Венесуели був в черговий раз порушено питання про будівництво газопроводу протяжністю 6 тис. км, який розпочнеться в Таріха (Болівія), пройде через Пуерто-Касадо (Парагвай) і закінчиться в Монтевідео. Оголошена вартість – 500 млн дол – виглядає заниженою, однак Чавес заявив про готовність співфінансувати проект.

Що стосується Уругваю, то PDVSA і уругвайська державна нафтова компанія ANCAP оголосили про створення спільного підприємства з видобутку важкої і надважкої нафти в поясі Оріноко, що забезпечує постачання до Уругваю на найближчі 25 років. Це означало б розширення і модернізацію НПЗ La Teja, який може переробляти такі сорти нафти. Венесуела запропонувала інвестувати в цей проект близько 200 млн дол. У результаті Уругвай отримає 67% в майбутніх експортних контрактах [8].

Головною проблемою регіону є дуже мала кількість розвіданих родовищ легкої нафти. Що стосується запасів важкої нафти, то вони досить великі, однак на ринку нафти спостерігається зсув споживчого

попиту на користь більш легких сортів. Цього вимагає необхідність змін енергетичної політики, зокрема Венесуели, на користь видобутку сортів легкої нафти та будівництва нових НПЗ, розрахованих на переробку такої нафти. Основним завданням Венесуели є диверсифікація своїх експортних поставок. Для вирішення цього досить складного питання необхідно інвестувати величезні кошти у видобуток і переробку. Венесуела не в змозі самостійно винести таке фінансове навантаження і тому змушена шукати партнерів. Однак саме це і є досить проблематичним, з огляду на політику держави, спрямовану на націоналізацію нафтогазової галузі. У цих умовах не дивно, що PDVSA і венесуельський уряд намагаються створити спільні підприємства з державними нафтовими компаніями в країнах Південного Конуса – Petrobras, ANCAP, Enarsa, ENAP з розвідки, видобутку і переробки на родовищах поясу Оріноко.

Іншим завданням Венесуели стало залучення інвестицій країн Південної Америки до розвитку газової галузі шляхом реалізації «Південного газопроводу» та здійснення планів газової інтеграції в регіоні. У 2005 р. президент Венесуели дуже активно підтримав ідею будівництва «Південного газопроводу» протяжністю 9000 км, який почнеться в Пуерто-Ордас, на карибському узбережжі Венесуели, з'єднає Бразилію, Уругвай і Аргентину, пройде через північ Чилі, а потім Болівію і Перу. У разі успіху проекту «Південний газопровід» став би віхою в енергетичній інтеграції Південної Америки. Однак існують технічні, економічні та екологічні проблеми, про які варто згадати.

Скраплений природний газ є найкращим способом для транспортування газу на відстані понад 3000 км. Отже, для даного проекту необхідно спочатку побудувати завод з виробництва скрапленого природного газу, інакше транспортні витрати і кінцева ціна для споживачів будуть дуже високі. Потреби країн Південного конуса не виправдовують таких витрат. В даний час дефіцит природного газу у двох найбільших країнах-імпортерах – в Бразилії і Чилі – не більше ніж на 55 млн м³ на добу. Для задоволення такого попиту необхідно інвестувати 23 млрд дол, що робить проект економічно недоцільним. Але найпереконливішим аргументом нежиттєздатність цього проекту є зазначені вище обставини. Бразилія стверджує, що вона незабаром зможе повністю забезпечувати внутрішні потреби в газі, в той час як Аргентина приступила до здійснення програми використання атомної енергії, яка могла б значно скоротити її потреби в природному газі. Крім того, для задоволення внутрішніх потреб буде збільшено видобуток власних родовищ. Все це призвело до того, що рішення про початок реалізації даного проекту заморожено до тих пір, поки всі зацікавлені країни чітко не визначать контури своєї енергетичної політики [9].

Огляд енергетичної складової економічного співробітництва дає підстави стверджувати, що енергетика є одним з ключових пунктів сучасної діяльності інтеграційного об'єднання. Особливо це проявилось після вступу до організації Венесуели, яка володіє великим енергетичним потенціалом. На сьогоднішній день під загальним керівництвом Меркосур відбувається створення потужних енергетичних компаній шляхом злиття на міждержавному рівні, вже реалізуються проекти по будівництву загальноконтинентальної енергетичної транспортної сітки. Все це дає підстави говорити про те, що співробітництво країн-членів Меркосур в енергетичній сфері надає змогу останнім диверсифікувати джерела постачання енергії та зменшити залежність від одного конкретного типу енергії. Проте як показує практика, кожен наступний крок в розвитку цього вектора співробітництва дається все важче, і головним чином це спричинено комплексними розбіжностями сторін як з питань енергетичної політики, так і з причин боротьби окремих держав за регіональне лідерство.

Література:

1. Background on Regional Arrangements – MERCOSUR. [Електронний ресурс]. [Електронний ресурс]. – режим доступу: http://ctrc.sice.oas.org/Mercosur/bkgrd_e.asp.
2. Southern Common Market (MERCOSUR). [Електронний ресурс]. – режим доступу: <http://actrav.itcilo.org/actrav-english/telearn/global/ilo/blok/mercosur.htm>.
3. Чоповой Д. Нефть и газ Латинской Америки: инструменты политики или сферы сотрудничества? // Латинская Америка. – 2009. – № 9. – С. 45–57.
4. ОПЕС Bulletin. [Електронний ресурс]. – режим доступу: <http://www.opec.org>, 2008.
5. US Department of Energy. International Energy Outlook. [Електронний ресурс]. – режим доступу: <http://www.energy.gov>, June 2008.
6. Petroleo Brasil. [Електронний ресурс]. – режим доступу: <http://www.Petrobras.com.br>.
7. Petroleo Chile. [Електронний ресурс]. – режим доступу: <http://www.enap.cl>.
8. ОПЕС. Annual Statistical Bulletin. [Електронний ресурс]. – режим доступу: <http://www.opec.org>, 2008.
9. ОПЕС Review. Energy Economics and Related Issues. [Електронний ресурс]. – режим доступу: <http://www.opec.org>.

Гончаров И.М. Сотрудничество государств-членов МЕРКОСУР в энергетической сфере

Исследуются проблемы и достижения пятерых государств-членов МЕРКОСУР в области энергетики, особенно по вопросу добывания и транспортировки нефти и газа.

Ключевые слова: МЕРКОСУР, Бразилия, Венесуэла, нефть, газопровод.

Goncharov I.M. Cooperation between Member States of MERCOSUR in the energy sector

The problems and achievements of the five members of Mercosur in energetic are investigated, particularly on the question of production and transportation of oil and gas.

Keywords: Mercosur, Brazil, Venezuela, oil, gas pipeline.

УДК 327.35:551.515.9(292.79)

ДІЯЛЬНІСТЬ МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ З ЛІКВІДАЦІЇ НАСЛІДКІВ ЗЕМЛЕТРУСУ НА ГАЇТІ

Майхрук Т. Я. ©

Студентка Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Робиться спроба дослідити ефективність виконань міжнародними організаціями поставлених перед ними завдань з ліквідації наслідків землетрусу на Гаїті.

Ключові слова: міжнародні урядові організації, міжнародні неурядові організації, ООН, Гаїті, заходи з ліквідації наслідків стихійних лих.

Людство завжди було і залишається безсилим перед стихією. Ані рівень розвитку економіки, ані технологічні досягнення країни не знімають небезпеку виникнення надзвичайної ситуації природного походження. Останні роки можна спостерігати підвищену сейсмічну активність. Беззаперечно найбільші руйнації землетрус спричинив саме на Гаїті. Зважаючи, що в Гаїті, найбільшій державі Західної півкулі, і до перших підземних поштовхів не існувало дієвого уряду, здатного у повній мірі контролювати ситуацію на острові, головна увага світової спільноти була прикута саме до цієї країни. Сюди була направлена основна допомога міжнародних організацій.

Актуальність теми полягає в тому, що дослідивши процес допомоги міжнародних організацій Гаїті, виокремивши основні заходи, етапи реалізації відновлення країни, оцінивши ефективність тих чи інших кроків ООН, можна розробити приблизний сценарій дій у випадках стихійного лиха, який можна було б використовувати у подібних випадках у майбутньому.

Світова спільнота під чіткою координацією Організації Об'єднаних Націй консолідувала свої зусилля щодо ліквідації наслідків стихії на Гаїті. І саме в цій ситуації можна спостерігати відповідність дій міжнародних організацій їх задекларованим цілям, специфіку їх діяльності, проблеми, які виникають в організацій під час практичної діяльності та це дає змогу проаналізувати ефективність реалізації задекларованих програм на практиці.

Актуальність даного дослідження з теоретичної точки зору пояснюється недостатністю, в першу чергу, фактів і матеріалу з даної тематики.

Мета дослідження полягає в узагальненні конкретного досвіду міжнародних організацій щодо ліквідації наслідків землетрусу на Гаїті, аналізі поставлених цілей та досягнутих результатів діяльності міжнародних організацій щодо подолання наслідків землетрусу на Гаїті на даному етапі. Досягнення поставленої мети потребує виконання наступних завдань:

– визначити наслідки спричинені стихією та можливі шляхи їх ліквідації;

– охарактеризувати особливості діяльності міжнародних організацій у подоланні наслідків стихії на Гаїті;

– виокремити головні етапи у відновленні постраждалої країни;

– дослідити ефективність заходів, що проваджуються ООН;

– дослідити відповідність дій міжнародних урядових організацій принципам, задекларованим у їхніх установчих документах.

З моменту землетрусу на Гаїті, який стався 12 січня 2010 р. минуло вже більше року, тому зараз уже можна робити висновки щодо діяльності міжнародних організацій та результатів їх роботи. За останніми даними, стихія понесла життя 222,6 тисяч чоловік, 300 тисяч отримали поранення. А півтора мільйони мешканців острова залишились без даху над головою [1]. Збитки від землетрусу складають 7,8 млрд. чи близько 120% від ВВП найбіднішою країни західної півкулі [2]. У перші тижні після землетрусу спеціальні установи та агенції ООН забезпечували продовольством 4 мільйони мешканців Гаїті, а на сьогоднішній момент ООН продовжує забезпечувати їжею 2 мільйони.

На відміну від країн постраждалих від цунамі в 2004, інфраструктура Гаїті повністю зруйновано, не залишилось жодних морських гаваней чи аеропортів, придатних для функціонування, чи внутрішніх регіонів, які оминула стихія, з яких могла б надходити допомога.

Головна проблема полягає в тому, що на Гаїті не існує дієвого уряду, здатного ефективно скоординувати весь процес подолання наслідків від стихії і хоч якось контролювати внутрішню ситуацію на острові. І саме в цій критичній ситуації можна побачити в перевагах глобалізації. Так, США мобілізували своїх солдат для надання допомоги, Туреччина і КНР направляють свої пошукові команди, Куба – медичний персонал, Ізраїль – польові лазарети, Німеччина – співробітників технічної допомоги. З Ірану прибули намети для постраждалих. І навіть Ліберія направила 50 тисяч доларів [3]. Здавалось би смішна сума, але для невеличкої африканської країни, що донедавна сама перебувала в зоні катастрофи, це досить багато. Очевидно, що темпи надання допомоги помітно скоротилися у міру зниження уваги світової спільноти до ситуації на Гаїті, але країни не залишаються байдужими. Багато держав надають фінансову допомогу. Так майже кожна друга американська сім'я перевела кошти для допомоги постраждалим.

Європейський союз виділить 1 млрд. євро на подолання наслідків землетрусу в Гаїті.

Незважаючи на те, що Гаїті колишня французька колонія, крім того на цю країну активно поширювали свій вплив США, роль центру координації з надання допомоги взяла на себе Організація Об'єднаних Націй. Зразу ж після перших поштовхів, 15 січня на острів прибув Генеральний секретар Гаїті Пан Гі Мун. Під час його візиту до таборі постраждалих натовп вцілілих гаїтян скандували його: «Де їжа? Де вода?». Адже ситуація була і справді критичною. В цей період ситуація з продовольством і справді була критичною. Люди голодували, не вистачало медикаментів, ліжок у шпиталях, не було не ховати померлих, тому тіла розкладалися прямо на вулицях, що викликало численні епідемії. Крім того на вулицях процвітало мародерство, а це і не дивно, адже ні продуктів харчування, ні питної води у гаїтян не було. Так на цьому етапі діяльність ООН була спрямована на пошук вцілілих та надання допомоги постраждалим. Тоді ж за екстремим закликком ООН ставиться за мету зібрати 1,44 мільярда доларів для надання термінової допомоги Гаїті після руйнівного землетрусу. Поки цей проект профінансовано на 72%. Але попри це міжнародні посадові особи, які безпосередньо займаються координацією дій щодо ліквідації наслідків стихії на Гаїті зазначають, що на повне відновлення країни підуть роки [4].

Загалом весь процес ліквідації наслідків стихії можна поділити на 3 етапи. Перший розпочинається першими поштовхами на острові. Цілями на даному етапі виступає пошук уцілілих, надання їм медичної допомоги та забезпечення продовольством тих, кому пощастило врятуватися. Наступний етап пов'язаний із завершенням пошукових робіт, що припадає на 22 січня. На другому етапі вся діяльність була зосереджена на постачанні продуктів на острів, та боротьби з мародерством. І третій етап розпочався із заяви президента Гаїті Рене Превалья, що Гаїті вже непотрібна допомога. Цей етап пов'язаний з ціле направленою діяльністю щодо стабілізації економіки Гаїті, розвитку власної гаїтянської промисловості, аби країна вчилася сама себе забезпечувати. Загалом на Гаїті задіяні майже всі підрозділи ООН.

Гуманітарні агентства системи ООН продовжують свою діяльність з надання надзвичайної допомоги жертвам землетрусу на Гаїті. Операціями по розподілу товарів першої необхідності і наданню людям медичної допомоги охоплені не тільки жителі Порт-о-пренса, а й міст, що розташовані в околицях.

Намагаючись забезпечити населення продовольством, у перші дні після землетрусу Представники Всесвітньої продовольчої програми ООН відкрили пункти роздачі їжі в столиці Гаїті Порт-о-пренс. Це допомогло

забезпечити гаїтянців майже напівмільйоном порцій готовою до вживання їжею. Крім того програма налагодила роздачу висококалорійного печива серед тих гаїтянців, які втратили дах і не в змозі самі прогодувати себе. Особливо гостро провольча проблема стояла на першому етапу діяльності міжнародних організацій. На сьогоднішній день число тих, хто потребує їжу зменшилось вдвічі, але такі люди ще залишається, тому і Продовольча програма націлена на продовження своєї діяльності.

ООН ініціює створення робочих місць для місцевого населення, впроваджуючи програму, у відповідності до якої, гаїтянці можуть самі заробляти гроші, прибираючи вулиці місця від руїн. Це сприятиме, по перше отриманню живих грошей, на які можна буде придбати предмети першої необхідності. Крім того таким чином допомога іноземних бригад для розчистки завалів не знадобиться.

Всесвітня метеорологічна організація ООН (ВМО) виступила із заявою згідно якій Гаїті потребує термінового відновлення метеорологічних служб, аби попередити майбутні катастрофи. Прогнози погоди і ранні попередження, що надаються Національним метеорологічним центром Гаїті, в питаннях планування дій в надзвичайних ситуаціях і у відновленні мають особливу важливість для уряду країни, установ по розвитку і наданню гуманітарної допомоги, а також для широкої громадськості. Зараз Метеорологічна організація працює над забезпеченням національної метеорологічної служби базовими можливостями і експертними знаннями для перекладу і розповсюдження інформації, що надається сусідніми регіонами для установ, ведучих облік чинників ризику, установ по наданню гуманітарної допомоги, осіб, що приймають рішення і широкої громадськості в період сезонів дощів і ураганів, які починаються на початку квітня і червня

Дитячий фонд ООН ЮНІСЕФ займається питаннями, пов'язаними із дотриманнями прав дітей. Так ця організація закликала призупинити усунування дітей іноземцями, адже неодноразово були виявлені випадки, коли дитину, щойно всиновлену, нові батьки продавали в рабство. Крім того ЮНІСЕФ створює спеціальні табори для дітей, чий батьки загинули. Вона ж проводить вакцинацію дітей. Під егідою Юнісеф реалізується програма повернення школярів за парти. Перші школи у наметах почали відкриватися у травні 2010 року, тобто коли з моменту землетрусу минуло 4 місяці[5].

Коли постало питання про відновлення гаїтянської економіки, то до справи підключилася Продовольча і сільськогосподарська програма ООН. У березні Генеральний директор даної організації Жак Діуф з візитом прибув на постраждалий острів. Продовольча та сільськогосподарська програма має на меті стимулювати сільське господарство Гаїті. До земле-

трусу сільське господарство цієї країни забезпечувало себе на 60 %. Аби повернутися до цього рівня, міністерство сільського господарства Гаїті та Продовольча і сільськогосподарська програма підписали меморандум про взаєморозуміння, в якому сторони зобов'язуються співпрацювати для розвитку сільськогосподарського сектору.

На Гаїті діє і ЮНЕСКО. Ця організація займається збереженням експонатів, які знаходились у відомому музеї примітивного мистецтва. Також ЮНЕСКО допомагатиме у відбудові архітектурних пам'яток острова, в тому числі і президентського палацу. Між тим Міжамериканський банк розвитку прийняв рішення списати всі борги Гаїті, а це близько 478 млн. Євро і надати підтримку Гаїті у розмірі 2 млрд. доларі.

Окрім міжнародних урядових організацій на Гаїті діють і неурядові. Перш за все це організація Червоного Хреста та Лікарі без кордонів, які займаються наданням медичної допомоги постраждалим.

Але попри всі зусилля міжнародних організацій ситуацію на Гаїті ще не можна вважати стабільною. Проблема полягає в тому, що величезна кількість мешканців острова не мають даху над головою, вони перебувають в таборах для постраждалих, де проживають у наметах. У березні 2010 року Пан Гі Мун визначив за необхідне забезпечення житлом населення до початку сезону ураганів, який розпочинається у червні[6]. На даний момент можна з впевненістю стверджувати, що ця мета не була досягнута. Житло відбудували лише половині з тих, хто залишився без даху над головою. І в сезон ураганів гаїтянці пересиділи в хитких наметах.

Одним з найбільших досягнень ООН можна визначити проведення виборів президента Гаїті, перший тур яких відбувся 28 листопада. Другий тур пройшов 20 березня 2011. Одночасно з першим туром виборів в країні пройшли парламентські вибори. На виборах буде обраний новий президент, оскільки діючий глава держави Рене Преваль не має конституційного права обиратися знову[7]. Спочатку проведення виборів було заплановано на 28 лютого, але їх проведення було відкладене. Існувала також вірогідність того, що вибори могли бути відкладені із-за спалаху холери, проте було вирішено провести вибори. У виборах взяли участь 34 кандидати. Найбільш рейтингові з них: Мирланд Манига (Mirlande Manigat) – лідер опозиції, колишня перша леді (дружина Леслі Маниги); Жюд Селестен (Jude Célestin) – ставленик чинного президента Рене Преваля; Шарль Анри Баку (Charles Henri Baker) – бізнесмен; Мишель Мартейї (Michel Martelly) – музикант.

Ніхто з кандидатів не зміг набрати необхідні для перемоги 50% голосів, через що знадобився другий тур, який був призначений на 16 січня 2011 року. Після підрахунку 15% бюлетенів Мирланд Манига отримав близько 30% голосів, Мишель Мартейї – 25%, Жюд Селестен – 20%. Оголошені

8 грудня попередні результати, проте, виводять в другий тур Мирланд Манига і Жюда Селестена; Мишель Мартейї відстає від Селестена приблизно на 1%. Вісті про вибування Мартейї з президентської гонки привели до масових протестів в Порт-о-Пренсі.

У лютому 2011 року Тимчасовий виборчий комітет опублікував остаточні підсумки голосування, за даними яких друге місце зайняв Мартейї, а не Селестен. В обстановці насильства на Гаїті в неділю пройшов другий тур президентських виборів. М. Мартеллі лідирує згідно з попередніми результатами. Офіційні підсумки будуть оголошені 16 квітня. Всього 14 % гаїтян прийняли участь у виборах, що майже в 2 рази нижче рівня, зафіксованого під час першого туру.

Новою проблемою для Гаїті стала епідемія холери. Перші випадки захворювання були зафіксовані у жовтні 2010 року. Число жертв епідемії холери на Гаїті, за останніми даними, досягло 4,625 тис. чоловік. Про це передає РІА «Новини» з посиланням на Міністерство охорони здоров'я карибської держави. За даними Мінохоронздоров'я, ознаки захворювання з початку епідемії спостерігалися у більш ніж 245 тис. жителів Гаїті, з них більше 130 тис. було госпіталізовано. У столиці країни Порт-о-Пренсі холера забрала життя 490 чоловік.

Епідемія холери почалася на північному сході Гаїті у кінці жовтня 2010 року. На думку місцевих жителів, джерелом інфекції послужила база непальських миротворців, відходи з якою без якогось-небудь очищення зливалися в довколишню річку. Крім того поширення цієї хвороби спричинило невдоволення гаїтянців діяльністю ООН. Адже вважається, що штам вірусу холери має азіатське походження і появу перших випадків захворювання пов'язане з табором непальських миротворців, де і вперше спалахнула епідемія. У боротьбі з холерою задіяні ВООЗ, Лікарі без кордонів, ЮНІСЕФ. Серед заходів можна виділити проведення вакцинації, створення госпіталів, постачання медикаментів.

Таким чином можна впевнитись у тому, що світовому співтовариству ще доведеться виконати чималий пласт роботи для допомоги Гаїті у подолання наслідків стихії. Але саме у цій критичній ситуації вимальовуються всі переваги діяльності міжнародних організацій, які не кинули громадян найбіднішої країни західної півкулі напризволяще, а об'єднали всі зусилля на відновлення Гаїті і одночасно можна побачити всі недоліки їх функціонування.

Література:

1. В первую годовщину землетрясения на Гаити ООН признает, что восстановление страны займет годы – електронний документ. Режим доступу: <http://www.regionplus.az/ru/posts/view/144493>

2. Новости: Ущерб от землетрясения на Гаити составляет 7,8 млрд долл. – электронный документ. Режим доступа: http://e-polis.ua/news/finance/ushcherb_ot_zemletryaseniya_na_gaiti_sostavlyayet_78_mlrd_doll/
3. Помощь Гаити окажут более 20 государств – электронный документ. Режим доступа: <http://top.rbc.ru/society/14/01/2010/361419.shtml>
4. В ООН рассказали, сколько потребуется времени на восстановление Гаити – электронный документ. Режим доступа: <http://www.from-ua.com/news/e0842bd4e4ae7.html>
5. Города – палатки в Гаити – электронный документ. Режим доступа: <http://photo-day.ru/goroda-palatki-v-gaiti/>
6. Европа может выделить на помощь по восстановлению Гаити до 3 млрд. долларов – электронный документ. Режим доступа: <http://www.russian.rfi.fr/v-mire/20100331-evropa-mozhet-vydelit-na-pomoshch-povosstanovleniyu-gaiti-do-3-mlrd-dollarov>
7. Президентские выборы в Гаити – - электронный документ. Режим доступа: [http://ru.wikipedia.org/wiki/Президентские_выборы_в_Гаити_\(2010\)](http://ru.wikipedia.org/wiki/Президентские_выборы_в_Гаити_(2010))

Майхрук Т.Я. Деятельность международных организаций по ликвидации последствий в результате землетрясения на Гаити

Исследуется эффективность реализации международными организациями заданий поставленных перед ними по ликвидации последствий землетрясения на Гаити.

Ключевые слова: международные государственные организации, международные негосударственные организации, ООН, Гаити, меры по ликвидации стихийных бедствий.

Maykhruk Tetyana. The activity of the international organizations concerning the overcoming the aftermath of the earthquake on Haiti

The article attempts to examine the efficiency of realization by the international organizations tasks brought before them concerning the overcoming the aftermath of the earthquake on Haiti.

Keywords: international governmental organizations, international non-governmental organizations, the United Nations, Haiti, measures to overcome the aftermaths of natural calamity.

ДО ВІДОМА АВТОРІВ!

Збірник наукових праць «Політологічний вісник» є фаховим виданням з політичних та філософських наук (Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 4631 згідно з постановою президії ВАК України від 13. 12. 2000 р. – № 1 – 01/10)

1. До друку приймаються наукові статті, які відповідають вимогам ВАК України (постанова Президії ВАК України № 7-05/1 від 15. 01. 2003). Наукова стаття має містити такі необхідні елементи:

постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями;

- аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано вирішення даної проблеми і на які спирається автор;
- виокремлення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок.
- Зазначені елементи можуть бути відокремлені рубриками (як підрозділи) або не виділятися в тексті.

2. Стаття подається в одному екземплярі українською мовою з підписом автора на останній сторінці. До рукопису статті додається електронний варіант на дискеті 3, 5 у форматі *. doc або *. rtf, набрана шрифтом Times New Roman (кегель 14) через 1,5 інтервала (29-30 рядків на сторінці).

3. Стаття оформляється за таким зразком:

- УДК;
- назва статті;
- під назвою через 1, 5 інтервала прізвище та ініціали автора;
- через 1,5 інтервала вказати вчений ступінь, вчене звання, посаду та місце роботи;
- анотація до статті українською,;
- перелік ключових слів;
- в кінці, після літератури – анотації та ключові слова російською і англійською мовами.
- Формат сторінки – А4.
- Не потрібно самостійно оформляти текст!

Звертаємо Вашу увагу, що таблиці, графіки, схеми, діаграми є ілюстративними матеріалами, які мають відповідати формату нашого видання (148×210 мм), а не формату А4! Відповідно всі такого роду ілюстративні

елементи мають бути подані окремо в додатках до статті в адаптованому до вказаного форматі.

4. Література дається наприкінці статті з нумерацією у стовпчик з повними атрибутами (автор, назва праці, місце видання, назва видавництва, рік, загальна кількість сторінок).

Нумерація посилання на джерельну базу послідовна (наприклад, № 1, 2, 3 і т. д.) або в алфавітному порядку. Якщо назва праці вже вживалась у тексті їй дається той же номер, що був даний перший раз.

Посилання робиться у квадратних дужках, наприклад [2, с. 17].

Обсяг статті не повинен перевищувати 0, 5 д. а. (12 сторінок або 20 тис. друкованих знаків).

5. Для здобувачів і аспірантів рекомендація наукового керівника та кафедри обов'язкова.

6. За достовірність даних відповідальність несуть автори.

7. При поданні статті обов'язково залишіть номер телефону, за яким можливо буде уточнити з Вами ті чи ті відомості.

Адреса редколегії: 03017 м. Київ, вул. Володимирська, 60;
кімн. 308 а, тел 239-33-83

Наукове видання

ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ ВІСНИК

Збірник наукових праць

Випуск 54

Адреса редакційної колегії:
м. Київ, вул. Володимирська, 64, к. 308-А
Телефон: (044) 239 33 83

Відповідальність за достовірність фактів, цитат, власних імен та інших даних несуть автори.

Розповсюдження та тиражування матеріалів збірника без офіційного дозволу видавництва заборонено.
Редактор *Хилько М. І.*

Підписано до друку 17. 06. 2011 р. Формат 60x84/16.

Папір офс. Друк офс. Ум. друк арк. 33.
Гарнітура Times New Roman.
Наклад прим. 300.
Відруковано в друкарні фірми «Інтас»

04050, вул. Білоруська, 26. Тел. (044) 483 39 05